

Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine
ÖMER ENGİN LÜTEM
KONFERANSLARI
2018

Editör: Alev Kılıç

TERAZİ
YAYINCILIK

Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine

ÖMER ENGİN LÜTEM

KONFERANSLARI

2018

Editör: Alev KILIÇ

Mart, 2019

TERAZİ
YAYINCILIK

**Bu kitap Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) tarafından derlenmiş ve
Terazi Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır.**

Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2018

ISBN: 978-605-82518-9-2

TERAZİ YAYINCILIK

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

E-mail: teraziyayincilik@gmail.com

www.teraziyayincilik.com

EDİTÖR

Alev Kılıç

TASARIM

Ruhi Alagöz

BİRİNCİ BASKI

Mart 2019

BASKI

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA

Tel: +90 312 341 36 67

Sertifika No: 25931

© Terazi Yayıncılık - 2019

Her hakkı saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü izinsiz kopyalanamaz, dağıtılamaz ya da çoğaltılamaz.

İçindekiler

Yazarlar	V
Önsöz	IX

Türk-Ermeni İlişkilerinde Çözüm Arayışları

Sorunlar ve Yeni Kavramlar: 1915 Olayları, Çözülemeyen/İnatçı Çatışma Kavramı ve Farklı Uzlaşma Arayışları.....	1
Ebru COBAN ÖZTÜRK	

Normalleşme ve Toplumsal Uzlaşma Çabaları Işığında Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü	29
Aybars GÖRGÜLÜ - Gamze Turgaylı ZENGİN	

Türk-Ermeni Anlaşmazlığı, İkincil Diplomasi ve “Ermenistan-Türkiye Normalleşme Programı”	49
Aslan Yavuz ŞİR	

Unutulmuş Bir Suikasttan Unutulmayacak Dersler.....	67
Haluk ŞAHİN	

Türk-Ermeni İlişkilerinde Mülkiyet Meselesi

Osmanlı Hukukunda Mülkiyet Hakkı, Emvâl-i Metruke ve Karşılaşılması Muhtemel Hukuki Sorunlar.....	77
Gül AKYILMAZ	

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Sevkedilen Ermenilerden Kalan Mallara Yönelik Uygulamalarına Genel Bir Bakış.....	103
Firdes TEMİZGÜNEY	

Osmanlı Vakıf Hukuku Çerçevesinde Sanasaryan Vakfı ve Davasının Değerlendirilmesi	139
Berna DURMUŞ	

Çağdaş Ermeni Kimliği

Edebiyatta Tarih Algısı ve Ermeni Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı.....	167
Doğanay ERYILMAZ	

Bir Endoktrinasyon Aracı Olarak Pullar ve Soykırım Anlatısının Görsel Temsilleri.....	185
Ayşegül YÜZEL	

Ermeni Kimliğini Oluşturan Ortak Değerlerin Yeni Medyaya Yansımaları: Instagram Örneği.....	207
Ercan Cihan ULUPINAR	

Yazarlar

Gül Akyılmaz

Prof. Dr. Gül Akyılmaz, akademik hayatına 1985 yılında Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi kürsüsünde Araştırma Görevlisi olarak başlamıştır. 1987 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Kamu Hukuku Anabilim Dalında yüksek lisansını tamamlamıştır. Aynı enstitüde 1990 yılında “Osmanlı Devleti’nde Reis-ül Küttablık Müessesesi ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Doğuşu” başlıklı tezi ile Kamu Hukuku Doktoru unvanını almıştır. 1995 yılında Hukuk Tarihi Doçenti unvanına hak kazanmıştır. 2001 yılında aynı kürsüde profesörlük kadrosuna atanmıştır. 2004 yılından itibaren Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde (2018 yılında AHBVÜ Hukuk Fakültesi olmuştur) Hukuk Tarihi Profesörü ve Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı olarak görev yapmaktadır. Prof. Dr. Gül Akyılmaz’ın altı kitabı, çeşitli kitaplarda bölümleri, ulusal ve uluslararası hakemli dergilerde yayınlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Ebru Çoban Öztürk

Doç. Dr. Ebru Çoban-Öztürk, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nden lisans; Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nden yüksek lisans ve doktora derecelerini almıştır. Çeşitli proje ve görevlerle çok sayıda ülkede ve çatışma bölgesinde bulunmuştur. Siyasi şiddet, soykırım, çatışma, çatışma çözümleri ve uzlaşma konularında teorik çalışmalar ile bu konulara ilişkin örnek olay çalışmaları yapmaktadır. Muhtelif kitapları, uluslararası ve ulusal makaleleri ve eserleri bulunan Doç. Dr. Ebru Çoban-Öztürk, halen Çankaya Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde öğretim üyesidir.

Berna Durmuş

2009 yılında Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi’ni tamamlayan Berna Durmuş, 2010 yılında Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı’nda Araştırma Görevlisi olarak göreve başlamış, “Osmanlı Ceza Hukukunda Tekerrür” başlıklı tezi ile 2011 senesinde yüksek lisans derecesini kazanmıştır. Halen Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı’nda görevine devam eden Berna Durmuş, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü Kamu Hukuku Doktora Programı’nda “Osmanlı Hukukunda Kamu Hizmeti Gören Vakıflar” başlıklı doktora tezi ile ilgili çalışmalarını sürdürmektedir. Berna Durmuş’un, Hukuk Tarihi alanında hakemli dergilerde yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır.

Doğanay Eryılmaz

2001 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Fransız Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı’ndan mezun olan Dr. Doğanay Eryılmaz, 2011 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı’nda yüksek lisans programını tamamlamıştır. “Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı: Fransız, Türk ve Ermeni Literatürlerinde Birinci Dünya Savaşı Anıları” başlıklı doktora tezini 2015 yılında savunarak doktora derecesini kazanan Dr. Doğanay Eryılmaz, 2009 yılından bu yana, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı’nda Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

Aybars Görgülü

Dr. Aybars Görgülü, Siyaset Bilimi doktora derecesini 2013 yılında Sabancı Üniversitesi'nden almıştır. Lisans derecesini 2005 yılında Sabancı Üniversitesi Toplumsal ve Siyasi Bilimler Bölümü'nde, yüksek lisans derecesini ise 2006 yılında Fransa'nın Clermont-Ferrand I Üniversitesi'nde Diploması ve Uluslararası Kariyer alanında tamamlamıştır. TESEV (Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı) Dış Politika Programı'nda Program Yöneticisi olarak görev almış Dr. Aybars Görgülü'nün Türkiye'nin iç ve dış politikası üzerine yayınları bulunmaktadır. Dr. Aybars Görgülü, İstanbul Kültür Üniversitesi'nde Türkiye'nin dış politikası ile Kafkasya politikası alanlarında ders vermekte ve Kamusal Politika ve Demokrasi Çalışmaları Derneği PODEM'de Genel Direktör olarak görev yapmaktadır.

Haluk Şahin

Emeritus Prof. Dr. Haluk Şahin 1964 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur, 1971 yılında Indiana Üniversitesi'nden Gazetecilik dalında yüksek lisans derecesini almış, 1974 yılında Kitle İletişimi alanındaki doktorasını tamamlamıştır. 1977-1983 yıllarında Cleveland Devlet Üniversitesi ve Maryland Üniversitesi'nde kitle iletişimi konusunda dersler veren Emeritus Prof. Dr. Haluk Şahin, 1998 yılından bu yana İstanbul Bilgi Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde görev yapmaktadır. Emeritus Prof. Dr. Haluk Şahin, 2015 yılında Emeritus statüsünü kazanmıştır.

Aslan Yavuz Şir

Aslan Yavuz Şir, Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden 2004 yılında mezun olduktan sonra, 2007 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Avrasya Araştırmaları ve Avrupa Araştırmaları alanlarında iki ayrı yüksek lisans derecesi almıştır. Halen, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde doktora adaydır. Daha öncesinde, Global Strateji Enstitüsü ve Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi'nde (ORSAM) dış politika uzmanı olarak çalışmış olan Aslan Yavuz Şir, Avrasya İncelemeleri Merkezi'nde (AVİM) Kıdemli Uzman olarak görev yapmaktadır.

Firdes Temizgüney

Dr. Öğretim Üyesi Firdes Temizgüney, akademik hayatına 2006 yılında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kürsüsü'nde Araştırma Görevlisi olarak başlamıştır. 2008 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı'nda yüksek lisansını tamamlamış, aynı enstitüde 2014 yılında "Emval-i Metruke Meselesi (Ermenilerden Kalan Mallar 1915-1923)" başlıklı tezi ile Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Doktoru unvanını almıştır. 2015 yılından beri aynı üniversite ve bölümde Dr. Öğretim Üyesi olarak görevine devam etmektedir.

Gamze Turgaylı Zengin

Gamze Turgaylı Zengin, Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nden 2010 yılında mezun olmuştur. Aynı yıl, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başlayan Gamze Turgaylı Zengin, 2013 yılında "Türkiye Ermenistan İlişkilerinin Normalleşme Süreci Bağlamında Türkiye'deki Sivil Toplum Kuruluşlarının Türk Dış Politikasına İlişkin Yaklaşımları" başlıklı tez çalışmasıyla yüksek lisans derecesini almıştır. 2014 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda doktora çalışmalarına başlayan Gamze Turgaylı Zengin, 2017'den bu yana Kapatokya Üniversitesi Kapatokya MYO Hukuk ve Sosyal Hizmetler Programı'nda Öğretim Görevlisi olarak çalışmakta ve Bölüm Başkanlığı görevini yürütmektedir.

Ercan Cihan Ulupınar

Öğretim Görevlisi Ercan Cihan Ulupınar, 2007 yılında Ankara Üniversitesi DTCF Halkbilim bölümünden mezun olmuş, 2010 yılında, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda yüksek lisansını tamamlamıştır. Halen aynı bölümde doktora çalışmalarına devam etmektedir. Ercan Cihan Ulupınar, 2013 yılından bu yana Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu'nda Öğretim Görevlisi olarak çalışmakta ve Ermeni halkbilimi, halk kültürü ve halk kültürünün yeni medyaya yansımaları hakkındaki araştırmalarına devam etmektedir.

Ayşegül Yüzel

Ayşegül Yüzel, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nden 2014 yılında mezun olmuştur. 2017 yılında ise Anadolu Üniversitesi Medya ve İletişim Programı'nı tamamlamıştır. 2016 yılında başladığı Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı'nda bütünlük doktora çalışmalarına halen devam etmektedir. Ayşegül Yüzel'in edebiyat alanında kitap bölümleri ve uluslararası hakemli dergilerde yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır.

Önsöz

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), Türk-Ermeni ilişkileri ile ilgili faaliyetlerini 2016 yılında “Ermeni Konferansları” başlığı ile düzenlediği konferanslar dizisi ile bir adım ileri taşımıştır. 2016 ve 2017 yıllarında “Ermeni Konferansları” kapsamında, “Ermeni sorunu”nu tarihsel ve hukuksal açıdan araştıran akademisyen, araştırmacı ve diplomatların konuşmacı olduğu toplam yirmi bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferanslara esas teşkil eden makaleler kitap olarak 2017 ve 2018 yıllarında aynı başlıkla AVİM tarafından yayınlanmıştır.

“Ermeni Konferansları”nın fikir babası olan AVİM Kurucusu ve Onursal Başkanı E. Büyükelçi Ömer Engin Lütem’in 6 Ocak 2018 tarihindeki vefatından sonra AVİM bu konferansları “Ömer Engin Lütem Konferansları” başlığı altında düzenlemeye devam etmiştir. Bu kitap, “Ömer Engin Lütem Konferansları” çerçevesinde 2018 senesinde düzenlenen on konferansta sunulan tebliğlerin makalelerinden oluşmaktadır.

Kitapta yer alan makaleler inceledikleri konular itibariyle üç başlık altında toplanmaktadır. “Türk-Ermeni İlişkilerinde Çözüm Arayışları” başlığı altında topladığımız çalışmalar genel itibariyle, ihtilafli Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında iki ülke ve toplum arasında sürdürülmesinde fayda olan ve geçtiğimiz yıllarda da çeşitli şekillerde deneyimlenmiş fakat ne ölçüde başarılı olduğu konusunda soru işaretleri bulunan “normalleşme” ve “barışma” süreçlerini konu edinmektedir.

Ebru Çoban-Öztürk “Sorunlar ve Yeni Kavramlar: 1915 Olayları, Çözümeyen/ İnatçı Çatışma Kavramı ve Farklı Uzlaşma Arayışları” başlıklı çalışmasında, Türk-Ermeni ilişkilerinin farklı süreçlerden geçerek “çözümeyen/inatçı çatışma” (*intractable conflict*) türüne dönüştüğünü tartışmakta ve “çözümeyen/inatçı çatışma” türüne dönüşen Türk-Ermeni ilişkilerinin “araçsal uzlaşma” perspektifiyle uzlaşmacı bir zemine çekilebileceğini öne sürmektedir.

“Normalleşme ve Toplumsal Uzlaşma Çabaları Işığında Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü” başlıklı bölümde Aybars Görgülü ve Gamze Turgaylı Zengin, Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki sorun alanlarına ve iki ülke arasındaki resmi yakınlaşma süreçlerine değinmekte ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik proje faaliyetleri ve ikinci derece diplomasi çalışmalarına katkı sağlayan sivil toplum kuruluşlarının 2007 ve 2012 yılları arasındaki faaliyetlerinin kapsamlı bir analizini sunmaktadır.

Aslan Yavuz Şir, “Türk-Ermeni Anlaşmazlığı İkincil Diplomasi ve ‘Ermenistan-Türkiye Normalleşme Programı’” başlıklı incelemesinde, Türk-Ermeni ilişkilerinin geliştirilmesi çabaları çerçevesinde önem kazanan ve sivil toplum inisiyatifleri ile devletler arasındaki temaslar arasında bir yerde konumlanan ikincil diplomasi çalışmalarını, 2001-2004 yıllarında yürütülen “Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu”

(TARC) ve 2014 yılından beri yürütülmekte olan “Ermenistan-Türkiye Normalleşme Sürecine Destek” programı kapsamında incelemekte ve bu çabaların beklenen sonucu yaratmamasının nedenlerini tartışmaktadır.

Bu bölümde yer alan son çalışma ise Haluk Şahin’in kaleme aldığı “Unutulmuş Bir Suikasttan Unutulmayacak Dersler” başlıklı çalışmadır. Bu çalışmada Haluk Şahin, 1975 yılından 1980li yılların ortalarına kadar süregelen ve onlarca Türk diplomatının, diplomatların aile fertlerinin ve Türk büyükelçilik ve konsolosluk çalışanının yaşamına mal olan “Ermenistan’ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu” (ASALA) ve “Ermeni Soykırım için Adalet Komandoları” adlı Ermeni örgütlerinin küresel düzeyde yürüttüğü terör faaliyetlerinin bir yerde kıvılcımını çakan, 1973 yılında ABD’nin Kaliforniya eyaletinde Gürgen Yanıkyan adlı yaşlı bir Ermeni kökenli Amerikan vatandaşının işlediği Mehmet Baydar ve Bahadır Demir cinayetini irdelemektedir.

“Türk-Ermeni İlişkilerinde Mülkiyet Meselesi” başlığı altında yer alan çalışmalar, son yıllarda daha da çok gündeme gelmeye başlayan ve 1915 olaylarının niteliği ile ilgili tartışmaların merkezine yerleşmeye başlayan “Ermeni malları” ve mülkiyet sorunsalı ile ilgili araştırmalardır.

“Osmanlı Hukukunda Mülkiyet Hakkı, Emvâl-i Metruke ve Karşılaşılması Muhtemel Hukuki Sorunlar” başlıklı çalışmada Gül Akyılmaz, günümüzde mülkiyet hakkı kapsamında Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne aktarılan sorunlardan birisi olan; hem Osmanlı Devleti hem de Cumhuriyet döneminde hakkında çeşitli hukuki düzenlemeler yapılan ve Emvâl-i Metruke olarak nitelenen sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin geride bıraktıkları mallar konusunda hukuki süreçlerin gündeme gelebileceği öngörüsü üzerinden, bu süreçler kapsamında önem arz edecek olan olayların gerçekleştiği dönemdeki Osmanlı Hukuku’nda mülkiyet hakkının düzenleniş biçimlerini; Osmanlı Arazi Hukuku içerisinde yer alan bütün arazi türlerini; taşınmazların firari, mütegayyip ve sevk ve iskâna tabi Ermenilerle olan ilişkisini; Emvâl-i Metruke kapsamında yer almayan Ermeni malları konusunu; mülkiyet iddiaları kapsamında önemli bir husus olan vakıfların çeşitlerini incelemektedir.

Firdes Temizgüney tarafından hazırlanan “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Sevk Edilen Ermenilerden Kalan Mallara Yönelik Uygulamalarına Genel Bir Bakış” başlıklı makale, Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı sırasında sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilere ait malların idare ve muhafazasının düzenlemesi amacıyla kurulan “Emval-i Metruke Komisyonlarının” gerçekleştirdiği düzenlemeleri incelemektedir.

Son yıllarda, Emvâl-i Metruke çerçevesinde dini kurumlar ya da zimmiler tarafından kurulan vakıflarla ilgili davalar gündeme gelmiştir. Bu kapsamda söz konusu olan üç önemli dava, Kilikya Ermeni Katalikosluğu Davası; Maryakop Ermeni Kilisesi Vakfı Davası ve Sanasaryan (Vakfi) Han Davasıdır. “Osmanlı Vakıf Hukuku Çerçevesinde Sanasaryan Vakfı ve Davasının Değerlendirilmesi” başlıklı çalışmada Berna Durmuş, bu davalardan Sanasaryan (Vakfi) Han Davası’nı mercek altına almakta ve davayla ilgili Yargıtay’ın verdiği ve daha sonra Yargıtay tarafından bozulan kararı incelemektedir. Berna Durmuş bu çalışmada, Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerin,

İslam-Osmanlı hukukuna uygun olarak kurdukları, vakfiyeleri usulüne göre tescil edilmiş vakıfların tamamının, cemaat vakfı olarak nitelendirilmesi mümkün olmadığını göstermektedir.

Üçüncü olarak, çağdaş Ermeni ulusal kimliği ve bu kimliğin inşasında önem arz eden öğeleri mercek altına alan üç çalışma “Çağdaş Ermeni Kimliği” başlığı altında yer almaktadır.

Doğanay Eryılmaz “Edebiyatta Tarih Algısı ve Ermeni Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı” başlıklı çalışmasında, edebiyat-tarih ilişkisi üzerinde durmakta ve bu zemin üzerinden Ermeni edebi metinlerinde tarih anlatılarının nasıl işlendiğini ve Ermeni edebiyatında Birinci Dünya Savaşı ile ilintili metinlerin nasıl ve ne amaçla kaleme alındığını tartışmaktadır.

“Bir Endokrinasyon Aracı Olarak Pullar ve Soykırım Anlatısının Görsel Temsilleri” başlıklı çalışmasında Ayşegül Yüzel, posta pullarının Birinci Dünya Savaşı sonrası kitleler arası iletişimde yeni bir misyon kazanması ve bir propaganda aracı haline gelmesi sürecini irdeledikten sonra, günümüzde posta pullarının Ermenistan’daki ve Ermenistan dışındaki Ermeni milliyetçiler tarafından, 1915 olayları hakkında Türkiye’ye yöneltilen suçlamalarla ilgili olarak nasıl bir endokrinasyon aracı olarak kullanıldığını incelemektedir.

Kitapta yer alan son çalışma Ercan Cihan Ulupınar’ın kaleme aldığı “Ermeni Kimliğini Oluşturan Ortak Değerlerin Yeni Medyaya Yansıması: Instagram Örneği” başlıklı makaledir. Ercan Cihan Ulupınar bu çalışmasında, günümüzde popüler olan sosyal medya araçlarından (içerik paylaşım ağlarından) Instagram’da Ermeni kimliğini oluşturan ve ortak değerlere gönderme yapan hesapları katılımsız gözlem tekniğini kullanarak ve özellikle görsel metinleri inceleyerek, bu mecrada temsil edilen Ermeni kimliğine dair ortak değerleri ve bu sayede çağdaş Ermeni kimliğinin kurucu öğelerini irdelemektedir.

Bu kitabın yayımlanmasında özverili çalışmalarda bulunan başta Dr. Turgut Kerem Tuncel olmak üzere AVİM analist ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi

AVİM Başkanı

Türk-Ermeni İlişkilerinde Çözüm Arayışları

Sorunlar ve Yeni Kavramlar: 1915 Olayları, Çözümeyen/İnatçı Çatışma Kavramı ve Farklı Uzlaşma Arayışları

Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK

Giriş

Türk-Ermeni¹ toplumları arasındaki ilişkiler, 1915 tarihinde dondurulmuş izlenimi vermektedir. Kimi dönemlerde girişimler olsa da ilişkilerde çözüm ve uzlaşma aşamaları tamamlanamamıştır. Günümüz koşullarında ikili ilişkileri sadece tarihsel veriler çerçevesinde incelemek yeterli olmamaktadır. Çünkü var olan sorunlarda dönüşüm yaşanmış, yeni sorunlar doğmuş ve bu sorunları yeni kavramlarla inceleme gereği ortaya çıkmıştır. Dış politikada Türkiye ve Ermenistan'ın ikili ilişkilerinden ziyade, Ermeni diasporanın da müdahil olduğu üçlü bir kısır döngü hâkim olmuştur.

Çatışma çözümleri ve uzlaşma literatüründe 1915 olayları, çözüme ulaştırılamamış ve uzlaşma sağlanamamış bir konu vurgusuyla yer almaktadır.² Tarafların çok büyük çoğunluğunun çözüm ve uzlaşma konularından uzak durması bu literatürü destekler niteliktedir. Dünya politikasının bu denli küreselleştiği bir dönemde, sorunlarını on yıllardır çözemeyen toplumlar veya komşu ülkeler olarak yaşamaya devam edilmesi güçtür. Bu nedenle, 1915 olaylarının çatışma çözümleri ve uzlaşma literatürü

1 Türk ve Ermeni kelimeleri, çatışma taraflarını belirtmek üzere, üst kimlik vurgusuyla ve hâkim görüşleri ifade etmek için tercih edilmektedir. Homojen bir etnik ve kültürel vurgu bulunmamaktadır.

2 Bazı örnekler için bakınız: Louis Kriesberg, "Comparing Reconciliation Actions Within and Between Countries," Yaacov Bar-Siman-Tov, ed., *From Conflict Resolution to Reconciliation* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 99; Yehudith Auerbach, "The Role of Forgiveness in Reconciliation," Yaacov Bar-Siman-Tov, ed., *From Conflict Resolution to Reconciliation* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 161; Raymond Cohen, "Apology and Reconciliation in International Relations," Yaacov Bar-Siman-Tov, ed., *From Conflict Resolution to Reconciliation* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 187; Pumla Gobodo-Madikizela, "Forgiveness is 'the Wrong Word': Empathic Repair and the Potential for Human Connection in the Aftermath of Historical Trauma," Martin Leiner and Christine Schliesser, ed., *Alternative Approaches in Conflict Resolution* (London: Palgrave Macmillan, 2018), 112; Bruce Clarke, "Genocide, Memory, and the Arts: Memorial Projects in Rwanda of 'Upright Men' and 'The Garden of Memory'," Martin Leiner and Christine Schliesser, ed., *Alternative Approaches in Conflict Resolution* (London: Palgrave Macmillan, 2018), 156; Ho-Won Jeong, *Conflict Management and Resolution: An Introduction* (London: Routledge, 2010), 236; Louis Kriesberg and Bruce W. Dayton, *Constructive Conflicts: From Escalation to Resolution* (Lanham, Boulder: Rowman & Littlefield Publishers, 2012), 172, 335.

çerçevesinde yeniden analiz edilmesi, yeni kavramlarla incelenmesi ve barışçı yaklaşımlar sergilenmesi önem arz etmektedir.

Çalışmada, Türk Ermeni ilişkilerinde, önce çatışmanın türüne, sonra da uzlaşma yöntemine ilişkin olmak üzere iki yeni önermede bulunmaktadır. Öncelikle Türk Ermeni ilişkilerinin çözülemeyen/inatçı çatışma (*intractable conflict*) türüne dönüştüğü iddia edilmektedir. Meselenin çözülemeyen/inatçı çatışmaya nasıl dönüştüğü ve ne tür özellikler taşıdığı üzerinde durulmaktadır. Bu tür çatışmalarda çözüm ve uzlaşma süreçlerini başlatmak, sürdürmek ve başarılı olmasını sağlamak zordur. Bu nedenle çatışma türünün farkında olunması, tercih edilecek uzlaşma türünü belirlemek açısından önemli olmaktadır. Çalışmanın ikinci odak noktası uzlaşma tercihi üzerinedir. Seçilmesi ve uygulanması gereken uzlaşma modelinin araçsal uzlaşma (*instrumental reconciliation*) olması gerektiği iddia edilmektedir. Araçsal uzlaşma günümüze odaklanan, işbirliğine yönelik projeler öneren ve bunların tekrarlanarak sürdürülmesini öngören bir uzlaşma türüdür.

İkili ilişkilerin düzeltilmesi, barış ve uyum içerisinde yaşanabilmesi için sorunları, çözülemeyen/inatçı çatışma kavramı çerçevesinde inceleyerek yeni tespitler yapılması ve bu doğrultuda araçsal uzlaşma arayışlarına başlanabilmesi önem arz etmektedir. Çalışmada öncelikle çatışma çözümleri ve uzlaşma kavramaları açıklanacak, ardından çatışmanın mevcut halinin yeni bir çatışma türü olan çözülemeyen/inatçı çatışma türüne dönüştüğü savıyla, bu çatışma türüne değinilecektir. 1915 olaylarının bu kavramla incelenmesinin ardından, uygulanma olasılığı daha yüksek olan araçsal uzlaşma türü üzerinde durulacaktır.

1- Çatışma Çözümleri ve Uzlaşma

Çatışma çözümü (*conflict resolution*) ve uzlaşma (*reconciliation*) literatürü, genel olarak tüm çatışma sonrası süreçlerde, her zaman mümkün olmasa bile, ortak cevaplar ve çözümler üretilebileceği varsayımı üzerine kuruludur. Bu varsayım tüm çatışma sonrası süreçlere ortak öneriler geliştirmeyi beraberinde getirmektedir. Fakat yine literatürde genel kabul gördüğü üzere, tüm çatışmaların kendine has özellikleri, sebepleri ve sonuçları bulunmaktadır. Bu nedenle çatışma sonrası çözüm ve uzlaşma süreçlerinde her bir örnek olay için ortak cevaplar önerilebilse de süreçlerin birbirinden farklı olması gerektiği de aşikârdır. Çalışmanın ilk bölümünde kavramlar üzerinde durularak çatışma çözümü ve uzlaşma arasındaki ince ayırım ile uzlaşma süreçleri ve türlerine yer verilecektir.

a) Çatışma Çözümleri (*Conflict Resolution*)

Çatışma çözümü uygulama olarak en zor alanlardan birisidir. Genel anlamıyla sosyal bilimlerde ve insana ait her alanda kullanmak mümkündür. Ticari hayat ve iş yeri koşullarında kullanılabileceği gibi uluslararası çatışmalar için de kullanılabilen bir sürece işaret etmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'da ve özellikle 1990'larda Soğuk Savaşın sonlanıp çatışmaların arttığı ya da daha göz önünde olduğu dönemlerde çok bahsedilen bir mesele olmuştur. Çatışma çözümü, bir çatışmanın

barışla sonlanabilmesi için gerekli olan yöntem ve süreçler olarak düşünülmektedir. Burada vurgulanması gereken nokta, çözümün aslında bir süreç ve stratejiler bütünü olmasıdır. Barışın sağlanabilmesi için farklı değerler, çıkarlar ve iktidar ilişkilerine sahip çatışan grupların ortak anlaşma noktaları bulacak şekilde bir sürece girmeleri ve buna ilişkin stratejiler geliştirmeleri gerekmektedir.

Çatışma çözümleri ve uzlaşma literatürü tüm çatışmalara ortak çözümler ve süreçler üretmeye çalışırken aynı zamanda, her bir çatışma türü için farklı öneriler getirilmesi gerektiğini de kabul etmektedir. Çünkü çatışma yaşayan ülkeler veya toplumların kültürel farklılıkları olduğu kadar farklı geçmişleri ve günümüze ilişkin farklı algıları mevcuttur. Çatışmanın, etnik, dini, siyasi, toprağa veya doğal kaynaklara ilişkin olup olmadığı ve tarafların bunları nasıl algıladığı da çok önemlidir. Bununla beraber, tarafların çözüm ve uzlaşma süreçlerine karar vermeleri gerektiği kadar bu kararın ardındaki motivasyon da çözüm ve uzlaşmanın seyrini etkileyecektir.

John Burton 1969 tarihli klasik çalışmasında çatışma çözümlerinde, çatışmanın yatıştırılması (*settlement³ of the conflict*) ve çatışma çözümü (*resolution of the conflict*) şeklinde bir ayırım yapmıştır.⁴ Bu ayırım çerçevesinde çatışmaların önce yatıştırılması ardından çözüm sürecine girilmesi gerekmektedir. Günümüzde ise bu yöntem detaylandırılmıştır. Rouhana çatışma sonrası çalışmaları, “çatışmanın yatıştırılması, çatışma çözümü ve uzlaşma” (*conflict settlement, conflict resolution, reconciliation*) şeklinde ele almakta⁵ Kelman da bu adımları doğru bulmaktadır.⁶ Her üçü de “barış yapma süreçleri” olarak farklı içeriklerde olup birbirinin alternatifi olarak görülmemelidir. Ayrıca çatışma sonrası ortamda bu yaklaşımlar birbirini takip eder sırada olmak zorunda da değildir.⁷ Kelman, İsrail Filistin görüşmelerini incelerken de uzlaşma sürecinin, çatışma çözümleriyle bağlantılı ve bu çözümlerin devamı niteliğinde olması gerektiğini belirtmektedir.⁸

Çatışma çözümleri, işbirliğine dönük ilişkiler, karşılıklı kabul, tanıma ve saygı içeren uzun vadeli çözümler içermeli ve ardından da uzlaşma süreçleriyle tamamlanmalıdır. Uzlaşma ile devam ettirilmeyen çözüm süreçlerinin başarılı olma ihtimali daha düşüktür. İşbirliğine dönük ilişkiler kelime anlamı olarak kolay anlaşılrsa da

3 Uluslararası hukuk alanında sıklıkla “çözüm” olarak tercüme edilmektedir. Fakat bu literatürde çözümden ziyade “yatıştırma” şeklinde tercüme edilmesinin daha uygun olduğu görülmektedir.

4 John W. Burton, *Conflict Communication: The Use of Controlled Communication in International Relations* (London: Macmillan, 1969), 11 ve 12. bölümler.

5 N. N. Rouhana, “Identity and Power in the Reconciliation of Protracted National Conflict,” A. H. Eagly, R. M. Baron and V. L. Hamilton, ed., *The Social Psychology of Group Identity and Social Conflict: Theory, Application, and Practice* (Washington: American Psychological Association, 2004), 173-187.

6 Herbert C. Kelman, “Reconciliation as Identity Change: A Social-Psychological Perspective,” Yaacov Bar-Siman-Tov, ed., *From Conflict Resolution to Reconciliation* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 111-124.

7 Herbert C. Kelman, “Reconciliation From a Social-Psychological Perspective,” Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds., *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, (New York, Oxford: Oxford University Press, 2008), 18.

8 Herbert C. Kelman, “Building a Sustainable Peace: The Limits of Pragmatism in the Israeli-Palestinian Negotiations,” *Journal of Palestine Studies* 28, No. 1 (1998): 37.

uygulamada zor yürütülen çalışmalardır. İşbirliğine dönük ilişkilerin kimi temel ilkeleri de bulunmaktadır. Karşılıklı güvenliğin sağlanması, karşılıklı saygı, karşı grubun insani yönünün hatırlanması, dezavantajlı olan gruplar varsa onların iktisadi güvenliklerinin sağlanması, eğitim materyallerinde yer bulması ve medyanın kullanılması, çatışmanın ve sonrasının adil kurallarla yönetilmesi, tarafların içerisinde bulunan uç/ aşırı grupların eylemlerinin engellenmesi, karşılıklı güven ve işbirliğinde aşamalı gelişme kaydedilmesi en temel ilkeler olmaktadır.⁹

Kelman'a göre çatışma çözümlerinde, karşılıklı güven en temel konudur. İkincisi, tarafların en temel ihtiyaçları ve korkuları üzerinde çalışılmalıdır. Üçüncüsü, taraflar arasında pragmatik dahi olsa bir güven zemininin kurulması gerekmektedir. Dördüncüsü, taraflar arasında daha önce var olmayan yeni bir ilişki türü geliştirilmesi önemlidir. Karşılıklı ilişkilerin karşılıklı işbirliği ve mütekabiliyet esasına göre dönüşüme uğraması beklenmektedir. Beşincisi, üçüncü taraflarca dayatılmayan ve çatışma taraflarının karşılıklı etkileşim halinde ulaştığı ve temel ihtiyaçların karşılandığı bir anlaşma olmalıdır. Son olarak toplumsal desteğin sağlanarak, diğer taraf hakkında yeni bir algı ve imajın oluşturulması yönünde çaba sarf edilmelidir.¹⁰ Çatışma çözümü açık bir biçimde tarafların ilişkilerinde dönüşüm ön görmekte ve davranıştan ziyade tutumlarda değişiklik gerektirmektedir. Bu yaklaşıma göre uzlaşma sürecinde kimlikler üzerinde değişiklikler beklenmektedir.¹¹

Çatışma çözümlerinde yapılması gerekenler ya da genel olarak önerilenler, uzlaşma sürecinde önerilenlerle ciddi benzerlikler göstermektedir. Özellikle karşılıklı güven inşası meselesi uzlaşma sürecinin en önemli parçasıdır. Güven konusunun çatışma çözümlerinde konuşulması aslında güvene dayalı ilişkilerin yerleşmesi ya da bunun tutumlara yansımaları olarak algılanmamalıdır. Çözüm süreçlerine başlayabilmek için gerekli olan asgari ya da işlevsel olarak güvenden bahsetmek daha doğru olacaktır. Güven konusunun çözüm veya uzlaşma sürecinde inşa edileceği üzerine de farklı görüşler mevcuttur. Kelman güven meselesini çatışma çözümlerinin çok önemli bir parçası olarak görürken¹² Worthington ve Drinkard ise güven konusunu uzlaşma sürecinin önemli bir bileşeni ve sonucu olarak düşünmektedir.¹³

b) Uzlaşma ve Uzlaşma Süreçleri

Uzlaşma konusunun geniş ve disiplinler arası bir niteliği bulunmaktadır. Düşmanlık ve muhalif duruşu sona erdirmeye, bir kişiye istemediği bir durumu kabul ettirme veya vaz geçirme ve son olarak herhangi bir çekişmeyi veya tutarsızlığı tamir etmek veya iyileştirmek üzere yatıştırmak veya uyumlu hale getirmek şeklinde üç farklı açıklama

9 Morton Deutsch, "Reconciliation After Destructive Intergroup Conflict," Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds., *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, 480-482.

10 Herbert C. Kelman, "Reconciliation From a Social-Psychological Perspective," 23.

11 Herbert C. Kelman, "Reconciliation From a Social-Psychological Perspective," 23.

12 Herbert C. Kelman, "Reconciliation From a Social-Psychological Perspective," 24.

13 Everett L. Worthington Jr. and Dewitt T. Drinkard, "Promoting Reconciliation through Psychoeducational and Therapeutic Interventions," *Journal of Marital and Family Therapy* 26 (2000): 93.

düzlemi bulunmaktadır.¹⁴ Kelman uzlaşma için gerekli olan koşulları, karşılıklı olarak diğer tarafın milliyetini ve insanlığını tanıma/ kabul etme, barış için ortak ahlaki temellerin geliştirilmesi, tarihle yüzleşme, sorumluluğu kabul etme, işbirliği için gerekli kurumsal mekanizmaların kurulması gibi genel ve tüm toplumlar için geçerli olabilecek standart bir uzlaşma önerecek şekilde sıralamaktadır.¹⁵

Uzlaşma üzerine yapılan tanımlar ve tartışmalar, konunun disiplinler arası bir nitelik taşımasından da kaynaklı olarak belirsizlikler barındırmaktadır. Çatışma çözümü ve uzlaşma süreci arasındaki farklar ve geçişkenliklerin de bu duruma etkisi açıktır. Her sorun, çatışma ve topluluğa has çözüm üretme gerekliliği de eklendiğinde konunun ne denli karmaşık ve zor olduğu aşikârdır. Realist yaklaşım, kıt maddi kaynakların paylaşımında sorun olduğu için uzlaşma süreçlerinde de bu paylaşımın gerçekleştirilmesi ve tamamlanması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu yaklaşımın klasik örneklerinden birisi Muzafer Şerif'in çalışmalarıdır. Şerif'in gerçekleştirdiği sosyal deneylere dayanarak yaptığı genellemeler mevcuttur. Buna göre çatışma sebepleri, iki grup çocuk arasındaki çakı için verilen mücadeleden, uluslararası çatışmalarda doğal kaynak ve toprak paylaşımına ya da toplumlar arası çatışmalarda kıt bütçelerin ve kaynakların paylaşımına kadar çeşitlilik söz konusu olabilmektedir.¹⁶ Realist yaklaşımda aktörlerin rasyonel olduğu ve farklılıklarını, sorunlarını ve çözümlerini rasyonel gerekçeler çerçevesinde yapacağı ön kabulü vardır. Diğer taraftan psikolojik ihtiyaçlar yaklaşımında ise küçümsenmenin, kimliğe yönelik saldırıların durdurulması ile adalet, güvenlik ve saygı ihtiyacı bir çatışma türünde en önemli psikolojik ihtiyaçlar olarak yer almaktadır.¹⁷ Bu ihtiyaçların giderilmemesi ya da bunları gidermeye yönelik uzlaşma sürecinin başlamaması öç alma motivasyonu ile beraber yeni bir şiddet döngüsüne yol açabilmektedir.¹⁸

Uzlaşma süreç midir bir ya da sonuç mudur sorusuna literatürde çok çeşitli cevaplar verilmektedir. Boris uzlaşmanın bir süreç olduğu ve sonunda da bağışlama ile bitmesi gerektiği görüşündedir.¹⁹ Nadler ve Liviatan'a göre kaynakların paylaşımı üzerine yapılan anlaşmalar en iyi biçimde çatışma çözümlerinde yansıtılabilirken uzlaşma, uygulanım üzerinde ölçülmekte ve bir sürece işaret etmektedir.²⁰

14 Reuben M. Baron, "Reconciliation, Trust, and Cooperation: Using Bottom-Up and Top-Down Strategies to Achieve Peace in the Israeli-Palestinian Conflict," Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds., *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, 282.

15 Herbert C. Kelman, "Reconciliation From a Social-Psychological Perspective," 27-30.

16 Muzafer Sherif, O. J. Harvey, B. Jack White, William R. Hood, Carolyn W. Sherif, *Intergroup Cooperation and Competition: The Robbers Cave Experiment* (Norman, OK: University Book Exchange, 1961).

17 John W. Burton, *Conflict and Communication: The Use of Controlled Communication in International Relations* (New York: Free Press, 1969).

18 Nico H. Frijda, "The Lex Talionis: On Vengeance," S. H. M. Van Goozen, N. E. Van de Poll & J. A. Sergeant, ed., *Emotions: Essays on Emotion Theory* (Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1994), 263-289.

19 Eileen R. Borris, "The Healing Power of Forgiveness," *Occasional Paper*, Number 10, (Arlington, VA: Institute for Multi-Track Diplomacy, 2003), 1-25.

20 Arie Nadler and Ido Liviatan "Inter-group Reconciliation: Theoretical Analysis and Empirical Findings" N. R. Branscombe and B. Doosje, ed., *Collective Guilt: International Perspectives* (New York: Cambridge University Press, 2004).

Fisher uzlaşmayı dört temel bileşeni olan aşamalı bir süreç olarak görmektedir. İhlallerin/ suçların kabulü, özür, bağışlama ve eylemlerin tekrarlanmayacağına ilişkin güvence şeklinde sıraladığı aşamaları uzlaşmada mutlaka gerçekleştirilmesi gereken aşamalar olarak görmekte ve uzlaşmayı devam eden bir “süreç” olarak anlatmaktadır.²¹ Baron da uzlaşmayı bireylerin ve grupların dâhil olduğu bir değişim süreci olarak anlatmaktadır.²² Rouhana ve Bar-Tal ise uzlaşmayı ideal bir son durum olarak açıklamaktadır.²³ Kelman da uzlaşmayı, ulaşılması ve başarılması gereken “son durum” olarak görmektedir. Kelman uzlaşmanın, tarafların karşı gruba yönelik dışlayıcı ve negatif tutumlarının değiştiği ve kimlik değişimi yaşadıkları bir son durum hali olduğunu belirtmektedir.²⁴

Çatışma yaşamış toplumlarda uzlaşmada en çok uğraşılması gereken şey kimliklerin dönüştürülmeye çalışılmasıdır. Bu dönüşüm mevcut tutum ve kimlikleri tamamen değiştirme ya da terk etme anlamında değildir ki olasılığı çok düşük olan bir durumdur. Beklenen ve istenen dönüşüm, negatif kimlikler üzerine çalışılmasıdır. Negatif kimlikler üzerinde çalışmak, diğer tarafı dışlayan, küçümseyen, sadece olumsuz özelliklerine atıf yapan negatif elementler üzerine eğilmek anlamına gelmektedir. Kelman müzmin çatışmalarda bu kimliklerin iki türde seyrettiğini belirtmektedir: taraflardan birinin zayıf ve kırılabilir, diğerinin ise şiddete başvuran ve haksız olan taraf olduğu algısı oluşmaktadır.²⁵ Kimliklerdeki negatif elementler çözüm ve uzlaşma süreçlerinde engel yaratır niteliktedir. Zira bu durum çatışma sonrası ortamda hiç sonu gelmeyen döngülere yol açmaktadır. Negatif tanımlamalar ve kalıplaşmış yargılar ulusal kimliklere de yerleşebilmektedir. Oluşan dışlayıcı ulusal kimlikler, eğitim materyalleri ve müfredatlarıyla da pekiştirilerek toplumsal düzlemde ve siyasette çözüm ve uzlaşmayı daha da zor hale getirmektedir.

Kriesberg ise uzlaşmanın, nefret, korku, öç, ötekinin tehlikeli ve insandan aşağı olduğu algısı gibi düşüncelerin ve hislerin bir kenara bırakıldığı, ulaşılması gereken bir durum olduğunu belirtmektedir.²⁶ Nelson da uzlaşmanın, düşmanların birbirlerine yönelik patolojik nefretlerini sonlandırdıkları bir durum olduğunu belirtmektedir.²⁷ Bununla beraber uzlaşmanın gerçekleşmesi ve ortak bir hedef olan barış ortamının

21 Ronald J. Fisher, “Social-Psychological Processes in Interactive Conflict Analysis and Reconciliation,” Mohammed Abu-Nimer, ed., *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice* (Lanham, MD: Lexington Books, 2001), 28.

22 Reuben M. Baron, “Reconciliation, Trust, and Cooperation: Using Bottom-Up and Top-Down Strategies to Achieve Peace in the Israeli-Palestinian Conflict,” 282.

23 Nadim N. Rouhana ve Daniel Bar-Tal “Psychological Dynamics of Intractable Ethnonational Conflicts: The Israeli–Palestinian Case,” *American Psychologist* 53, Number 7 (1998): 761-770.

24 Herbert C. Kelman, “Reconciliation as Identity Change: A Social-Psychological Perspective,” 111-124.

25 Herbert C. Kelman, “The Interdependence of Israeli and Palestinian National Identities: The Role of the Other in Existential Conflicts,” *Journal of Social Issues* 55, Number 3 (1999): 593.

26 Louis Kriesberg, “Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts,” Eugene Weiner, ed., *The Handbook of Interethnic Coexistence* (New York: Continuum, 1998), 184.

27 J. O. Nelson, *Dare to Reconcile: Seven Settings for Creative Community* (New York: Friendship Press: 1969), 16. Aktaran: Christopher Mitchell, *The Nature of Intractable Conflict: Resolution in the Twenty First Century* (London, New York: Palgrave Macmillan, 2014), 274.

sağlanabilmesi için bir arada yaşamayı ve çalışmayı da gerekli görmektedir.²⁸ Görüldüğü üzere, uzlaşma ve uzlaşma süreçlerinin niteliği üzerine çok sayıda yaklaşım mevcuttur. Benzer bir durum uzlaşma türleri için de geçerlidir. Bir sonraki bölümde uzlaşma tür ve yöntemleri üzerinde durulacaktır.

c) Uzlaşma Türleri ve Yöntemleri

Uzlaşma literatüründe eski dönemlerde realist yaklaşım hâkimken son dönemlerde psikolojik ihtiyaçlar yaklaşımı ön plandadır. Aslında çatışmaların çözüm ve uzlaşma süreçlerinde her iki yaklaşımın da beraber kullanılarak bir sonuca varılması gerekliliğini vurgulamak gerekmektedir. Çatışmanın büyüklüğüne ve derinliğine göre çözüm ve uzlaşma süreçlerinin de zorlaşacağı açıktır. Arie Nadler ve Nurit Shnabel, uzlaşma süreçlerinde günümüzde kabul gören iki yaklaşım olan “toplumsal duygulanım” (*socioemotional*) ve “araçsal” (*instrumental*) uzlaşma türlerinden bahsetmektedir.²⁹ Araçsal (*instrumental*) uzlaşma yaklaşımında çatışmanın geçmişiyle ilgilenmek öncelikler arasında değildir.³⁰ Geçmiş üzerinde durmamak daha önemlidir çünkü günümüz koşullarında aşamalı bir şekilde tarafların bir arada olmayı ve işbirliği yapmayı öğrenmesi gerekmektedir. Nadler ve Shnabel’e göre taraflar işbirliğine dayalı projelerde tekrar eder biçimde bir arada çalıştıklarında karşı tarafa güvenmeyi ve karşı tarafı kabul etmeyi öğreneceklerdir.³¹ Geçmişle alakalı çalışmalar gerekirse sonraki aşamalarda yani karşılıklı iletişim ve güven kısmen de olsa oluşturulduktan sonra gerçekleştirilebilecektir.

Araçsal uzlaşmayı destekleyen farklı kuramlar mevcuttur. Örneğin temas kuramı (*contact hypothesis*) araçsal uzlaşmayı destekler nitelikte çalışmalar öngörmektedir. Bu kuram çerçevesinde toplumsal ve eğitime ilişkin çalışmalar önemli yer tutmaktadır.³² Tarafların birbirleriyle teması ve bu temasın işbirliğine dönük çalışmalar içinde yer alması çatışmayı hafifletecek veya çatışma sonrası uzlaşma süreçleri başlatabilecek bir algı ve ortam yaratabilmektedir. Çatışmaları ya da varsa ambargoları sonlandıracak antlaşmaların imzalanması da araçsal uzlaşmanın önemli parçalarındandır. Barış inşa eden çalışmalar, çok yönlü işbirliğine yönelik programlar oluşturmayı ve toplumlar arası katılım gerektiren zorlu süreçlerdir. Temas kuramında da ileri sürüldüğü gibi, işbirliğine dayalı temasların ve iletişimin tekrarlanması, şüphe ve güvensizlik üzerine kurulu düşmanca ilişkilerin zaman içerisinde dönüşümünü

28 J. O. Nelson, *Dare to Reconcile*, 274.

29 Arie Nadler ve Nurit Shnabel, “Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation,” Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds., *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, 37-56.

30 Arie Nadler ve Nurit Shnabel, “Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation,” 42.

31 Arie Nadler ve Nurit Shnabel, “Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation,” 42.

32 Thomas F. Pettigrew, ve Linda R. Tropp, “Allport’s Intergroup Contact Hypothesis: Its History and Influence,” J. F. Dovidio, P. Glick, and L. A. Rudman, eds., *On the Nature of Prejudice: Fifty Years After Allport* (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2005), 262-277.

sağlayacaktır.³³ Buradaki önemli üç unsur ilişkilerin bugüne odaklanması, işbirliğine dayalı ve bir arada gerçekleştirilmesi gereken projeler üzerinde çalışılması ve son olarak da benzer çalışmaların tekrar tekrar yapılması gerektiğidir. Uzlaşma sürecinin özüne uygun bir şekilde, araçsal uzlaşmada da temel amaç karşı tarafa ilişkin algının ve sonucunda ilişkilerin değişmesini sağlamaktır. Tüm bunların öğrenme ile gerçekleşebilecek, uzun bir zaman dilimine yayılan ve güven oluşturması beklenen süreçler olduğunu da unutmamak gerekmektedir. Araçsal uzlaşmada iletişim, temas, işbirliği, diğer grubun kabulü, çözüm ve uzlaşma süreçlerinin koşullarını anlamak temel gereksinimlerdir.³⁴

Long ve Brecke çalışmalarında benzer bir yaklaşımı farklı bir isimle anlatmaktadır. Yazarlar uzlaşma türlerini işaret/sinyal modeli (*signaling model*) ve bağışlama modeli (*forgiveness model*) olarak ayırmaktadır.³⁵ İlk model araçsal uzlaşmaya benzemektedir ve uluslararası bağlamda uygulanmasını önerdikleri uzlaşma türü budur. Zira toplumlar ayrı yaşamaktadır. Fakat sorunlu geçmişe sahip toplumlar aynı yerde yaşamaya devam ediyorsa toplumları bütünleştirmek öncelik olacağı için ikinci model ön plana çıkmakta ve geçmişteki yanlışlar ile bunların bağışlanması odak noktası olmaktadır. Bu uzlaşma, toplumsal duygulanım (*socioemotional*) uzlaşma türüne yakındır. Ayrıca özür-bağışlama döngüsüne (*apology-forgiveness cycle*) çok önem vermektedir ve uygulamada güç olacağı aşikârdır.

Uzlaşmanın gerçekleşebilmesi için tüm çözüm ve uzlaşma süreçlerinde uygulanması gereken belli yöntemler ve programlar mevcuttur. Bunlardan ilki Stephan'ın aydınlanma programı diye adlandırdığı eğitim programlarıdır.³⁶ Bu tür programlarda temel amaç karşı grubun değerleri, normları, inançları, gündelik pratikleri ve tecrübeleri ile ilgili bilgilerin verilmesidir. Tanıdıkça diğer gruba ilişkin negatif tutumların azalması olasılığı artmaktadır. Bununla beraber bu eğitim türünde sadece karşı grubu değil çok kültürlülük esası ile diğer kültürlere ve normlara açık bir eğitim modeli esas alınmalıdır. Çok kültürlülük eğitimi okul öncesinde olduğu gibi en erken yaşlarda en verimli şekilde yürütülmektedir. Fakat yetişkinler için de bu tür eğitim programları ve bilgi aktarımının sürdürülmesi gerekmektedir.

Karşı grubun değerleri ve normları üzerinde bilgi sahibi olmak çok önemli olmakla beraber gruplar arası temasın, teorik bilgiyi pratiğe taşıyacağı ve pekiştireceği açıktır. Karşı grupların bir araya gelmesi hükümet tarafından sağlanabileceği gibi sivil toplum kuruluşları ya da ortak projeler yoluyla da bir araya gelmek gerekmektedir.³⁷

33 Louis Kriesberg, "Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts," E. Weiner, ed., *The Handbook of Interethnic Coexistence*, 182-188.

34 Stephen Worchel ve Dawna K. Coutant, "Between Conflict and Reconciliation: Toward a Theory of Peaceful Coexistence," Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds., *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, 441.

35 William J. Long, and Peter Brecke, *War and Reconciliation: Reason and Emotion in Conflict Resolution* (Cambridge, MA: MIT Press, 2003), 35-119.

36 Walter G. Stephan, "The Road to Reconciliation," Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds., *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, 376.

37 Walter G. Stephan, "The Road to Reconciliation," 378.

Stephan, eğitim ve temas kuramına ek olarak yetenek temelli program, sanal ortamın kullanılması ile iyileşme ve sorun çözme programları önermektedir. Yetenek temelli programda arabuluculuk yeteneklerinin geliştirilmesine ilişkin eğitimlerin verilmesi öngörülmektedir.³⁸ Sanal ortamın kullanılmasında özellikle gruplar arası iletişimin önemini vurgulayan çevrimiçi sayfalar önerilmektedir.³⁹ Son olarak iyileşme ve sorun çözme programları için Stephan'ın önerisi, travma yaşayanların bir araya getirilmesi ve bu travmaların karşılıklı anlatılması şeklindedir.⁴⁰

İyileşme konusunda Staub'un Ruanda'daki saha çalışmalarına dayanarak geliştirdiği öneriler de bulunmaktadır. Bu öneriler yakın zamanda yaşanmış, etkileri devam eden ve grupların bir arada yaşamaya devam ettiği Ruanda örneğinden yola çıkarak yapıldığı için çalışmamızın inceleme alanından farklıdır. Fakat olaylar farklı bile olsa, tüm çözüm ve uzlaşma süreçleri için ortak olabilecek çözümler olduğunu da hatırlayarak bu önerileri dikkate almakta fayda vardır. Staub mağdur grupta travmanın ve savunmasızlık hissini azaltılmasının önemli olduğu kadar, şiddet olaylarını gerçekleştiren grubun doğrudan savunmaya geçmesine yol açan faktörlerin incelenmesinin de gerektiğini vurgulamaktadır. Bununla beraber grupların birbirlerine yönelik negatif tutumlarında değişiklik olması gerektiğini de belirtmektedir.⁴¹ Staub çatışma sonrası süreçlerde beş önemli nokta üzerinde çalışılmasını önermektedir: travmanın ve mağduriyetin etkilerinin anlaşılması ve iyileşme yolları; soykırım ve katliamların nedenlerinin, sebep olan ideolojilerin ve kökenlerinin anlaşılması; temel psikolojik ihtiyaçların anlaşılması; yaşananların dile getirilmesi ve empati kurma çalışmaları yapılması; toplumsal bütünleşmenin sağlanabilmesi.⁴² Staub'a göre çatışma geçmişi olan yerlerde uzlaşma süreçlerinin devamında gerçekleşecek olan iyileşme halinin tüm topluma yayılarak gerçekleşen bir süreç olması gerekmektedir.⁴³

Uzlaşmanın "bağışlama" kavramı ile beraber gerçekleşebileceği hatta bunun uzlaşma için en temel koşullardan biri olduğu fikri uzlaşma literatüründe yaygındır. Örneğin Staub, uzlaşmanın karşılıklı bir kabul etme süreci olduğu düşünülürse, bağışlamanın bu süreçte bir ön koşul olduğunu söylemektedir.⁴⁴ Bağışlama ve özür toplumsal duygulanım (*socioemotional*) türündeki uzlaşma modelinde en temel unsurlarındandır. Araçsal uzlaşmada bu unsur ön planda değildir, toplumlar arası temas, işbirliği, kabul ve anlama ön plandadır. Bağışlama-özür döngüsü vurgulanmamaktadır. Buna ek olarak özür, çatışmanın ve katliamların tekrar gerçekleşmeyeceğinin kabulü gibi

38 Walter G. Stephan, "The Road to Reconciliation," 380.

39 Walter G. Stephan, "The Road to Reconciliation," 381.

40 Walter G. Stephan, "The Road to Reconciliation," 380.

41 Ervin Staub, "Promoting Reconciliation Afer Genocide and Mass Killing in Rwanda And Other Postconflict Settings: Understanding the Roots of Violence, Healing, Shared History, and General Principles," Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds., *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, 404-407.

42 Ervin Staub, "Promoting Reconciliation Afer Genocide and Mass Killing in Rwanda And Other Postconflict Settings," 404-407.

43 Ervin Staub, *Overcoming Evil: Genocide, Violent Conflict, and Terrorism* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 440.

44 Ervin Staub, *Overcoming Evil*, 471.

düşünülmektedir.⁴⁵ Fakat özür beklentisinin bazı olaylarda sadece karşı gruptan da özür alabilmek için yapılabildiği de belirtilmektedir.⁴⁶

Çatışma çözümleri ve uzlaşma literatüründe günümüzdeki ön kabullerden birisi düşman gruplar arasında çatışmalara ilişkin hakikatlerin ortaya çıkarılmasıdır. Mitchell'e göre, her bir çatışmada farklı yöntemlerle hakikatlere ulaşılmaya çalışılmaktadır. Kimilerinde tarihsel kayıtları inceleme kimisinde ise ortak komisyonlar ön planda olmaktadır.⁴⁷ Hakikatlerin ortaya çıkarılması Mitchell'e göre geçmişteki eylemlerin sorumluluğunun kabul edilmesi ve sonrasında da özür ile devam etmelidir.⁴⁸ Mitchell uzun dönemli bir uzlaşmanın tamamlanabilmesi için bunları ön koşul olarak görmektedir. Fisher için de kabul etme ve özür uzlaşma için önemli koşullardır.⁴⁹ Fakat çalışmamızda tercih edilen uzlaşma türü gereği bu vurgunun geri planda kalacağını belirtmek gerekmektedir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde çözülemeyen/ inatçı çatışma kavramı incelenecek ve bu çatışma türünün Türk Ermeni ilişkilerindeki uygulamasının ardından uzlaşma süreçleriyle bağlantısı aktarılacaktır.

2- Çözülemeyen ve Süreğen Çatışmalara İlişkin Farklı Kavramsallaştırmalar

Dünya üzerinde geçmişinde veya günümüzde şiddet içeren, uzun bir süredir devam eden ve ne kadar süreceği belirsiz olan Arap-İsrail meselesi ya da Keşmir sorunu gibi çok sayıda çatışma mevcuttur. Bu nitelikteki çatışmaları açıklamak için farklı kavramlar kullanılmaktadır. Burton, bu çatışmalara köklü/ yerleşik çatışma (*deep rooted conflict*) adını vermekte ve Arap-İsrail, Kıbrıs ve Sri Lanka, Keşmir ve İrlanda gibi meseleleri bu kategoriye incelemektedir.⁵⁰ Burton bu tür çatışmaların, eşitsizliğin hâkim olduğu, katılım ve kimlik haklarının engellendiği, kültürel hakların korunamadığı, temel ihtiyaçların paylaşımında sorunların yaşandığı durumlarda ortaya çıktığını belirtmektedir.⁵¹ Fakat bu çatışmaların en önemli özelliği mevcut sorunlara ek olarak çatışmanın çözülemeyeceği algısının yerleşmiş olmasıdır.⁵²

Çatışma ve uzlaşma literatüründeki bir diğer önemli isim olan Edward Azar bu tür çatışmaları müzmin çatışma (*protracted conflict*) olarak adlandırmaktadır. Müzmin

45 Stephen Worchel and Dawna K. Coutant, "Between Conflict and Reconciliation: Toward a Theory of Peaceful Coexistence," Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds., *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, 434.

46 Stephen Worchel and Dawna K. Coutant, "Between Conflict and Reconciliation," 434.

47 Christopher Mitchell, *The Nature of Intractable Conflict: Resolution in the Twenty First Century* (London, New York: Palgrave Macmillan, 2014), 277.

48 Christopher Mitchell, *The Nature of Intractable Conflict: Resolution in the Twenty First Century*, 281.

49 Ronald J. Fisher, "Social-Psychological Processes in Interactive Conflict Analysis and Reconciliation," 28.

50 John W. Burton, *Resolving Deep-Rooted Conflict: A Handbook* (Lanham, MD: University Press Of America: 1987), John W. Burton, ed., *Conflict: Human Needs Theory* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: The Macmillan Press, 1990).

51 John W. Burton, *Conflict: Resolution and Prevention* (New York: St. Martin's Press, 1990), 15.

52 John W. Burton, *Conflict: Resolution and Prevention*, 15.

çatışmalar genellikle bir devletin sınırları içerisinde ve farklı gruplar arasında gerçekleşen çatışmalardır. Azar da Burton gibi temel ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçlara erişim konusunu vurgulamaktadır. Azar'a göre müzmin çatışmalar uzun süreli olmakta ve güvenlik, tanınma, temel ihtiyaçların reddedilmesi, kimliğe ilişkin saldırılar, sosyal adaletsizlikler, siyasi kurumlara erişememe, iktisadi katılım gibi sosyal hayatın önemli sorunlarının çözülememesinden kaynaklanmaktadır.⁵³ Azar müzmin çatışmaları anlatırken kimlik meselesi üzerinde sıklıkla durmaktadır. Kendisi kimlik konusunu temel analiz birimi olarak kabul ettiğini belirtmese de Fisher'a göre Azar'ın temel analiz birimi kimlik gruplarıdır.⁵⁴ Çünkü üzerinde durduğu tüm çatışmalarda etnik, dinsel ve mezhepsel kimliklerden sıklıkla bahsetmekte, temel ihtiyaçlar, siyasi ve iktisadi katılımı kimlik meselesi arasında doğrudan bağlantı kurmaktadır.⁵⁵

Azar, müzmin çatışmaların dört temel sebebi üzerinde durmaktadır ve ilk sebep etnik, dini, kültürel farklılıklar taşıyan grupların siyasileşmesidir.⁵⁶ İkinci sebep ise kimlik gruplarının temel insan ihtiyaçlarına ulaşamamış olmasıdır.⁵⁷ Azar'ın bahsettiği temel insan ihtiyaçlarının yokluğu doğrudan çatışmaya yol açmamaktadır. Çatışmaya yol açan şey temel insan ihtiyaçlarına erişme yollarının bazı kimlik gruplarına kapalı olmasıdır. Mesela bazı mezheplerin ya da etnik grupların kimi mesleklerle uğraşmalarının ya da siyasete girebilmelerinin yolunun kapalı olması ya da iktisadi döngüden adil pay alınmaması bu türden çatışmaların sebeplerindedir. Üçüncü sebep, devletin ve kurumlarının rolüdür. Devlet kurumlarının ve hükümetin, bireylerin ihtiyaçlarının saptanması ve bu ihtiyaçların giderilmesini sağlayacak yolların açık olması konusunda rolü çok büyüktür. Müzmin çatışmaların olduğu ülkelerde genellikle bireylerin ihtiyaçlarını saptayamayan, yetersiz, sınırlı, kırılabilir ve otoriter hükümetlerin olduğu ve buna eşlik eden hızlı nüfus artışı ve sınırlı kaynakların mevcudiyeti göze çarpmaktadır.⁵⁸ Son sebep ise uluslararası bağlantılardır. Burada anlatılmak istenen uluslararası sistemle iktisadi bağların ve büyük devletlerle askeri bağlantıların mevcudiyetidir. Fakat Azar müzmin çatışmalarda, iç aktörler, uluslararası bağlantılar, dış aktörler gibi birimler arasındaki farkların bulanıklaştığını da eklemektedir.⁵⁹

Süreğen çatışmalar üzerine yazan bir diğer önemli akademisyen olan Kriesberg, bu çatışmalar için çözülemeyen/inatçı çatışma (*intractable conflict*) kavramını kullanmaktadır. Kriesberg bu tür çatışmaların çözülemeyen karakterine vurgu yapmakta ve çözülememesini dört temel sebebe bağlamaktadır. İlk sebep çatışmanın

53 Edward E. Azar, "The Analysis and Management of Protracted Social Conflict," Vamık D. Volkan, Joseph V. Montville, Demetrios A. Julius, ed., *The Psychodynamics of International Relationships: Unofficial Diplomacy at Work II* (Lexington M.A.: Lexington Publishing, 1991), 93.

54 Ronald J. Fisher, *Interactive Conflict Resolution* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1997), 5.

55 Ronald J. Fisher, *Interactive Conflict Resolution*, 5.

56 Edward E. Azar, *The Management of Protracted Social Conflict* (Vermont: Dartmouth Publishing Company, 1990), 7.

57 Edward E. Azar, *The Management of Protracted Social Conflict*, 7-10.

58 Edward E. Azar, *The Management of Protracted Social Conflict*, 10-11.

59 Edward E. Azar, *The Management of Protracted Social Conflict*, 11-12.

süreğen, uzatmalı karaktere sahip olması ve uzun süredir devam etmesidir. Yani en az bir neslin çatışma içerisinde büyümüş, stresli koşullar altında yaşamış ve bu arada düşmanlık hisleri geliştirmiş olması gerekmektedir.⁶⁰ İkinci olarak, açık bir biçimde seçilen gruba yönelik azalan veya artan şekillerde fiziksel bir şiddetin olması ve aynı zamanda mevcut çatışmanın geçmişte yaşanmış veya günümüzde devam ediyor olması beklenmektedir.⁶¹ Üçüncü özellik çatışan gruplardaki algı üzerinedir. Çatışmanın süreceğine ilişkin bir algı bulunmakta ve hatta çatışmanın çözülemeyeceğini ve gelecekte devam edeceğini düşünerek belli önlemler alınmaya devam edilmektedir.⁶² Son olarak, çatışmanın ve mevcut sorunların çözülebilmesi için çok geniş çaplı ve hem maddi hem manevi yatırımların gerekmektedir. Askeri, teknolojik, mali yatırımlar ile nefret hisleri ve stresle baş etme yollarının aranması bu yatırımlardandır.⁶³

Kriesberg çözülemeyen/ inatçı çatışmalarda kimlik üzerinde de önemle durmaktadır. Zira bu tür çatışmalarda bireyler sıklıkla kendi kimliklerine veya kolektif kimliğe saldırı olduğu fikrindedirler.⁶⁴ Bu düşünce şekli çatışma taraflarının kendi değerlerine daha sıkı sarılmalarına ve bu değerlerde herhangi bir değişikliğe yanaşmamaya veya uzlaşma arayışından uzak durmaya yol açabilmektedir.⁶⁵ Bu durum, çatışmanın çözümünden ziyade çatışmanın kendisine yatırım yapılması sonucunu da beraberinde getirmekte ve çatışma bir yaşam biçimi haline gelmektedir.⁶⁶ Çözülemeyen/ inatçı çatışmalar uzun süreli çatışmalardır. Çatışma süresince çözülememe hali ve çözümden ziyade çatışmanın kendisine yatırım yapılması o denli uzun sürmektedir ki bir noktada dış müdahalenin gerekli olup olmadığı konuşulmaya başlamaktadır. Dış müdahalenin gerekliliği üzerine konuşulması Kriesberg'e göre zaten çözülemeyen/ inatçı çatışma olduğunun da göstergesidir.⁶⁷

Daniel Bar-Tal çözülemeyen/ inatçı çatışmalar kavramını son dönemde en sık kullanan ve uygulamalarını Filistinliler ve İsrail arasındaki çatışmalarda göstermeye çalışan önemli akademisyenlerdendir. Bar-Tal, Kriesberg'ün bu çatışma türü için sıraladığı özellikleri kabul etmekte ve bunlara yenilerini eklemektedir. Bar-Tal'a göre çözülemeyen/ inatçı çatışmalardaki önemli özelliklerden birisi çatışmanın topyekün nitelikte olmasıdır. Çatışmanın, topluluğun varlığının devam etmesi ve hayatta kalabilmesi için gerekli olan temel değerler, hedefler ve ihtiyaçlar ile doğrudan ilgili olduğu varsayılmaktadır.⁶⁸ Çatışmanın topyekün algılanmasının en mühim sebebi

60 Louis Kriesberg, "Intractable Conflicts," 332-342.

61 Louis Kriesberg, "Intractable Conflicts," 332-342.

62 Louis Kriesberg, "Intractable Conflicts," 332-342.

63 Louis Kriesberg, "Intractable Conflicts," 332-342.

64 Louis Kriesberg, "Conclusion: Research and Policy Implications," Louis Kriesberg, Terrell A. Northrup, Stuart J. Thorson, ed., *Intractable Conflicts and Their Transformation* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1989), 215.

65 Louis Kriesberg, "Conclusion: Research and Policy Implications," 214-215.

66 Louis Kriesberg, "Conclusion: Research and Policy Implications," 215.

67 Louis Kriesberg, "Conclusion: Research and Policy Implications," 215.

68 Daniel Bar-Tal, "Societal Beliefs in Times of Intractable Conflicts: The Israeli Case," *International Journal of Conflict Management*, Number 9 (1998): 22-50.

topluluğun hayati meseleleriyle doğrudan bağlantılı olmasındandır. Kültürel, dini, iktisadi, toprağa veya devlet olabilmeye ilişkin konuların doğrudan çatışmayla bağlantılı olması bu algıya yol açmaktadır. Bar-Tal'ın eklediği diğer özellik çatışmadaki olayların sıfır toplamı algılanmasıdır. Keskin ve uzlaşmadan uzak bir yaklaşım içeren bu algıda bir tarafın kazancı diğer tarafın kaybı olarak görülmektedir.⁶⁹ Bu durumda her iki tarafın da tavizler vererek uzlaşmaya yanaşması zaten söz konusu olmamaktadır. Bar-Tal'ın eklediği son özellik ise çatışmanın bireylerin hayatında merkezi bir yer tutması halidir. Bireyler kendi hayatlarına ilişkin karar alırken çatışmayı da dikkate alarak plan yapmaktadırlar.⁷⁰

Bar-Tal'ın çalışmalarında çatışma türünün özellikleri anlatılırken diğer taraftan da bu çatışmalarda oluşan kemikleşmiş yapılardan da bahsedilmektedir. Çözülemeyen/inatçı çatışma türlerinde sosyopsikolojik bir altyapı oluşmaktadır. Bu tür çatışmaların mevcut özelliklerinin doğal sonucu olarak kemikleşmiş bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu yapı bir süre sonra çatışmanın yeni bir sebebiymiş gibi, var olan sorunları daha da artırmaktadır. Bar-Tal'a göre bu sosyopsikolojik altyapının kolektif hafıza, çatışma etosu ve kolektif duygusal yönelim olmak üzere üç temel bileşeni bulunmaktadır.⁷¹ Sosyopsikolojik altyapı hem çatışma sorunlarına yenilerini eklemesi açısından hem de uzlaşma süreçlerinin önünde yeni bir engel oluşturması sebebiyle üzerinde durulması gereken önemli bir konudur.

Sosyopsikolojik altyapıyı oluşturan bileşenlerden ilki olan kolektif hafıza, zaman içinde oluşan toplumsal inançlar ve algılardır. Geçmişte gerçekleşen somut olaylar sonucu oluşsa da bir süre sonra ne olduğunun önemi kalmamaktadır. Çünkü olaylar artık fonksiyonel bir anlam kazanmakta günün koşullara uygun hale getirilerek hatırlanmaktadır. Kolektif hafızanın oluşmasında resmi kurum ve kuruluşlar, resmi tarih yazını, yazılı ve görsel basın ve sosyal kurumlar çok önemli rol oynamaktadır. Yine bu kurumlar aracılığıyla çatışmanın sebepleri, sonuçları ve yaşanan şiddet olayları meşruiyet kazanabilmektedir.⁷² Yaşanan şiddet olaylarında kendisinin mağdur olduğu inancı güçlü olduğu kadar, karşı gruba yönelik negatif bir algı ve karşı tarafın eylemlerinin meşru olmadığı kanısı da yerleşiktir.⁷³ Kolektif hafızanın en önemli özelliklerinden birisi de geçmişe ilişkin bilgilerin seçilerek hatırlanmasıdır. Taraflar aynı somut durumun istediği yönlerini alıp geri kalan bilgiyi dışlayabilmektedir.⁷⁴ Bu durum çatışmayı tarafların kendisi için kolay anlaşılır kıldığı gibi meşruiyetini de sorgulamamayı beraberinde getirmektedir. Bu tür bir meşruiyet ise çatışma algısının ve çatışma kültürünün devam etmesine yol açmaktadır.

69 Daniel Bar-Tal, "Societal Beliefs in Times of Intractable Conflicts: The Israeli Case," 22-50.

70 Daniel Bar-Tal, "Societal Beliefs in Times of Intractable Conflicts: The Israeli Case," 22-50.

71 Daniel Bar-Tal, "Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts," *American Behavioral Scientist*, Number 50 (2007): 1435.

72 Daniel Bar-Tal, "Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts," 1436.

73 Daniel Bar-Tal, "Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts," 1436-1438.

74 Gavriel Salomon, "A Narrative-Based View of Coexistence Education," *Journal of Social Issues* 60, Number 2 (2004): 275-276.

Çatışma etosu sosyopsikolojik altyapının bir diğer bileşenidir. Etos (*ethos*), bireyin veya grubun inançları ve fikirleri anlamına gelmektedir.⁷⁵ Kültürel özelliklere ve değerler sistemine işaret eden bu kelime toplumun, günümüzde kullandığı anlatılar olarak kullanılmaktadır.⁷⁶ Aynı zamanda çatışmaya ilişkin anlatı, geçmişte gerçekleşen olayların günümüzdeki algılanış biçimi olmaktadır. Çatışma etosuyla birlikte toplumun bireyleri arasında sosyal bilinç ve bağ oluşmaktadır.⁷⁷ Çatışma etosu, çatışmanın gerekliliğine ve meşruiyetine ilişkin bilgi akışı da sağlamaktadır. Buna ek olarak, kendi amaçlarına ilişkin haklılık algısı, güvenlik algısı, kendi grubuna ilişkin pozitif kolektif bilinç ve mağdur olduğu inancı, karşı grubun negatif imajı, milliyetçi algıya ilişkin ön kabuller, dış tehditlere karşı birlik olma söylemi ve kendilerinin barış istediğine ilişkin kabuller gibi toplumsal kanılar çatışma etosunda yer bulmaktadır.⁷⁸ Sosyopsikolojik altyapıdaki son bileşen ise kolektif duygu yönelimidir. Diğer bileşenlere göre daha anlaşılır fakat zorlayıcı olan bu bileşen çatışmanın şiddet içeren dönemlerine ilişkin geliştirilen tepkilerden oluşmaktadır. Bu duygu yönelimleri nefret, kızgınlık, korku, suçluluk veya gurur hisleri olmaktadır.⁷⁹

Tüm bileşenler bir arada düşünüldüğünde toplumlarda sosyopsikolojik altyapının, çatışmayı meşrulaştırma, stresle başa çıkabilme, düşmanla baş etme gibi işlevsel bir yönü olduğunu hatırlamak gerekmektedir.⁸⁰ Fakat bu işlevsel yön bir süre sonra çatışmanın yeni bir sebebi halini almakta, zihinsel kapanma süreciyle devam etmekte ve uzlaşma süreçlerini zora sokmakta ya da imkânsız hale getirmektedir. Çalışmanın diğer bölümünde Türk-Ermeni çatışmasının nasıl çözülemeyen/ inatçı çatışma türüne dönüştüğü ve bu şekliyle hangi uzlaşma yöntemiyle yaklaşılabilir ve bu yöntemin ya da genel olarak uzlaşmanın mümkün olup olmayacağı tartışılacaktır.

3- Araçsal Uzlaşma ve Çözülemeyen/ İnatçı Çatışma Kavramları Çerçevesinde Türk-Ermeni⁸¹ İlişkileri

Türk-Ermeni ilişkilerinin barışçıl bir rotaya dönebilmesi için hem mevcut ilişki türüne ilişkin yeni tanımlar, kavramlar ve yaklaşımlarla tespitlerde bulunulması hem de önerilebilecek uzlaşma yöntemleri üzerine uğraşılması gerekmektedir. İkili ilişkiler 1915 olaylarına takılı kalan ve dondurulmuş negatif ilişki türünde seyretmektedir. Kimi dönemlerde girişimler yapılmış olsa da ikili ilişkiler üzerine kapsamlı bir şekilde yeniden düşünme eğilimi bulunmamaktadır.

Çatışmanın fiziksel şiddet kısmı yaklaşık yüz yıl önce kapanmış olsa da farklı bir çatışma türüne dönüşerek çatışma algısının ve çatışma kültürünün sürdüğü

75 <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/turkish/>, Erişim Tarihi: 02.06.2018.

76 Daniel Bar-Tal, "Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts", 1438.

77 Daniel Bar-Tal, "Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts", 1438.

78 Daniel Bar-Tal, *Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis* (Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 2000), 5, 6, 7 ve 8. Bölümler; Daniel Bar-Tal, "Societal Beliefs in Times of Intractable Conflicts: The Israeli Case," 22-50.

79 Daniel Bar-Tal, "Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts," 1439.

80 Daniel Bar-Tal, "Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts," 1440-1441.

81 Bakınız dipnot 1.

görülmektedir. Geçmişte yaşananlar artık günümüz koşullarında çözülemeyen/ inatçı çatışma türüne evrilmiştir. Bu çatışma türüne sahip toplumların ve ülkelerin uzlaşma süreçlerine başlayabilmesi ve süreçte başarı elde edebilmeleri daha zor olmaktadır. Çalışmanın önceki bölümlerinde bu çatışma türüne ilişkin özellikler ve kavramlar ile uzlaşma yöntemleri ve içeriklerine yer verilmiştir. Bu bölümde ise bu kavramlar ikili ilişkilere uygulanmaya çalışılacaktır.

a- Çözülemeyen/ Inatçı Çatışma Kavramı ve Türk-Ermeni İlişkileri

Çözülemeyen/ inatçı çatışma kavramını ve bu tür çatışmalar ilişkin özellikleri sıralayan Kriesberg ve Bar-Tal, bir anlamda çatışmaların çözüm ve uzlaşma süreçleri için de yol haritasını çizmişlerdir. Zira herhangi bir çatışmanın ya da sorunun tüm yönleriyle sebeplerinin ve niteliğinin tespit edilmesi çözüm ve uzlaşma için en önemli ön koşul olmaktadır. Bu nedenle Türk-Ermeni ilişkilerinin merkezinde yer alan çatışma niteliklerinin çözülemeyen/ inatçı çatışma kavramı çerçevesinde anlaşılması ve sorunlara ilişkin yeni tespitlerin yapılması uzlaşma için ön koşuldur. İki toplum arasındaki çatışmanın artık farklı bir türe dönüştüğünü ve karşılıklı temaslar olsa dahi pozitif bir ilişki seyri olmadığını görmek zor değildir. Sorunların çözümü o denli topyekûn bir çaba gerektirir hale gelmiştir ki çözümü sadece tarih komisyonlarına bırakma önerileri, çözüm ve uzlaşmayı ertelemekten başka bir işe yaramamaktadır.

İki toplum arasındaki çatışma, çözülemeyen/ inatçı çatışma türüne dönüşmüştür ve bu çatışmadaki ilk özellik olan çatışmanın müzmin niteliği açık bir biçimde görülmektedir. Kriesberg en az bir neslin çatışma gerçekliğiyle ve stresli koşullarda yaşamış olması ve düşmanlık hisleri geliştirmiş olması gerektiğini belirtmiştir.⁸² Nitekim 1915 olaylarının üzerinden yüz yıldan fazla bir süre ve en az üç nesil geçmiştir. Çatışma gerçekliğinin ve stresli koşulların Ermenilerde ve özellikle diasporada hala devam ettiğini görmek mümkündür. Çünkü çatışma gerçekliği, bir kimlik meselesi olarak diaspora başta olmak üzere Ermenilerde nesilden nesile aktarılmaktadır.⁸³ Ermeni toplumdaki geniş aile yapısı, kiliseler, okullar ve dernekler, Ermeni kimliğinin ayrılmaz bir parçası olarak 1915 olaylarını canlı tutmaktadır. Buna ek olarak diasporada yapılan bazı araştırmalar, bu konuya ilişkin stres koşullarının devam ettiğini belirtmekte ve bunu destekler sonuçlar ortaya koymaktadır. Örneğin Donald E. Miller ve Lorna Touryan Miller, Ermeni diaspora içerisinde yaptığı bir araştırmada katılımcıların büyük çoğunluğunu depresif olarak ifade etmişlerdir.⁸⁴

Çözülemeyen/inatçı çatışma özelliklerinden ikincisi şiddet olaylarının var olmasıdır. Şiddet olaylarının 1915 yılında ciddi biçimde var olduğunu açıklamaya dahi gerek bulunmamaktadır. Birbirinden farklı olsa da 1915 sonrası şiddet olayları, 1975-1985 yıllarında ASALA (*Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia*) ve 1975-

82 Louis Kriesberg, "Intractable Conflicts," 332-342.

83 Kimlik aktarımı konusunda bkz.: Ebru Çoban Öztürk, "Tarih, Travma ve Kimlik: Ermeni Diasporada Kimlik ve Kimliğin Yeni Nesillere Aktarımı," *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 52 (2015).

84 Donald E. Miller ve Lorna Touryan Miller, "Memory and Identity across the Generations: A Case Study of Armenian Survivors and Their Progeny," *Qualitative Sociology* 14, Number 1 (1991): 13-38.

1987 tarihlerinde de JCAG (*Justice Commandos of Armenian Genocide*) isimli örgütlerin gerçekleştirdiği Türk diplomatlara yönelik saldırılardır. Bu tarihlerden sonra sıcak çatışma veya şiddet olayları görülmemiştir. En son gerilim Hrant Dink'in öldürülmesiyle ortaya çıkmıştır. Şiddet olaylarının halen devam etmesine gerek yoktur, geçmişte olması yeterlidir. Üstelik iki toplum arasında çatışmayı ya da şiddeti meşrulaştıran çatışma söylemini ve kültürünü günümüzde her iki toplumda da görmek mümkündür.

Kriesberg, üçüncü özelliğin çatışmanın çözülemeyeceğine ilişkin genel bir kanı ve inanç olduğunu söylemektedir.⁸⁵ Bu kanının her iki toplum için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Çözüm ve uzlaşmanın bahsi geçmeden, diasporada ve Ermenistan'da her yıl anma günlerinde neler yapılacağına, Türkiye'de ise nasıl tepki verileceğine ilişkin hazırlıklar yapılması ve ilişkin tesadüf değildir. Dahası her iki toplumun genç nesillerinin de konuya ilgisinin gayet sınırlı, milliyetçi tepkilerle örülü ve umutsuz olduğunu da gözlemlemek gerekmektedir.

Kriesberg'ün belirttiği son özellik, çatışmanın çözümü için çok geniş çaplı girişimlerin gerekli olmasıdır. 1915 olayları her iki toplumun da milliyetçi kimlik algılarına o denli yerleşmiştir ki konu tamamen vatansever olup olmama düzlemine çekilmeye başlanmıştır. 1915 olaylarının soykırım olarak kabulü Ermeni milliyetçiliğinin merkezinde yer almaktadır. Daha az düzeyde olmakla beraber Türk milliyetçiliği içerisinde de bu durumun reddi kabul görmektedir. Ulusal kimliklere nüfuz eden herhangi bir konu zaten çok geniş çaplı bir çözüm stratejisi gerektirmektedir. Eğitim materyallerinin değiştirilmesi, siyasi ve iktisadi işbirliği, basın yayın organlarının ve sivil toplum kuruluşlarının desteği gibi aslında uzlaşma süreçlerinin de içerisinde bulunan stratejiler gerekli olmaktadır. Sadece geçmişin konuşulmadığı tüm sosyal bilim alanlarından faydalanılan girişimler önem arz etmektedir. Tarih komisyonlarının ya da siyasi girişimlerin tek başına yeterli olma ihtimali yoktur. Nitekim 2009 yılında Türkiye ve Ermenistan arasındaki iletişimin geniş kapsamlı girişimlerle desteklenmeyince ne kadar hızlı ortadan kaybolduğunu hatırlamak gerekmektedir.⁸⁶

Bar-Tal, Kriesberg'ün sıraladığı çatışma özelliklerine, çatışmanın topyekûn algısını da eklemiştir.⁸⁷ Buna göre çatışma topluluğun varlığıyla özdeş tutulmaktadır. Topluluğun hayatta kalabilmesi için gerekli olan temel ihtiyaçlar ve değerler çatışmayla doğrudan bağlantılı görülmektedir. Günümüz koşulları düşünüldüğünde bu durum Türkiye için geçerliliğini kaybetmiştir ve Ermeni meselesi öncelikler arasında yer almamaktadır. Fakat özellikle diaspora için bu öncelik çatışma günümüzde de sürermişçesine devam etmektedir. Diaspora bulunduğu ülkelerde zaten ciddi biçimde heterojen olan kimliklerinde ortak bir nokta oluşturmak ve asimile olmamak için 1915 olaylarını Ermeni kimliğinin merkezine yerleştirmiştir. Ermenistan Ermenileri içinde bu konu ulusal kimlikte ciddi bir yer tutmaktadır. Bu

85 Louis Kriesberg, "Intractable Conflicts," E. Weiner, ed., *The Handbook of Interethnic Coexistence*, 332-342.

86 Bu dönemki siyasi diyalogla ilgili bakınız: Mitat Çelikpala, "Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş," *Uluslararası İlişkiler* 7, Sayı 25 (Bahar 2010).

87 Daniel Bar-Tal, "Societal Beliefs in Times of Intractable Conflicts: The Israeli Case," 22-50.

tür durumlarda çatışmanın canlı tutulması ve yeni nesillere aktarılması esastır ve bu topluluklarla uzlaşma daha zor olabilmektedir.

Çatışmanın bir diğer özelliği, çatışmaya ilişkin eylemlerin sıfır toplamı kabul edilmesidir.⁸⁸ Bir grubun kazancı diğer grubun kaybı olarak kabul edilmektedir ve bu sert tutumu her iki toplumda da görmek zor değildir. Bu yaklaşım zaten uzlaşmanın temel mantığına aykırıdır. Çözülemeyen/ inatçı çatışmalardaki son özellik ise çatışmanın bireylerin hayatlarında merkezi konum edinmesidir.⁸⁹ Buna göre, bireyler karar alırken çatışmayı düşünerek hareket etmektedirler. Türk tarafı için çatışmanın merkezi bir konumda olması söz konusu değildir. Çok farklı sorunlar ve öncelikler varken Türkiye’de bu konu geri planda kalmaktadır. Fakat Ermeni tarafında değişik derecelerde olsa da 1915 olayları bireylerin hayatlarında önemli bir yer tutmaktadır. Bu çatışmanın sürekli hatırlanması, yeni nesillerin bu farkındalıkla büyümesi, Ermeni kültürünü yaşatırken 1915 olaylarının da bu kültürle bütünleşmiş halde canlı tutulması ve heterojen Ermeni toplumunda ortak bir vurgu olarak yer alması önemli önceliklerdendir.

1915 olayları, Ermeni kimliğinin ortak ve ayrılmaz bir parçası olarak topluluğu bir arada tutmaya yardımcı olmaktadır.⁹⁰ Diasporada bu durum daha önemli bir hal almıştır. Zira, diaspora kendi içinde ciddi farklılıklar içeren heterojen bir nitelik taşıdığından, asimilasyon riskleri var olduğundan ve birkaç kuşak önce doğrudan yakınlarını kaybeden kişilerden oluştuğundan dolayı 1915 olaylarının kişisel önceliklerde tutulması anlaşılır bir durumdur. Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri veya Avrupa’da yaşayan diasporanın ekonomik koşulları görece olarak daha iyi durumdadır. 1915 olaylarının Ermenistan Ermenileri için de ulusal kimlikte yer aldığı ya da yakınlarını kaybeden kişilerin burada da yaşadığı gerçeği açıktır. Ancak Ermenistan Ermenileri için diasporaya oranla 1915 olayları daha geri planda kalabilmektedir.⁹¹ İktisadi, siyasi ve toplumsal sorunlar ön plana çıkarak öncelikleri değiştirebilmektedir. Bunu destekleyen araştırmalar da mevcuttur. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri merkezli Uluslararası Cumhuriyetçi Enstitüsü’nün (*International Republican Institute*) Ermenistan’da yaptığı kapsamlı bir araştırmaya göre, Ermenistan’ın karşılaştığı en önemli güncel sorunlar sorulduğunda, katılımcıların sadece % 3’ü 1915 olaylarının soykırım olarak tanınmasını ilk sırada belirtmiştir.⁹² En önemli sorunlar işsizlik ve sosyo-ekonomik sıkıntılar olarak belirtilmiştir.⁹³ Bu veriler diaspora ve Ermenistan Ermenileri arasında farklılıklara işaret olarak kabul edilebilir. Fakat vurgulanması gereken nokta, Ermenistan Ermenileri için 1915 olayları diasporaya

88 Daniel Bar-Tal, “Societal Beliefs in Times of Intractable Conflicts: The Israeli Case,” 22-50.

89 Daniel Bar-Tal, “Societal Beliefs in Times of Intractable Conflicts: The Israeli Case,” 22.

90 Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (New York: Columbia University Press, 2006), 242.

91 Razmik Panossian, *The Armenians*, 242.

92 International Republican Institute “Armenia National Study”, October 27 – November 3, 2007,

<http://www.iri.org/sites/default/files/2008%20January%2022%20Survey%20of%20Armenian%20Public%20Opinion,%20October%2027-November%203,%202007.pdf>, 19, (Erişim Tarihi: 26.10.2015).

93 International Republican Institute “Armenia National Study,” 19.

oranla geri planda kalsa dahi, çatışmanın bireylerin kimliklerinde ve sosyal hayatlarında hala yer tutuyor olmasıdır.

Sıcak bir çatışma olmamasına rağmen, çözülemeyen/ inatçı çatışmalarda Kriesberg ve Bar-Tal'ın sıraladığı tüm özellikler Türk-Ermeni meselesinde görülebilmektedir. Bu durum, uzlaşmaya ilişkin her iki tarafın farklı derecelerde olsa da sert tutumlarının sebebini açıklar niteliktedir. Aynı zamanda çatışmanın mevcut hali, konunun indirgemeci yaklaşımlarla incelenemeyeceğini de göstermektedir. Var olan sorunlar zaman içerisinde çözülemeyen/inatçı çatışmaya dönüştüğü için yeni sosyopsikolojik sorunlar da eklenmiş olmaktadır. Çözüm ve uzlaşma süreçlerinden bu denli uzak durulmasının temel sebeplerinden birisi çatışmanın yaşadığı bu sert dönüşümdür. Bar-Tal'ın belirttiği sosyopsikolojik altyapı bu çatışma için açık biçimde görülmektedir. Her iki tarafın da sahip olduğu kolektif hafıza dışlayıcı, negatif tutumlar içerir niteliktedir ve seçici algılarla doludur.

Çözülemeyen/inatçı çatışmalarda aynı olaylar bambaşka verilerle anlatılabilmektedir⁹⁴ ve Türk-Ermeni meselesinde de durum farklı değildir. Geçmişteki çatışmanın günümüzdeki algılanışını ifade eden çatışma etosu yine her iki toplumda işlevsel biçimde yer almaktadır. Diğer grubu dışlayan, negatif yönlere vurgu yapan ve çatışmayı defalarca yeniden ve farklı biçimlerde yorumlayan anlatıları her iki tarafta da görmek mümkündür. Son olarak Bar-Tal'ın bahsettiği kolektif duygu yönelimi de negatif yönde gerçekleşmiş durumdadır. Kızgınlık, öfke ve nefret söylemi her iki taraf için de baskın duygu yönelimi olmuştur. Çözülemeyen/inatçı çatışmalarda Bar-Tal'ın vurguladığı sosyopsikolojik altyapıya ilişkin nitelikler yerleştiğinde ortaya yeni bir sorun daha çıkmaktadır. Bu nitelikler zaten zor olan çözüm ve uzlaşma süreçlerini daha da sıkıntılı bir hale büründürmektedir. Türk-Ermeni meselesinde bu denli negatif yönlere vurgu yapılmasının sebebi çatışmanın sürmesini dilemek değildir. Tam tersine, çatışmaya ilişkin uzlaşma süreçlerinin ne kadar zor olduğu vurgulanarak, artan sorunların tespitinin yapılmasına, komşu toplumlar olarak yeni ilişkiler geliştirilebilmesine, barışa ve uzlaşmaya yönelik adımlar atılabilmesine katkı sağlamaya çalışılmaktadır. Bu niyetle, çalışmanın son bölümünde, uygulanma olasılığı daha yüksek olan bir uzlaşma türüne değinilecektir.

b- Araçsal Uzlaşma ve Türk Ermeni İlişkileri

Çatışma yaşayan topluluklarda çatışma sonrası süreçler daha sonraki on yıllar veya yüzyıllardaki ilişki biçimini belirler niteliktedir. Toplumlar arası büyük bir çatışmanın yaşanması zaten var olan ciddi sorunların bir sonucudur. Çatışmalar sona erdiğinde ilk yapılması gereken bu sorunların derinlerdeki sebeplerinin olabildiğince tarafsız gözlemlerle tespit edilmesidir. Zira başlı başına zor olan çözüm ve uzlaşma süreçleri bu söylemlerin üzerine inşa edilecektir.

Çatışmanın öncesinden başlayan ve toplumsal belleğin seçici algılara ve keskin fikirlere yönelmesine yol açan durumlar mutlaka söz konusudur. Gün geçtikçe

94 Gavriel Salomon, "A Narrative-Based View of Coexistence Education," 275-276.

sosyopsikolojik altyapının katılaştığına da tanık olunabilmektedir. Bar-Tal bu katılaşmanın çatışma kültürüne işaret ettiğini belirtmektedir.⁹⁵ Topluluğun kendi içindeki tarihsel ve kültürel paylaşımları, paylaşımların iletişim araçlarıyla yayılması, bunların edebiyatta, yazılı ve görsel basında, sinema ve tiyatrodaki dile getirilmesi, son olarak eğitim materyallerine doğrudan veya dolaylı yollarla işlenmiş olması çatışma kültürünün göstergeleri olmaktadır.⁹⁶

Çatışma kültürünün olduğu topluluklarda çok sayıda kurum ve yapı sağladığı bilgilerle bu kültüre katkıda bulunmaktadır. Eğitim sistemi, silahlı kuvvetler, siyasi kurumlar, medya ve kültürel ürünler doğrudan, dolaylı veya gizli mesajlarla çatışma kültürünü oluşturmada ve desteklemektedir. Çatışmaya ilişkin tecrübeler de bununla birleşince toplumsal hafıza şekillenmektedir.⁹⁷ Var olan çatışma kültürüyle beraber karşılıklı ilişkiler de askıya alınır veya dondurulursa ciddi bir sosyopsikolojik engelin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu engeller çözüm ve uzlaşma süreçlerini ya en başından engellemekte ya da zaten sıkıntılı olan bir süreci daha da zorlaştırmaktadır.

Çatışma kültürünün var olduğu yerlerde bilginin kontrol ve manipüle edilmesi de sıklıkla rastlanan bir durumdur. Bu kontrol, otoriter ve baskıcı anlamda sansür şeklinde olabildiği gibi devlet kurum ve kuruluşlarınca, yazılı ve görsel basın aracılığıyla çatışmayı destekler/ sürdürür veya haklı gösterir nitelikte bir anlatı da olabilmektedir. Bunun ardından mevcut bilginin, olayların gizlenmesi ya da karşı gruptan gelen bilgilerin tamamen yanlış veya güvenilmez ilan edilmesi bilgi üzerindeki kontrolü artırmakta ve çatışma kültürünü beslemektedir.⁹⁸ Hatta bu kültür benzer söylemlerin desteklenmesi, teşvik edilmesi ya da karşıt söylemlerin cezalandırılmasıyla devamlılık arz etmekte ve pekiştirilmektedir. Üstelik vatanseverlik ve milliyetçiliğin de bu konuyla bağlantılı olarak tekel altına alındığı durumlar da söz konusu olabilmektedir. İlişkilerin askıya alınması, çatışma kültürü ve sosyopsikolojik engeller birleşince çatışma yaşamış toplumlarda ikili ilişkilerin tekrar inşa edilmesi neredeyse imkânsız hale gelebilmektedir. Bu tür durumlarda Türk-Ermeni ilişkilerinde olduğu gibi çözüm ve uzlaşma sürecine başlamak yüzyıllık sürede bile mümkün olmayabilmektedir.

Türkiye, Ermenistan ve diaspora üçgeninde çatışma kültürünün izlerini görmek mümkündür. Daha da önemlisi genel anlamıyla Türk Ermeni ilişkileri tür itibarıyla farklı bir çatışma türü olan “çözülemeyen/ inatçı çatışma” türüne dönüşmüştür. Daha önceki bölümde bu çatışma türünde çözüm ve uzlaşmanın ne denli zor olduğu anlatılmıştır. Çatışmanın türünün belirlenmesi ve sosyopsikolojik altyapının incelenmesi, sorunların tespiti ve çözüm önerilerinin bu tespitlere göre yapılması

95 Daniel Bar-Tal , Eran Halperin , and Ruthie Pliskin, “Why Is It So Difficult to Resolve Intractable Conflicts Peacefully? A Sociopsychological Explanation,” Mauro Galluccio, ed., *Handbook of International Negotiation: Interpersonal, Intercultural, and Diplomatic Perspectives* (New York: Springer, 2015), 76

96 Daniel Bar-Tal, Eran Halperin, and Ruthie Pliskin, “Why Is It So Difficult to Resolve Intractable Conflicts Peacefully?,” 76.

97 Daniel Bar-Tal , Eran Halperin , and Ruthie Pliskin, “Why Is It So Difficult to Resolve Intractable Conflicts Peacefully?,” 77.

98 Daniel Bar-Tal , Eran Halperin , and Ruthie Pliskin, “Why Is It So Difficult to Resolve Intractable Conflicts Peacefully?,” 77-80.

açısından önemlidir. Tüm bu altyapı kurulduktan sonra uzlaşma önerileri sağlam bir zemin bulabilecektir.

Uzlaşma süreci çatışma çözümünün ardından gelen, fakat çözümün gerçekleştirilmesini ve sürdürülebilmesini, taraflar arasında şiddetin tekrarlamamasını, şiddet döngüsünün kırılmasını sağlayan en önemli aşamadır. Türkiye, Ermenistan ve diaspora arasındaki ilişkilerde çözüm ve uzlaşma sürecinin bir arada yürümesi gerektiği açıktır. Çünkü taraflar arasındaki ilişkilerin donmuş seyri, çözüm sürecinin başarısız olması, toplumlarda çatışma kültürünün izlerine rastlanması, soğuk çatışmanın çözülemeyen/ inatçı çatışma özelliklerini taşımaya başlaması gibi önemli sebepler bu iki sürecin bir arada hatta uzlaşma kısmını ön plana alan bir iletişim şeklini mecbur kılmaktadır.

Nadler ve Shnabel uzlaşma türleri olarak araçsal (*instrumental*) uzlaşma ve *socioemotional* uzlaşma türlerinden bahsederken hangi olaylara ya da çatışma türlerinde uygulanabilir olduğuna ilişkin ayırım yapmamaktadır.⁹⁹ Long ve Brecke ise uzlaşma türlerini işaret/sinyal modeli (*signaling model*) ve bağışlama modeli (*forgiveness model*) olarak incelerken ilk modeli uluslararası ya da bir arada yaşamayan toplumlar için önermektedirler.¹⁰⁰ İşaret/sinyal modeli, araçsal uzlaşma özelliklerini taşımaktadır. Diğer uzlaşma türlerinde en önemli beklenti özür-bağışlama döngüsüdür ve iki toplumun bir arada yaşadığı ön kabulü bulunmaktadır. Bu nedenle toplumların bütünleşmesi için geçmiş ile ilgilenmek ve özür-bağışlama döngüsünü oluşturmak temel hedef olmaktadır.¹⁰¹ Fakat Türk Ermeni ilişkilerinde zaten donmuş olan süreçler ve karşılıklı negatif algılar bu tür bir uzlaşma modelinde ciddi zorluklar anlamına gelmektedir. Ayrıca bir arada yaşamayan toplumlar¹⁰² olduğu için işaret/sinyal modelinin ya da araçsal uzlaşmanın daha uygun bir başlangıç sağlayabileceğini vurgulamak gerekmektedir.

Özellikle diasporanın üzerinde durduğu ve talep ettiği çözümler, toplumsal duygulanım (*socioemotional*) uzlaşma türüne ya da bağışlama modeli olarak adlandırılan uzlaşmaya yakın niteliktedir. Fakat bu tür bir uzlaşma zor olduğu kadar Türk-Ermeni ilişkilerinde bugüne kadar başarılı olmuş de değildir. Tam tersine, ilişkiler karşılıklı bağışlamadan ziyade, kimin daha çok acı çektiğine ilişkin bir yarışa dönüşmüştür. Bu durum birçok çatışma türünde görülmekte ve karşılıklı olarak çekilen acının ve travmanın yarıştırılması haline sıklıkla rastlanmaktadır. Worchel de çatışma yaşayan toplulukların çatışma sonrasında en büyük tartışmalarından birisinin “kimin daha çok acı çektiği” konusu olduğunu söylemektedir.¹⁰³ Bu tartışma

99 Arie Nadler ve Nurit Shnabel, “Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation,” 37-56.

100 William J. Long, and Peter Brecke, *War and Reconciliation*, 35-119.

101 Arie Nadler ve Nurit Shnabel, “Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation,” 44.

102 Türkiye’de yaşayan Ermeni azınlık sayıca az olduğu ve etkin bir siyasi güce sahip olmadığı için uzlaşma, Türkiye, Ermenistan ve diaspora temelinde düşünülmektedir.

103 S. W. Worchel, F. Y. Wong ve K. E. Scheltema, “Improving Intergroup Relations: Comparative Effects of Anticipated Cooperation and Helping on Attraction for an Aid-Giver,” *Social Psychology Quarterly* 52, Sayı 3 (1999): 213-219.

yıllar boyu sürmekte ve Ermeni meselesi dâhil tüm çatışma türlerinde gözlemlenmektedir.

Çözüm ve uzlaşma süreçlerinde hangi modelin seçileceği başarıyı doğrudan etkileyecektir. Örneğin Baron, toplumsal duygulanım (*socioemotional*) uzlaşma türünün ve özür-bağışlama döngüsünün Orta Doğu gibi çatışmaların sık ve yoğun olduğu bölgelere uygun olmadığını söylemektedir.¹⁰⁴ Bu tür bir uzlaşma modeli tercih etmek başarı şansını düşürmektedir. Çünkü hakikat, adalet, sorumluluk gibi kavramlar hızlı bir şekilde bir tarafın tekeli haline gelebilmektedir.¹⁰⁵ Oysa trajik olan, çatışmalarda genellikle her iki tarafın da hem mağdur hem saldırgan konumunda olmalarıdır. Tarafların da bu kavramları sadece kendi lehine kullanmaması gerekmektedir. Bu düşünce Türk Ermeni ilişkileri için de geçerlidir. Bu nedenle uzlaşma girişimlerini mağdur, saldırgan, özür, bağışlama kavramlarından farklı bir noktaya dikkat çekerek başlatmak daha uygun, pratik ve başarı şansı daha yüksek olabilecektir.

Çalışmamızda Türkiye, Ermenistan ve diaspora üçgeninde tercih ettiğimiz ve önerilerde dikkate aldığımız uzlaşma türü araçsal uzlaşma türüdür. Mevcut ilişkilerin birçok çatışmadan farklı seyirde olması, ilişkilerin dondurulmuş şekli, çoğunluğu farklı ülkelerde yaşayan topluluklar olması, bu uzlaşma türüyle ilişkilere başlamanın daha gerçekçi olacağı yönünde bir kanı oluşturmaktadır. Gündelik hayattaki sosyal, iktisadi ve siyasi paylaşımın az olması, çıkar çatışmalarından uzak olunması ya da radikal grupların karşılaşmasının daha zor olması gibi sebeplerle, toplumların bir arada yaşamaması bu tür uzlaşma arayışlarında kolaylık sağlamaktadır.

Araçsal uzlaşma türünde çatışmanın geçmişiyle değil günümüzdeki haliyle ilgilenmek daha önemlidir. Bu durum geçmişten veya şiddet olaylarından bahsedilmeyeceği anlamına gelmemektedir. Sadece bu konuların acı içeriği, uzlaşma süreçleri başlamadan bitmesine sebebiyet verebildiğinden, geçmiş sıkıntıları konuşma meselesini ileri tarihlere bırakmak kast edilmektedir.

Araçsal uzlaşmanın önerdiği ve işbirliği yaratılabilecek konulardan başlanarak kısmen de olsa güven ortamı oluşturularak süreci devam ettirmek gerekmektedir. İlk aşama eğer varsa ambargoların kaldırılması, ardından sıcak çatışma içeren veya içerme olasılığı var olan konuların dikkate alınmasıdır. Araçsal uzlaşmada günümüze odaklanarak, karşılıklı ticari yatırımlar, iktisadi girişimler, eğitim olanakları, sanayi ortaklıkları, ortak projeler ve fırsatlar yaratılması karşılıklı empati ve güveni tesis edebilmek için büyük önem arz etmektedir. Tarafların, aşamalı şekilde bir arada olmayı ve işbirliği yapmayı öğrenmesi gerekmektedir.

Karşılıklı işbirliği ve ortak projeler yapılırken önemli olan nokta, bu sürecin günümüz ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yürütülmesi ve daha da önemlisi bu girişimlerin ardı ardına tekrarlanmasıdır. Girişimlerin tekrarı, karşılıklı güven oluşturabilmenin

104 Reuben M. Baron, "Reconciliation, Trust, and Cooperation: Using Bottom-Up and Top-Down Strategies to Achieve Peace in the Israeli-Palestinian Conflict," 283.

105 Reuben M. Baron, "Reconciliation, Trust, and Cooperation: Using Bottom-Up and Top-Down Strategies to Achieve Peace in the Israeli-Palestinian Conflict," 283.

ön koşuludur. Temas kuramında da ileri sürüldüğü üzere işbirliğine dayalı iletişimin tekrarlanması, güvensizliğin ve şüphenin zaman içerisinde azalmasının, devamında da düşman algısının ve ikili ilişkilerin değişmesinin yolunu açacaktır.¹⁰⁶ İkili ilişkilerdeki dönüşüm ise uzun vadeli ve kalıcı bir ilişkinin başlamasına, sürdürülebilmesine, şiddete ilişkin tüm algının ve çatışma kültürünün geride bırakılabilmesine fırsat tanıyacaktır.

Sonuç

Uzlaşma ve işbirliği içinde yaşayabilmenin çatışmalar gerçekleşmeden çok daha kolay olduğunu hatırlamak gerekmektedir. Çatışmalar gerçekleştikten sonra çözüm ve uzlaşma zorlu ve uzun süreçler halini almaktadır. Çalışmamızdaki temel amaç çatışmanın sürdürülmesi değil, çözülmesi ve uzlaşma sürecine başlanabilmesi üzerine açıklamalar yapmaya gayret etmektir. Günümüze kadar yapılan öneriler ve talepler var olan durumu giderek umutsuz bir kısır döngüye dönüştürmüştür. Mevcut talepler ve inatlaşmalar sebebiyle, çatışma türlerine önerilen genel çözüm ve uzlaşma yöntemlerinin artık Türkiye, Ermenistan ve diaspora üçgeninde etkili olamayacağı açıktır. Bu nedenle barışa dair adımlar isteniyorsa, yeni uzlaşma yöntemlerinin aranması çok önemlidir. Tüm tarafların uzlaşma niyetiyle konuya yaklaşması ön koşuldur. Fakat tarafların elitleri ve siyasetçilerinde açık bir biçimde uzlaşmaya hiç yanaşmayan çok sayıda kişinin olduğunu da vurgulamak gerekmektedir.

Uzlaşmamaktan ya da çözümsüzlükten çıkar sağlayan ve bunları sürdürmeye niyetli grupların gözden kaçırdığı çok önemli noktalar bulunmaktadır. Siyasi ve iktisadi olarak bu denli küreselleşmiş bir dünyada süreklilik arz eden negatif tutumların ve dış politikaların ülkelere dönüşlerinin de çok negatif olduğunu unutmamak gerekmektedir. Barışçı ilişkiler sürdüren bir Türkiye ve Ermenistan için ekonomik kazançlar, dış politika getirileri, uluslararası toplumda ve bölgesel anlamda güven duyulma ya da siyasi ve ticari anlaşmalar açısından olumlu bir gidişat olacağı açıktır. Günümüzde umut vadeden koşullar olmadığı açıkça görülmektedir. Ancak ikili ilişkilere Rusya Federasyonu'nun ve Azerbaycan'ın da dâhil edilebileceği, tarafların samimi niyetleri ve karşılıklı özverisi çerçevesinde, iktisadi ve siyasi işbirlikleri oluşturulması mümkündür.

Çalışmada vurgulanan şey Türk-Ermeni ilişkisinin inatçı çatışmaya dönüşmüş olduğu ve bu çatışma özelliklerinin dikkate alınarak çözüm ve uzlaşma süreci başlatmak gerektiğidir. Bu çatışma türünde araçsal uzlaşma yöntemleri kullanmaya çalışılarak karşılıklı ilişkilerin başlayabileceği ve barışçı yönde ilerleyebileceği ileri sürülmektedir. Klasik uzlaşma literatürü ya da günümüze kadar söylenen ve beklenenler bu olumlu seyri sağlamayacaktır. Bu nedenle Türkiye, Ermenistan ve diaspora, araçsal uzlaşma türünde olduğu gibi yeni bir uzlaşma yöntemiyle çıkış yolu arayabilmelidir.

Klasik uzlaşma literatürünün, Türkiye, Ermenistan ve diaspora üçgeninde önereceği adımlar, tarihsel bulgulara ve kayıtlara ulaşılarak hakikatin ortaya çıkarılması ile özür

¹⁰⁶ Louis Kriesberg, "Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts," E. Weiner, ed., *The Handbook of Interethnic Coexistence*, 182-188.

ve bağışlama döngüsünün başlatılması şeklindedir. Çalışmada belirttiğimiz üzere, bir arada yaşamının ve iki ülke ilişkilerinin kesintiye uğraması, ayrıca sorunların üzerinden çözümsüz bir şekilde çok uzun yıllar geçmiş olmasından dolayı bu tür önerilerin sonuç vermeyeceği açıktır. Zira uzun yıllardır, konunun tarihçilere bırakılması gerektiğine ilişkin öteleme eğilimi içeren öneriler ile özür ve soykırım kabulü beklentisi ile hiçbir sonuca ulaşamamıştır. Mevcut durumda sürekli vurgulanan, karşılıklı olarak nasıl özür dileneceği, kimin nasıl bağışlayacağı veya bağışlanacağı ve tazminatlar gibi konular uzlaşma sürecini başlatmayı engellemektedir. Bunların yerine araçsal uzlaşma yaklaşımında olduğu gibi günümüze ilişkin ikili ilişkilerden başlayıp ortak ticari, iktisadi, eğitime ilişkin konulara odaklanması gerekmektedir. Sorun teşkil eden konular daha sonraki yıllarda tartışmaya açılabilir. Çatışma çözümleri ve uzlaşma süreçlerinde çatışma kültürü ve şiddet döngüsünün kırılmaya çalışılması önemlidir. Ancak bu döngüyü kırmaya çalışırken özellikle genç nesil üzerinde durmak, eğitim materyallerinde çatışma kültüründen uzak ve çok kültürlü yaklaşımlarla desteklenen eğitim modellerini tercih etmek önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Azar, Edward E. "The Analysis and Management of Protracted Social Conflict." Vamik D. Volkan, Joseph V. Montville, Demetrios A. Julius, eds. *The Psychodynamics of International Relationships: Unofficial Diplomacy at Work II*. Lexington M.A.: Lexington Publishing, 1991.
- Azar, Edward E. *The Management of Protracted Social Conflict*. Vermont: Dartmouth Publishing Company, 1990.
- Bar-Siman-Tov, Yaacov, ed. *From Conflict Resolution to Reconciliation*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Bar-Tal, Daniel. "Societal Beliefs in Times of Intractable Conflicts: The Israeli Case." *International Journal of Conflict Management*, Number 9 (1998).
- Bar-Tal, Daniel. *Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 2000.
- Bar-Tal, Daniel. "Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts." *American Behavioral Scientist*, Number 50 (2007).
- Bar-Tal, Daniel, Eran Halperin, and Ruthie Pliskin. "Why Is It So Difficult to Resolve Intractable Conflicts Peacefully? A Sociopsychological Explanation." Mauro Galluccio, ed. *Handbook of International Negotiation: Interpersonal, Intercultural, and Diplomatic Perspectives*. New York: Springer, 2015.
- Baron, Reuben M. "Reconciliation, Trust, and Cooperation: Using Bottom-Up and Top-Down Strategies to Achieve Peace in the Israeli-Palestinian Conflict." Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds. *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. New York, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Borris, Eileen R. "The Healing Power of Forgiveness." *Occasional Paper*, Number 10. Arlington, VA: Institute for Multi-Track Diplomacy (2003).
- Burton, John W. *Conflict Communication: The Use of Controlled Communication in International Relations*. London: Macmillan, 1969.
- Burton, John W. *Resolving Deep-Rooted Conflict: A Handbook*. Lanham, MD: University Press Of America: 1987.
- Burton, John W., ed. *Conflict: Human Needs Theory*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: The Macmillan Press, 1990.
- Burton, John W. *Conflict: Resolution and Prevention*. New York: St. Martin's Press, 1990.
- Çelikpala, Mitat. "Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasıya Geçiş." *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 25 (Bahar 2010).

- Çoban Öztürk, Ebru. “Tarih, Travma ve Kimlik: Ermeni Diasporada Kimlik ve Kimliğin Yeni Nesillere Aktarımı.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 52 (2015).
- Deutsch, Morton. “Reconciliation After Destructive Intergroup Conflict.” Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds. *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. New York, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Fisher, Ronald J. *Interactive Conflict Resolution*. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1997.
- Fisher, Ronald J. “Social-Psychological Processes in Interactive Conflict Analysis and Reconciliation.” Mohammed Abu-Nimer, ed. *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice*. Lanham, MD: Lexington Books, 2001.
- Frijda, Nico H. “The Lex Talionis: On Vengeance.” S. H. M. Van Goozen, N. E. Van de Poll & J. A. Sergeant, eds. *Emotions: Essays on Emotion Theory*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1994.
- International Republican Institute. “Armenia National Study,” October 27 – November 3, 2007. <http://www.iri.org/sites/default/files/2008%20January%2022%20Survey%20of%20Armenian%20Public%20Opinion,%20October%2027-November%203,%202007.pdf>, 19, Erişim Tarihi: 26.10.2015.
- Jeong, Ho-Won. *Conflict Management and Resolution: An Introduction*. London: Routledge, 2010.
- Kelman, Herbert C. “Reconciliation as Identity Change: A Social-Psychological Perspective.” Yaacov Bar-Siman-Tov, ed. *From Conflict Resolution to Reconciliation*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Kelman, Herbert C. “Reconciliation From a Social-Psychological Perspective.” Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds. *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. New York, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Kelman, Herbert C. “Building a Sustainable Peace: The Limits of Pragmatism in the Israeli–Palestinian Negotiations.” *Journal of Palestine Studies* 28, Number 1 (1998).
- Kelman, Herbert C. “The Interdependence of Israeli and Palestinian National Identities: The Role of the Other in Existential Conflicts.” *Journal of Social Issues* 55, Number 3 (1999).
- Kriesberg, Louis, “Conclusion: Research and Policy Implications,” Louis Kriesberg, Terrell A. Northrup, Stuart J. Thorson eds. *Intractable Conflicts and Their Transformation*. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1989.
- Kriesberg, Louis. “Intractable Conflicts.” Eugene Weiner, ed. *The Handbook of Interethnic Coexistence*. New York: Continuum, 1998.

- Kriesberg, Louis. "Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts". Eugene Weiner, ed. *The Handbook of Interethnic Coexistence*. New York: Continuum, 1998.
- Kriesberg, Louis and Bruce W. Dayton. *Constructive Conflicts: From Escalation to Resolution*. Lanham, Boulder: Rowman & Littlefield Publishers, 2012.
- Leiner, Martin and Christine Schliesser, eds. *Alternative Approaches in Conflict Resolution*. London: Palgrave Macmillan, 2018.
- Long, William J. and Peter Brecke. *War and Reconciliation: Reason and Emotion in Conflict Resolution*. Cambridge, MA: MIT Press, 2003.
- Miller, Donald E. and Lorna Touryan Miller. "Memory and Identity across the Generations: A Case Study of Armenian Survivors and Their Progeny." *Qualitative Sociology* 14, Number 1 (1991).
- Mitchell, Christopher. *The Nature of Intractable Conflict: Resolution in the Twenty First Century*. London, New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Nelson, J. O. *Dare to Reconcile: Seven Settings for Creative Community*. New York: Friendship Press: 1969.
- Nadler, Arie and Ido Liviatan. "Inter-group Reconciliation: Theoretical Analysis and Empirical Findings." N. R. Branscombe and B. Doosje, eds. *Collective Guilt: International Perspectives*. New York: Cambridge University Press, 2004.
- Nadler, Arie and Nurit Shnabel. "Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation." Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds. *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. New York, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Panossian, Razmik. *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. New York: Columbia University Press, 2006.
- Pettigrew, Thomas F. and Linda R. Tropp. "Allport's Intergroup Contact Hypothesis: Its History and Influence." J. F. Dovidio, P. Glick, and L. A. Rudman, eds. *On the Nature of Prejudice: Fifty Years after Allport*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2005.
- Rouhana, Nadim N. and Daniel Bar-Tal. "Psychological Dynamics of Intractable Ethnonational Conflicts: The Israeli-Palestinian Case." *American Psychologist* 53, Number 7 (1998).
- Rouhana, Nadim N. "Identity and Power in the Reconciliation of Protracted National Conflict." A. H. Eagly, R. M. Baron and V. L. Hamilton, eds. *The Social Psychology of Group Identity and Social Conflict: Theory, Application, and Practice*. Washington: American Psychological Association, 2004.

- Salomon, Gavriel. "A Narrative-Based View of Coexistence Education." *Journal of Social Issues* 60, Number 2 (2004).
- Sherif, Muzafer, O. J. Harvey, B. Jack White, William R. Hood, Carolyn W. Sherif. *Intergroup Cooperation and Competition: The Robbers Cave Experiment*. Norman, OK: University Book Exchange, 1961.
- Staub, Ervin. "Promoting Reconciliation Afer Genocide and Mass Killing in Rwanda and Other Postconflict Settings: Understanding the Roots of Violence, Healing, Shared History, and General Principles." Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds. *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. New York, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Staub, Ervin. *Overcoming Evil: Genocide, Violent Conflict, and Terrorism*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Stephan, Walter G. "The Road to Reconciliation." Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds. *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. New York, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Worchel, Stephen and Dawna K. Coutant. "Between Conflict and Reconciliation: Toward a Theory of Peaceful Coexistence." Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, eds. *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. New York, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Worchel, S. W., F. Y. Wong and K. E. Scheltema. "Improving Intergroup Relations: Comparative Effects of Anticipated Cooperation and Helping on Attraction for an Aid-Giver." *Social Psychology Quarterly* 52, Number 3 (1999).
- Worthington, Everett L. Jr, and Dewitt T. Drinkard. "Promoting Reconciliation through Psychoeducational and Therapeutic Interventions." *Journal of Marital and Family Therapy* 26 (2000).

Normalleşme ve Toplumsal Uzlaşma Çabaları Işığında Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü

Aybars GÖRGÜLÜ - Gamze Turgaylı ZENGİN

Giriş

Güney Kafkasya'nın üç ülkesinden biri olan ve bağımsızlığını 1991'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması ile elde eden Ermenistan Cumhuriyeti, Türkiye'nin en uzun dördüncü kara sınırını paylaştığı bir komşu ülkedir.¹ İki devlet Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından 1991 yılında birbirlerini tanımış olsalar da, 2019 yılı itibariyle aradan geçen otuz seneye yakın zaman diliminde diplomatik ilişkileri tesis etmemişlerdir. Diplomatik ilişki olmayışına ek olarak, 1993 yılından bu yana iki ülkenin kara sınırı da kapalı durumdadır. Azerbaycan ve Ermenistan arasında 1980'lerin sonunda başlayan Dağlık Karabağ kaynaklı çatışmalar, 1991'de iki bağımsız devlet ortaya çıkınca devletlerarası bir savaşa dönüşmüş ve Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişki kurulmasını da engellemiştir. Türkiye bu savaşın başından beri Azerbaycan'ı destekleyen tek dış aktör olmuş, 1993'te Ermeni kuvvetlerinin Karabağ dışındaki Kelbecer bölgesini işgal etmesiyle Ermenistan ile olan kara sınırını kapatarak Azerbaycan'la olan dayanışmasını göstermiştir.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında 1994 yılında ateşkes anlaşması imzalanmasına rağmen kalıcı bir barışın tesis edilememiş olması ve Azerbaycan topraklarının bir kısmının halen işgal altında oluşu sebebiyle Türkiye, Ermenistan ile ilişkileri normalleştirmek için Karabağ'da çözüm ön şartını ortaya koymuştur. Bugüne dek gerçekleştirilen birçok yakınlaşma girişimi ve diplomatik çözüm arayışları çerçevesinde de Türkiye bu siyasetinden geri adım atmamış, birçok Türk lider Karabağ'da çözüm olmadan Türkiye-Ermenistan sınırının açılmayacağını vurgulamışlardır. Öte yandan Ermenistan ön şartsız ilişkilerin tesis edilmesini savunmuş, Karabağ meselesinin bu ülkenin Azerbaycan ile arasında bir konu olduğunu belirterek Türkiye ile ilişkilerinde bir gündem maddesi olmasına karşı çıkmıştır.

1 "Türkiye'nin sınır uzunlukları ne kadar?" *Uzhaber*, Ağustos 23, 2014, erişim Şubat 19, 2019.
<http://www.uzhaber.com/genel-kultur/turkiye-nin-sinir-uzunluklari-ne-kadar-h16860.html>

Türkiye ve Ermenistan arasında resmi ilişki olmamasından ötürü, iki ülke arasındaki diyalog kanalları büyük ölçüde sivil toplum çalışmaları üzerinden inşa edilmiştir. Özellikle resmi yakınlaşma çabalarının olduğu dönemlerde sivil toplum temasları ve ortak projeler de artmış, toplumsal bir yakınlaşmanın adımları cılız da olsa atılmaya çalışılmıştır. 2000'lerin ortalarında canlanan sivil toplum temasları Türkiye ve Ermenistan arasındaki süreçleri iki farklı patikaya ayırmıştır. İki ülke arasında yürütülen, yer yer arabulucu üçüncü ülkelerin de rol aldığı ve nihai hedefi diplomatik ilişkilerin kurulması ve sınırın açılması olan 'normalleşme' süreci teknik olarak da adlandırılabilir birinci patikayı oluşturmaktadır. İkinci yol ise sivil toplum kuruluşları önderliğinde ilerleyen; iki toplumun birbirlerini anlama, geçmişleriyle yüzleşme ve iyi komşuluk ilişkileri içerisinde ortak çalışmalar yapmalarına olanak sağlayan "toplumsal uzlaşma" olarak tanımlanabilecek sivil süreçtir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin kısa tarihi aslında bu iki sürecin hikayesi olarak da özetlenebilir.

Çalışmanın Amaç ve Kapsamı

Bu makale, aradan geçen otuz yıla yakın süre zarfında diplomatik ilişki kuramayan Türkiye ve Ermenistan'ın inişli çıkışlı ilişkilerinin kısa tarihini "normalleşme" ve "toplumsal uzlaşma" çabaları ışığında değerlendirecektir. Makale, bu iki sürecin birbirlerini güçlü bir şekilde desteklediğini iddia etmekte, Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ve toplumsal olarak tam bir normalleşmenin sağlanabilmesi için yukarıda kısaca tanımlanan bu iki patikanın birlikte ve mümkün olduğunca koordineli şekilde ilerlemesi gerektiğini savunmaktadır. Türkiye ve Ermenistan arasında şimdiye kadar gerçekleştirilen ve değerli işler de başaran sivil toplum çalışmalarının nihai bir başarıya ulaşmaması ve süreklilik arz eden çok az proje üretebilmiş olması da bu iki sürecin kopukluğunun açık bir tezahürüdür. Bu çerçevede makale Türkiye ve Ermenistan arasında şimdiye kadar gerçekleştirilen sivil toplum çalışmalarına odaklanarak sürecin sivil ayağının kapsamlı bir analizini yapacaktır. Türkiye ve Ermenistan ilişkilerindeki düğüm her ne kadar Karabağ sorunu nedeniyle yakın zamanda çözülemeyecek gibi gözükse de, bu durum "normalleşme" ve "toplumsal uzlaşma" çabalarını koordineli bir şekilde tekrardan ele almaya bir engel teşkil etmemektedir.

Türkiye ve Ermenistan arasındaki sivil toplum faaliyetleri gerçek anlamda 2007'den itibaren başlamış ve günümüze kadar etkisi ve kapsamı azalarak devam etmiştir. 2007 dönemi aynı zamanda iki ülke arasındaki resmi yakınlaşma çabalarının da ivme kazandığı ve Zürih protokollerin imzalanmasına kadar giden sürecin tohumlarının atıldığı zaman aralığıdır. Bu sebeple, iki ülke arasında 2007'de başlayan ve 2010'da askıya alınan normalleşme sürecinde ve hemen sonrasındaki zaman diliminde ikili ilişkileri geliştirmeye yönelik önemli sivil toplum çalışmaları gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu makale sivil toplum kuruluşlarının en etkin çalışmaları gerçekleştirdikleri ve yürütülen resmi sürece de önemli destekler sağladıkları 2007-2012 arasındaki döneme odaklanacaktır. 2001'de Cenevre'de kurulan ve ikinci derece diplomasi (second track diplomacy) çalışmalarının iyi örneklerinden birisi olan Türk-Ermeni Uzlaşma Komisyonu salt bir sivil toplum girişimi olmadığı için bu çalışmanın

kapsamı dışında tutulmuştur. Ancak kısaca TARC olarak anılan bu girişim Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunları her iki taraftan sivil kişilerin de katılımı ile ele alması ve ortak bir çözüm bulunması için atılan ilk kapsamlı adım olması bakımında değerli bir tecrübe olarak değerlendirilebilir.²

Türkiye ve Ermenistan arasındaki sivil toplum çalışmaları 2013 yılından itibaren “Ermenistan-Türkiye Normalleşme Süreci Destek Programı” adı altında Avrupa Birliği İstikrar Aracı desteği ile yürütülmüştür.³ Avrupa Birliği’nin 2 milyon Avroluk desteği ile Ocak 2014’te başlatılan ve on sekiz ay süren programın ardından Nisan 2016’da 1.5 milyon Avroluk bir bütçe ile on altı aylık ikinci bir bölüm daha gerçekleştirilmiştir. Programları yürütecek Konsorsiyum, Ermenistan’dan Civilitas Vakfı (Civilitas Foundation / CF), Avrasya Ortaklık Fonu (Eurasia Partnership Foundation / EPF), Kamu Gazeteciliği Klubu (Public Journalism Club / PJC), Bölgesel Araştırmalar Merkezi (Regional Studies Center / RSC); Türkiye’den Anadolu Kültür, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV), Yurttaşlık Derneği (YD) ve Hrant Dink Vakfı’ndan oluşmaktadır.

Bu son dönemde gerçekleştirilen projeler hem paralel ilerleyen resmi bir yakınlaşma süreci olmamasından hem de katılan kurumların siyasi karar alma süreçlerini etkileme hedefleri ve kapasiteleri olmaması sebebiyle sınırlı bir etki yaratmıştır. 2007-2012 dönemine kıyasla ne kamuoyunda ne de siyasi çevrelerde Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasına yönelik ciddi bir tartışma başlatmayan bu son dönem sivil toplum çalışmaları da bu makalenin kapsamı dışında bırakılmıştır.

Bu çalışmada öncelikle Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki sorun alanlarına kısaca değinilecek ve iki ülke arasındaki resmi yakınlaşma süreçlerinden bahsedilecektir. Ardından Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik proje faaliyetleri ve ikinci derece diplomasi çalışmaları ile katkı sağlayan sivil toplum kuruluşlarının 2007-2012 arasındaki çalışmaları incelenecektir. Bu çerçevede Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı (TESEV), Kültür Üniversitesi Küresel Siyasal Eğilimler Merkezi (GPOT), Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV), Hrant Dink Vakfı, Anadolu Kültür ve Türkiye-Ermenistan İş Geliştirme Konseyi’nin (TABDC) faaliyetlerine odaklanılarak her kurumun gerçekleştirdiği çalışmaların yarattığı etki ve sürece yaptıkları katkılar tartışılacaktır.

Sorunlu Bir Başlangıç

Birçok resmi ve sivil girişime rağmen, Türkiye-Ermenistan ilişkileri son otuz yılda normalleştirilemedi. Ermenistan’ın bağımsızlık ilanının Türkiye tarafından 1991’de tanınmasının ardından; her iki ülke de diplomatik ilişkiler kurmak için bir dizi resmi çaba harcadı. Ermenistan bağımsızlığını ilan ettiği süreçte hem Azerbaycan ile savaş halindeydi hem de ülkenin altyapısına büyük zarar veren 1988 Spitak depreminin

2 TARC hakkında kapsamlı bilgi için: David L. Philips, *Unsilencing the Past: Track Two Diplomacy and Turkish-Armenian Reconciliation*. (New York ve Oxford: Berghahn Kitapları, 2005)

3 “Ermenistan-Türkiye Normalleşme Süreci Destek Programı”
<http://www.armenia-turkey.net/tk> erişim Şubat 19, 2019.

yaralarını sarmaya çalışıyordu.⁴ Türkiye bu süreçte Azerbaycan'ın çıkarlarını koruyan bir pozisyon içerisinde olsa da Ermenistan'da yaşanan insani krize yardım elini uzatmış, Avrupa'dan Ermenistan'a gönderilen 100.000 ton buğdayı vakit kaybetmemek adına kendi stoklarından temin etmiştir. Buna ek olarak iki ülkeyi birbirine bağlayan bir ağ üzerinden elektrik tedarik etme planları da yapılmış, ancak Azerbaycan'ın talebiyle bu gerçekleşmemiştir.

1991'de karşılıklı tanınmanın ardından Ermenistan'la Türkiye arasındaki ilk sorun, diplomatik ilişkilerin kurulmasına yol açacak protokollerin müzakereleri sırasında meydana geldi. Türkiye, Ermenistan'dan iki ülke arasındaki mevcut kara sınırını açıkça tanımamasını istedi. Ermenistan bunu yapmakta isteksiz davranarak Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ilkelerini referans göstererek dolaylı bir tanıma önerdi. Türkiye bu öneriyi kabul etmedi, ancak her iki tarafı da tatmin edecek bir çözüme yol açacak müzakereler, Azerbaycan'ın Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ merkezli savaşın yoğunlaşması nedeniyle hızla sona erdi. Türkiye, Ermenistan'dan uluslararası hukuka göre tartışmasız şekilde Azerbaycan'a ait bölgelerin işgalini durdurmasını istedi, ancak birkaç ay içinde işler daha da kötüye gitti. Daha önce de belirttiği gibi, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki dayanışma, Dağlık Karabağ konusundaki ihtilafların alevlenmesi ve Kelbecer bölgesinin işgalinden sonra 1993'te Türkiye Ermenistan ile olan kara sınırının kapatılması, Hem Azerbaycan hem de Türkiye ile toprak sınırının kapatılması ve diplomatik ilişkilerin olmaması, Ermenistan'ın Güney Kafkasya bölgesinde yalnızlaşmasına ve Rusya Federasyonu'nun etki alanına girmesini hızlandırdı.

Ermenistan-Türkiye ilişkilerine odaklanan akademik literatüre bakıldığında ortak sınırın tanınması konusu, Dağlık Karabağ çatışması ve soykırım iddiaları olarak özetlenebilecek üç ana sorunun ön plana çıkarıldığı görülür.⁵ 2009'da iki ülke arasında imzalanan ancak Parlamentolar tarafından onaylanmadığı için kadük kalmış olan Zürih protokolleri dikkate alındığında, sınır tanıma meselesinin artık iki ülke arasında bir ihtilaf konusu olarak görülmediği anlaşılmaktadır. Zira eğer metinler onaylansaydı her iki ülke de sınırları açmayı ve belgelerin kendi parlamentoları tarafından onaylanmasını takiben otomatik olarak diplomatik ilişkiler kurmayı kabul etmişlerdi. Buradan ortak sınır ile ilgili bir sorun kalmadığı sonucuna varılabilir.

Öte yandan, Dağlık Karabağ çatışması ve soykırım iddiaları iki ülke arasında halen ciddi fikir ayrılıkları barındıran hususlar olarak ön plana çıkmaktadır. Başta da belirtildiği gibi, bugün itibarıyla Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi Dağlık

4 "Spitak 1988 Earthquake", http://www.nssp.gov.am/spitak_eng.htm erişim Şubat 19, 2019

5 Türkiye-Ermenistan İlişkileri hakkında detaylı bilgi için:

- Aybars Görgülü, *Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü* (İstanbul: TESEV, Kasım 2008).

- Aybars Görgülü, "The litmus test for Turkey's new foreign policy: the historical rapprochement with Armenia" in *Another Empire? A Decade of Turkey's Foreign Policy Under the Justice and Development Party*, Öktem, Kerem and Kadioğlu, Ayşe Gülten and Karlı, Mehmet (eds.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, 281-295.

- Thomas De Waal, "Armenia and Turkey: Bridging the Gap" Carnegie Endowment Policy Brief, Nisan 2010.

Karabağ ihtilafının çözüme kavuşmasına bağlı görünmektedir. Soykırım konusu ise belki de iki ülkenin üzerinde hiçbir zaman mutabakata varamayacağı ve ciddi bir anlaşmazlık içerisinde oldukları bir diğer konudur. Bu nedenle soykırım konusu, sınırın açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla birlikte ele alınacak ve toplumsal uzlaşma süreci ile uzun vadede belli bir çözüme kavuşabilecek gibi gözükmektedir.

Resmi Yakınlaşma Çabaları

Türkiye'nin 1993'te Ermenistan sınırını tek taraflı olarak kapatmasının ardından 1995'e kadar iki ülke arasında herhangi bir yakınlaşma yaşanmamıştır. 1995 yılında İstanbul ile Erivan arasındaki hava koridoru Türkiye tarafından açılmış ve vize şartları kolaylaştırılarak Ermenistan vatandaşlarının Türkiye'ye rahatça seyahat etmelerine olanak verilmiştir.⁶ Ayrıca Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde Ermeni kültür ve mimari eserleri restore edilmeye başlanmıştır. Ancak, 1998 yılında Robert Koçaryan'ın Ermenistan'da iktidara gelmesinin ardından ikili ilişkilere soykırım iddiaları odaklı tartışmalar damga vurmaya başlamıştır. Koçaryan'ın soykırımın uluslararası alanda tanınması konusunu bir dış politika önceliği haline getirmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin tekrar gerilmesine neden olmuştur.⁷

2005 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan'a gönderdiği bir mektupla tarihi gerçeklerin bilimsel araştırmalarla gün yüzüne çıkarılması için "ortak bir komisyon" kurulmasını teklif etmiştir.⁸ Ek olarak; Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında Şubat 2007'de imzalanan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesinde de Ermenistan'a Azerbaycan topraklarını işgalden vazgeçip projeye katılması için teklifte bulunulmuş ve aynı teklif 2008 yılındaki temel atma töreninde de tekrar edilmiştir. Ayrıca yine 2007'de Türkiye tarafından Van Gölü'nde bulunan Akdamar Kilisesi restore edilerek açılmıştır. Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişki olmamasına ve kolayca çözülemeyecek köklü sorunlar bulunmasına rağmen birçok resmi yakınlaşma çabası yaşanmıştır. Söz konusu girişimler özellikle 2008 sonrasında hız kazanmış ve "futbol diplomasisi" olarak isimlendirilen süreç ve ardından gelen protokoller ile zirve noktasına ulaşmıştır. Bu süreç aynı zamanda sivil toplum temaslarının da oldukça arttığı ve iki ülke arasında yaşanan resmi yakınlaşma sürecine paralel olarak gelişen bir toplumsal uzlaşma sürecinin de ivme kazandığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir.

Futbol Diplomasisi ve Zürih Protokolleri

Türkiye-Ermenistan arasında 2007 yılında artan iyi niyet girişimleri sonunda Haziran 2007'den itibaren İsviçre arabuluculuğunda bir müzakere süreci başlatıldı. Gizli olarak

6 "Türkiye ve Ermenistan: Kalıpları Kırmak, Sınırları Açmak", International Crisis Group Working to Prevent Conflict Worldwide, Avrupa Raporu, No:199, 2009, s.2.

7 Fatih Özbay, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri" (İstanbul: BİLGESAM yayınları, 2011): 4-5

8 Barış Özdal, "Türkiye-Ermenistan Diyalogu: Uzun Bir Sürecin Başlangıcı mı?", Ortadoğu Analiz, Cilt:1, Sayı:10, (Ekim 2009): 70-71

yürütülen müzakereler devam ederken, Şubat 2008’de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Ermenistan’daki seçimleri kazanan Serj Sarkisyan’ı kutlayan bir destek mesajı göndermesiyle iki ülke arasındaki temaslar yoğunlaştı. Temmuz 2008’de ise Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan’ın, Cumhurbaşkanı Gül’ü Türkiye ve Ermenistan arasında oynanacak 2010 Dünya Kupası Eleme maçına davet etmesiyle “futbol diplomasisi” olarak isimlendirilen tarihi sürece girildi.

Sarkisyan’ın davetine olumlu yanıt veren Gül, 6 Eylül 2008’de Ermenistan’a giderek bu ülkeyi ziyaret eden ilk Türk Cumhurbaşkanı olmuştur. Gül’ün Ermenistan’ı ziyareti uluslararası alanda “futbol diplomasisi” olarak isimlendirilmiş ve söz konusu ziyaret iki ülke arasında İsviçre’nin arabuluculuğunda devam eden müzakere sürecine de hız kazandırmıştır. Haziran 2007’de başlayan ve 2008’de yaşanan gelişmelerle hız kazanan müzakereler, 22 Nisan 2009’da yol haritasının açıklanmasıyla somut neticeler üretmeye başlamıştır.⁹ Yol haritası, uluslararası kamuoyuna normalleşme sürecini resmi olarak duyurmuş, ardından 31 Ağustos 2009’da Türkiye, Ermenistan ve İsviçre Federal Dışişleri Bakanları tarafından eş zamanlı olarak yapılan bir basın açıklamasıyla protokolleri ilan etmişlerdir. Zürih Protokolleri olarak da anılan bu metinler ile iki ülkenin İsviçre’nin arabuluculuğunda sürdürdükleri çabalar sonunda “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü” ve “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü”nü parafladıkları ve iç siyasi istişarelerini başlatma konusunda mutabakata vardıkları açıklanmıştır.¹⁰

İki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve sınırın açılmasını hedefleyen söz konusu protokollerin imzalanmasıyla Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine yönelik hukuki süreç sona ermiş ve siyasi süreç başlamıştır. Bu aşamadan sonra belgelerin iki ülkenin meclislerine gönderilmesi ve onaylandıktan sonra yürürlüğe girmeleri beklenmekteydi. Ancak protokoller hiçbir zaman yürürlüğe girmedikleri gibi bir süre sonra iki taraf da metinleri onaylama sürecini askıya aldıklarını duyurmuşlardır. Zürih protokolleri hem Türkiye’de hem de Ermenistan’da muhalefet partileri ve kamuoyları tarafından sertçe eleştirilmiş ve imzacıları olan hükümet temsilcilerini zor siyasi tercihlerle baş başa bırakmışlardır.

Geriye dönüp bakıldığında protokollerin onaylanmamasında iki tarafın gösterdikleri isteksizliğe ek olarak Azerbaycan’ın Türkiye ile ilişkilerinde kriz boyutuna varan tepkisinin temel belirleyici olduğu görülmektedir.¹¹ Azerbaycan’ın protokollerden duyduğu hoşnutsuzluk, Türkiye’de hükümeti geri adım atmaya zorlamış, imza töreninden altı ay sonra Başbakan Erdoğan, protokollerin onaylanmasını Dağlık

9 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti ve Federal İsviçre Dışişleri Bakanlarının Ortak Açıklaması”, Nisa 22, 2009, http://www.mfa.gov.tr/no_-

56 _-22-nisan-2009_-turkiye-ermenistan-iliskileri-hk_tr.mfa, erişim Ocak 15, 2019.

10 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı’nın Ortak Basın Açıklaması”, Ağustos 31, 2009 http://www.mfa.gov.tr/no_-153-turkiye-cumhuriyeti-ve-ermenistan-cumhuriyeti-disisleri-bakanliklari-ile.tr.mfa, erişim Ocak 12, 2019

11 “Azeriler Protokollere Tepki Gösterdi” *BBC Türkçe*, Ekim 11, 2019 https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/10/091011_erdogan_armenia erişim Şubat 19, 2019

Karabağ anlaşmazlığının çözümüne bağlayan bir açıklama yapmıştır.¹² Erdoğan'ın protokollerin akıbetini Karabağ sorununa bağlayan ifadesi, protokol metinlerinde bu çatışmaya referans olmadığı için Ermenistan'dan eleştiriler almıştır. Aynı şekilde Türkiye de Ermenistan'ın süreci kendi Anayasa Mahkemesi üzerinden hukuki bir açmaza sürüklediğini ve metinleri onaylamayı hiçbir zaman düşünmediğini iddia etmiştir. Sonuç olarak oldukça büyük diplomatik enerji ve zaman harcanan “tarihi” Türkiye-Ermenistan yakınlaşması başarısızlıkla sonuçlanmış ve bugüne değin hiçbir yeni diplomatik adımın atılmadığı bir ilişkisizlik dönemini başlatmıştır. Bu süreçte sivil toplum temasları ve ikili projeler devam etmiş olsa da resmi bir sürecin olmaması sivil toplum çalışmalarının etkinliği ve başarısını azaltmıştır.

Türkiye-Ermenistan Sivil Toplum Çalışmaları

2006 yılının Aralık ayında TESEV'in Ermenistan'ın başkenti Erivan'a gerçekleştirdiği çalışma ziyareti iki ülke arasındaki proje bazlı sivil toplum çalışmalarının tohumlarını atması bakımından tarihi bir öneme sahiptir. Bir grup gazeteci, akademisyen ve sivil toplum temsilcisinin Erivan'da muhataplarıyla gerçekleştirdikleri bir dizi görüşme ileride kurulacak konsorsiyumlar ve proje ortaklıklarının ilk adımını teşkil etmekteydi.

TESEV, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve yakınlaşma sürecine yönelik çalışmalar yapan ve sürece katkıda bulunmak amacıyla iki ülke arasında çeşitli diyalog kanalları oluşturmaya çalışan öncü STK'lardan biriydi. Türkiye-Ermenistan arasında diyalog kanallarının oluşturulmasına yönelik yürütülen diğer projelerden farklı olarak TESEV projeleri Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin siyasi boyutuna öncelik vermiş, iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesini ve diplomatik ilişkilerin kurulmasını hedeflemiştir. Bu bağlamda yürütülen projelerde Ermenistan'dan çeşitli STK'larla ortaklıklar kurulmuş, ikili politika analizleri ve raporlar hazırlanmış, yakınlaşma süreci yakından takip edilmiştir.

TESEV tarafından yürütülen projelerden ilki; 2008 yılında hayata geçirilen ve Erivan merkezli Kafkas Enstitüsü ortaklığıyla yürütülen “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi” projesidir. Bu proje German Marshall Fund (GMF) iştiraki olan *Black Sea Trust Fund* tarafından finanse edilmiştir. TESEV ve Kafkas Enstitüsü bu projeye; iki ülkeden sivil toplum temsilcilerini, akademisyenleri ve uzmanları bir araya getirmeyi; oluşturulacak projelerle karşılıklı yanlış algıları ve önyargıları yıkararak diyalog kanalları oluşturmayı ve yakınlaşma sürecini geliştirmeyi hedeflemişlerdir.¹³ Proje kapsamında Türkiye ve Ermenistan'da ilgili sivil toplum kuruluşlarının, uzmanların ve akademisyenlerin katıldığı çeşitli toplantılar gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bu toplantılarda iki ülke arasındaki tarihi sorunlar ve yakınlaşma süreci analiz edilerek normalleşmenin gerçekleşmesi için ne gibi girişimlerde bulunulması gerektiğine dair öneriler geliştirilmiştir.

12 Zaur Shiriyev ve Celia Davies, “The Turkey-Armenia-Azerbaijan Triangle: The Unexpected Outcomes of the Zurich Protocols” *Perceptions*, Cilt XVIII, Sayı 1, (İlkbahar 2013): 185-206

13 Aybars Görgülü, Alexander Iskandaryan ve Sergey Minasyan, “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek”, TESEV Yayınları, (İstanbul, 2010): 5-6

Bunun yanı sıra Diyalog Serisi kapsamında 2009 yılında; “Türkiye- Ermenistan Diyalog Serisi: Kısır Döngüyü Kırma” başlıklı rapor Kafkas Enstitüsüyle ortak olarak yayınlamış, 2010’da ise “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek” başlıklı rapor yayınlamıştır. 2009 yılındaki ilk rapor Ermenistan ve Türkiye’den iki kurumun ortak yayını olması bakımından da bir ilktir. Çalışmalarda yakınlaşma sürecine dair her iki ülkedeki kamuoyunun yaklaşımlarına değinilmiş ve sürecin ilerlemesi için önerilerde bulunulmuştur. Raporda yer alan önerilerde Karabağ sorununa ilişkin olarak; üçüncü bir tarafı ilgilendiren önkoşulların sürecin dışında tutulması gerektiği ifade edilmiştir. Benzer şekilde, soykırım iddialarının da müzakereler dışında tutulması gerektiğine değinilmiş aksi taktirde sürecin zarar görebileceği vurgulanarak kara sınırının açılmasının ise güvenlik ve istikrar getireceği belirtilmiştir.¹⁴ 2010 yılında yayınlanan “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek” başlıklı raporda ise; futbol diplomasisi ile başlayan ve protokollerin askıya alınmasıyla sonuçlanan yakınlaşma süreci incelenmiş ve bu sürece yönelik iki ülkeden tepkilere yer verilmiştir.¹⁵

TESEV tarafından Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik gerçekleştirilen bir diğer çalışma 2010 yılında TESEV dış politika programı kapsamında başlatılan “Anadolu’da Yakınlaşmayı Tartışmak” projesidir. Söz konusu proje kapsamında Kars, Adana ve İzmir gibi farklı şehirlerde ve Ermenistan’dan gelen uzman, gazeteci, akademisyen ve sivil toplum uzmanlarının katıldığı konferanslar düzenlenmiştir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin tartışıldığı bu toplantılarda protokollerin içine girdiği mevcut çıkmaz ve bu çıkmazdan kurtulmanın yolları tartışılmıştır. Bu bağlamda protokollerin içeriğinin muğlak olmasının imzalamaya süreci için yeterli olduğu ancak aynı zamanda yanlış anlaşılmalara neden olduğu belirtilmiştir. Örneğin Türkiye’nin, tarih komisyonu oluşturma teklifinin kabul edilmesiyle Ermenistan’ın soykırım iddialarından vazgeçeceği varsayımında bulunduğu; Ermenistan’ın ise Karabağ sorununun protokollerde yer almaması nedeniyle, sorunun Türk dış politikasında önemli bir yere sahip olmadığı izlenimine kapıldığı belirtilmiştir. Karabağ sorununun çözümüne yönelik olarak katılımcılar Karabağlılarla diyalog kurmanın çözüm sürecinde faydalı olabileceğini dile getirmişlerdir.

TESEV’in Ermenistan’da gerçekleştirdiği toplantı ve konferanslarda soykırım meselesinin Ermeni kimliğinde nasıl bir başat bir rol oynadığı yakından görülmüş, bu durum Türkiye’deki kamuoyuna raporlar ve toplantılar ile anlatılmaya çalışılmıştır. Projeler esnasında Türkiye-Ermenistan arasındaki en önemli sorun alanlarından birisi olan soykırım iddialarının özellikle Ermenistan’daki toplumsal algı ve kimliğin inşasında önemli bir rol oynadığı gözlemlenmiştir. Ermenistan’daki toplumsal hafızada soykırım konusunun önemli rol oynaması Türkiye’ye ve Türklere yönelik negatif bir algı oluşturmaktadır. Benzer şekilde Türkiye’de de Ermenilerin Türkleri soykırımla suçluyor olmalarının benzer bir olumsuz algı yarattığı ve iki tarafın arasında görülmez

14 Ibid 9

15 Aybars Görgülü, Sabiha Senyücel Gündoğar, Alexander Iskandaryan ve Sergey Minasyan, Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Kısır Döngüyü Kırma, TESEV-Kafkas Enstitüsü Ortak Raporu, TESEV Yayınları, (İstanbul: 2010): 8

bir duvarın oluştuğu vurgulanmıştır. Gerçekleştirilen projeler ile söz konusu olumsuz algılarda radikal bir değişiklik olmasa da belirli bir ölçüde değişimler gözlemlenmiştir. Özellikle Türkiye basınında Ermenilere karşı daha dikkatli bir dil kullanılmaya başlanması bu değişimin işaretlerinden sayılabilir.

TESEV bu projelere ek olarak Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Kalkınma Kuruluşu (USAID) tarafından desteklenen ve Türkiye-Ermenistan sivil toplum kuruluşlarının ortaklaşa kurdukları ilk konsorsiyumun da Türkiye'den ortağıydı. USAID kurumu o zamanlar halihazırda Ermenistan'a finansal destek veren bir kuruluştur ve bugün de bu yardımlara devam etmektedir. Ermenistan'da sadece 2016 senesinde USAID destekli 23.1 milyon Amerikan Doları tutarında proje gerçekleştirilmiştir.¹⁶ ABD Hükümetinin Türkiye-Ermenistan yakınlaşma sürecine verdiği desteğin bir nişanesi olarak USAID yardımlarının bir kısmı ile "Ermenistan-Türkiye Normalleşme Sürecine Destek" (Support to Turkey-Armenia Rapprochement - SATR) projesi hayata geçirilmiştir. 2010-2012 dönemini kapsayan projeler serisinde dört Ermenistan ve dört Türkiye merkezli sivil toplum kuruluşu eşleşerek çeşitli projeler hayata geçirmişlerdir. Bu çerçevede TESEV ve Uluslararası İnsani Kalkınma Merkezi (ICHHD), Kültür Üniversitesi-GPOT merkezi ve Erivan Basın Kulübü (YPC), Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi ile Ermenistan Üreticiler ve İşadamları Birliği (UMBA) beraber projeler gerçekleştirmek üzere ortak olmuşlardır. Projenin ana yürütücüsü Avrasya Ortaklık Fonu isimli kurumun Erivan bürosu olmuş ve bu merkez hem Anadolu Kültür Vakfıyla hem de GPOT merkezi ile projeler hayata geçirmiştir.

Bu konsorsiyum çerçevesinde gerçekleştirilen projelerin detaylarına girmeden önemli bir noktanın altının çizilmesi faydalı olacaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi bu proje fonu direkt olarak USAID tarafından Ermenistan'daki ortaklara aktarıldığı için projelerin genel çerçevesi de Ermeni partnerler tarafından oluşturulmuştur. Türkiye, USAID tarafından fonlanan bir ülke olmadığı için fonun Ermenistan'a verilmesi başlangıçta normal gözükse de, tüm proje aktivitelerinin genel çerçevesinin de Ermenistanlı kurumlar tarafından çizilmesi proje uygulaması sırasında sorunlar ortaya çıkarmıştır. Türkiye'yi ve Türkiye'de iş yapma pratiklerini bilmeyen Ermenistan merkezli kurumlar, proje metnine gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bazı proje aktiviteleri eklemişler ve birkaç işin daha başlamadan başarısızlığa uğramasına yol açmışlardır. Örneğin TESEV ve ICHHD ortaklığında gerçekleştirilmesi düşünülen projenin bir aşamasında bürokratik elitler arasında bir diyalog ortamı kurulmasına yönelik bir aktivite planlanmıştır. Buna göre Ermenistan ve Türkiye'den ilgili herhangi bir bakanlıktan bürokratlar 2-3 sefer skype araması ile karşılıklı toplantılar yapacaklar ve olası bir sınır açılması durumunda ortaya çıkabilecek ihtiyaçlar ve oluşturulacak yol haritası konusunda istişare de bulunacaklardı. Türkiye'deki bürokrasinin çalışma pratiklerinden bihaber olarak yazılmış bu proje tahmin edildiği gibi hayata geçememiştir. Bu deneyim ortak gerçekleştirilecek projelerde iki tarafın beraberce proje hedeflerini belirlemesinin, nelerin gerçekleştirilip nelerin mümkün olamayacağı konularında birbirlerini bilgilendirmelerinin ve projenin başarısını beraberce artıracak yollar bulmalarının önemini bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

16 Andrew C. Kuchins, Jeffrey Mankoff, Oliver Backes, *Armenia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests* (Washington DC: CSIS, Haziran 2016): 17-18

“Ermenistan-Türkiye Normalleşme Sürecine Destek” Projesi 2010-2012

USAID tarafından desteklenen ilk konsorsiyumun aktiviteleri tam da protokollerin imzalanmasının ardından iki ülkenin de birbirlerinin gündemlerinde önemli yer teşkil ettikleri bir dönemde başladığı için özellikle kamuoyunda görece yoğun bir ilgi görmüştür. Türkiye’den konsorsiyumun etkili ortaklarından Kültür Üniversitesi bünyesindeki GPOT merkezinin çalışmaları özellikle dikkat çekicidir.

GPOT, konsorsiyumun ana yürütücüsü Avrasya Ortaklık Fonu ile ‘Türkiye-Ermenistan Yakınlaşmasında İkinci ve Üçüncü Gün’¹⁷ isimli projeyi yürütmüştür. Proje, Şubat 2010 ve Ekim 2010 tarihleri arasında, Türkiye ve Ermenistan’dan uzmanları ve akademisyenleri bir araya getirerek protokollerin uygulanmasını ve Türkiye-Ermenistan arasındaki yakınlaşmanın Kafkasya Bölgesi üzerindeki olası etkilerini tartışmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu projeye her iki ülkeden uzmanların yer aldığı bir dizi yuvarlak masa toplantısı ve medyada yer alan tartışma programlarıyla ikili protokollerin Türk ve Ermeni toplumları içindeki görünürlüğünün ve anlaşılabilirliğinin artırılması hedeflenmiştir.¹⁸

Bu çerçevede, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin tartışıldığı yuvarlak masa toplantılarından biri 8-10 Temmuz 2010 tarihleri arasında, Türkiye’den, Ermenistan’dan ve uluslararası alandan gazetecilerin, diplomatların, uzmanların ve kanaat önderlerinin katılımıyla İstanbul Kültür Üniversitesi’nde düzenlenmiştir. Daha sonra Ermenistan’dan gelen grup, üst düzey yetkililerle görüşmek üzere Ankara’ya gitmiş ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Sinirlioğlu ile görüşmüştür. Söz konusu görüşmede Sinirlioğlu katılımcılara; Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve bakanlık vizyonu hakkında bilgi vermiştir. Daha sonrasında grup, Dış İlişkiler Koordinatör Başkan Yardımcısı, TBMM Dışişleri Komisyonu üyesi ve AK Parti milletvekili Suat Kınıklıoğlu ve eski Dışişleri Bakanı ve büyükelçi Yaşar Yakış’ı ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Kınıklıoğlu ve Yakış Türkiye-Ermenistan yakınlaşması ve bu sürece yönelik hükümetin duruşu ve faaliyetleri hakkında bilgi vermiş ve grubun sorularını yanıtlamışlardır.

GPOT tarafından SATR konsorsiyumu tarafından gerçekleştirilen ikinci proje ise ‘Türkiye-Ermenistan Arasında Diyalog-İnşa Programı’ isimli çalışmadır.¹⁹ Söz konusu proje, GPOT, Internews Armenia, Internews Network (California), Erivan Basın Kulübü, CAM Film (İstanbul) ve United States Department of State Bureau for Democracy, Rights and Labor (DRL)’in ortaklık ve destekleriyle Ekim 2010-Aralık 2011 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Proje; ortak kültürel, ekonomik ve politik konularla ilgili toplumsal açıdan önemli ticari medya içeriğinin çeşitliliğini, ulaşılabilirliğini ve kalitesini artırarak Türkiye-Ermenistan normalleşmesini derinleştirmek amacıyla yürütülmüştür. Bu projenin hayata geçirilmesiyle birlikte; medya içeriğinin çok kaynaklı olarak üretilmesi, farklı kaynaklardan bilgi toplanması

17 İngilizce proje adı: “Days Two and Three in Armenia-Turkey Rapprochement”

18 “Days Two and Three in Armenia-Turkey Rapprochement”, GPOT, Şubat 2010 <http://www.gpotcenter.org/projects/510>, erişim Şubat 11, 2019.

19 İngilizce proje adı: “Program in Dialogue-Building Between Turkey and Armenia”

ve bu bilgilerin sağlıklı şekilde yayılması hedeflenmiştir.²⁰ Proje kapsamında; altı Türk ve Ermeni sinema öğrencisinin değişimi yapılmış ve GPOT desteği, CAM Film ve Internews Armenia ortaklığıyla Türkiye ve Ermenistan hakkında altı kısa belgesel çekilmiştir. “Nor Anadolu,” “Köklere Dönüş: Pagan Ermenistan,” “Futbol: Oyun mu, Savaş mı?,” “Ararat’ın Gölgesinde,” “Parçalanmış Aileler” ve “Erivan Yüksek Topuklar” isimli belgeseller, 5-7 Aralık 2011 tarihleri arasında Ermenistan’da ve 23 Aralık 2011’de İstanbul Kültür Üniversitesi’nde gösterilmiştir.

Projenin bir diğer aktivitesi de her iki ülkeden gazetecilerin yer aldığı ve ilki 3-18 Mayıs 2011 tarihleri arasında ve ikincisi 24 Mayıs-5 Haziran 2012 tarihleri arasında gerçekleştirilen iki otobüs turudur. “Turkey-Armenia Media Reporting Bus Tour” (Türkiye-Ermenistan Medya Raporlama Otobüs Turu) adı altında gerçekleştirilen turlar her iki ülkeden gazetecilerin katılımıyla, komşu ülke hakkında ilk elden bilgi edinmek ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerini derinlemesine ele almak amacıyla planlanmıştır. Tur kapsamında gazeteciler Türkiye ve Ermenistan’da tarihi ve kültürel yerleri gezmiş ve her iki ülkede de çeşitli sivil toplum temsilcileri, uzmanlar, akademisyenler ve siyasetçilerle toplantılar gerçekleştirmişlerdir.²¹ Ayrıca proje çerçevesinde, son on yılda Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecinde sivil toplumun ve medyanın rolünün değerlendirildiği “Breaking the Ice: The Role of Civil Society and Media in Turkey and Armenia Relations” (Buzu Kırarak: Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sivil Toplum ve Medyanın Rolü) başlıklı bir rapor yayınlanmıştır.²²

GPOT ayrıca, Türkiye ve Ermenistan’dan uzmanlar, kanaat önderleri ve eski diplomatların katılımıyla siyaset ve medya üzerine toplantılar düzenlemiştir. Örneğin, proje kapsamında gerçekleştirilen konferanslardan biri 22-23 Ekim 2012 tarihinde İstanbul’da düzenlenmiştir. Konferans SATR projesinin başarılarından yararlanarak Türkiye ve Ermenistan’daki paydaşlara zemin hazırlamak amacıyla, “Türkiye-Ermenistan Yakınlaşmasına Destek Projesi: Önemli Olaylar ve Beklentiler” başlığı altında gerçekleştirilmiştir. SATR konsorsiyum üyelerinin, SATR’ın Türkiye ve Ermenistan’dan yerel ve uluslararası ortaklarının, sivil toplum kuruluşu temsilcilerinin ve uzmanların da katıldığı konferansta altmıştan fazla katılımcı yer almıştır. Söz konusu konferansta SATR projesinin elde ettiği başarılar ve öğrenilen dersler ele alınmış ve devlet dışı aktörlerin ikili ilişkilerin geliştirilmesindeki potansiyelleri değerlendirilmiştir. Proje çerçevesinde her iki ülkeden gazetecilerin Türkiye ve Ermenistan’daki seçim dönemlerinde komşu ülkedeki seçimleri yakından takip etmeleri sağlanmıştır. Bu bağlamda “Gazetecilerin Seçim Öncesi Değişimi” olarak isimlendirilen programla 3-9 Mayıs 2012 tarihleri arasında Türkiye’den beş gazeteci Ermenistan’ı ziyaret etmiş ve çeşitli temaslarda bulunmuşlardır. Ziyaret sırasında siyasi parti temsilcileri, adaylar ve gazetecilerle görüşmeler yapılmış ve Ermenistan’ın

20“ Program in Dialogue-Building Between Turkey and Armenia”, GPOT, Eylül 2010
<http://www.gpotcenter.org/projects/720>, erişim Şubat 12, 2019.

21 “Turkey-Armenia Media Reporting Bus Tour 2012”, GPOT, Mayıs 2012,
<http://www.gpotcenter.org/events/813>, erişim Şubat 5, 2019.

22 “SATR Conference”, GPOT, Ekim 2012
<http://www.gpotcenter.org/armenia/880/>, erişim Şubat 1, 2019.

mevcut siyasi durumu hakkında bilgi alınmıştır. Seçim günü ise seçim çevreleri gezilmiş ve çeşitli röportajlar yapılmıştır.²³

SATR Çerçevesinde Gerçekleştirilen TEPAV Projeleri

SATR çerçevesinde önemli projeler gerçekleştirmiş bir diğer kurum da Ankara merkezli TEPAV'dır. TEPAV, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini yakından takip eden makale ve analizler yayınlamış ve ikili ilişkileri çok boyutlu olarak ele alan çalışmalar gerçekleştirmiştir. Gerçekleştirilen projelerde Türkiye-Ermenistan ilişkileri sadece siyasi açıdan değil aynı zamanda ekonomik ve toplumsal açıdan da değerlendirilmiş, işbirliği yapılan diğer STK'larla ortak analizler ortaya koyularak ikili ilişkilerin geliştirilmesi ve diplomatik ilişkilerin tesis edilmesi için öneriler geliştirilmiştir.

TEPAV, SATR çerçevesinde Erivan merkezli Uluslararası İnsani Kalkınma Merkezi ile ortak olarak "Ermenistan ve Türkiye Arasındaki Hukuki Meselelerin Değerlendirilmesi" başlıklı bir rapor hazırlamıştır.²⁴ Raporunda, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin olmamasının iki ülke halkı için psikolojik bir etkisinin olduğu düşüncesinden hareketle, bu etkinin Türkiye ve Ermenistan vatandaşlarının gündelik etkileşimlerine ve bu etkileşimlerin geliştirilmesine ne derece etki ettiği yanıtlanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu rapor, Türkiye ve Ermenistan vatandaşları arasındaki ilişkileri etkileyen problemlerin çözümü ve bu ilişkileri geliştirmeyi hedefleyen politikaların artırılması için rehber olmayı hedeflemiştir.²⁵

İkili ilişkilerin ekonomik açıdan ele alındığı başka bir çalışma, 27 Eylül 2011 tarihinde Ermenistan Üreticiler ve İşadamları Birliği ortaklığıyla gerçekleştirilen çalıştıdır. İki ülke arasındaki ticaretin kolaylaştırılması için taşımacılık ve ulaştırma sektörünün sorunlarının ele alındığı çalışmaya Türkiye ve Ermenistan'dan özel sektör temsilcileri ve Türkiye Dışişleri Bakanlığı yetkilileri katılmıştır. Çalıştıyda iki ülke arasındaki taşımacılık sorunlarının, diplomatik ilişkilerin kurulamaması nedeniyle taşımacılık alanında ikili bir anlaşmanın bulunamamasından kaynaklandığı belirtilmiş ve sorunun çözümüne ilişkin öneriler geliştirilmiştir.

TEPAV, diğer STK çalışmalarından farklı olarak, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini sadece siyasi açıdan değil aynı zamanda ekonomik, toplumsal ve hukuki açılardan da değerlendiren çalışmalar yürütmesi bakımından farklı bir yerde konumlanmaktadır. Nihai hedef olarak Türkiye-Ermenistan halkları arasında farkındalığı arttırmayı hedefleyen TEPAV, protokollerin hayata geçmeyeceğinin anlaşılmasının ardından daha teknik konulara yönelmiş, girişimcilik, bölgesel kalkınma, ekonomik işbirlikleri, turizm gibi çeşitli alanlarda işbirliğini arttırmayı ve ikincil diplomasi alanında iletişimi ve

23 "Pre-election Visit of Turkish Journalists to Armenia", GPOT Mayıs 2012
<http://www.gpotcenter.org/events/808>, erişim Şubat 7, 2019.

24 "Türk ve Ermeni Halklarının İlişkilerine Hukuki Çerçeve" TEPAV, Kasım 16, 2012
<https://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/3252> erişim Şubat 6, 2019.

25 "TEPAV'dan Türk-Ermeni Ortaklığı İçin "Uzlaşma Rehberi" TEPAV, Ocak 11, 2012
<http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/2596>, erişim Şubat 3, 2019.

etkileşimi geliştirmeyi hedefleyen projelere ağırlık vermiştir. TESEV gibi TEPAV da gerçekleştirdiği çalışmalarla karar alıcıları etkileme amacı gütmüştür. Bu çerçevede karar alıcılar ile toplantılar düzenlenmiş, eğer projenin yöntemi öngörüyorsa Dışişleri Bakanlığı ya da diğer kurumlarla iletişime geçilmiş hatta bunun yeterli olmadığı durumlarda daha üst düzey siyasiler ile de temas kurulmuştur.

Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi'nin “Aras Nehri-Barış ve Hoşgörü Yolu” Projesi

Türk ve Ermeni iş adamlarının ekonomik alanda birlikte hareket etmelerini sağlamak amacıyla Mayıs 1997'de Türkiye'de ve Ermenistan'da eş zamanlı kurulan Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi (TABDC) , ilk günden beri Türkiye- Ermenistan ilişkilerini yakından takip etmekte ve ikili ilişkilerin geliştirilmesi adına çeşitli projeler gerçekleştirmektedir. Çoğunlukla ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, sınırın açılması ve Türkiye-Ermenistan arasındaki ticaretin arttırılması hedefiyle çalışmalarını sürdüren TABDC, 2008 yılında “River Arax – The Path to Peace and Tolerance” (Aras Nehri-Barış ve Hoşgörü Yolu) projesini hayata geçirmiştir.

Aras Nehri projesi TABDC ve Ermenistan Pazarlama Kuruluşu (Armenian Marketing Association) ortaklığıyla ve Ankara ve Erivan'daki ABD Büyükelçiliklerinin desteğiyle iki ülkeyi ayıran Aras Nehri hakkında belgesel çekmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Türkiye ve Ermenistan dışişleri bakanlıklarından onay alınarak başlatılan projenin ana temasını iki halkın ortak kültürel birlikteliği, dostluğu ve geçmişi oluşturmaktadır.²⁶

Söz konusu belgeselle ayrı ayrı bakış açılarıyla, iki ülke arasında sınır oluşturan Aras Nehri'nin benzersiz özellikleri, taşıdığı değerlerin sunulması ve böylece farklı tutum ve kültürlerin hoşgörü ile beslenmesiyle kalıplaşmış önyargıların kırılması amaçlanmıştır. Ayrıca iki ülke halkının yaşam süreçleri, sorunları ve düşünceleri hakkında bilgi aktarımı hedeflenmiştir. Bu hedeflerin dışında söz konusu proje çerçevesinde çeşitli alanlarda Aras Nehri'nin önemine vurgu yapmak ve bu alanlar için bir ipucu oluşturulabileceği ifade edilmiştir. Bu alanlar şu şekilde sıralanabilir:

- Çevre alanında; su kirliliğine ve çölleşme sorununa odaklanma,
- Ekonomi alanında; ticari ilişkiler ve işbirlikleri kurma olanaklarını sunmak,
- Enerji alanında; alternatif enerji kaynakları oluşturma,
- Siyasi alanda; sınırların kapalı olmasına ve mevcut sorunlara dikkat çekme,
- Sosyal alanda; nehrin iki tarafında bulunan etnik grupların sosyal statüsüne dikkat çekmek,
- Tarih alanında; Aras nehri etrafındaki yerleşimin tarihçesi, o bölgede yaşanan olaylar ve değişimin ele alınmasına katkıda bulunmak.

26 “İki Aşk ‘Aras’ında Bir Barış Belgeseli” hakkında daha fazla bilgi almak için: <http://tabdc.org>

Aras Nehri projesiyle beklenen sonuçlar ise şu şekilde sıralanabilir:

- Türkiye ve Ermenistan halklarının birbirlerine yaklaşımları, algıları ve bakış açılarının söz konusu belgesellerle yansıtılması,
- Çeşitli durumların ve olayların sunumu,
- Türk ve Ermeni uzmanlar tarafından ortak olarak üretilen ve paylaşılan çalışmaların karşılıklı barış ve hoşgörüyü arttırması,
- Hükümetler, uluslar, çeşitli kitleler ve film uzmanları da dâhil olmak üzere söz konusu tarafların farkındalığını arttırma,
- Daha hoşgörülü bir toplum yaratmak şeklinde ifade edilmiştir.

Söz konusu proje kapsamında Türk ve Ermeni katılımcılar Türkiye ve Ermenistan'da bir araya gelerek belgesel üzerine çalışmalarını sürdürmüşler ve Şubat 2009'da çalışma sona ermiştir. Proje sonunda oluşturulan belgesel filmi Türkçe, Ermenice ve İngilizce olmak üzere üç dile çevrilmiş ve Türkiye ve Ermenistan'da gösterimi yapılmıştır.

TABDC, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesini hedefleyen birçok çalışma yürütse de Aras Nehri projesi hem resmi normalleşme döneminde gerçekleştirilmesi hem de siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda ikili ilişkilerin geliştirilmesi adına hedefler barındırması sebepleriyle öne çıkmaktadır. Proje, Türkiye ve Ermenistan dışişleri bakanlıklarının bilgisi ve onayı dâhilinde gerçekleştirilmesi bakımından da diğer STK çalışmalarından ayrılmaktadır. TABDC faaliyetleri de son kertede Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine yönelik büyük bir etki yaratamamış olsa da tüm diğer aktiviteler gibi kamuoyunun bu konudaki bilincini arttırılması ve bazı yanlış bilgilerin düzeltilmesi bakımından çeşitli faydalar sağlamıştır.

Hrant Dink Vakfı'nın Faaliyetleri

19 Ocak 2007 tarihinde genel yayın yönetmeni olduğu Agos gazetesinin binası önünde uğradığı silahlı saldırı neticesinde hayatını kaybeden gazeteci Hrant Dink'in mücadelesini ve adını yaşatmak amacıyla 2007 yılında kurulan Hrant Dink Vakfı, 2012 sonrası gerçekleştirilen Türkiye-Ermenistan projelerinin Türkiye'deki ana yürütücüsü olarak, Türkiye-Ermenistan sivil toplum çalışmalarına katkı vermeye devam etmektedir. Vakfın kurulduktan sonraki çalışmaları iki ülke arasında diyalog kanalları oluşturma maksadıyla faydalı projeler ortaya koymuştur.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve Türkiye'deki Ermenilere yönelik çalışmalar yürüten Hrant Dink Vakfı, ikili ilişkilere ve uzlaşmaya katkı sağlamak amacıyla çeşitli çalışmaları hayata geçirmiştir. Bunlardan ilki Hrant Dink Vakfı, Galata Fotoğrafhanesi Fotoğraf Akademisi, Free Press Unlimited ve Gümrü Gençlik Girişim Merkezi ortaklığıyla ve Hollanda Başkonsolosluğu ve İngiltere Büyükelçiliği desteği ile hayata geçirilen "Diyalog için Multimedya" projesidir. Söz konusu proje ile Türkiye ve Ermenistan'dan fotoğrafçı ve foto-muhabirleri arasında doğrudan temas kurulması

sağlanarak diyalog sürecine katkı sağlanması hedeflenmiş ve katılımcıların ortak çalışmasıyla beş multimedya belgesel çalışması yapılmıştır.²⁷ Proje kapsamında beşi Türkiye’den beşi Ermenistan’dan olmak üzere on katılımcı ile İstanbul’da iki farklı atölye çalışması gerçekleştirilmiş ve biri Türkiye’den diğeri Ermenistan’dan olmak üzere ikili gruplar halinde Kars ve Gümrü’de saha çekimleri yapılmıştır. Proje sonunda hayata geçirilen beş multimedya belgeseli 1-3 Temmuz 2012 tarihleri arasında Galata Fotoğrafhanesinde gösterilmiştir.

Hrant Dink Vakfı’nın Türkiye-Ermenistan ilişkilerine katkı sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği ikinci çalışma, “Türkiye Ermenistan Gazeteci Diyalog Programı” projesidir. Heinrich Böll Stiftung Derneği ile ortaklaşa gerçekleştirilen söz konusu proje; Türkiye ve Ermenistan’daki gazeteciler arasında ilişkileri kuvvetlendirmek, iki ülke arasındaki haber alma ağlarının doğru yollardan kurulmasına katkı sağlamak ve iki ülke arasındaki bilgi eksikliğini gidermek amacıyla 2009 yılında hayata geçirilmiştir. Program çerçevesinde her iki ülkeden, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini yakından takip eden gazeteciler, Türkiye’de ve Ermenistan’da gerçekleştirilen ziyaretlerle hem birbirlerini daha yakından tanıma fırsatı bulmuş hem de çeşitli STK’lar, iş adamları, politikacılar ve halkla yapılan görüşmeler sayesinde buldukları ülkeyi tanıma fırsatı yakalamışlardır.

Bu çerçevede ilk ziyaret Türkiye’den on gazetecinin Mayıs 2009’da Ermenistan’a gitmesiyle gerçekleşmiştir. Söz konusu gezide Türk gazeteciler Ermenistan’da Erivan, Gümrü ve Vanadzor kentlerine giderek toplantılara katılmışlar, ülkedeki önemli basın yayın kuruluşlarından ve sivil toplum örgütlerinden Ermenistan’la ilgili bilgi almışlar ve sınırdaki şehirlere giderek Ermeni vatandaşlarıyla sohbet etme fırsatı bulmuşlardır. Ardından Ekim 2009’da Ermenistan’dan dokuz gazeteci Türkiye’ye gelerek Ankara, Bursa ve İstanbul’da temaslarda bulunmuş, bakanlık düzeyinde görüşmeler yapmış ve o yıl Bursa’da yapılan Türkiye-Ermenistan Dünya Kupası maçına katılmışlardır. Benzer şekilde gazeteciler arasında Türkiye ve Ermenistan ziyaretleri 2010, 2011, 2012 ve 2013 yıllarında da devam etmiştir. Hrant Dink Vakfı kuruluş amacı itibariyle karar alıcılara etki etme amacı gütmeye başladığı için gerçekleştirilen faaliyetler çoğu zaman sivil toplum teması seviyesinde kalmış, Türkiye-Ermenistan resmi normalleşme süreci üzerinde herhangi bir etki yaratmamıştır.

Sonuç Yerine

SATR konsorsiyumu kurulduğunda temel hedef kamuoyunu bilinçlendirme yolu ile devletlere destek olma ve kamuoyunda yaygın olan önyargıları kırmak idi. Resmi süreçte yaşanan kriz ve normalleşme çabalarının rafa kalkması sivil toplum projelerini etkiledi. Her iki ülkede de sivil toplum karar alma mekanizmalarına etki etme hedefinden vazgeçince gerçekleştirilen projeler çoğu zaman çeşitli alanlarda sivil toplum temasları, öğrenci/uzman/akademisyen değişimleri ve kültür sanat faaliyetleri ile sınırlı kaldı. Dolayısıyla 2012 yılından sonra gerçekleştirilen sivil toplum projeleri 2007-2012 döneminden ayrılmaktadır.

27 Proje hakkında detaylı bilgi için: <https://hrantdink.org/tr/faaliyetler/projeler/turkiye-ermenistan-programi/166-diyalog-icin-multimedya> erişim Şubat 11, 2019

Tüm projelerin en temel ortak hedefi olan karşılıklı algıların değiştirilmesi noktasında şimdiye kadar gerçekleştirilen tüm projelerin belirli bir katkı sağladığı yadsınamaz, ancak, son kertede, iki halkın birbirlerini algılama biçimlerinde radikal bir değişiklikten söz etmek oldukça güçtür. Özellikle Ermenistan'daki olumsuz Türk ve Türkiye algısının değişmesi için sivil toplum projelerinden çok daha fazlasına ihtiyaç olduğu aşıkardır. GPOT direktörü Mensur Akgün'ün yukarıda detayları anlatılan *Bus Tour* projesi ile ilgili değerlendirmesi bu açıdan ufuk açıcudur:

Bus Tour projesine Türk ve Ermeni gazeteciler katıldı ve tur boyunca keyifle gezip eğlendiler. Tur sonrasında ise otobüs turuna katılan bütün Türk gazeteciler hem Ermeniler hem Ermenistan hakkında çok güzel pozitif şeyler söyledi ve kendi ülkelerini eleştirel bir pozisyon aldılar. Ermeniler ise tam tersini yaptılar. Hepsisi değil ama en açık fikirli olanı bile aslında bizimkilerden çok daha geride kaldı. O anlamda çok da başarılı olmadı.²⁸

Öte yandan SATR projelerinin Türkiye'deki gazetecilere yönelik yürüttüğü çalışmalarda, medyadaki nefret söylemini değiştirme ve böylelikle toplumsal algıyı pozitif yönde etkileyebilme hedefine yaklaştığı söylenebilir. Bu sebeple medyadan başlayarak toplumsal algıyı değiştirmek, kamuoyunu sürece hazırlamak ve bilgi eksikliklerini gidermek sivil toplumun o dönem iyi yaptığı ve önemli katkı verdiği alanların başında gelmektedir. Medya çalışmalarına ek olarak Ermenistan'dan gelen katılımcıların Türkiye'de resmi yetkililerle görüşmesine aracılık etmek de sivil toplumun o dönem etkili yaptığı işlerdendi. Böylece Ermenistanlı katılımcılarla resmi yetkililer bir araya getirilerek bilgi alışverişi sağlanmış, sivil toplum Türkiye-Ermenistan ilişkileri alanında devletle tamamlayıcılık ilişkisi içinde sürece dâhil olmaya çalışmıştır.

Benzer şekilde TEPAV'ın faaliyetleri de ele alındığında iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması adına ikili ilişkileri sadece siyasi açıdan değil aynı zamanda ekonomik ve toplumsal açıdan da ele alan çalışmalar gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bununla birlikte çalışmalarında ikili ilişkilerin toplumsal ve siyasal alanda iyileştirilmesini, normalleşme sürecinin daha aktif bir şekilde desteklenmesini ve diğer STK'lar tarafından da ikili ilişkileri geliştirmeyi hedefleyen projelerin arttırılmasını amaçlamışlardır.

2007-2012 sivil toplum faaliyetleri çoğunlukla siyasi sürece yönelik çalışmalar yürüterek iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin tesis edilmesine katkı vermeye çalışmışlardır. Hedef kitle olarak akademisyenleri, uzmanları, siyasi karar alıcıları ve Türkiye ve Ermenistan'daki sivil toplumu almışlar ve temel amaçları toplumsal algıyı değiştirmek olmuştur. Yapılan projeler ile resmi normalleşme süreci desteklenmiş ve bu sürece kamuoyunu hazırlamak adına çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Kurumlar medyadaki nefret söylemini ve toplumsal algıyı değiştirmek, bilgi eksikliğini gidermek ve ikili ilişkilerin kurulması adına çeşitli çözüm önerilerinin geliştirilebileceği proje ve toplantı faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Bu çalışmaların

28 11/04/2013 tarihinde GPOT yöneticisi Prof. Dr. Mensur Akgün ile İstanbul Kültür Üniversitesinde yapılan mülakat çalışması.

genel çerçevesine bakıldığında resmi süreç ile bir tamamlayıcılık ilişkisi içinde olduğu görülmektedir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinden iki temel sorun alanı olan Karabağ meselesi ve soykırım iddiaları konularında da sivil toplum tarafları tartışmaya ve konuşmaya çağırın bir rol oynamıştır. Ancak protokollerin onaylanma sürecinin tamamen Karabağ anlaşmazlığına bağlanmasından itibaren sivil toplumun etki alanı da ciddi şekilde sınırlanmıştır. Siyasi sürece etki etme amacının ortadan kalkmasıyla sivil toplum çalışmaları da daha ziyade iki ülke arasında etkileşimi arttırmaya, karşılıklı haber ağlarını geliştirmeye ve değişim programları organize etmeye odaklanmıştır. Siyasal karar alıcılardan ziyade toplumu hedef kitle olarak belirleyen, sanatsal ve kültürel faaliyetlerle iki toplum arasında köprü kurmayı amaçlayan projeler şu anda iki ülke arasında gerçekleştirilen sivil toplum çalışmalarının özünü oluşturmaktadır.

Bu durum da göstermektedir ki Türkiye-Ermenistan sivil toplum çalışmaları devletler arasında yürütülen resmi süreçten birebir etkilenmektedir. Resmi süreç devam ederken sivil toplum daha rahat finansman bulmuş, siyasete etki edecek çalışmalar yapabilmıştır. Resmi sürecin tıkanması hem sivil toplum çalışmalarının hedefini daraltmış hem de finansman eksikliğinden dolayı sürece dahil olan kurumların sayısı oldukça azalmıştır. Geçmişte yapılan çalışmalar toplumsal alanda var olan bilgi eksikliğini giderme, önyargıları değiştirme, iki toplumun birbirine yaklaşmasını sağlama ve diyalog kanalları oluşturma açısından görece başarılı olmuştur. Türkiye ve Ermenistan arasında ileride yaşanması muhtemel yeni bir yakınlaşma süreci hiç kuşkusuz ki bugüne dek gerçekleştirilen sivil toplum çalışmalarının inşa ettiği zemin üzerinde daha sağlam bir şekilde ilerleyebilecektir. Ancak ikili ilişkilerin mevcut durumuna bakıldığında böylesi bir yakınlaşma sürecinin yakın gelecekte gerçekleşmeyeceği de öngörülebilir.

KAYNAKÇA

Andrew C. Kuchins, Jeffrey Mankoff, Oliver Backes, *Armenia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests* (Washington DC: CSIS, Haziran 2016).

Aybars Görgülü, *Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü* (İstanbul: TESEV, Kasım 2008).

Aybars Görgülü, Alexander Iskandaryan ve Sergey Minasyan, “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek”, TESEV Yayınları, (İstanbul, 2010).

Aybars Görgülü, Sabiha Senyücel Gündoğar, Alexander Iskandaryan ve Sergey Minasyan, “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Kısır Döngüyü Kırmak”, TESEV-Kafkas Enstitüsü Ortak Raporu, TESEV Yayınları, (İstanbul, 2010).

Aybars Görgülü, “The litmus test for Turkey’s new foreign policy: the historical rapprochement with Armenia” in *Another Empire? A Decade of Turkey’s Foreign Policy Under the Justice and Development Party*, Öktem, Kerem and Kadioğlu, Ayşe Gülden and Karlı, Mehmet (eds.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, 281-295.

“Azeriler Protokollere Tepki Gösterdi” *BBC Türkçe*, Ekim 11, 2019
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/10/091011_erdogan_armenia erişim Şubat 19, 2019

Barış Özdal, “Türkiye-Ermenistan Diyalogu: Uzun Bir Sürecin Başlangıcı mı?”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt:1, Sayı:10, (Ekim 2009).

David L. Philips, *Unsilencing the Past: Track Two Diplomacy and Turkish-Armenian Reconciliation*. (New York ve Oxford: Berghahn Kitapları, 2005)

“Ermenistan-Türkiye Normalleşme Süreci Destek Programı” <http://www.armenia-turkey.net/tk> erişim Şubat 19, 2019.

Fatih Özbay, *“Türkiye-Ermenistan İlişkileri”* (İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2011)

“Pre-election Visit of Turkish Journalists to Armenia”, GPOT Mayıs 2012
<http://www.gpotcenter.org/events/808>, erişim Şubat 7, 2019.

“Program in Dialogue-Building Between Turkey and Armenia”, GPOT, Eylül 2010
<http://www.gpotcenter.org/projects/720>, erişim Şubat 12, 2019.

“SATR Conference”, GPOT, Ekim 2012
<http://www.gpotcenter.org/armenia/880/>, erişim Şubat 1, 2019.

“TEPAV’dan Türk-Ermeni Ortaklığı İçin “Uzlaşma Rehberi” TEPAV, Ocak 11, 2012
<http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/2596>, erişim Şubat 3, 2019.

Thomas De Waal, “Armenia and Turkey: Bridging the Gap” Carnegie Endowment Policy Brief, (Nisan 2010).

“Turkey-Armenia Media Reporting Bus Tour 2012”, GPOT, Mayıs 2012, <http://www.gpotcenter.org/events/813>, erişim Şubat 5, 2019.

“Türk ve Ermeni Halklarının İlişkilerine Hukuki Çerçeve” TEPAV, Kasım 16, 2012 <https://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/3252> erişim Şubat 6, 2019.

“Türkiye ve Ermenistan: Kalıpları Kırmak, Sınırları Açmak”, International Crisis Group Working to Prevent Conflict Worldwide, Avrupa Raporu, No:199, (2009).

“Türkiye’nin sınır uzunlukları ne kadar?” *Uzhaber*, Ağustos 23, 2014, erişim Şubat 1, 2019. <http://www.uzhaber.com/genel-kultur/turkiye-nin-sinir-uzunluklari-ne-kadar-h16860.html>

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti ve Federal İsviçre Dışişleri Bakanlarının Ortak Açıklaması”, 22.04.2009, http://www.mfa.gov.tr/no_-56_-22-nisan-2009_-turkiye-ermenistan-iliskileri-hk_.tr.mfa

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı’nın Ortak Basın Açıklaması”, 31.08.2009, http://www.mfa.gov.tr/no_-153-turkiye-cumhuriyeti-ve-ermenistan-cumhuriyeti-disisleri-bakanliklari-ile.tr.mfa

“Spitak 1988 Earthquake”, http://www.nssp-gov.am/spitak_eng.htm erişim Şubat 19, 2019

Zaur Shiriyev ve Celia Davies, “The Turkey-Armenia-Azerbaijan Triangle: The Unexpected Outcomes of the Zurich Protocols” *Perceptions*, Cilt XVIII, Sayı 1, (İlkbahar 2013): 185-206

Türk-Ermeni Anlaşmazlığı, İkincil Diplomasi ve “Ermenistan-Türkiye Normalleşme Programı”

Aslan Yavuz ŞİR

Giriş

Türkiye ile Ermenistan arasında günümüzde diplomatik ilişkiler bulunmamaktadır. İki ülke arasındaki sınır kapıları kapalıdır. Diplomatik ilişkilerin kurulması ve ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla imzalanan Zürih Protokolleri süreci, Ermenistan'ın bu protokolleri 2015'te önce Meclis'ten çekmesi, daha sonra Mart 2018'de ise imzasını çekmesi ile başarısız olmuştur.¹ Ermenistan bu başarısızlık için Türkiye'yi önkoşullar öne sürmekle itham etmiş, Türkiye ise özellikle ikinci protokolde yer alan bölgesel ihtilafların barışçıl bir şekilde çözülmesi ile ilgili taahhüt gereği Dağlık Karabağ ve etrafındaki 7 bölgede süregiden işgalin sona erdirilmesinin, söz konusu sürecin kaçınılmaz bir parçası olduğunu, bir önkoşul öne sürülmediğini vurgulamıştır. Bu süreçte daha geniş anlamıyla Türk-Ermeni ihtilafının çözümü açısından bir ivme yakalanmış olduğu fikrinden hareketle uluslararası alanda çatışma çözümü süreçleri, ikincil diplomasi girişimleri ve sivil toplum diyaloguna giderek artan bir destek ortaya çıkmıştır.

Türkiye-Ermenistan ilişkileri, Türk-Ermeni ihtilafının bir parçası olduğundan ve bunun bir sonucu olarak Türk-Ermeni ilişkileri de karmaşık bir yapı göstermektedir. Çok düzeyli ve çok aktörlü bu ilişkiler, olmayan diplomatik ilişkilerin dışında farklı bir düzlemde gerçekleşmektedir. Bu sürece dahil olan aktörler arasında Türkiye ve Ermenistan toplumları, sivil toplum, özel sektör, basın-yayın kuruluşları ve son olarak diasporalar sayılabilir.

Bu karmaşık ve çok katmanlı ilişkiler ağında, bu aktörlerden biri ve birkaçının rolü, zaman zaman diğer aktörler arasındaki ilişkilerin önüne geçebilmektedir. Nitekim Türk-Ermeni ilişkilerinde günümüzde sivil toplum inisiyatiflerinin daha önde bulunduğu bir dönemden geçmekteyiz. Bu çalışmada ele alınan çalışmalar ise sivil

¹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Tutku Dilaver, “Ankara'nın “Çekmecelerinden” Ermenistan'ın Tozlu Raflarına: Zürih Protokolleri,” *AVİM Analiz*, No: 7, 12 Mart 2018, son erişim: 29 Ocak 2019, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ANKARA-NIN-CEKMECELERINDEN-ERMENISTAN-IN-TOZLU-RAFLARINA-ZURIH-PROTOKOLLERI>.

toplum inisiyatifleri ile devlet arasında bir yerde konumlanan ikincil diplomasi çalışmalarıdır.

İkincil Diplomasi: Kökeni, Kavramsal Tartışmalar ve Temel Özellikler

İkincil diplomasi/Track 2 diplomasi kavramının ilk defa 1918 yılında resmi olmayan ihtilaf çözümü süreçlerine atıfla ABD’li bir diplomat olan Joseph Montville tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Montville bu kavramı “birbirlerini hasım olarak gören gruplar veya ülkeler arasında, üçüncü tarafların kolaylaştırıcılığında, aralarındaki anlaşmazlığın çözümüne faydalı olabilecek şekilde insani ve maddi kaynakların yeniden düzenlenerek kamuoyunu etkilemek amacıyla stratejilerin geliştirilmesi amacıyla yapılan gayri resmi görüşmeler” olarak tanımlamaktadır. Montville’e göre uluslararası ilişkiler ve diplomasi alanına resmi olmayan aktörlerin dâhil olması karşısındaki önyargılar, meslektaşlarının, isteseler de istemeseler de kendi mesleklerinin doğasında yaşanan bir değişimin farkına varamamalarına neden olmaktadır.²

Bu tespitin temelinde diplomasinin gayri resmi aktörler ve müzakereler yoluyla yürütülmesinin mümkün olup olmadığı tartışması yatmaktadır. Track 2 ilk tartışılmaya başlandığı dönemde “diplomasinin tamamlayıcısı” bir mekanizma olarak yorumlanmıştır.³ Bu yorum, söz konusu ön yargının devam ettiği ancak gayri resmi aktörlerin oynayabileceği rolün farkına varıldığı ya da siyaseten süreci yönetenlerce birtakım amaçlar için kullanıldığı sonucuna varılmasına imkân tanımaktadır. Nitekim yine ilk dönem tartışmalarında bazı yazarlar Track 2 süreçlere “diplomasi” tanımının yapılamayacağını, çünkü müzakerecilerin “diplomat” olmadıklarını, devletler arasındaki süreçlere alternatif olamayacaklarını ve olmamaları gerektiğinde ısrarcı olmuşlardır.⁴

Esasen Track 2/ikincil diplomasi kavramı daha geniş bir çatışma çözümü alanının bir alt dalı olarak görülüyorsa da, ikincil diplomasinin, yalnızca çatışma çözümüne adanmamış pratikleri de mevcuttur. Bu uygulamalar bölgesel güvenlik çalışmalarında, güvenliğin derinleştirilmesi ve yaygınlaştırılması ile ilgili bazı çalışmaları kapsamaktadır. Bu örneklere bölgesel güvenlik çalışmalarında ikincil diplomasi başlıklı bölümde kısaca değinilmektedir.

Uluslararası ilişkiler çalışmaları ilk zamanlarında “realist” fikirlerden etkilenmişlerdir. Bu sebeple uluslararası ilişkiler çalışmalarında çatışma çözümü araştırmalarına mesafeli bir duruş gözlemlenmektedir. Realistler açısından çatışma, savaş, anlaşmazlık, bu tip kavramlar devletler arasındaki ilişkileri ve güçlü-zayıf ayrımının

2 Joseph V. Montville, “The Arrow and the Olive Branch: A Case for Track Two Diplomacy,” *The Psychodynamics of International Relationships* içinde, ed. Vamik D. Volkan (London: Lexington Books, 1990).

3 William D. Davidson and Joseph V. Montville, “Foreign Policy According to Freud,” *Foreign Policy*, no: 45 (Winter 1981-82).

4 Peter Jones, *Track Two Diplomacy in Theory and Practice* (Stanford University Press: Stanford, California, 2015), 10.

doğal sonucudur. Bu görüşten hareketle çatışma çözümü araştırmaları uluslararası ilişkiler çalışmalarında Soğuk Savaş'ın sonlarına kadar yer bulamamıştır.⁵ Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, büyük devletler arasındaki mücadele sebebiyle bastırılmış ya da ertelenmiş durumda olan birçok ihtilaf tekrar alevlenmiş, böylece çatışma çözümü alanında önemli bir canlanma ortaya çıkmıştır.⁶ Bu canlanma Babbitt'e göre uluslararası ilişkiler alanında ortaya çıkan entelektüel bir boşluğun doldurulması olarak görülmemelidir; aksine Track 2 diplomasi açısından, Soğuk Savaş sonrasında tekrar gündeme gelen çok daha geniş bir çalışma alanı olan çatışma çözümü çalışmalarından nasıl etkilendiğine işaret etmektedir.⁷

Sonuçta, İkincil diplomasi, ya da uluslararası alandaki adıyla Track 2 diplomasi, farklı uygulamaları bulunan, diplomasiden bazı özellikleri ile ayrılan ancak diplomasinin yürütülmesine katkı sağladığına inanılan bir mekanizma olarak ortaya çıkmıştır. İkincil diplomasinin bir müzakere biçimi olarak ortaya çıkması, ihtilafli konuların çözümünü hedefleyen çalışmaların yürütülmesine imkan tanıyan bir forum olma özelliği gösterebilmesinden kaynaklanmaktadır.⁸ Bu sebeple ikincil diplomasi bir yandan bir diplomasi aracı olarak tanımlanabilse de aslında "hiç kimseye hiçbir söz vermeden yeni çözüm yollarının aranmasına imkan sağlayan bir mekanizma" olarak görülmektedir.⁹

George P. Shultz başarılı bir ikincil diplomasi çalışmasının üç özelliğine dikkat çekmektedir.

1. Kendi kamuoylarında hakim görüşü etkileyebilme kabiliyetine sahip etkin kişilerin dahil olması. Shultz'a göre bu yolla yapılan tartışmalar akademik değil, gerçek sonuçlar ortaya çıkarabilecek yeni görüş ve müzakereler olmalıdır.
2. İkincil diplomasi çalışmalarına katılan kişiler ve taraflar arasında kalıpların dışında görüşlerin ifade edilebildiği uygun bir ortamın tesis edilebilmesi önem taşımaktadır. Ancak bu çalışmalar gerçeklikten kopuk, uygulanabilirliği bulunmayan çalışmalar olmamalıdır.
3. Diyalogun kolaylaştırıcısı görevini üstelenen üçüncü taraflar, doğru tartışmaların yapılabileceği bir atmosferin ortaya çıkarılması ve bu ortamın üretken ve verimli çalışmalara imkân tanınmasından birebir sorumludur.¹⁰

5 Boutros Boutros-Gali, *An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peacekeeping*, United Nations Document A/47/277-S/24111 (New York: United Nations Organization, 1992).

6 Eileen F. Babbitt, "The Evolution of International Conflict Resolution: From Cold War to Peacebuilding," *Negotiation Journal* 25, no: 4 (2009): 539-549.

7 Jones, *Track Two Diplomacy*, 12.

8 George P. Shultz, "Foreword," in *Track Two Diplomacy in Theory and Practice*, Peter Jones (Stanford University Press: Stanford, California, 2015), ix.

9 Shultz, "Foreword," x.

10 Shultz, "Foreword," x.

Bu çalışmalarda yine Shultz'a göre "müzakere öncesi müzakereler" ve "parkta/ormanda yürüyüşe çıkmak" diye tabir edilen ön görüşmeler kritik olabilmekte ve İkincil diplomasi ile benzerlikler taşımaktadır.¹¹ Buna göre resmi diplomatik süreçlerdeki en büyük eksiklik, karmaşık bir sorun ile ilgili çalışılıyor ise bu sürece dahil olan görevlilerin sürece etkisi bulunan temel konuları derinlemesine ele alıp ortak bir anlayış geliştirmekten ziyade kendi ulusal pozisyonlarını taviz vermeden savunmalarıdır.¹²

Uygulamada Track 2 diplomasi çalışmalarının hepsi birbirinden farklıdır. Bu yönüyle Track 2 diplomasi çalışmalarını tanımlarken kapsayıcı bir tanım getirmekten ziyade yapılan çalışmaların ortak yönlerini betimleyen tanımlar üzerinde çalışıldığı görülmektedir.¹³ Bu yönüyle Track 2 kavramının kullanılmasından çok önce, bugünkü anlamıyla ikincil diplomasi çalışmalarının temelinde yatan bazı özellikler akademisyenler tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. Bunlardan ilkinin 1960lı yılların ortasında Londra Üniversitesi'nden kendisi de eski bir diplomat olan John Burton ve bazı meslektaşlarınca ortaya atılan ve diyalog, değerler ve ilişkilerin devletlerarası güç ile kıyaslandığında eşit derecede önem taşıdıklarını öne sürmesi olduğu söylenebilir.¹⁴ Burton'ın bu realizm eleştirisi (her ne kadar realizme bakışı eleştirilmiş olsa da¹⁵) çatışmaların çözümünde göreceli güç kadar, ilişki ve iletişim modelinin de önem taşıdığını vurgulamaktadır.¹⁶ Bu yönüyle John W. Burton çatışma çözümü alanının kurucusu sayılmaktadır. Bu alanda bir başka öncü akademisyen Herbert C. Kelman olmuştur. Kelman ve Burton'ın yaklaşımı bugün Interactive Problem Solving Approach (IPSA - interaktif problem çözümü yaklaşımı) olarak tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım, ihtilaf çözümü süreçlerinin metodolojisine odaklanmakta ve siyasi elitlerin dahil olduğu çalışma grupları ve diğer faaliyetlerin çatışma çözümüne katkısını ele almaktadır.¹⁷ Kelman'ın çalışması Burton'un kontrollü iletişim modelini yenilemekte, Burton gibi tarafların anlaşmazlığının kökenine inmenin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Benzer şekilde Leonard Doob'un küçük grup içi etkileşimli barışyapıcı müzakere süreçleri önemli çalışmalar arasındadır.¹⁸ Edward Azar'ın çalışması ise jeopolitiğin bir faktör olarak uzun süren çözülemeyen çatışmalardaki (intractible conflict) etkisinin, söz konusu anlaşmazlığı daha karmaşık

11 Shultz, "Foreword," xv.

12 Shultz, "Foreword," xvi.

13 Jones, *Track Two Diplomacy*, 8.

14 John W. Burton, *Conflict and Communication; the Use of Controlled Communication in International Relations* (New York: The Free Press, 1969).

15 Martin Griffiths, "John Burton versus international relations: the costs of criticism," *Australian Journal of International Affairs* 67, no: 1 (2013): 55-70.

16 Dennis J. D. Sandole, "John Burton's Contribution to Theory and Practice: A Personal View," *The International Journal of Peace Studies: A Special Theme Issue in Honor of John W. Burton* 6, no: 1 (Spring 2001).

17 Herbert C. Kelman, "Evaluating the Contributions of Interactive Problem Solving to the Resolution of Ethnonational Conflicts," *Peace and Conflict*, no: 14 (2008): 29-60.

18 Leonard Doobs, "A Cyprus Workshop: An Exercise in Intervention Methodology," *Journal of Social Psychology* 94, no: 2 (1974); Leonard Doobs, *Interventions: Guides and Perils* (New Haven, CT: Yale University Press, 1993).

hale getirmekten başka olmadığını, esasen bu anlaşmazlıkların temelinde etnik ve dini inanışlar olduğunu öne sürmektedir.¹⁹ Vamık Volkan'ın psikodinamik yaklaşımı büyük gruplarda “seçilmiş travmalar” ve yas tutma süreçlerinin ertelenmesi gibi faktörlerin, anlaşmazlıkların kalıcı hale gelmesine ve böylece çözüm süreçlerinin engellenmesine yol açtığını öne sürmektedir.²⁰ Görüldüğü gibi çalışma grupları arasında interaktif bir yöntem ile çatışma çözümü süreçlerinin uygulanması ve aslında ihtilafın kökeninde yer alan sorunlara inilmesi gibi noktalara yapılan vurgu, ikincil diplomasi çalışmalarının gelişimine önemli katkı yapmıştır.

Bu noktada psikolog Ron Fisher'in, Burton ve Kelman'inkine benzeyen “interaktif uyumsuzluk çözümü” kavramı dikkat çekicidir. Fisher bu yaklaşımında birincisi odaklı, ikincisi genişletilmiş olmak üzere iki düzlemde yürütülen müzakere biçimlerine odaklanmaktadır. Bunlardan odaklı olanı küçük gruplar arasında, üçüncü bir sosyal bilimci kolaylaştırıcının gözetiminde, sivil temsilcilerin katılımı ile çözüme yönelik müzakereler yapılmasını öngörmektedir. İkinci genişletilmiş düzlemde ise iletişim, eğitim, öğrenim ve danışma araçlarının kullanımı ile temel insani ihtiyaçlar, barış, adalet ve eşitliğin tesis edilmesini hedefleyen yüz yüze aktiviteler düzenlenmesi bulunmaktadır. Fisher'in bu detaylı çalışma grubu yöntemi, ikincil diplomasi çalışmalarında, farklı grupların farklı yöntemler gerektirdiği görüşünü öne çıkarmıştır. Fisher elitlerin bu tür müzakereleri yürütmesinin barışı getirmeyeceğini, ancak bu tür iletişim kanallarının açık tutulması gerektiğini öne sürmüş, fakat sonuçta toplumun geri kalanının temsil edenlerin katılımının sonuç alınabilmesi açısından önem arz ettiğini iddia etmiştir.²¹ Bu görüşü itibarıyla de Fisher, ikincil diplomasiyi betimlemiş olsa da elitlerin rolünün olumsuz olabileceğine dair görüşü ile ileride değinilecek olan Track 3 diplomasiye, yani sivil toplum diyalogu ile yürütülen diplomasiye daha yakın durmaktadır.

Harold Saunders adında eski bir ABDli diplomat tarafından öne sürülen “circum-negotiation” (bağlamsal müzakere) kavramı ise küçük, elitlerce yürütülen görüşmeler yoluyla ikincil yolların açılması ve bunun üzerinden daha kapsamlı ve toplumsal uzlaşma hedefli daha geniş bir diyaloglar sürecinin başlatılmasının önemine dikkat çekmiştir. Saunders ayrıca “süreğiden diyalog” kavramı ile toplumların etnisite ve kimlik algılarında yaşanan değişimlerin takip edilmesi ve iletilmesinin de sağlanması gerektiğini söylemiştir.²²

19 Edward Azar, “The Theory of Protracted Social Conflicts and the Challenge of Transforming Conflict Situations,” in *Conflict Processes and the Breakdown of International Systems*, ed. Dina A. Zinnes (Denver: Graduate School of International Relations, University of Denver, 1984); Edward Azar, “Protracted International Conflicts: Ten Propositions,” *International Interactions* 12 (1985): 59-70 ; Edward Azar, “Management of Protracted Conflicts in the Third World,” *Ethnic Studies Report* 4, No: 2 (1986): 393-406 .

20 Vamık D. Volkan, “Psychological Concepts Useful in the Building of Political Foundations Between Nations: Track II Diplomacy,” *Journal of the American Psychoanalytical Association* 34, no: 4 (1987): 903-935.

21 Ronald J. Fisher, “Developing the Field of Interactive Conflict Resolution: Issues in Training, Funding and Institutionalisation,” *Political Psychology* 14, no: 1 (1993): 123-138.

22 Harold Saunders, “Prenegotiation and Circum-negotiation: Arenas of the Peace Process,” *Managing Global Chaos* içinde, ed. Chester Crocker, Fen Hampson and Pamela Aall (Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1996).

Çok-düzeyleli diploması kavramı ile Louise Diamond ve John W. McDonald yedi farklı barış inşası faaliyeti modeli tanımlamışlar, bu faaliyetlerin hepsinin bir arada bir sistem ortaya koyduğunu öne sürmüşlerdir. Böylece yedi düzey arasında süregiden bir etkileşim kurulması yoluyla ikincil diploması sürecinin, kapsamlı ve tutarlı bir sistematik faaliyetler bütününe dönüşmesini hedeflemişlerdir.²³

Bütün bu farklı yaklaşımlarda zamanla ortaya çıkan temel görüş, anlaşmazlığın tarafları arasında, şiddete başvurma dışında alternatif iletişim kanallarının ortaya çıkmasının ve muhafaza edilmesinin yollarının bulunabilmesi amacıyla bu taraflara çatışma çözümü eğitimleri verilmesi, çalışma gruplarının ortaya çıkarılmasının öneminin ortaya çıkmaya başlamasıdır. Eğitim verilen toplum kesimleri, kendileri de bu eğitimlerinin topluma yayarlarsa söz konusu barışçıl çözüm ihtimallerinin ortaya çıkacağı varsayılmaktadır.

Akademik yazın açısından bir başka önemli katkı Susan Nan tarafından geliştirilen “Track 1.5” (1.5 düzey) olmuştur. Bu kavram ile tanımlanan müzakere çeşidinde resmi görevli tarafların, bir takım resmi görevi olmayan sivillerin de katılımı ile gayri resmi müzakereler yürütmesi öngörülmektedir. Görev yaptıkları kurumları temsil etmeden ve şahsen katıldıkları bu gizli görüşmelerde taraflar gayri resmi diyalog yoluyla, karşı tarafın görüş, talep ve statüsünü tanımış olmadan bazı müzakereler yürüteceklerdir. Ancak bu tür diplomasının örneklerinin çok az olduğu belirtilmektedir: Oslo görüşmeleri ikincil diploması iken daha sonra Track 1.5 düzey diplomasıye dönüşmüştür. Bu bağlamda Track 1.5 düzey diploması esasen “arkakanal” diploması yollarını ifade etmektedir. Yine bu kavramı geliştiren Susan Nan’ın esas çalışma alanı da Oset-Abhaz ve Gürcüler arasındaki müzakere süreçleri olması açısından ilklerden biri sayılmaktadır.²⁴

Akademik yazında ikincil diploması çalışmaları ile ilgili bu teorik tartışmaların büyük bir kısmının Ortadoğu’daki ihtilafların çözümüne yönelik müzakere süreçlerini konu aldığını ve bu haliyle de kendi başına bir teorik tartışma olmaktan ziyade pratikte yaşanan zorluklar, kolaylaştırıcı faktörler ve güncel gelişmeler, takip eden bir gelişme seyri gösterdiği söylenebilir. Böylece ikincil diploması alanının gelişmesinin süregiden müzakere süreçleri ile iç içe geliştiği gözlemlenmiştir. Bir başka önemli nokta ise ikincil diplomasının resmi diplomasıye ne kadar yakın olduğu ve ondan ne kadar etkilendiğinin bir tartışma konusu haline gelmesidir. Bazı araştırmacıları ikincil diplomasının nihai hedefinin birincil diplomasının doğrudan veya dolaylı bir şekilde desteklenmesi olduğunu söylerken, diğer araştırmacılar ise ikincil diplomasının metodolojik olarak birincil diplomasının ötesine geçen, katılımcıların birincil diplomasıde başvurduğu müzakere yöntemlerinin dışına çıkmaya yönlendiren ve anlaşmazlığı yeniden düşünmeye sevk eden bir süreç olduğunu vurgulamış, bu açıdan

23 Louise Diamond and John McDonald, *Multi-track Diplomacy: A Systems Approach to Peace* (West Hartford, CT: Kumarian Press, 1996).

24 Susan Allen Nan, Daniel Druckman, Jana El Horr, “Unofficial International Conflict Resolution: Is There a Track One and a Half? Are There Best Practices?” *Conflict Resolution Quarterly* 27, no:1 (2009): 65–82; Susan Allen Nan, *Complementarity and Co-ordination of Conflict Resolution Efforts in the Conflicts over Abkhazia, South Ossetia and Transdnistria* (Ph.D., George Mason University, 1999).

birincil diplomasiden önemli bir biçimde farklılaştığını söylemişlerdir.²⁵ Ancak sonuçta iki birincil diploması ve ikincil diploması süreçlerinin birbirini dışlayıcı değil tamamlayıcı oldukları görüşü hakim hale gelmiş görünmektedir.

İkincil diplomasinin ötesine geçen son dönem bazı tartışmalarda yeni bir kavram ortaya atılmıştır: Track 3 diploması. Bu yaklaşım daha toplumsal düzeyde bir çatışma çözümü sürecinin gerekliliğine işaret etmektedir. Buna göre tepeden inme süreçler, çatışmaların çözümünü değil, yönetilmesini sağlamaktadır ve bu sebeple aşağıdan yukarıya, yerelin düzeyin vatandaşların²⁶ öne çıktığı bir yaklaşımın benimsenmesi büyük önem taşımaktadır.²⁷ Ancak esasen bu yaklaşım Diamond ve McDonald'ın çok düzeyli diploması (multi-track) ve Saunders'ın bağlamsal müzakere (yani tarafların değişebildiği) yöntemlerine bir dönüş olarak da görülebilmektedir.²⁸ Buna benzer bir şekilde Diana Chigas söz konusu üç farklı resmi olmayan düzeydeki diploması yaklaşımlarını bir piramidin seviyeleri olarak yorumlamış ve dört düzeydeki (resmi diploması, Track 1.5, Track 2 ve Track 3) çabaların eşzamanlı yürütülmesi halinde çatışma çözümü sürecinden olumlu sonuç alınabileceğini öne sürmüştür.²⁹

Görüldüğü üzere literatürdeki farklı yaklaşımlar göstermektedir ki ikincil diploması dinamik bir alandır ve farklı çatışmalarda, farklı düzeydeki aktörlerin katılımı ile çeşitli seviyelerde aktörlere hitap etmektedir. Bu çalışmada Peter Jones'un 2015'te güncellediği ikincil diploması tanımı kullanılacaktır: “genellikle iki ihtilafli taraf arasında, çoğunlukla tarafsız ve kendi resmi camialarıyla bağlantısı bulunan kişilerin bulunduğu bir üçüncü tarafın kolaylaştırıcılığında yürütülen, siyasi süreçlere ilişkin farklılıkların çözümüne veya yeni muhtemel yaklaşımların keşfedilmesine odaklanan gayri resmi diyalog süreçleri.”³⁰ Jones bu tanımdaki önemli ayrımın, çatışma çözümünün merkeze alınmasından ziyade, öncelikle tespit edilen sorunların çözümünü için farklı yolların keşfedilmesi amacıyla etkin kişilerin bir araya gelmesinin hedeflenmesi olduğunu öne sürmektedir. Yani ikincil diploması, üretken bir süreç olmalıdır, resmi görüşlerin karşılıklı tekrarı veya derinleştirilmesi değil, çözüme ulaşılması yönünde farklı yolların keşfedilmesi, farklı görüşlerin dillendirilmesine imkân tanıyan bir sürece zemin hazırlamalıdır. Hatta Jones'a göre bu süreç “diploması” kavramından da uzaklaşan bir süreç olmalıdır ki yeni normlar ve tartışmaları mümkün kılabilsin. İşte Türk-Ermeni ihtilafında tarafların hangi formatta olursa olsun, her tür fikrin tartışılabilirdiği bir forum olmaktan ziyade ulusal

25 İlk görüş için bkz. Heidi Burgess and Guy Burgess, *Conducting Track II Peacemaking* (Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 2010), 5. İkinci görüş için bkz. Herbert C. Kelman, “Contributions of an Unofficial Conflict Resolution Effort to the Israeli-Palestinian Breakthrough,” *Negotiation Journal* 11, no: 1 (1995).

26 Vincent Carl Kavaloski, “Transnational Citizen Peacemaking as Nonviolent Action,” *Peace and Change* 15, no: 2 (1990).

27 John Paul Lederach, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies* (Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1997).

28 Jones, *Track Two Diplomacy*, 22.

29 Diana Chigas, “Capacities and Limits of NGOs as Conflict Managers,” *Leashing the Dogs of War* içinde, ed. Chester A. Crocker, Fen Osler Hampson, Pamela Aall (Washington DC: United States Institute of Peace, 2007), 553–581.

30 Jones, *Track Two Diplomacy*, 24.

pozisyonların karşı tarafa dikte ettirilmeye çalışıldığı forumlara dönüşmüş olmaları sebebiyle ikincil diplomasi çalışmalarının en büyük başarısızlığını da göstermektedir. Jones'un modeli ulusal pozisyonlarında ötesinde şahsi pozisyonların da tartışıldığı, tarihsel, psikolojik kökenlerine inilebildiği, dışa kapalı, beyin fırtınasının hedeflendiği bir model ortaya çıkarabilir. Bu yönleriyle bu çalışmada ele alınan önceki modellerden daha güncel ve uygulanabilirliği daha geniştir.

Son olarak Jones bu tanımı yaptıktan sonra söz konusu ikincil diplomasi çalışmasının çözüm-üretimine yönelik küçük çalışma grupları şeklinde yürütülmesi gerektiğini öne sürmüştür. Bu çalışmalarda yer alan katılımcılar, resmi görevi olmasalar da karar vericilere erişimi veya etkisi olan kişiler olmalıdır. Yine Jones'a göre çalışma grupları, resmi görüşlere tutunulan süreçler değil, bu pozisyonlardan bir adım geri gidilen ve ortak bir şekilde yeni çözüm ihtimallerinin değerlendirildiği, tek defaya mahsus değil süreklilik arz eden süreçler olmalıdır. Esas amaç, ihtilafın temelinde yatan tarihsel-psikolojik sebeplerin ortaya çıkarılması ve incelenebilmesidir. Ayrıca çalışma grubu Chatham House kurallarına göre çalışmalıdır. Bu koşullar sağlandığı takdirde Jones'a göre "öteki" veya çatışmaya dair algıların değişmesi, yeni iletişim kanallarının açılması, gelecekteki yeni müzakereler için yeni seçeneklerin keşfedilmesi, yalnız çatışma çözümü değil, uzman kadroların yetiştirilmesi, bölgesel sorunların tartışılması gibi konuların da gündeme getirilmesi, bu düzeyde geliştirilen fikirlerin resmi diplomasiye aktarılması ve etkin kişiler ağının geliştirilmesi mümkün olabilecektir. Çalışmanın ilerleyen kısmında, başarısız ikincil diplomasi örnekleri incelenirken Jones'un bu modeli göz önüne alınmaktadır.

Bölgesel Güvenlik Çalışmalarında İkincil Diplomasi

Önceki bölümde gösterildiği üzere Track 2 çalışmalar genellikle çatışma çözümü ile özdeşleştirilmektedir. Oysa ki bölgesel güvenlikle ilgili olarak belli başlı örgüt ve kuruluşların çatısı altında, veya onlardan bağımsız, ikincil diplomasi mekanizmalarının kurulduğu görülebilmektedir. Bunlardan son dönem literatüründe en dikkat çekici olanı ASEAN çatısı altındaki Track 2 çalışma gruplarıdır. Bu gruplar, herhangi bir konuda bir ihtilaf bulunmasına bakılmaksızın, genellikle üye ülkelerin ve bölgenin güvenliğini ilgilendiren konularda çalışmalar yürütmektedir. Bunlardan en bilineni ASEAN Bölgesel Forumu³¹ (ARF) kişisel bağlantılar, gayri resmi oluşu ve kurumsallaşmış karar verme mekanizmalarından ziyade odaya inşasına dayalı olması³² sebebiyle etkin bir ikincil diplomasi faaliyeti olarak tanımlanmaktadır. ASEAN çatısı altındaki bir başka ikincil diplomasi mekanizması da ASEAN Stratejik ve Uluslararası Araştırmalar Enstitüleri (ASEAN-ISIS) olarak tanımlanmaktadır.³³ Görülecektir ki her iki kuruluş da gayri resmi bir diyalog ve bir bilim toplulukları

31 Dalia Dassa Kaye, *Talking to the enemy: track two diplomacy in the Middle East and South Asia* (RAND, 2007).

32 Amitav Acharya, "Culture, security, multilateralism: The 'ASEAN way' and regional order," *Contemporary Security Policy* 19, no: 1 (1998): 55-84.

33 David Capie, "When does track two matter? Structure, agency and Asian regionalism," *Review of International Political Economy* 17, no: 2 (2010): 291-318.

arasında iletişim³⁴ aracı işlevi görmektedir. Sonuncu olarak Asya Pasifik'te Güvenlik İşbirliği Ulusal Konseyleri (CSCAPs)³⁵ de bölgesel güvenlikle ilgili konularda bir ikincil diplomasi faaliyeti olarak görülen bir başka kuruluştur. Çatışma çözümü gerekliliğinden ortaya çıkmayan, birer iletişim forumu olarak işlev gören bu mekanizmalar bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Ancak bu çalışma gruplarının kurulması her ne kadar bir ihtilafın çözümünü hedeflemiyorsa da devamlı açık tutulabilen kanallar olması ve yani resmi diplomatik ilişkilerin desteklenmesinin sağlanması açısından ikincil diplomasiğin önemli bir örneğini teşkil ettiği görülmektedir.

İkincil Diplomasiğin Eksiklikleri

İkincil diplomasi, geniş çatışma çözümü çalışmalarının veya bölgesel çalışmalar alanının bir parçası olarak ele alındığında, sürecin etkinliğini ve sonuçlarını etkileyebilecek bazı eksiklikler göze çarpmaktadır. İlk uygulamaları ve erken dönem resmi diplomasi-ikincil diplomasi tartışmalarında görüldüğü üzere, ikincil diplomasi siyasi kararların alındığı süreçlerin olumlu ilerlemesini sağlamak üzere etkin bir diplomasi kanalı olarak görülmektedir. Ancak siyasi süreçle arasındaki bu ilişki ikincil diplomasiyi zayıflatan bir faktör olmaktadır. Dolayısıyla ikincil diplomasi devletler açısından bir avunma veya resmi süreçlere tehdit olarak görülebilmektedir. İkincil diplomasi faaliyetleri bazen hükümetler için “en iyi ihtimalle bir kendini iyi hissetme” (avunma) egzersizi, veya, hükümet dışı olmaları sebebiyle, asıl diplomasiye bir tehdit olarak da görülebilmektedir.³⁶

Bu çalışma kapsamında da ortaya çıkan eksikliklerden birisi, ikincil diplomasi unsurlarının, ihtilafın çözümlenmesine yönelik siyasi süreçlerin ve resmi ilişkilerin tamamen geri planda olduğu dönemlerde kolaylaştırıcı bir araç olmaktan ziyade kendi içinde bir amaç haline dönüşebilmesidir. Siyasi iradenin Türk-Ermeni ihtilafında olduğu gibi uzlaşma arayışlarından uzaklaşmış olduğu durumlarda, ikincil diplomasi mekanizmalarınca desteklenen veya bu kapsamda sürdürülen Track 3, ya da yalnızca sivil toplumun desteklenmesi ile ilgili çalışmalar da kendi içinde etkinliği kısıtlı mekanizmalara dönüşebilmektedir.

Üçüncü bir eksiklik, akademik yazında da sık sık dile getirildiği üzere, ikincil diplomasi çalışmalarının ve katılımcıların resmi kanallar ile yakınlığının sürecin etkinliğini kısıtlayabilmesidir. İkincil diplomasiğin resmi söylemler ve politikalar ile sınırlandırılmaması, sürecin verimliliği açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak ikincil diplomasi süreçlerine katılan elitlerin, karar vericiler ile yakınlığının, söz konusu çalışmalarda üretkenliği ve etkinliği sınırlandırabildiği öne sürülmektedir.

34 Son dönemde bu alanda yürütülen faaliyetler “bilim diplomasisi” olarak tanımlanmaya da başlamıştır.

35 Sheldon W. Simon, “Evaluating Track II approaches to security diplomacy in the Asia-Pacific: the CSCAP experience,” *The Pacific Review* 15, no: 2 (2002): 167-200.

36 Charles Homans, “Track II Diplomacy: A Short History,” *Foreign Policy*, June 20, 2011, son erişim: 29 Ocak 2019, <http://foreignpolicy.com/2011/06/20/track-ii-diplomacy-a-short-history>.

İkincil diplomasi ile resmi kanallar arasındaki bağın ortaya çıkarabildiği bu sorunlar bir yana, ikincil diplomasi Track 3 ile, yani sivil toplum ayağının eksik olması da önemli bir engel olarak yorumlanmaktadır. Bazı ihtilafların çözümünde ikincil diplomasi ve resmi diplomatik kanallarca müzakere edilen ve karar vericilerin sonuca ulaştırdığı bazı çatışma çözümü süreçleri daha sonra toplumdan gelen tepkilerin de etkisiyle olumsuz sonuçlanabilmiştir. Türk-Ermeni Protokollerinin imzalanması sonra Ermenistanlı yetkililerin diasporadan aldığı eleştiri ve tepkiler bu bağlamda görülebilir.

Son olarak, ikincil diplomasi, hangi platformda ortaya çıkmış ve destekleniyor olursa olsun, bu çalışmaları destekleyenlerin kendilerine ait siyasi gündemlerini bulunmaktadır ve ikincil diplomasiye verilen destek bu siyasi gündemleri etkin kılmanın bir yolu haline gelebilmektedir. Bu çalışma kapsamında incelenen Türk-Ermeni ihtilafına dair örneklerde de görüleceği gibi bağışçı ve destekçilerin kendi siyasi gündemleri sürecin tıkanmasının ve etkisi kalmasının en önemli sebeplerinden birisi haline gelebilmektedir.

Türk-Ermeni İlişkilerinde bir İkincil Diplomasi Örneği Olarak TARC

Türkiye ile Ermenistan arasındaki anlaşmazlığın sebepleri bir yana, bu anlaşmazlığın çözümüne yönelik mekanizmaların, esasen de diplomatik ilişkilerin bulunmaması sürecin işlerliğini önemli bir şekilde etkilemektedir. Türk-Ermeni ihtilafının çözümüne yönelik siyasi girişimlerden futbol diplomasisi statükoyu değiştirmemiş, ancak daha sonra Protokollerin imzalanmasına varan siyasi müzakere sürecinin önünü açmıştır. Ancak Protokol süreci de daha sonra siyasi sebeplerle önce sekteye uğramış, daha sonra da Ermenistan Protokollerden tek taraflı olarak çekilmiştir. İhtilafın çözümüne yönelik siyasi sürecin neden başarısız olduğuna dair tartışma, bu makalenin konusunun dışındadır. Ancak siyasi süreçte ikincil diplomasi mekanizmalarına başvurulmadığı, sivil toplum ayağının ise ancak yakın zamanda güçlenmeye başladığını belirtmek gerekmektedir. Jones, resmi diplomasi, ikincil diplomasi ve STK ve toplum ayağını kapsayan Track 3'ün her üçünün de çatışma çözüm süreçlerinde değişen oranlarda olsa da birlikte kullanılması gerektiğine dair tespiti bu açıdan önemlidir. Protokol sürecinin toplumsal ayağının eksik kaldığı, öte yandan ikincil diplomasi çalışmalarına da hiç başvurulmadığı görülmüştür.

Protokoller sürecinde ikincil diplomasiye başvurulmamış olmasının sebebinin, başarısızlıkla sonuçlanan 2000li yılların başında kurulan en etkin ikincil diplomasi çalışması Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu (TARC) olduğu söylenebilir. 2001-2004 arasında çalışmalar yürütmüş olan TARC, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın desteği ve teşviki ile kurulmuş ve koordinatörlüğü de ABD'li David L. Philips tarafından yürütülmüştür. Philips TARC'ın çalışmalarına dair ayrıntılı bilgi ve tecrübelerini daha sonra yayınladığı kitabında³⁷ paylaşmıştır. Sürecin başarısızlığına dair değerlendirmelerde öne çıkan tespitlerden birisi TARC üyelerinin, özellikle Ermeni

37 David L. Phillips, *Unsilencing the Past: Track-Two Diplomacy and Turkish-Armenian Reconciliation* (Berghahn Books: New York, 2005).

üyelerin, kendi hükümetlerinden destek alamaması olduğu belirtilmektedir. Nitekim Ermeni üyelerden bazıları Koçaryan iktidarı tarafından eleştirilere maruz kalmışlar, diğer üyeler de bu tür bir siyasi baskıdan etkilenerek TARC çalışmalarından çekilmek zorunda kalmışlardır.³⁸ Bunun sebebinin, Ermeni üyelerin TARC bünyesindeki çalışmaları olmadığı, aksine üyelerden bazılarının Ter Petrosyan iktidarına yakın isimler olmasından kaynaklandığı görülmüştür. Öte yandan Türk üyelerden hiçbiri herhangi bir siyasi gruba veya hükümete siyasi yakınlık beyan etmemişlerdir.³⁹ Oysa ki bazı araştırmacılar, herhangi bir beyanda bulunmamış olsalar da Türk üyelerin, Türk devleti ile Ermeni üyelerin kendi devletleri ile olduğundan daha yakın bağları olduğunu söylemişlerdir.⁴⁰ Bu fikri öne süren yazarlara göre bu durum çelişkili olsa da, ikincil diplomasinin etkin olabilmesinin temel şartlarından birisi, ikincil diplomasi çalışma grubu katılımcılarının kendi devletlerine “erişimlerinin” ve karar vericiler nezdinde “etkinliklerinin” bulunmasıdır. Ermeni üyeler siyaseten taraf olan kişiler içinden (belki de bilinçli bir şekilde) belirlenmişken Türkler devlet görevi tecrübesi veya konuya ilişkin akademik kariyeri bulunan kişiler arasından tespit edilmiştir.⁴¹

TARC’ın ABD hükümeti desteği ve kolaylaştırıcılığında kurulmuş olmasının da TARC’ın başarısızlığında etki sahibi olduğu görüşü yaygındır. Bu çalışmada öne sürüldüğü gibi kolaylaştırıcı üçüncü tarafların, başışçı ve destekçilerin de kendilerine ait siyasi gündemleri mevcuttur ve bunun bir engel haline gelmesi de ikincil diplomasi sürecinin gidişatına göre daha etkin veya arka planda kalan bir faktör haline gelmesine imkân tanıyabilir. Buna göre TARC çalışmalarında ABD’nin rolünün olumsuz hale gelmesi, daha ziyade Ermenistan’daki algının değişmesi⁴² veya bu algının başka faktörler (Rusya ile ilişkilerin bozulması vb.) etkisi altında kalması sonucunda gerçekleşmiştir. Bu da göstermektedir ki kolaylaştırıcıların siyasi aktörler olması, yalnızca sürece taraf olanların ve ikincil diplomasi çalışmalarının içeriğine değil, aynı zamanda çalışma grubu üyelerinin kendi ülkeleri ve kamuoyları ile olan ilişkisini de etkileyebilir. Ayrıca, kaçınılmaz olan bu siyasi yönü ikincil diplomasi çalışmaları açısından önemli bir eksiklik olmaya devam etmektedir.

TARC üyelerinin temsil kabiliyeti de önemli bir sorun teşkil etmiştir. Bilindiği üzere Türk-Ermeni ihtilafında Ermeni tarafı çok katmanlı bir yapı olma özelliği göstermektedir. TARC örneğinde Ermeni tarafı, Ermenistan devleti ve toplumu, çok farklı ülkelerde bulunan ve birbirinden farklı gündemleri olabilen Ermeni diasporasından oluşmaktadır. Bu ikili yapı, TARC’ın Ermeni üyelerinin temsil

38 Haroutiun Khachatryan, “Armenian Turkish Reconciliation Commission Encounters Sceptism,” *Eurasianet*, 9 September 2001, son erişim: 29 Ocak 2019, http://www.eurasianet.org/departments/in_sight/articles/eav091001.shtml.

39 Khachatryan, “Armenian Turkish Reconciliation Commission.”

40 Jack Kalpakian and Volkan İpek “The Turkish-Armenian Rapprochement Processes: a Case Study Approach,” *Digest of Middle East Studies* 20, no: 2 (2011): 291-321.

41 TARC’ın Türk üyeleri Emekli Büyükelçi Gündüz Aktan, Emekli Büyükelçi Özdem Sanberk, Dışişleri Eski Bakanı İlter Türkmən, Emekli Korgeneral Şadi Ergüvenç, Boğaziçi Üniversitesi eski Rektörü Prof. Dr. Üstün Ergüder ve Prof. Dr. Vamık Volkan’dı.

42 Michael Gunter and Dirk Rochtus, “Special Report: The Turkish-Armenian Rapprochement,” *Middle East Critique* 19, no: 2 (2010): 157-172.

kabiliyetini zayıflatmıştır. Nitekim radikal Taşnaksütyun ideolojisinin etkin olduğu diaspora, TARC çalışmalarını sert bir şekilde eleştirmiştir ve engel olmaya çalışmıştır.⁴³ Türk tarafı açısından ise özellikle Azerbaycan'ın olumsuz bakışı, Türk kamuoyunu ve dolayısıyla TARC'ın işleyişini olumsuz etkileyebilmiştir. Bunun sebebi Ermenilerin Dağlık Karabağ'da süregiden işgali olmuştur. Türkiye bu işgal karşısında Ermenistan ile sınır kapılarını kapatmıştır ve bu sınırlar günümüze kadar halen kapalı kalmaya devam etmiştir. Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorununa taraf haline gelmesi, he ne kadar kaçınılmaz olsa da, Türkiye'nin bölgedeki ihtilafın daha da büyümesinin önüne geçilmesi, Ermenistan'ın işgaline son verilmesi gibi hedefler doğrultusunda yapılabilecek en barışçıl diplomatik önlemdir. Ancak Türkiye'nin Dağlık Karabağ meselesindeki bu tavrı, Azerbaycan'ın tavrının da TARC gibi süreçlere etki eden bir faktör olarak kalmasına imkân tanımıştır. Hem Ermeni hem Türk tarafı açısından aynı etmenler, Protokoller sürecinde de öne çıkmışlardır.

Sonuçta TARC çalışmalarının sona ermesinin en önemli sebebi, ABD'li Philips'in, esasen bir sivil toplum kuruluşu olan Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi'ni (ICTJ) bir rapor hazırlayarak Ermenilerin 1915 olaylarına dair iddialarının Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi'ne uygulanabilirliğinin araştırılmasına davet etmesi olmuştur. Birincisi Türk tarafına sorulmadan komisyonun kolaylaştırıcısı konumundaki Philips'in böyle bir eyleme girişmesi, tarafsızlığını ve etkinliği ortadan kaldırmıştır. İkincisi söz konusu Merkez hukuki tespitlerde bulunabilme yetkinliğine sahip olmadığından, TARC'ın, muhtemel çözüm önerilerinin tartışıldığı bir platform olma çabasına gölge düşürmüştür. Böylece aslında ICTJ'in bir rapor vermeye davet edilmesi, rapora konu teşkil eden olaylar tartışmalı niteliği ve kolaylaştırıcı ABD'li Philips'in rolü, ikincil diplomasi açısından sürecin başarısını engelleyen en önemli faktörler olmuştur.

Türk-Ermeni İlişkilerinde Süregiden İkincil Diplomasi Süreci olarak ETNS Örneği

Türk-Ermeni ihtilafında ikincil diplomasi faaliyetlerinin günümüzde en güçlü şekilde desteklendiği örnek Avrupa Birliği'nin iki dönemdir yürüttüğü "Ermenistan-Türkiye Normalleşme Sürecine Destek" programıdır. "Ermenistan-Türkiye Normalleşme Sürecine Destek: Birinci Dönem" (ETNS1) 2014 yılında "toplum içi ve toplumlar arasında güçlendirilmiş bölgesel barış ve istikrar, demokratik çoğulculuk ve toplumsal kapsayıcılığa katkı sağlanması için Türkiye ve Ermenistan sivil toplumları ile etkileşim ve teşvikin sağlanması"⁴⁴ amacıyla başlatılmıştır. Bu program, 18 ay sürmüş ve AB tarafından *İstikrar Aracı* programı kapsamında 2 milyon dolarlık hibe

43 Harut Sassounian, "Armenia Should not Allow TARC to Meet in Yerevan," *ADL Hayway*, 22 Şubat 2004, son erişim: 29 Ocak 2019, http://adl.hayway.org/default_zone/-gb/html/page3593.html; Harut Sassounian, "TARC Moderator's Book Reveals Initiative's Anti-Armenian Intent," *The California Courier*, 11 Şubat 2005, son erişim: 29 Ocak 2019, http://www.armeniapedia.org/wiki/TARC_Moderator%27s_Book_Reveals_Initiative%27s_Anti-Armenian_Intent

44 "Support to the Armenia-Turkey Normalization Process: Stage Two," *Support to the Armenia-Turkey Normalization Process*, son erişim 26 Mayıs 2017, <http://www.armenia-turkey.net/en/programme>.

sağlanmıştır; bu kapsamda 8 STÖ'den oluşan bir konsorsiyum programda partner kuruluş olarak seçilmiştir. Bu 8 STÖ arasında Ermenistan'dan Civiltas Vakfı, Avrasya Ortaklık Fonu (EPF), Kamu Gazetecilik Kulübü (PJC), Bölgesel Araştırmalar Merkezi (RSC) ve Türkiye'den Anadolu Kültür, TEPAV, Helsinki Yurttaşlar Derneği ve Hrant Dink Vakfı yer almıştır. Bu STÖ'lerin daha önce birçok projede bir arada çalışmalar yapmış olduklarını ve örneğin Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın açılmasının teşvik edilmesine yönelik çalışmalarda görüldüğü üzere Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi faaliyetleri açısından ya benzer ya da paralel hedeflere sahip olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu programın temel ayaklarından birisi “kapsayıcılık,” yani “kendi projelerini önermeleri ve yapabilmeleri için... diyalog sürecinde yeni aktörler ile etkileşim ve bu aktörlerin desteklenmesi”⁴⁵ olarak tanımlanmıştır. ETNS 1 kapsamında tamamlanan projelere ilişkin ayrıntılı bilgiler içeren web sitesine göre bu ilk program kapsamında kişilerarası iletişim, medya, eğitim ve öğretim, yeni aktörler, iş, kültür ve sanat, ve politika desteği gibi birçok farklı konu başlığı altında çalışmalar yapılmıştır. Program kapsamında 2000'den fazla kişi ve yararlanıcıya hibeler verildiği, ayrıca çeşitli faaliyetler, toplantılar ve gösterimler aracılığıyla 10.000'den fazla kişiye erişildiği ifade edilmektedir. Bunlara ek olarak bu ilk programın 3 temel alanda sonuçları olduğu iddia edilmektedir: 1) kişilerarası iletişim ve farkındalığın artırılması, 2) sivil ve kurumsal sahiplenme ve kapasitenin artırılması ve 3) sivil toplumda demokrasi kültürünün geliştirilmesi. Fakat AB tarafından 2 milyon Euro'luk bir hibe ile geliştirilen böylesi bir programın başta tanımlanan hedeflerine nasıl eriştiğine dair resmi bir rapor veya etki analizi çalışması bulunmamaktadır.⁴⁶

Bir ikincil diplomasi projesi olarak ETNS1'in verimliliğine dair bu belirsizliğe rağmen, program ETNS2 olarak, bu defa 1,5 milyon Euro bütçe ile ikinci defa yenilenmiştir. ETNS2'nin “2014-2015 arasında uygulanan ETNS1'in başarıları üzerine inşa edil[diği]” ve temel ayaklardan birisi olarak yine “kapsayıcılığı” aldığı belirtilmektedir.⁴⁷ Aslında bu yeni proje, ilk projenin, aynı partner kuruluşlar ve konu başlıklarını da ihtiva ederek yenilenmesinden ibarettir. İlk projenin sözde “başarısı” ve bu ikinci projenin, ilkinin bir kopyası olduğu göz önüne alındığında, bütçenin 2 milyon Euro'dan 1,5 milyon Euro'ya neden çekildiğine dair bir açıklama da görülmemektedir. ETNS1'in yenilenmesinin Türkiye ile Ermenistan arasındaki ikincil diplomasiye nasıl etkileri olacağı ileriki dönemde görülecektir. Ancak bu tür hibe programlarının uygulanması ve etkilerine dair bazı önemli noktalara değinilmesi gerekmektedir.

45 “Support to the Armenia-Turkey Normalization Process: Stage Two,” *Support to the Armenia-Turkey Normalization Process*, son erişim 26 Mayıs 2017, <http://www.armenia-turkey.net/en/programme>.

46 Ne programın resmi websitesinde, ne de AB, EEAS veya Türkiye ile Ermenistan'daki AB delegasyonu gibi destekçi kurumların websitesinde bir değerlendirme raporuna rastlanmamıştır. ETNS websitesinde bir kitapçık, websitesinde halihazırda çok detaylı bir şekilde yer alan projelere ilişkin özet olmaksızın öteye geçmeyen bazı genel bilgiler vermektedir. Ancak sonuç ve etki değerlendirmesi bulunmamaktadır.

47 Projenin 2016 yılı Nisan ayında başlayıp, 2017 yılı Ağustos ayında sonuçlandığı belirtilmektedir. “ATNP 2 Programme Results,” *Eurasia Partnership Foundation*, son erişim: 15 Şubat 2019, <http://www.epfarmeria.am/document/ATNP-2-Results>.

Türk-Ermeni sivil toplum faaliyetlerine dair en detaylı çalışmalardan birisi 2012’de Esra Çuhadar ve Burcu Gültekin Punsmann tarafından hazırlanan ve ETNS programı ortaklarından TEPAV tarafından yayımlanan bir raporda bulunmaktadır. Bu çalışma 1995-2010 arasında yürütülen 64 programı incelemekte ve “destekçi kuruluşların gelecekteki faaliyetlerinde dikkate alması gereken Türk-Ermeni barış inşası süreçlerindeki genel yönelimler ve alanları” tespit etmektedir.⁴⁸ Çalışma normalleşme ve uzlaşma süreçleri arasında temel bir ayrıma dikkat çekmektedir: bunlardan ilki “çatışmayı çözmeyi değil, yıkıcı olmayan bir seviyede yönetmeyi”⁴⁹ amaçlamakta, diğeri ise çözüme odaklanmaktadır. Bu farklılık esasen ikincil diplomasi çalışmalarının politika etkisinin neden olamadığını ve kapsamlarının neden sivil toplum ile sınırlı kaldığının da bir açıklamasını oluşturmaktadır; yani bu çalışmaların nasıl kendi içlerinde bir araç olmaktan ziyade sonuca dönüştüğünü de göstermektedir. Bu durum Türkiye-Ermenistan normalleşme programlarında yer alan aktörler “genellikle hep aynı kişi ve gruplar”⁵⁰ olduğundan bilhassa geçerlidir. Nitekim ETNS programı aynı 8 partner kuruluşun katılımı ile yenilendiğinden söz konusu sorun da devam ettirilmiştir. TEPAV’ın raporunda da bu sorun işaret edilmekte ve özellikle katılımcı grubun “daha önce [bu programa] dahil edilmeyen, kadınlar, milliyetçi ve muhafazakar gençlik, ve genç girişimciler” gibi grupları da içerecek şekilde genişletilmesi gerektiğini önermektedir.⁵¹

Bu tespit dahi neden ve nasıl genellikle aynı grup ve kişilerin böyle projelerde yer aldığını açıklamaktan uzaktır. Yine de, rapordaki temel bulgulardan birisi, hibe fonlara erişimin çok kısıtlı bir zümreye verildiği ve hibe dağıtım sürecinin demokratikleştirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.⁵² Nitekim bu tespit normalleşme –ve uzlaşma- sürecinin nasıl daha sürdürülebilir ve kalıcı bir şekilde yürütüleceğine dair farklı görüşleri bulunan –ve önemli politika sonuçları olabilecek- STÖler ve düşünce kuruluşlarının hibe ve programlara dahil edilmemesinde görülen dikkat çekici eksikliği açıkça ortaya koymaktadır.

Rapor her ne kadar çalışma kapsamında incelenen sınır-aşan projelerin “bölge halklarını birbirine bağlayan geçmişin yeniden okunması ve birbiri ile örtüşen hafızanın yeniden keşfedilmesi”ne imkan sağladığını öne sürse de, dışarıdan bir gözlemci, yalnızca “dahil olan STÖlerin karakteri ve kişilerin profillerine bakarak”⁵³ söz konusu hibelerin, bırakın herhangi bir normalleşmeyi, Türk ve Ermenileri çok daha doğru bir temelde uzlaştırmayı amaçlayan farklı görüşlerden müştekil bir diyalogun inşasını dahi amaçlamadığını görebilecektir. Daha ziyade hibe programları yalnızca diğer tarafta (Türk) değişim getirmeyi hedefleyen, tek taraflı (Ermeni), yoğun ve yüksek tonda bir monologun güçlendirilmesi ve teşvik edilmesini amaçlayan ikincil diplomasi çalışmalarını desteklemektedir. Bu yalnızca benzer görüş

48 Esra Çuhadar and Burcu Gültekin Punsmann, *Reflecting on the Two Decades of Bridging the Divide: Taking Stock of Turkish-Armenian Civil Society Activities* (TEPAV: Ankara, 2012), 11.

49 Çuhadar and Punsmann, *Reflecting*, 96.

50 Çuhadar and Punsmann, *Reflecting*, 95.

51 Çuhadar and Punsmann, *Reflecting*, 95.

52 Çuhadar and Punsmann, *Reflecting*, 95.

53 Çuhadar and Punsmann, *Reflecting*, 94-95.

ve çalışmaları bulunan STK'lara hibe verilmesi ile sonuçlanan seçici yaklaşımın temelindeki eksikliği göstermekte, bu sebeple de normalleşme (ve dolayısıyla uzlaşma) çabaları açısından çok sınırlı sonuçlar doğurmaktadır.

Bu tespit bize aynı zamanda destekçi-bağışçı-kolaylaştırıcı aktörler açısından önemli tespitler yapma imkânı da vermektedir:

- a. Alternatif görüşlerin sürece katıldığı ikincil diplomasi çalışmalarının desteklenmesi yerine, ulusal pozisyonların (Ermeni tarafının görüşünün) muhafaza edildiği projelerin desteklenmesi
- b. Karar vericilere sınırlı erişimi bulunan ve projelerden faydalanmakla birlikte toplumsal ayağı da bulunmayan bu süreçlere aynı aktörlerin katılması
- c. Türkiye'ye yönelik siyasi bir gündemin işlenmesinin hedeflenmesi.

Türk-Ermeni ikincil diplomasi çalışmalarına destek veren AB vb. diğer aktörlerin, aslında kendi çıkarlarına göre belirledikleri bir siyasi gündem vardır. Bu gündem kimi zaman AB ile siyasi ilişkiler üzerinden işlense de, çoğu zaman sivil toplum hibeleri, araştırma ve proje fonları gibi araçlarla, genel anlamda ikincil diplomasi çalışmaları üzerinde de yürütülmektedir. AB fonlarının, tek taraflı bir yaklaşım sergileyen ETNS gibi projelere aktarılması, bağışçı durumundaki aktörlerin dahi adil bir zeminde, sürdürülebilir bir uzlaşma arayışından ziyade, kendi siyasi çıkarları doğrultusunda, Türkiye'yi ve kamuoyunu etkilemeye yönelik gündem yaratma arayışına hizmet etmektedir. Oysa bu projeleri verimli ve gerçekten ileride siyasi diyalog açısından faydalı olabilecek sonuçlar almaya yönelik hale getirmenin yolu, farklı görüşlere ve seslere, kamuoyunun ve hakikatlerin de doğru bir şekilde temsil edildiği bir platforma öncülük etmektir. AVİM bunu tecrübe etmiştir. AVİM ETNS2'de değerlendirici kuruluş olmak üzere başvuruda bulunmuş ancak bu başvuru geri çevrilmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada değerlendirilen örneklerde görüldüğü üzere, siyasi süreçler, kamuoyu farklılıkları ve anlaşmazlığın temelinde yer alan ayrışma noktaları, eşit düzlemde ve hakkaniyetle dikkate alınmadıkça ve tek-yanlı bir yaklaşım devam ettirildikçe, benzer ikincil diplomasi çalışmalarının başarısız olmaya devam edecektir. Hangi aktörlerin desteklendiği, önceki programların sonuçlarının tespit ve incelemesinin yapılmaması ve taraflı bir yaklaşımın devam ettirilmesi hatta desteklenmesi, benzer programlar Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi açısından yapıcı sonuçlar doğurmayacağından son derece verimsiz kalacaktır. Bu yaklaşım, asıl hedef grup olan Türk ve Ermeni toplumlarına değil, yalnızca ikincil diplomasi çalışmalarından hibeler ve projeler yoluyla mali kazanç sağlamaya devam eden kurumlara yarayan bir yaklaşım olarak kalmaya mahkûmdur.

KAYNAKÇA

- Acharya, Amitav. "Culture, security, multilateralism: The 'ASEAN way' and regional order" *Contemporary Security Policy* 19, no: 1 (1998): 55-84.
- Azar, Edward. "Management of Protracted Conflicts in the Third World." *Ethnic Studies Report* 4, no: 2 (1986): 393-406.
- Azar, Edward. "Protracted International Conflicts: Ten Propositions." *International Interactions*, no: 12 (1985): 59-70.
- Azar, Edward. "The Theory of Protracted Social Conflicts and the Challenge of Transforming Conflict Situations." *Monograph Series in World Affairs* 20, no: 2 (1983): 81-99.
- Babbitt, Eileen F. "The Evolution of International Conflict Resolution: From Cold War to Peacebuilding." *Negotiation Journal* 25, no: 4 (2009): 539-549.
- Boutros-Gali, B. *An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peacekeeping*, United Nations Document A/47/277-S/24111. New York: United Nations Organization, 1992.
- Burgess, Heidi and Guy Burgess. *Conducting Track II Peacemaking*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 2010.
- Burton, John W. *Conflict and Communication; the Use of Controlled Communication in International Relations*. New York: The Free Press, 1969.
- Capie, David. "When does track two matter? Structure, agency and Asian regionalism." *Review of International Political Economy* 17, no: 2 (2010): 291-318.
- Chigas, Diana. "Capacities and Limits of NGOs as Conflict Managers." In *Leashing the Dogs of War*, edited by. Chester A. Crocker, Fen Osler Hampson, Pamela Aall, 553-382. Washington DC: United States Institute of Peace, 2007.
- Davidson, William D. and Joseph V. Montville. "Foreign Policy According to Freud." *Foreign Policy*, no: 45 (Winter 1981-82): 145-157.
- Diamond, Louise and John McDonald. *Multi-track Diplomacy: A Systems Approach to Peace*. West Hartford, CT: Kumarian Press, 1996.
- Dilaver, Tutku. "Ankara'nın "Çekmecelerinden" Ermenistan'ın Tozlu Raflarına: Zürih Protokolleri." *AVİM Analiz*, No: 7, 12 Mart 2018. Son erişim: 29 Ocak 2019. <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ANKARA-NIN-CEKMECELERINDEN-ERMENISTAN-IN-TOZLU-RAFLARINA-ZURIH-PROTOKOLLERI>.
- Doobs, Leonard. "A Cyprus Workshop: An Exercise in Intervention Methodology." *Journal of Social Psychology* 94, no: 2 (1974): 161-178.

- Doobs, Leonard. *Interventions: Guides and Perils*. New Haven, CT: Yale University Press, 1993.
- Fisher, Ronald J. "Developing the Field of Interactive Conflict Resolution: Issues in Training, Funding and Institutionalisation." *Political Psychology* 14, no: 1 (1993): 123-138.
- Griffiths, Martin. "John Burton versus international relations: the costs of criticism." *Australian Journal of International Affairs* 67, no: 1 (2013): 55-70.
- Gunter, Michael and Dirk Rohtus. "Special Report: The Turkish-Armenian Rapprochement." *Middle East Critique* 19, no: 2 (2010): 157-172.
- Homans, Charles. "Track II Diplomacy: A Short History." *Foreign Policy*, June 20, 2011. Son erişim: 29 Ocak 2019.
<http://foreignpolicy.com/2011/06/20/track-ii-diplomacy-a-short-history>.
- Jones, Peter. *Track Two Diplomacy in Theory and Practice*. Stanford University Press: Stanford, California, 2015.
- Kalpakistan, Jack and Volkan İpek. "The Turkish-Armenian Rapprochement Processes: a Case Study Approach." *Digest of Middle East Studies* 20, no: 2 (2011): 291-321.
- Kavaloski, Vincent Carl. "Transnational Citizen Peacemaking as Nonviolent Action." *Peace and Change* 15, no: 2 (1990): 173-194.
- Kaye, Dalia Dassa. *Talking to the enemy: track two diplomacy in the Middle East and South Asia*. RAND, 2007.
- Kelman, Herbert C. "Contributions of an Unofficial Conflict Resolution Effort to the Israeli-Palestinian Breakthrough." *Negotiation Journal* 11, no: 1 (1995): 19-27.
- Kelman, Herbert C. "Evaluating the Contributions of Interactive Problem Solving to the Resolution of Ethnonational Conflicts." *Peace and Conflict*, no: 14 (2008): 29-60.
- Khachatrian, Haroutiun. "Armenian Turkish Reconciliation Commission Encounters Sceptism." *Eurasianet*, 9 September 2001. Son erişim: 29 Ocak 2019.
http://www.eurasianet.org/departments/in_sight/articles/eav091001.shtml.
- Lederach, John Paul. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1997.
- Montville, Joseph V. "The Arrow and the Olive Branch: A Case for Track Two Diplomacy." In *The Psychodynamics of International Relationships*, edited by Vamik D. Volkan, 161-175. London: Lexington Books, 1990.

- Nan, Susan Allen, Druckman, Daniel and Horr, Jana El. "Unofficial International Conflict Resolution: Is There a Track One and a Half? Are There Best Practices?" *Conflict Resolution Quarterly* 27, no: 1 (2009): 65–82.
- Nan, Susan Allen. *Complementarity and Co-ordination of Conflict Resolution Efforts in the Conflicts over Abkhazia, South Ossetia and Transdniestria*. Ph.D., George Mason University, 1999.
- Phillips, David L. *Unsilencing the Past: Track-Two Diplomacy and Turkish-Armenian Reconciliation*. Berghahn Books: New York, 2005.
- Sandole, Dennis J. D. "John Burton's Contribution to Theory and Practice: A Personal View." *The International Journal of Peace Studies: A Special Theme Issue in Honor of John W. Burton* 6, no: 1 (Spring 2001), http://www.gmu.edu/programs/icar/ijps/vol6_1/Sandole.htm.
- Sassounian, Harut. "Armenia Should not Allow TARC to Meet in Yerevan." *ADL Hayway*, 22 Şubat 2004. Son erişim: 29 Ocak 2019. http://adl.hayway.org/default_zone/-gb/html/page3593.html.
- Sassounian, Harut. "TARC Moderator's Book Reveals Initiative's Anti-Armenian Intent." *The California Courier*, 11 Şubat 2005. Son erişim: 29 Ocak 2019. http://www.armeniapedia.org/wiki/TARC_Moderator%27s_Book_Reveals_Initiative%27s_Anti-Armenian_Intent.
- Saunders, Harold. "Pre-negotiation and Circum-negotiation: Arenas of the Peace Process." In *Managing Global Chaos*, edited by Chester Crocker et. Al., 419-432. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1996.
- Shultz, George P. "Foreword." In *Track Two Diplomacy in Theory and Practice*, Peter Jones, ix-xii. Stanford University Press: Stanford, California, 2015.
- Simon, Sheldon W. "Evaluating Track II approaches to security diplomacy in the Asia-Pacific: the CSCAP experience." *The Pacific Review* 15, no: 2 (2002): 167-200.
- Volkan, Vamik D. "Psychological Concepts Useful in the Building of Political Foundations Between Nations: Track II Diplomacy." *Journal of the American Psychoanalytical Association* 34, no: 4 (1987): 903–935.

Unutulmuş Bir Suikasttan Unutulmayacak Dersler

Haluk ŞAHİN

Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ile yardımcısı Bahadır Demir 27 Ocak 1973 tarihinde ABD'nin California eyaletinin Santa Barbara kentinde Gürgen Yanıkyan adlı yaşlı bir Ermeni kökenli Amerikan yurttaşı tarafından tuzağa düşürülerek öldürüldü. Daha önce böyle bir şey yaşanmadığı için olay hem Amerika'da hem de Türkiye'de şaşkınlıkla karşılandı ve bunamış bir manyağın marifeti olarak geçiştirilmeye çalışıldı.¹ Yanıkyan polise teslim oldu, jüri önünde yargılandı ve ömür boyu hapse mahkûm edildi. Bu çifte cinayetin, iki yıl kadar sonra başta ASALA olmak üzere Ermeni terör örgütlerince başlatılan ve 20 yıl kadar süren kanlı kampanya ile bağlantılı olup olmadığı hiçbir zaman tam belirlenemedi. Gazeteciler ve tarihçiler daha çok 1975'te sahneye çıkan terör örgütlerinin eylemlerine odaklandılar² ve Santa Barbara'nın ünlü Biltmore otelindeki bu ilk suikast bir bakıma unutuldu.

Bu bildiriye konu olan kitabın³ yazarı olarak ben, unutmayanlardan biriydim, çünkü Bahadır Demir arkadaşımды, bir kaç ay önce kendisi ile Los Angeles'te görüşmüştüm. Aynı kuşağın ve bir bakıma aynı mahallenin çocuklarıydık, çok sayıda ortak dostumuz vardı. Olaydan 41 yıl sonra 2014 yılında yine Los Angeles'te bir sinemacı yakınım la bu konuda bir film yapılıp yapılamayacağını konuşurken bir şeyi keşfettik: Suikastla ilgili FBI rapor ve belgelerinden gizlilik kaydı kaldırılmıştı, çünkü 40 yıllık yasal süre dolmuştu. Yani, 40 yıl süreyle saklı tutulan "gizli" belgeler Amerikan Freedom of Information Yasası'nın (FOIA) koşulları yerine getirilerek görülebilirdi.⁴ Dahası, davanın 1000 sayfaya yakın duruşma tutanaklarına da internetten erişilebiliyordu. Bahadır'ın eşi Sina Baydur ile hayatta olan arkadaşları her türlü yardıma hazır olduklarını belirtiyorlardı. Santa Barbara iyi bildiğim bir yerdi. Araştırmacı-soruşturmacı gazetecilik alanında uzun yıllar çalışmış biri olarak "bazı kitapları

1 Olaya tepkiler ve farklı yorumlar için bkz, Hazel Çağan Elbir, *Silent Sorrows: Armenian terrorism in the Turkish Press: 1973-1984* (Offenbach am Main, Almanya: Manzara Verlag, 2017).

2 Türk diplomatlarına karşı yürütülen terör kampanyası konusunda en iyi ve kapsamlı kaynak için bkz, Christopher Gunn, "Secret Armies and Revolutionary Federations: The Rise and Fall of Armenian Political Violence, 1973-1993" (Ph. D., Florida State University, 2014).

3 Haluk Şahin, *Unutulmuş Bir Suikastın Anatomisi* (İstanbul: Destek Yayınları, 2016).

4 Herkes kamuyu ilgilendiren her konuda küçük bir harç ödeyerek yazılı başvuruda bulunabiliyordu. Fotokopi masraflarını başvuran ödüyordu.

yazmayı siz seçersiniz, bazı kitaplar ise kendilerini yazdırmak için size seçerler. Bu kitap öyle bir kitap; beni seçti,” deyip yazmaya başladım.

Suikasttan bir kaç saat sonra görevlendirilmiş elli FBI ajanı tarafından tutulmuş notlar ve diğer belgelerden ortaya çıkan katil portresi şaşırtıcıydı. Olaya Soğuk Savaş bağlamında bakan ve Yanıkyan’ın tüm bağlantılarını didik didik eden FBI görevlileri her şeyden önce Sovyet parmağı aramış, ama bulamamışlardı. Beni en çok şaşırtan ise Yanıkyan ile yerel Ermeni topluluğu arasındaki soğukluk oldu. Yanıkyan yaşadığı yöredeki Ermeni etkinliklerine katılmamış, çok konuşan biri olduğu halde Türkler hakkında bir şey söylememiş, buna karşılık kendisine kazık attıklarına inandığı İranlılara ve onlardan yana çıkan Amerikalılara ateş püskürmüştü. Santa Barbara Ermenileri tarafından sevilmiyor, “yalancı” ve “güvenilmez” bir adam olarak betimleniyor, kendisine “şan ve şöhret meraklısı,” “palavracı,” “kart bir sapık” gibi damgalar vuruluyordu. İki yıl önce mahalledeki kız çocuklarını tacizden tutuklanıp yargılanmış, ama suçsuz bulunmuştu. Bu profilde birinin böyle bir siyasi cinayet işleyeceğine kimse ihtimal vermemişti.

Yargılama sırasında ortaya çıkan olgular aslında Yanıkyan’ın sansasyonel bir siyasi cinayeti bir kaç yıldır planlamakta olduğunu ortaya koydu. 1972 yazında Türkiye’nin Los Angeles’taki konsolosluğuna giderek keşif yapmış, ilk dış görevine gelmiş olan genç konsolos yardımcısı Bahadır Demir’le konuşmuş, diplomatları Santa Barbara’ya davet etmişti: Elinde Osmanlı’ya ait tarihi bir tablo ile üstü önemli şahsiyetlerce imzalı bir banknotun bulunduğunu ve bunları çok sevdiği Türkiye’ye hediye etmek istediğini söylüyordu. Her şey onun planladığı gibi gelişti, Başkonsolos Baydar ile yardımcısı Demir, Ankara’ya danıştıktan sonra, vadedilen parçaları almak için Santa Barbara’ya geldiler, sohbet için oteldeki odasına girdiler ve Yanıkyan’ın kurşunlarına hedef oldular.

Santa Barbara’daki yargılama, Yanıkyan’ın konsolosluğu ziyaretinin ardından Beyrut, İstanbul ve Sovyet Ermenistan’ına gittiğini ortaya çıkardı. Yanıkyan bunun masum bir gezi olduğunu iddia etse de zamanlaması manidardı: Kısa bir süre sonra birçok yerde Türk diplomatlarına karşı başlatılan terör kampanyası insanın aklına başka şeyler getiriyordu. Yanıkyan suikasttan önce basına postaladığı manifestoda “Ermenilere yönelik kıyımlara” dünya kamuoyunun dikkatini çekmek için “yeni bir eylem biçimi” başlattığını açıklamış, dünyanın her yerindeki Türk diplomatlarına karşı savaş ilan ederek, tüm Ermenileri bu savaşa katılmaya çağırılmıştı. Biltmore Otelindeki suikast bu kampanyanın yalnızca esin kaynağı değil aynı zamanda işaret fişeği mi idi?

1973 yılının Haziran ve Temmuz aylarında yapılan ve büyük ilgi çeken yargılama Yanıkyan’ın iki kişiyi “taammüden” öldürmekten ömürboyu hapse mahkum olmasıyla sonuçlandı. Yanıkyan’ın avukatının tüm ısrarlarına rağmen yargıç, Ermeni olayları konusunda tarihsel tanık gösterilmesine ve davanın siyasileştirilmesine izin vermedi. Ancak, Amerika’daki milliyetçi Ermeni grupları Yanıkyan’ı bir çeşit ulusal kahraman mertebesine yükselttiler, duruşmalarda onu hayranlıkla izlediler, mahkemeye gelirken alkışlarla karşıladılar. Geçmiş çeşitli başarısızlıklarla dolu olan yaşlı adam hayatının son deminde iki Türk öldürmüş olmasının sağladığı “saygınlık”la, Türk diplomatlarına yönelik kanlı terör kampanyasını hapishaneden bir “aziz” gibi izledi.⁵

5 Gazeteci Doğan Uluç, Yanıkyan’la California’daki cezaevinde mülakat yaptığında bu duruma tanık olmuştu. Bkz, Doğan Uluç, *Kupa Ası* (İstanbul: DoğanKitap, 2009), 146.

Hayatının en itibarlı günlerini hapisanede iken yaşayan ve 10 yıl sonra bir çeşit yaşlılar evine nakledilen Yanıkyan, 31 Ocak 1984 tarihinde Kaliforniya Valisi George Dökmeciyan tarafından affedildi, tahliye edilmesinden bir ay kadar sonra bir kalp krizi sonucu öldü.

Yanıkyan, mahkemede bozuk bir İngilizce ile verdiği karmaşık ifadelerde Erzurum'da doğduğunu söylüyor, daha bebekliğinden başlayarak Ermenilerin ve ailesinin başına geldiğini iddia ettiği korkunç olayları anlatıyordu. Bunların başında kaçtıkları Erzurum'a gizlice döndüklerinde iki Türk'ün ağabeyisi Agop'un gırtlığını keserek öldürmesi geliyordu. Zaman zaman Ermeni çevirmenin de yardımcı olduğu ifadesi, savcının da farketmediği üzere, tutarsızlıklarla doluydu. Anlattıklarına göre, Erzurum ve Kars'ta başlarına gelen korkunç olaylardan sonra Moskova Üniversitesi'nde mühendislik okumuş, Ermeni gönüllülerine katılıp Osmanlı topraklarında savaşan Rus ordusuna yardım etmiş, Van'a kadar gitmiş, bir "düşman" cephaneliğini havaya uçurduğu için madalya almıştı. Daha sonra Ermeni bir doktorla evlenmiş, Çar'ın izniyle İran'a göç etmiş, orada sergilediği "mühendislik harikaları"yla çok para kazanmış, 1946'da İkinci Dünya Savaşı'ndaki hizmetleri nedeniyle davet edildiği Amerika'ya göçmen olarak gelmiş, Beverly Hills'de tiyatro işletmiş, sonunda yerleştiği Santa Barbara'da emlakçilik yaparken, karısının hastalığı nedeniyle işleri bozulmuş, yoksullaşmış, sosyal güvenlik yardımına muhtaç hale düşmüştü.

Savcı David Minier Yanıkyan'ın kendi hikâyesi olarak anlattıklarının 1921 yılında Berlin'de Talat Paşa'nın katili Soghomon Tehliryan'ın Alman mahkemesine verdiği ifadeye benzediğini farketmiş, ancak Yanıkyan böyle bir benzerlik olduğunu yadsıyordu. Aradan geçen zaman ve bulgular Yanıkyan'ın ifadesinin hem özü hem de bazı kilit ayrıntıları ile tamamen Tehliryan'dan alınmış ya da esinlenilmiş olduğunu ortaya koydu. Yaşlı katil tarihin tekerrür edeceğini umuyor olmalıydı: Madem ki Talat Paşa'yı öldürmüş olan Tehliryan Türklerin kendilerine yaptığını iddia ettiği korkunç zulüm nedeniyle suçsuz bulunmuş ve beraat etmişti, o halde niçin benzer şeyler yaşadığını ileri süren Yanıkyan etmesindi! Yeter ki onun anlattıkları da yeterince korkunç olsun ve bu konularda hemen hiçbir şey bilmeyen Amerikalı jüriyi etkilesin!

Kitapta ayrıntılı olarak anlattığım üzere, Yanıkyan'ın davada savunma stratejisi tamamen "Türklerin yaptıkları korkunç kıyımlar dolayısı ile cezai ehliyetinin zedelendiği" iddiası üzerine kurulmuştu. Sanık başka konularda normal davranırsa da işin içine Türkler karıştığında ne yaptığını bilmiyordu. Bu yüzden savunma avukatı James Lindsey günlerce süren ifade sırasında müvekkili Yanıkyan'dan sürekli olarak daha korkunç, daha dehşet verici şeyler anlatmasını istiyordu. O da, tekrara düşme pahasına da olsa, Tehliryan'ın Berlin'deki duruşmada anlattıklarına benzer şeyler anlatmaya çalışıyordu: Birinin memleketi Erzincan, ötekini ise yakındaki Erzurum idi. Türkler Tehliryan'ın kızkardeşini, Yanıkyan'ın ise ağabeyisini hunharca öldürmüşlerdi. Her iki ifade de hayaletlere önemli bir rol yükleniyordu: Talat Paşa'yı öldürmesini Tehliryan'a annesinin aniden beliren hayaleti söylemiş ve kurbanının bulunacağı yeri tarif etmişti. Yanıkyan'dan intikam almasını isteyen ise annesinin değil, ağabeyisinin hayaletiydi. Yanıkyan da Tehliryan gibi "katil" sıfatını reddediyor, gerçek birini öldürmediğini, "iki kötülük sembolünü itlaf ettiğini" öne sürüyordu. Tehliryan gibi o da canı değil, mağdurdu.

Peki, hayatının çok uzun bir kısmında Ermeni-Türk ilişkilerine hiç ilgi göstermemiş olan Yanıkyan'ın bu konuya ani ilgisi ve Türk nefreti nereden geliyordu? Daha sonra konuyu derinden inceleyen Prof. Christopher Gunn, Yanıkyan'ın Tehliryan hayranlığının kaynağının 1967 yılında okuduğu ve yazarıyla tanıştığını söylediği bir kitap olduğunu ortaya koydu: Lindy V. Avakyan adlı Amerikalı Ermeni yazarın *The Cross and the Crescent* (Haç ve Hilal) adlı kitabı! İlk olarak 1965'te yayınlanmış olan bu kitap FBI'nın cinayetten sonra el koyduğu eşyalar listesinde yer alıyordu. Yanıkyan'ın çok beğendiği kitap günümüzün ölçütleriyle tam bir "nefret söylemi" örneğiydi. Berlin'deki Tehliryan davasını başka tanıklar ve olgular uydurarak anlatıyor, Talat Paşa'nın katilini göklere çıkarıyordu. Yanıkyan bunların çoğunun uydurma olduğunu bilmesi olanaksızdı, çünkü bu konudaki gerçekler henüz ortaya çıkmamıştı.

Bugün bildiklerimiz açısından bakıldığında Yanıkyan'ın 1973 yılında Santa Barbara'da verdiği ifadelerin Tehliryan'dan ne ölçüde etkilenmiş olduğu kolayca görülebiliyor. Belli ki Tehliryan'ın kine benzeyen bir ifade uydurmak kafasındaki büyük planın bir parçasıydı. Amaç bu konularda bir şey bilmeyen jüriyi özellikle korkunç ayrıntılarla etkilemekti. Ne var ki, hiç kimse Tehliryan'ın Yanıkyan'a modellik eden Berlin ifadesinin bu ölçüde uydurma olduğunu tahmin edemezdi. Tehliryan'ın Berlin'e tesadüfen yolu düşmüş gariban ve hasta bir kıyım kurbanı değil oraya gönderilmiş bir tetikçi olduğu ortaya 1990'lı yıllarda Jacques Derogy adlı Fransız soruşturmacı gazetecisinin çabalarıyla çıktı. Jüriye kendisine acındıran zavallı gencin daha önce İstanbul'da da bir Ermeni'yi de infaz ettiği sonradan anlaşıldı. Katliamlara tanıklık ettiğini söylediği 1915 yılında Erzincan'da değil, Belgrat'ta olduğu; korkunç bir şekilde ırzına geçilerek öldürülüşüne tanıklık ettiğini iddia ettiği kızkardeşinin orada olamayacağı çünkü böyle birinin olmadığı, Talat Paşa'yı öldürme emrini annesinin hayaletinden değil Nemesis intikam örgütünden aldığı açıklık kazandı. 2015 yılında bizzat oğlu bir Alman gazetesine verdiği mülakatta babasının yalan söylediğini kabul etti. Özellikle Prof. Gunn'ın araştırmaları ortaya koydu ki, doğum yeri dâhil (Erzurum diyordu ama Tebriz de olabilir) Yanıkyan'ın söylediği her şey şaibeli, büyük bir olasılıkla yalandı. Bugün bildiklerimiz açısından bakılınca, onun da Tehliryan gibi beraat etmek amacıyla jüriyi etkileyecek bir hayat hikâyesi uydurduğu belli oluyor. Belki de söyledikleri arasındaki tek doğru olan şey tuzak kurarak Mehmet Baydar ve Bahadır Demir'i öldürmüş olmasıydı ki, o bunun bile "öldürmek" olmadığını söylemekteydi.

Doğrusu ya, beni seçmiş olduğunu düşündüğüm bu kitabı yazmaya oturduğumda sonunda böyle bir manzara ile karşılaşmayı beklemiyordum: Türk-Ermeni ilişkileri konusunun sonraki kuşaklara aktarımında pek çok şeyin uydurulduğunu ya da çarpıtıldığını biliyordum ama tepeden tırnağa yalandan imal edilmiş Matruşka bebekleriyle karşılaşacağımı tahmin edemezdim. Havsalaya sığmayacak bir yalan zinciri vardı karşımızda:

Aslında bir Nemesis tetikçisi olan Tehliryan kendisine öğretilmiş yalanları söylemiş ve Berlin'deki mahkemeyi kandırmıştı; ileri derecede Türk-nefretinden mustarip olduğu anlaşılan Lindy Avakyan onun yalanlarına yalanlar katmış, yalandan bir "kahraman" üretmişti; Osmanlı-Ermeni ilişkileri konusuna hiç ilgi göstermemiş olan müflis Yanıkyan hayatının sonbaharında kendisine bir rol modeli ararken bu

“kahraman”dan esinlenmiş, iki masum insanı öldürmüş, yaptıklarını haklı göstermek için eski yalanların üzerine yeni yalanlar eklemişti; milliyetçilik adı altında kimsenin karşı çıkmaya cesaret edemediği bu türden yalanlarla harlatılan etnik nefret iki halkı arasını alabildiğine açmış ve sonunda bir başka arkadaşım, gazeteci Hrant Dink, bu nefret atmosferinin kurbanı olmuştu!

Bu kültürün kendini sürdürebilmesi için yeni yalanlara ihtiyaç olacaktı; çeşitli bahanelerle yeni yalanlar üretilecek, yeni kurbanlar istenecek, her kurban daha sonraki kurbanların gerekçesini oluşturacaktı. Türk ve Ermeni halklarının yaralarını tedavi edebilmeleri, aralarındaki ilişkileri normalleştirebilmeleri için geçmişle dürüstçe yüzleşebilmeleri, bunun için de öncelikle her düzeyde (akademiya, medya, popüler kültür) yalan üretimine karşı çıkmaları gerekiyordu. Daha önce üretilmiş ve doğru kabul edilmiş yalanları ifşa etmek bunun adımlarından biriydi ve bu bir aydın sorumluluğunun ötesinde, insanlık borcuydu. Henüz 30 yaşında iken bu türden yalanların kurbanı olarak bizden koparılan arkadaşım Bahadır dolayısı ile özel bir ilgi duyduğum Santa Barbara’daki suikastların derinlemesine hatırlanmasından benim çıkardığım en önemli ders buydu: Önce yalanlara son verilsin!

Diğer derslere gelince:

Bir kez daha anladım ki, özellikle yakın geçmişteki olayların tarihsel anlatımına donmuş, katılaşmış, son noktası konmuş raporlar gözüyle bakamayız. Yaşam akarken bakış noktamız değiştikçe tarih sürekli oluşmaya devam ediyor. Ben bu kitap için araştırma yaparken pek çok şeyin söylendiği gibi olmadığını keşfettim. Yazmaya başladıktan sonra bile konuyla bağlantılı bir takım gelişmeler oluyor, yepyeni görünümler belirliyordu. Marcus Aurelius’un kitabın en başına koyduğum öğüdünün ne kadar doğru olduğunu yaşayarak anladım: “Gerçeği öğrenmek istiyorsan yüzeydekini altına bak; oradaki farklı katmerler ve farklı haller gözünden kaçmasın.”

Gerçekten yüzeyden görünenler çok yanıltıcıydı; katmerlerin altından başka katmerler ve hatta katmerli yalanlar çıktı. Neyse ki, hakikat ve bilim adına katmerleri kaldırmaya çalışanlar vardı; tarihçiler yepyeni belgeler ortaya koyuyorlardı: Tehliryan’ın bir tetikçi olduğu bilgisini bir Fransız gazetecisi Nemesis’in arşivine girerek kanıtlamıştı. Prof. Gunn’ın FBI ve CIA kaynaklarına da dayandırdığı bulgular Yanıkyan’ın sürekli yalan söylediğini açıkca ortaya koyuyordu. Bir Alman gazetecisinin Tehliryan’ın oğluna sorduğu sorular son yıllarda öğrenilmiş bazı şeyleri perçinliyordu, Tehliryan bir yalancıydı; Ermeni, kökenli bir Amerikalı gazetecinin “There Was and There Was Not” (Bir Varmış Bir Yokmuş) adlı kitabı⁶ Türk nefretinin ABD’de nasıl sistematik olarak yeniden-üretildiğini anlatıyordu. Bulanık olan resim zaman geçtikçe gittikçe netleşiyordu. Buna, hakikatin demlenme süreci diyebiliriz. Bu süreç bazen uzun yıllar sürebilir ve hiçbir zaman sona ermeyebilir. İlk görünümle yetinenler, onu hakikatın ta kendisi sananlar, kendilerini aldatmış olurlar.

Son yıllarda özellikle Ermeni savlarına sempati ile bakanlar Türkiye’yi ve Türk aydınlarını geçmişle yüzleşmeye ve bellek çalışmaları yapmaya davet ettiler.

6 Meline Toumani, *There Was and There Was Not: A Journey Through Hate and Possibility in Turkey, Armenia and Beyond* (New York: Henry Holt and Co., 2014).

Türkiye’de bunlara çeşitli nedenlerle karşı çıkanlar oldu. Eski defterleri karıştırmanın kapanmış yaraları kanatmaktan başka bir yarar sağlamayacağı öne sürüldü. Oysa, tüm hayatım boyunca olduğu gibi kitapta da vurguladığım üzere, kanımca, bu gibi davetlere icabet etmek, tarihin karanlık köşelerine ışık tutmak, yeni bulguları yerli yerine yerleştirme çabasına ortak olmak gerekir. Tıpkı bu olayda olduğu gibi pek çok başka olayda da tarih oluşmaya devam etmekte, olayların kapsam ve anlamı değişmektedir. Tarihin tüm tarafların katkısıyla nesnel bir biçimde oluşumuna katkıda bulunmak bir sorumluluktur.

Benim bu kitapta yapmaya çalıştığım da unutulmuş, belki de unutturulmak istenmiş bir konuya ışık tutmak, popüler deyimle bir “bellek çalışması” gerçekleştirmektir. Kanımca, diğer konularda bellek çalışması yapılmasını isteyenler, örneğin Ermeni tarihçileri, 1973-1993 yılları arasında başta diplomatlar olmak üzere Türk hedeflerine yönelik terör kampanyası hakkında bellek çalışması çağırılmalı. Örneğin, 1972 yılında cinayet öncesinde Yanıkyan Erivan’da geldiğinde kimlerle görüştü, onlara neler söyledi? Bu terör kampanyası boyunca belli başlı gizli istihbarat örgütleri nasıl bir rol oynadı? Amaç, diğerleri gibi bu dosyanın da yalanlardan mümkün olduğunca artırılması olmalı.

Şu çok önemli uyarı ile: Bellek çalışmaları ile karşı tarafın aleyhine delil bulmak ve nefret üretimine katkıda bulunmak için değil, gerçeğin aydınlanması ve oluşmuş nefret birikimlerinin dağıtılması için yapılmalı. Şunu içtenlikle söyleyebilirim: Bahadır’ın ve Hrant’ın arkadaşı olarak benim Yanıkyan suikastlarıyla ilgili olgu ve bulguları değerlendirirken başta gelen çabam doğrulardan sapmamak, etnik nefret tuzağına düşmemek, kin tüccarlarının değilmenlerine su taşımamak oldu.

1973 yılında Santa Barbara ‘da Mehmet Baydar ve Bahadır Demir’in öldürülmesiyle başlayıp 1990’lı yılların ortasına kadar süren ve birçoğu diplomat ya da yakını 90 kişinin hayatına mal olan uluslararası terör kampanyasının bir benzerinin tarihte bulunduğunu sanmıyorum. O dönemde dünya başını başka tarafa çevirdi. Ne yazık ki, mağdur Türkiye’nin de yaşadığı derin acıları dünyaya iyi anlattığı da söylenemez. Bu eylemler hakkında propaganda diye geçiştirilen resmi yayınların dışında kaç kitap, oyun, roman yazıldı, kaç film yapıldı?

Türkiye’nin suskunluğu ve belirli çevrelerin çığırkanlığı sonucu sağlıklı bir bellek çalışması ve tartışması yapılmasını bile engelleyen hegemonik bir görüş oluşmuş durumda. Bu görüş gerekirse yasakçılığa başvurmaktan da geri durmuyor. 1973 yılında yaşanmış bir suikastı dürüstçe anlatma çabasındaki bu araştırmacı gazetecilik kitabının İngilizce çevirisinin *The Hate Trap* (Nefret Tuzağı) adıyla Almanya’da yayınlanması bile tuhaf baskılarla son anda durduruldu. Niçin? 20. Yüzyıl’ın acılar ummanında Türklerin de acıları olduğunun anlatılmasından kimler gocunuyor? Türklerin kendi hikâyelerini anlatmalarına niçin engel olunuyor? Örneğin, başrolü oynayacak aktörle bile anlaşıldığı halde Atatürk filmini yapmasına kimler engel oldu? Türklerle ilgili konularda senaryoyu hep dışardakiler mi yazacak? Türklerin “itirafçı” ya da “iyi Türkler de var canım” dedirtecek roller dışında roller oynayabilmesi mümkün değil mi?

Küresel köye dönüşmüş olan dünyada bunlar o acıları çekmiş ama anlatamayan insanlar için zor sorular. Çünkü derdini anlatamamak zamanla öfkeye yol açıyor, bir çeşit dilsizliğe dönüşüyor, hem de bir “suskunluk sarmalı” yaratıyor. Bu sarmala düşenler haklı oldukları şeyleri bile söyleme cesaretini kaybettikleri gibi, anlatamaya anlatamaya anlatmasını bile unutuyorlar. Arkadaşım Bahadır Demir ile Mehmet Baydar’ın tuzağa düşürülerek öldürülüşünü anlatan bu kitapla ufak bir istisna yaratmaya çalıştım. Umarım, nefret kültürüne su taşımayan ama gerçekleri dürüstçe sergileyen başka çalışmalara örnek olur. Çünkü sürekli yeniden üretilen yalanlar yalnız bugünü değil, geleceği de zehirliyor.

Kaynakça

Çağın Elbir, Hazel. *Silent Sorrows: Armenian Terrorism in the Turkish Press: 1973-1984*. Offenbach am Main, Almanya: Manzara Verlag, 2017.

Gunn, Christopher. "Secret Armies and Revolutionary Federations: The Rise and Fall of Armenian Political Violence, 1973-1993." Ph. D., Florida State University, 2014.

Şahin, Haluk. *Unutulmuş Bir Suikastın Anatomisi*. İstanbul: Destek Yayınları, 2016.

Toumani, Meline. *There Was and There Was Not: A Journey Through Hate and Possibility in Turkey, Armenia and Beyond*. New York: Henry Holt and Co., 2014.

Uluç, Doğan. *Kupa Ası*. İstanbul: DoğanKitap, 2009.

Türk-Ermeni İlişkilerinde Mülkiyet Meselesi

Osmanlı Hukukunda Mülkiyet Hakkı, Emvâl-i Metruke ve Karşılaşılması Muhtemel Hukuki Sorunlar

Gül AKYILMAZ

Giriş

1915 olayları ve Ermenilerin sevk ve iskânı ile bağlantılı olarak Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne aktarılan sorunlardan birisi de Emvâl-i Metruke olarak adlandırılan geride kalan mallar ve bunların hukuki statüsüdür. Uzun bir süre tüm çabalarını soykırım iddialarının çeşitli ülkeler tarafından kabul edilmesi ve Türkiye'nin "geçmiş ile yüzleşerek" özür dilemesi gerektiği tezi üzerine kurgulayan çevreler son dönemde bir taktik değişikliği yapmış görünmektedir. Bu çevrelerin, mevcut uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde soykırım iddiaları ile fazla bir yol alınamayacağını fark ederek konuyu özel hukuk alanı içine çekme gayreti içine girdiği ve mülkiyet ile ilgili taleplere ağırlık vermeye başladıkları görülmektedir. Bu çerçevede yeni bir yol haritası belirleyerek, Osmanlı Devleti'nin 27 Mayıs 1915'te çıkardığı Sevk ve İskân Kanunu ve onu izleyen Emvâl-i Metruke ile ilgili hukuki düzenlemelerle evrensel bir hak olan mülkiyet hakkının ihlal edildiği gerekçesini ileri sürerek tazminat ve iade taleplerini sürekli canlı tutma gayreti içine girmişlerdir.¹

1915 olaylarına dayanan mülkiyet iddiaları ile ilgili önümüzdeki günlerde artan oranda öncelikli olarak Türk yargı sistemi içinde ilk derece mahkemelerinde, ardından da Anayasa Mahkemesinde (AYM) açılacak davalarla karşılaşılması olasıdır. Sonrasında ise muhtemeldir ki Türkiye AİHM'de 1915 olayları temelinde mülkiyet hakkının ihlali konusundaki davalarla ve tazminat talepleri uğraşmak zorunda kalacaktır. Son dönemde Emvâl-i Metruke çerçevesinde dini kurumlar ya da zimmiler tarafından kurulan vakıflarla ilgili davaların ön plana çıkmaya başladığı görülmektedir. Şu anda bu bağlamda üç önemli davadan söz edilebilir. Bunlar, Kilikya Ermeni Katalikosluğu

1 "Ermeni diasporası ilk olarak harekete geçtiğinde beş maddelik bir liste yaptıkları görülmektedir. İlk adım Türkiye'nin 1915 olayları ve sonuçlarını ret etme ve adaletin gerçekleşmesini engelleme siyasetiyle mücadeledir. İkinci adım tanıma olarak özetlenebilecek Türkiye Cumhuriyeti'nin özür dilemesidir. Üçüncü adım onarım başlığı altında toplanabilecek malların iadesi ve maddi tazminat ödenmesidir. Dördüncü adım sınır meselelerinin gündeme getirilerek Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın yeniden çizilmesidir. Beşinci ve son adım ise Ermenilerin atalarının topraklarına geri dönmeleridir, Shahe Yeni-Komshian, "A More Actionable Road Map Towards a Resolution of the Armenian Genocide Issue" erişim Temmuz 03, 2018, <http://hetq.am/eng/news/20872/>.

Davası, Sanasaryan (Vakfi) Han Davası ve Maryakop Ermeni Kilisesi Vakfi Davasıdır. Güncel Ermeni kaynaklarında bireysel mülkiyet davalarından önce Kilise-Katoliklik gibi Ermeni dini kurumları ve Ermeni vakıflarının mülkiyet iddialarının öne çıkarılması konusunda bir fikir birliği olduğu gözlenmektedir. Böylelikle mülkiyet hakkının yanına bir de Batı kamuoyunun daha fazla ilgisini çekebilecek din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiği iddiasını ekleyerek, özellikle AİHM'den istenilen sonucu alabilmenin hedeflendiği anlaşılmaktadır.

Yakın gelecekte mülkiyet hakkı ve din ve vicdan hürriyetinin ihlali iddiaları ister istemez Osmanlı Hukukunu, Osmanlı Arazi Rejimini ve Emvâl-i Metruke Mevzuatını da gündeme getirecektir. Ortaya çıkan mülkiyet iddiaları Osmanlı Arazi Hukuku içerisinde yer alan bütün arazi türlerinin Emvâl-i Metruke ile yakından bağlantılı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Emvâl-i Metruke ile ilgili olarak karşılaşılabilecek hukuki sorunlar mutlaka dava konusu olan taşınmazların firari, mütegayyip ve sevk ve iskâna tabi Ermenilerle mi ilgili olduğu, yoksa Emvâl-i Metruke kapsamında yer almayan Ermeni mallarını mı kapsadığının titizlikle araştırılmasının önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Yine dini kurumlara ait mülkiyet iddialarında ortada bir vakıf olup olmadığı, bu vakfın cemaat vakfı mı yoksa zimmiler tarafından kurulan hayrî vakıflar mı olduğu konusu da belgeler ışığında dikkatli bir biçimde araştırılmalıdır. Yazım kuralları nedeniyle makalemizin belirli sayfa ve kelime sayısı ile sınırlı olması mecburiyeti birçok konuyu özet olarak ele alma zorunluluğunu da getirmektedir. İleride yapılması arzulan daha geniş çaplı bir bilimsel çalışmada yukarıda belirtilen tüm konuların daha ayrıntılı bir biçimde ele alınacağı ümit edilmektedir.²

Osmanlı Hukuku'nda Mülkiyet Hakkı ve Gayrimüslim Tebaanın Mülk Edinimi

Osmanlı Hukuk sisteminin de temelini oluşturan İslam Hukuku kişilerin özel mülkiyet hakkını kabul etmiş ve korumuştur. Konuya Emvâl-i Metruke açısından önem arz eden arazi mülkiyeti açısından bakıldığında İslam Hukukunda arazinin özel mülkiyete konu olabildiği gibi kamu mülkiyetine de konu olabileceği görülmektedir. Arazi üzerinde hangi çeşit mülkiyetin geçerli olacağına esas belirleyici olan da toprakların nasıl ele geçirildiği konusudur. Örneğin fetihler sırasında kendi rızalarıyla İslamiyet'i kabul edenlerin toprakları ellerinde bırakılmış ve kendilerinden öşür vergisi alınmıştır. Buna karşılık silah kullanarak yapılan fetihlerde toprağın statüsünü belirleme yetkisi halifeye bırakılmıştır. Halife dilerse bu toprakları galipler arasında paylaşmış, dilerse mülkiyetlerini Beytülmale (devlet hazinesi) alkoymuş ya da eski sahiplerinin ellerinde bırakıp vergi almıştır.³ Sonuç itibarıyla fetihler sonucu ele geçirilen toprakların dağıtım meselesi mülk arazi, mülk olmayan arazi şeklinde bir sınıflandırmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁴

2 Osmanlı Arazi Hukuku ve Emvâl-i Metruke konusunda yapılan hukuki düzenlemelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gül Akyılmaz, *Osmanlı Devleti'ndeki Hukuki Düzenlemeler Çerçevesinde Ermeniler ve Geride Bıraktıkları Mallar (Emvâl-i Metruke)*, (Ankara: AVİM 2017) 12-48.

3 Halil Cin ve Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 9. Bastı, (Konya: Sayram Yayınları, 2017), 493-494.

4 İslam hukuku arazi mülkiyetinde rakabe ve tasarruf hakkı olmak üzere iki ayrı unsurun varlığını kabul ederek böyle bir ayrımı kolaylaştırmıştır. Rakabe kuru mülkiyet anlamına gelirken tasarruf hakkı faydalanma hakkıdır. Mülk arazide her iki unsur birlikte bulunurken, mülk olmayan arazide bu iki unsur birbirinden ayrılmış, rakabe devlete, tasarruf hakkı ise şahıslara ait olmuştur.

Tıpkı İslam Hukukunda olduğu gibi Osmanlı Hukukunda da mülkiyet hakkı tanınarak, korunması için önlemler alınmıştır. Örneğin mülkiyet hakkına bir saldırı olarak nitelenebilecek hırsızlık ve yol kesme suçları İslâm-Osmanlı Ceza Hukukunda son derece ağır cezai müeyyidelere bağlanmıştır. Hırsızlık suçu işleyenlerin sağ eli bilekten kesilirken, yol keserek insanların mallarına zarar verenlerin sağ el ve sol ayakları çaprazlama kesilmiştir. 1858 Osmanlı Ceza Kanunnamesine göre hırsızlık suçu işleyenlere on beş yıldan az olmamak üzere kürek cezası verilir.⁵ Aynı kanuna göre yol kesip, mala zarar veren eşkiya suçunun ağırlığına göre muvakkat ya da müebbet kürekle cezalandırılır. Borçlar Hukuku kapsamında ise haksız fiil başlığı altında ele alınan gasb ve itlafla ilgili düzenlemelerde başkalarının mallarına zarar verenlere tazminat yükümlülüğü getirilmiştir.⁶

Osmanlı Devleti'nde mülkiyet hakkının ilk kez yazılı bir belgede yer alması ise Tanzimat Fermanı ile olmuştur. 1839 tarihli Fermanla siyasi liberalizmin önemli kavramlarından olan mülkiyet hakkı ve bu hakkın korunması temel bir ilke olarak ortaya çıkmıştır. Fermanla mülkiyet hakkı tanınırken müsadere yasağı ve vergilendirmede uygulanacak ilkeler doğrultusunda mal güvenliği de kabul edilmiştir⁷. 1876 tarihli Osmanlı Anayasasının (Kanun-i Esasi) 21. maddesi mülkiyet hakkından ve sınırlarından bahsetmektedir: “Herkes usulen mutasarrıf olduğu mal ve mülkten emindir. Menafii umumiye için lüzumu sabit olmadıkça ve kanunu mucibince değer pahası peşin verilmedikçe kimsenin tasarrufunda olan mülk alınamaz.” Madde metninden de anlaşılacağı üzere mülkiyet hakkına ancak kamu yararı söz konusu ise (menafii umumiye genel yarar anlamına gelmekle birlikte madde metninden anlaşıldığı üzere burada kastedilen kamu yararadır) ve malın gerçek değeri üzerinden parası peşin verilirse bir sınırlama getirilebilir ve kişilerin tasarrufunda olan mülkler alınabilir. Bu müessese istimlak, günümüz hukukundaki ifadesi ile kamulaştırma. 24. madde de ise mülkiyet hakkını ortadan kaldıracak olan müsadere yasaklanmıştır.⁸ Osmanlı Devleti'nin Medeni Kanunu olarak kabul edilen Mecellede de mülkiyet hakkına vurgu yapılmış olup, 1192. maddesine göre, “Herkes mülkünde keyfe ma yeşa tasarruf eder”. Mecellede mülkiyet hakkının sınırları da belirtilmiştir. Mecellenin ifadesiyle “başkasının hakkı taalluk ederse maliki mülkünde istiklal üzere tasarruftan men eder.” Hakkın kötüye kullanılması yasağı da malikin mülkiyet hakkına getirilen önemli kısıtlamalardan birisidir. Bir kimse malını dilediği gibi kullanma hakkına sahip olmakla birlikte, bu kullanım sırasında başkasına “fahiş zarar” verirse, devlet veya yetkili kıldığı makamlar, mülke müdahale edebilirler. Mecellede bu durum “hiç kimse mülkünde tasarruftan men olunamaz. Meğerki ahara zararı fahiş ola. O halde men olunabilir”⁹ şeklinde ifade edilmiştir. Mecellede mülkiyet hakkına getirilen önemli sınırlamalardan birisi olan ve 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin 21. maddesinde mülkiyet hakkı düzenlenirken belirtilen istimlak (kamulaştırma) ile ilgili de hükümler yer almaktadır. Öncelikle Mecellenin külli kaideleri içinde yer verilen 21-22-26-27-30-58. maddeler

5 Cin ve Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 256, 258, 280.

6 Bkz Mecelle md. 891, 89, 899, ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Akif Aydın, “Eski Hukukumuzda Bir Haksız Fiil Türü Olarak İtlâf”, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 117-130.

7 Gül Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2015), 186-187.

8 Akyılmaz, *Osmanlı Devleti'ndeki Hukuki Düzenlemeler Çerçevesinde Ermeniler ve Geride Bıraktıkları Mallar (Emvâl-i Metruke)*, 74-75.

9 Mecelle madde 1197.

istimlâkin temel esasları ile yakından bağlantılıdır. Ayrıca Mecelle istimlâk konusunu 1216. maddesinde özel olarak düzenlemiştir. Maddeye göre “İhtiyaç olduğunda, devlet başkanının emri ile bir kimsenin mülkü, kıymeti ödenmek sûretiyle satın alınarak yola katılabilir. Fakat satış bedeli ödenmedikçe, mal sahibinin elinden alınamaz.”¹⁰

Osmanlı tebaası olarak zimmiler de tıpkı Müslüman tebaa gibi mülkiyet hakkına sahip olup, bu hak devlet tarafından korunmuştur. Gayrimüslimlerin yaşadığı topraklar fethedildiği zaman İslam Hukukunun konu ile ilgili düzenlemeleri çerçevesinde onlara zimmet anlaşması yaparak zimmi statüsünü kazanmaları teklifinde bulunulmuştur. Bu teklifi kabul etmeyen gayrimüslimlerin ise Osmanlı topraklarını terk etmesi istenmiştir. Osmanlı Hukukuna hakim olan ilkelere göre zimmet anlaşması yapan gayrimüslimler Osmanlı tebaası olma hakkını kazanarak zimmi adını almışlardır. Osmanlı Devleti zimmiler konusunda İslahat Fermanı’na kadar büyük oranda İslam Hukukunun bu konudaki hükümlerini uygulayarak gayrimüslim tebaasına özel bir statü tanımıştır. Bu statü başta kamu hizmetlerine girme, mahkemelerde şahitliklerinin kabul edilmemesi olmak üzere bazı hukuk alanlarında kısıtlamalar getirirse de mülkiyet hakkı ve eda ehliyeti konusunda Müslüman tebaa ile aynı haklara sahip olmuşlardır. Zaten zimmet anlaşmasında devlet ve gayrimüslimler karşılıklı olarak taahhütlerde bulunurken devletin verdiği sözlerden birisi de gayrimüslimlerin mal güvenliğini sağlayarak mallarına yönelecek tehditleri bertaraf etmek ve meydana gelebilecek zararların tazmini için gerekli önlemleri almaktır. Hatta bu konuda zimmiler için önemli bir istisna da yapılmıştır. Osmanlı Hukukunda bir şeyin mal kabul edilerek korunabilmesi için “mütekavvim” bir mal olması yani İslam Hukukunca mal kabul edilmesi gerekir. Bu çerçevede şarap, domuz mütekavvim mal kabul edilmediği için koruma altına alınmamıştır. Ancak Osmanlı Devleti’nin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebi Müslümanlar tarafından hukuki değere sahip bir mal (mütekavvim mal) olarak kabul edilmeyen ve bu sebeple haksız fiile karşı korunmayan malları zimmiler açısından mütekavvim olarak kabul ederek haksız fiillere karşı korumuştur.¹¹

İslam-Osmanlı Hukukunda vücut ve eda ehliyetinin kazanılmasında da din belirleyici bir kıstas değildir. Vücut ehliyeti (hak ehliyeti) hak ve borçlara ehil olmayı ifade edip sağ olarak doğan herkes (köleler hariç) tam vücut ehliyetine sahiptir. Eda ehliyeti (fiil ehliyeti) ise hukuki işlem ehliyeti olup, kişinin kimsenin izni ve icazeti olmaksızın hak ve borç doğurucu işlemleri yapabilmesidir. Tam eda ehliyetinin üç şartı olup bunlar temyiz kudreti,¹² buluş¹³ ve rüşd¹⁴ Osmanlı Devleti’nde akıl, baliğ ve reşid olarak

10 Osmanlı Hukukunda istimlâk hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nuran Koyuncu, “Mecelle’de İstimlâk”, *Uluslararası Mecelle Sempozyumu Türkçe Tebliğleri Elektronik Kitabı*, 25-27 Ekim 2017, Bursa, (Ankara: Türkiye Adalet Akademisi, 2017), 514-523.

11 Cin ve Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 190-191.

12 Temyiz gücü kişinin iyiyi kötüden, faydalıyı zararlıdan ayırabilmesi, yaptığı fiillerin sebep ve sonuçlarını, kapsam ve etkilerini idrak edebilmesidir.

13 Buluş biyolojik olgunluğu ifade etmekte olup, her şahısta biyolojik gelişime göre farklı yaşlarda ortaya çıkabilir. Bu sebeple İslam Hukukunda buluş için tek ve sabit bir yaş tespit edilmeyerek alt ve üst yaş sınırları belirlenmiştir. Osmanlı Hukukuna göre buluşta alt yaş sınırı kızlarda 9, erkeklerde 12, üst yaş sınırı ise İmam Muhammed ve Ebu Yusuf’un içtihadları doğrultusunda 15’tir, Mecelle md. 988, 986, Ali Bardakoğlu, “Buluş”, *TDVİA*, c. 6, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 413-414.

14 Rüşd aklî, fikrî olgunluk anlamına gelip, Mecellede mallarını koruma konusunda dikkatli davranarak israftan kaçınan kimse reşit sayılmıştır. İslam-Osmanlı Hukukunda rüşd için belli bir yaş sınırı tespit edilmeyerek, buluşta eren kimsenin reşid olup olmadığı ayrıca belirlenmiştir, Saffet Köse, “Rüşd”, *TDİA*, c. 35, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 298-300; Hüseyin Hatemi, *Kişiler Hukuku Dersleri*, (İstanbul: Filiz Kitapevi, 1992), 41.

tam eda ehliyetine sahip olan kişiler ister Müslüman isterse gayrimüslim olsunlar mali yönü olan akitler de dâhil olmak üzere her türlü hukuki işlemi yapma yetkisine sahip olmuşlardır.¹⁵ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin zimmi tebaası taşınır taşınmaz malların maliki olabildiği gibi tam eda ehliyetleri bulunduğu sürece malları üzerinde her türlü hukuki tasarrufu da yapabilmişlerdir. Ayrıca mülkiyet hakkının bir uzantısı olarak nitelenebilecek miras hukuku alanında muris (miras bırakan) ve varis (mirasçı) olabilmişlerdir. Burada Osmanlı Miras Hukukunda din farkının bir miras engeli teşkil ettiği ve Müslümanlarla gayrimüslimlerin birbirlerine mirasçı olamayacaklarını belirtmek gerekir.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin sahip oldukları mülkiyet hakkı çerçevesinde taşınmaz edinebildikleri konusunda çok sayıda örnek vardır. Örneğin 1 Numaralı Sivrihisar Şer'iyeye Siciline göre zimmi Avanis'in terekesinde bir tane mülk menzil, iki tane mülk bağ, Kirakos isimli bir başka zimminin terekesinde 1600 kuruşluk bir ev, ayrıca bir bağ, Agob'un terekesinde ise altı odalı bir ev ve mülk bağ bulunmaktadır.¹⁶ Görüldüğü üzere zimmi reayadan olmaları onların taşınmaz sahibi olmalarını engellemiştir. Üstelik maddi değeri oldukça yüksek taşınmazlara sahiplerdir.¹⁷

Divân-ı Hümayuna verilen şikâyet dilekçeleri de gayrimüslim tebaanın taşınmaz mülkiyeti konusunda önemli örnekler içermektedir. Örneğin Haziran 1890 tarihli belgede zimmi tebaadan Davud el-Karmi öldüğü zaman karısı, kızı ve oğullarının hayatta olduğu ve terekesinde taşınmaz malların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Davud'un karısı Meryem ve kızı Zibat miras hisseleri ve Davud'un oğullarından senetle sabit olan alacaklarını Kudüs Şer'iyeye Mahkemesi'nde ispat etmişlerdir. Ancak mahkemenin başkâtibi Mehmet Efendi davanın menine karar vermiştir. Şer'iyeye mahkemesinden haklarını alamayan iki kadın kendilerine zulmedildiği ve şer'i hukuktan kaynaklanan miras paylarını alamadıkları için çaresiz kalarak, haklarının ortaya çıkarılması ve iadesi için Padişaha bir arzuhal yazmışlardır.¹⁸ Bu arzuhalde anlaşılabileceği üzere gayrimüslim reayadan bir şahsın terekesinde taşınmazları bulunmaktadır. Üstelik karısı ve kızı hem gayrimüslim hem de kadın olmalarına rağmen hukuken bu gayrimenkullerin intikal hakkına sahip olmuşlardır. Bir başka benzer örnek ise Yahudi bir kadının verdiği arzuhal ile ilgilidir. Osmanlı Devleti'nin Yahudi tebaasından Sara bint-i Yasef Suriye Vilayeti Celilesine bir arzuhal vererek Şam ahalisinden olan kocası İshadi Sakal ölünce kocasının birlikte ticaret yaptığı ortağı Davud Atiye'nin kocasının servetini ve malını gizleyerek el koyduğundan şikâyetçi olmuştur. Kocasının terekesinde taşınmaz mallar da bulunmaktadır. Sara kendi

15 Osmanlı Hukukunda vücut ve eda ehliyeti için bkz. Cin ve Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 287-293.

16 Abdülkadir Erçin, *1 Numaralı Sivrihisar Kadı Sicili 1-81 Sahifelerinin Transkripsiyon ve Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Eskişehir: 2014), 153, 155, 188.

17 Müslüman ve zimmi reayanın taşınmaz edinimi ve bu konuda din farkının bir önemi olmadığı konusundaki daha fazla örnek için bkz. Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Mülkiyet Hakları ve Mülkiyet İlişkileri Çerçevesinde Kadının Hukuki Statüsü", (Editör Fethi Gedikli), *II. Uluslararası Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, (İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2016), 195- 289; Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Mülkiyet Hakları ve Karşılaştıkları Hukuki Sorunlar", *TBB Dergisi* 2017 (özel sayı), 334-338.

18 BOA, DH. MKT, 1734/ 101, (04/Za/1307/6 Mart 1900).

imzasıyla yazdığı dilekçesini Suriye Vilâyet Meclisine vermiştir. Sara kendisinin ve çocuklarının miras haklarının zarara uğradığından şikâyetle haklarının iadesini talep etmektedir. Suriye Vilayet Meclisi Sara'nın dilekçesini de eklediği yazısında Dâhiliye Nezareti'nin konuyu araştırarak sonucun haber verilmesini rica etmiştir.¹⁹ Cevdet Adliye tasnifinde yer alan 3 Ağustos 1712 tarihli belge ise yine bir hukuki sorun ve bununla ilgili şikâyet süreci ile ilgilidir. Beyşehir'in Golos kasabasında yaşayan Polo isimli zimminin babası İştalo hayatta ve akıl sağlığı yerindeyken kasaba sınırları içinde bulunan bağ, bahçe ve belli miktardaki akçesini Polo'ya hibe edip, teslim etmiştir. Belgeden Polo'nun da ölmeden önce üç yıl boyunca bu malları kullanıp, tasarruf ettiği, Polo'nun ölümünden sonra ise kız ve erkek dört küçük çocuğunun vasisi olan Siyo isimindeki Hristiyan kadının bu malların idaresini üstlendiği anlaşılmaktadır.²⁰ Belgede anlatılan hukuki sorun bir tarafa bırakılırsa İştalo isimli zimminin bağ ve bahçeye yani taşınmaza sahip olabildiği ve aynı zamanda hukuki işlem ehliyetini kullanarak bunları oğlu Polo'ya hibe edebildiği, bu taşınmazların Polo'nun ölümünden sonra Hristiyan olan karısı ve dört çocuğuna intikal ettiği açık bir biçimde görülmektedir. Konu ile ilgili vereceğimiz son örnek Serpuhi bint-i Karabet isimindeki Ermeni bir kadınla ilgilidir. 1 Ekim 1883 tarihli arşiv belgesine göre Serbuhi Saruhan sancağı Marmara ve Akhisar sınırındaki Gündüzlü aşiretinin iskân edildiği yerde Kebir Çiftlik ya da Kula Çiftliği olarak isimlendirilen büyük bir çiftliğe sahiptir. Üstelik arazi üzerindeki binalar ve alet edevat da Serpuhi'ye aittir. Çiftlik içinde çok sayıda tarla bulunmaktadır.²¹ Görüldüğü üzere, bir gayrimüslim üstelik kadın olması Serpuhi'nin arazi ve binalardan oluşan önemli miktarda taşınmaza sahip olmasını engellememiştir.

Tüm bu belgelerin de açıklıkla ortaya koyduğu gibi Osmanlı Devleti'nde zimmi tebaanın taşınmaz sahibi olması ve hukuki işlem ehliyeti üzerinde herhangi bir sınırlama bulunmamaktadır. Yine belgelerin gösterdiği üzere gayrimüslim tebaanın Ortodoks Rum, Yahudi ya da Ermeni milletine mensup olmasının mülkiyet hakkını kullanması ve taşınmaz sahibi olmasında bir etkisi yoktur. Üstelik hukuken sahip olunan haklar uygulamada da karşılığını bulmuştur.

Emvâl-i Metruke ve Bu Konuda Yapılan Hukuki Düzenlemeler

1915'te sevk ve iskâna tabi tutulan Osmanlı Ermenilerinin geride bıraktıkları mallarla ilgili olarak yapılan ve Emvâl-i Metruke Mevzuatı olarak nitelendirilen bir dizi hukuki düzenleme mevcuttur. Aslında ilgili mevzuatın iskeletini 1915 yılında çıkarılan dört hukuki düzenleme teşkil edip, bu hukuki metinler Emvâl-i Metruke ile ilgili temel esasları ortaya koymaktadır. Süreç Cumhuriyet döneminde de devam etmiş, Mayıs 1928'te çıkarılan iki kanunla son nokta konmuştur. Emvâl-i Metruke konusunda ilk hukuki düzenleme olarak kabul edilen 30 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükelâ kararında sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin menkul (taşınır) ve gayrimenkul (taşınmaz) mallarının durumu ile ilgili açıklamalarda bulunulmakta ve ilkeler tespit edilmektedir. Karara göre geride bıraktıkları menkul (taşınır) malları veya bunların bedelleri

19 BOA, DH. MKT, 1844/ 19, (16 Z 1308/ 23 Temmuz 1891).

20 BOA, C.ADL, 3/161, (09/B/1124/3 Ağustos 1712).

21 BOA, C.ADL, 36/ 2164, (29/Z/1300/31 Ekim 1883).

kendilerine ulaştırılacak, köylerdeki emlak ve arazi kıymeti takdir edildikten sonra buralara yerleştirilecek olan göçmenlere dağıtılacaktır. Kasabalardan ve şehirlerden göçe tabi tutulan kimselerden kalan gayrimenkuller de sayısı, cinsi, kıymet ve miktarı tespit edildikten sonra göçmenlere dağıtılacaktır. Göçmenlerin uzmanlık ve uğraş alanları dışında kalan zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallık gibi yerlerle, dükkân, han, fabrika ve depo gibi gelir getiren yerler açık artırma ile satılacak veya kiraya verilecek, bedelleri sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir.²² Meclis-i Vükelâ kararı ile aynı gün yani 30 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nezareti'ne bağlı İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından 15 maddeden oluşan "Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkâlede-i Siyasiye Dolayısıyla Mahalli Ahire Nakilleri İcra Edilen Ermenilerin İskân ve İlaşesiyle Hususat-ı Saireleri Hakkında Talimatname" hazırlanarak yürürlüğe konmuştur. Talimatnamenin ikinci maddesinde "nakledilen Ermenilerin taşınabilen bütün mallarını ve hayvanlarını yanlarında götürebilecekleri" belirtilmiştir. Heyeti Vükelâ kararından sonra Ermenilerin geride bıraktıkları mallar konusunda daha açık ve ayrıntılı bir hukuki düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda 10 Haziran 1915 (28 Mayıs 1331) tarihinde 34 maddeden oluşan "Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkâlede-i Siyasiye Dolayısıyla Mahalli Ahire Nakilleri İcra Edilen Ermenilere Ait Emvâl ve Emlâk ve Arazinin Keyfiyet-i İdaresi Hakkında Talimatname"²³ çıkarılmıştır. Talimatnamede Ermenilerin geride bıraktıkları menkul (taşınır) malların yanı sıra gayrimenkul (taşınmaz) mallarla ilgili de ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştır. Yedinci maddeye göre yer değiştiren ahalden her birine ait terk edilmiş emlak ve arazi cinsi, çeşidi, miktar ve kıymetleri sahiplerinin isimleriyle birlikte defterlere kaydedilecektir. Ayrıca her köy ve kasabaya ait terk edilmiş emlak ve arazi için de terk edilmiş mallar cetvelleri düzenlenerek İdare Komisyonlarına verilecektir. Talimatnamenin on altıncı maddesinde dükkân, han, hamam, fabrika ve depo gibi gelir sağlayan binalarla, göçmenlerin yerleştirilmesine uygun olmayan binaların ve göçmenlere dağıtıldıktan sonra geri kalan veya göçmenlerin çalışma ve uzmanlık alanları dışında kalan emlak ve arazinin (bu araziler 18. maddede belirtilen bağ, bahçe, portakallık, zeytinlik gibi yerlerdir) Emvâl-i Metruke İdare Komisyonları veya bu komisyonların gözetimi altında o bölgenin idarî ve malî memurlarından oluşan heyetler aracılığı ile açık arttırma suretiyle satışa çıkarılması hükme bağlanmıştır. Yirminci maddeye göre Ermenilerin geride bıraktıkları emlak ve arazileri satın almak için istekli çıkmazsa iki seneyi geçmemek üzere kiraya verilebilecektir. Ancak bunun için kiralayan kişi bu emlak ve arazide bir zarar meydana getirecek olursa zararı tazmin etmeyi taahhüt etmek zorundadır. Satılan ya da ortakçılık usulüyle kiraya verilen emlak ve arazinin cinsi, miktarı, yeri, satılması, kiralınması konusundaki bilgiler satın alanın ya da kiralayanın ismini de bildirmek suretiyle ayrıntılı cetveller halinde düzenlenecektir (madde 21). Satış ve kiradan elde edilen para sahibi adına emaneten mal sandıklarına yatırılacak, daha sonra verilen bilgiler uyarınca sahiplerinin hesaplarına aktarılacaktır (madde 22).

22 Akyılmaz, *Osmanlı Devleti'ndeki Hukuki Düzenlemeler Çerçevesinde Ermeniler ve Geride Bıraktıkları Mallar (Emvâl-i Metruke)*, 16-17.

23 Talimatnamenin tam metni için bkz. Salâhaddin Kardeş, "*Tehcir*" ve *Emvâl-i Metruke Mevzuatı*, (Ankara: Astana Yayınları, 2016), 49-56.

26 Eylül 1915 tarihinde “14 Mayıs 1331 Tarihli Kanûn-ı Muvakkat Mûcibince Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emvâl ve Düyûn ve Matlûbatı Metrûkesi Hakkında Kanun-u Muvakkat” çıkarılmıştır.²⁴ Kanunun birinci maddesine göre 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu) tarihli Kanun hükmü gereğince başka mahallere nakledilen gerçek ve tüzel kişilerin terk etmiş oldukları mallar, alacaklar ve borçlar, bu husus için oluşturulacak komisyonların her kişi için ayrı ayrı düzenleyecekleri mazbatalar üzerine, mahkemelerce tasfiye edilecektir.

Muvakkat Kanunun en önemli hükmü birinci maddesinde bildirilen gerçek ve tüzel kişilerin nakilleri sırasında tasarruf ettikleri icareteynli müsakkafat ve müstagallat-ı vakfiyenin²⁵ Vakıflar Hazinesi ve diğer taşınmaz malların Maliye Hazinesi adlarına kayıtları yapılarak, her iki kısım taşınmaz malların bahsi geçen hazineler tarafından belirlenecek bedellerinden tasfiyeden sonra kalacak miktarın sahiplerine verilecek olmasıdır.²⁶

1915 te çıkarılan kanunun uygulanabilmesi amacıyla “13 Eylül 1331 Tarihli Kanun-u Muvakkatin Suver-i İcraiyesini Mübeyyin Nizamname” başlıklı 26 Ekim 1915 tarihli Nizamname çıkarılmıştır.²⁷ Nizamnamenin birinci maddesine göre nakil olunan kişilere ait taşınmaz malların bulunduğu her ilçede Tüzüğün tebliğ edilmesinin ertesi günü o mahallin en büyük mülkiye memuru tarafından yine o mahallin en büyük mal memurunun başkanlığında vergi, tapu ve nüfus idarelerinden ve mevcutsa vakıflar idaresinden alınacak birer memurdan oluşacak bir heyet kurulacaktır. Bu heyet ilk olarak adı geçen kişilerin nakil tarihlerinden on beş gün önceki süre içinde veya nakil emrinin tebliğinden sonra yapmış oldukları bütün ferağ işlemlerinin tapu sicilindeki zabıt defterlerinden üç gün içinde bir cetvelini çıkarıp mühürleyerek Tasfiye Komisyonuna verecektir. Nakil tarihi ilk nakil emrinin verildiği gündür.

24 Kanunun tam metni için bkz. Kardeş, “*Tehcir*” ve *Emvâl-i Metrûke Mevzuatı* 63-67; Ali Elbeyoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Tapu ve Emval-i Metrûke*, (Ankara: Adalet Yayınevi, 2014), 96-99.

25 Osmanlı Devleti'nde yaygın olarak karşımıza çıkan icareteynli vakıf uygulaması Hanefî mezhebinde istisnai olarak kabul edilen uzun süreli kira akdine konu olan vakıf türlerinden birisidir. İcareteyn çift kira akdi demektir. İcareteynli vakıflarda kiracılar icare-i muaccele ve icare-i müeccele olmak üzere iki ayrı kira bedeli alınır. İcare-i muaccele peşin kira bedeli olup, vakıf malın gerçek değerine eşit veya yakın bir bedeldir. İlk kiralama sırasında ödenir. İcare-i müeccele ise periyodik ödemelerden oluşan kira bedeli olup, kiracı her yıl veya ay sonunda ödeme yapar. İcareteynli vakıflarda arazi üzerine yapılan binalar ve dikilen ağaçların mülkiyeti vakıf hükmi şahsiyetine ait olur. İcareteynli vakıf mutasarrıfı sahip olduğu tasarruf hakkını vakfın mütevellisinin izniyle alarak başkasına ferağ edebilir. Mutasarrıf öldüğü zaman vakıf arazi üzerinde sahip olduğu tasarruf hakkı mirasçılara örfî hukuk kurallarına intikal eder, Cin ve Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 344-346; Sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin geride bıraktıkları icareteynli vakıf malları üzerinde sadece tasarruf hakları olup, mülkiyetine sahip değillerdir. Ayrıca görüldüğü üzere bu arazi üzerindeki bina ve ağaçların mülkiyeti de vakfa aittir; Müsakkafat terim olarak gelir getiren bina anlamına gelirken, müstegallat da yine çiftlik, ev, işhanı, bağ bahçe gibi gelirlerinden yararlanılan malları ifade etmektedir. Bu çerçevede bu mallar üzerinde göç eden Ermenilerin sadece tasarruf yani kullanma hakkı olduğu, bu gayrimenkullerin mülkiyetine sahip olmadıkları unutulmamalıdır.

26 Kanun-ı Muvakkatin maddelerinin hukuki yorumu hakkında bkz. Akyılmaz, *Osmanlı Devleti'ndeki Hukuki Düzenlemeler Çerçevesinde Ermeniler ve Geride Bıraktıkları Mallar (Emvâl-i Metrûke)*, 28-32.

27 Nizamnamenin tam metni için bkz. Kardeş, “*Tehcir*” ve *Emvâl-i Metrûke Mevzuatı*, 85-100; maddelerin açıklaması ve hukuki yorumu için bkz. Akyılmaz, *Osmanlı Devleti'ndeki Hukuki Düzenlemeler Çerçevesinde Ermeniler ve Geride Bıraktıkları Mallar (Emvâl-i Metrûke)*, 32-36.

İkinci maddeye göre heyet birinci maddedeki işlemleri gerçekleştirdikten sonra tapu ve vergi sicil kayıtlarına müracaat ederek mahalle ve köy itibarıyla nakledilen gerçek kişiler, dernekler, azınlıklara ait topluluklar ve hayır kurumları gibi tüzel kişilere ait icareteynli müsakkafat ve müstegallat-ı vakfiye ile diğer taşınmaz mallarla ilgili ikişer nüsha defter düzenleyecektir. Her defter taşınmazların sokak ve mevki, yazılı kıymetleri, hisseli ise hisse miktarları, mevcut durumu ve sahiplerinin ismi gibi bilgileri içerecektir. Tamamen boşaltılmış köylerde vergi kayıtlarındaki esas kullanıcıya (mutasarrıf-ı hakiki) itibar edilecek, gerekirse köy kâtipleri, tahsildarlar ve o köylere yakın diğer köylerdeki yaşlı ve sözüne güvenilir kimselerin bilgilerine başvurulacaktır.

Üçüncü maddeye göre düzenlenen defterler heyet tarafından imzalandıktan sonra birer nüshası incelenmesi için İdare Meclislerine, ikinci nüshası ise ilgililerin başvurusu durumunda hazır bulunması amacıyla Tapu Sicili Müdürlüklerine verilecektir. İdare Meclisi kendisine sunulan nüshayı inceledikten sonra onaylayıp, deftere kaydedilmiş olan bina ve arazilerin kıymetini takdir edip, Maliye ve Vakıflar Hazinesine verecektir. Ayrıca bir onaylı örneği de Tasfiye Komisyonuna ulaştırılacaktır.

Emvâl-i Metruke konusunda Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarih büyük önem arz etmektedir. Çünkü bu antlaşmanın yürürlüğe girdiği 6 Ağustos 1924 tarihinden itibaren artık Emvâl-i Metruke Mevzuatı uygulanmayacaktır. Ayrıca Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe konulmasından önce ailesini buldukları mahalde bırakarak geçici olarak ülke dışına giden ve dönenlerin mallarına Tasfiye Komisyonları ve onların kaldırılmasından sonra Hazinece el konulmamış ve müdahale edilmemişse bundan sonra müdahale edilmeyecektir. 05.02.1341 tarihli "Lozan Antlaşmasının Kabul Edildiği Tarihten Sonra Gitmiş Olanların Taşınmaz Mallarına Müdahale Edilmemesi Hakkındaki Kararname"ye göre bu suretle giden ve dönenlerin taşınmaz mallarına el konulmuş, ancak Antlaşmanın yürürlüğe konulduğu tarihte başında bulunuyorlarsa bu kişilerin mallarının iadesinin de de kanunların ruhuna uygun olacağı belirtilmiştir. Bu tarihte mallarının başında olan kişiler daha sonra hayatlarını kaybederlerse malları mirasçılara intikal edecektir.²⁸

Son olarak konumuz açısından üzerinde durmak istediğimiz düzenlemeler 1928 yılında peş peşe çıkarılan iki kanundur. Bunlardan ilki 24.05.1928 tarihli "Mübadil, Gayrimübadil, Muhacir ve Saireye Kanunlarına Tevfikân Tevzi ve Adiyen Tahsis Olunan Gayrimenkul Emvalin Tapuya Raptına Dair Kanun" dur. Bu kanunla Emvâl-i Metruke düzenlemeleri uyarınca Hazinece el konulan taşınmazların eski sahiplerine iade edilmeyeceği açık bir biçimde ortaya konmuştur. Ayrıca firari ve mütegayyip olmayıp, mallarına yanlışlıkla el konulan kimselerin bunu mahkemede ispatlamaları durumunda sadece bedelinin ödenebileceği, mallarının iade edilmeyeceği hükme bağlanmıştır. 1928 yılındaki ikinci hukuki düzenleme 30 Mayıs 1928 tarihli "Emval-i Metruke Hesab-ı Carilerinin Bütçeye İrat Kaydına Dair Kanun" dur. Bu kanununun 1. maddesiyle 31 Mayıs 1928 sonunda terk edilmiş mallar cari hesaplarının matlup

28 Kardeş, "Tehcir" ve Emvâl-i Metruke Mevzuatı, 194-196; Akyılmaz, *Osmanlı Devleti'ndeki Hukuki Düzenlemeler Çerçevesinde Ermeniler ve Geride Bıraktıkları Mallar (Emvâl-i Metruke)*, 50.

bakıyeleri 1928 mali yılı gelir bütçesinin çeşitli gelirler faslına irat kayıt edilmiş ve bundan sonra ortaya çıkacak gelirler hakkında da aynı işlemin yapılacağı belirtilmiştir.²⁹

Emvâli Metruke konusundaki hukuki düzenlemelerin Osmanlı Hukukunda mülkiyet hakkı ve Arazi Hukuku hükümleri çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle 1915 yılında buldukları toprakları terk eden Ermenilerin geride bıraktıkları arazilerin hukuki statüsünün ne olduğu büyük bir önem arz etmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde devletin genel siyaseti çerçevesinde mülk araziler son derece sınırlı tutulmuş olup, tarım arazilerinin büyük bir çoğunluğu miri arazi ya da icareteynli ve mukataalı vakıf arazi statüsündedir. Bu durumda nakledilen kişilerden geride kalan araziler miri arazi ve vakıf arazi statüsünde ise ilgili kişiler tasarruf hakkına yani bu arazileri kullanma hakkına sahip olup, kuru mülkiyetine sahip değildirlir. Sadece 1858 Arazi Kanunnamesinde “arazi-i memlûke” olarak adlandırılan mülk arazi üzerinde hem rakabe hem de tasarruf hakları mevcuttur. Nitekim incelediğimiz hukuki düzenlemelerde bu konuda atıflar vardır. Örneğin 26 Eylül 1915 tarihli Kanun-ı Muvakkatte icareteynli vakıflara ait taşınmazlardan söz edilmektedir. Kanun-ı Muvakkate göre başka mahallere nakledilen gerçek ve tüzel kişilerin terk etmiş oldukları mallar arasında icareteynli müsakkafat ve müstagallat-ı vakfiyenin de bulunduğu görülmektedir. Bu taşınmazlar Vakıflar Hazinesi adına kaydedilecektir. Yine hem bu geçici kanunda hem de 10 Haziran 1915 tarihli Talimatnamenin uygulanması konusunda Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Emvâl-i Metruke İdare Komisyonlarına gönderilen telgraflarda Ermenilerin geride bıraktıkları taşınmazların bir kısmının miri ve vakıf arazi olduğunu gösterecek kavramlar kullanılmıştır. Bu belgelerde karşımıza çıkan “tefviz”, “ferag”, “vefaen ferag” gibi kavram ve hukuki işlemler sadece miri ve vakıf araziler üzerinde mümkün olup, mülk arazilerde geçerli değildir. Ayrıca yine yapılan hukuki düzenlemelerde “*mutasarrıf*”, “*tasarruf eden*” gibi ifadeler kullanılmış olup, bu ifadeler sadece miri ve vakıf arazilerde kullanılan kavramlardır. Çünkü bu arazi çeşitlerinde rakabe devlete ya da vakfa ait olduğu için kişiler sadece menfaat mülkiyetine bir başka ifade ile tasarruf hakkına sahiplerdir. 26 Eylül 1915 tarihli Kanun-ı Muvakkatin uygulanabilmesi amacıyla çıkarılan 26 Ekim 1915 tarihli Nizamnamede de Ermenilerin geride bıraktığı taşınmazların mülk araziden ziyade miri ve vakıf arazi olduğunu gösteren ifadeler vardır. Tasfiye Komisyonlarının görev ve yetkilerinin düzenlendiği ilk maddede ferag işlemine vurgu yapılarak bu işlemlerde muvazaa ve gabn-i fahiş söz konusu ise Komisyonun işlemin feshi ve iptali için yargı organına başvuracağı vurgulanması son derece dikkat çekicidir. Yapılan düzenlemelerden anlaşıldığı üzere Ermenilerin geride bıraktığı taşınmazların önemli bir kısmı kuru mülkiyeti vakfa, kullanım hakkı (menfaat mülkiyeti) kişilere ait olan icareteynli vakıf statüsündedir. Yine Osmanlı Hukukuna göre bu araziler üzerine dikilen ağaçlar ve yapılan binaların da mülkiyeti vakfa aittir. Diğer taşınmazlar ifadesinden geride kalan taşınmazların bir kısmının icareteynli vakıf statüsünde olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak birinci maddede geçen ferag kavramından ve ikinci

29 Her iki kanun da tam metni için bkz. Kardeş, “*Tehcir*” ve *Emvâl-i Metruke Mevzuatı*, 161-164, 169; Hukuki yorumları konusunda bkz. Ömer Bağcı, *Emvâl-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*, (Ankara: Yetkin Yayınları, 2016), 96-101.

maddede yer alan mutasarrıf-ı hakiki ifadelerinden diğer taşınmazların da mülk arazi kapsamında yer almadığı açıktır. Çünkü bu kavramlar sadece miri ve vakıf araziler için kullanılabilir. Bilindiği üzere ferağ bir hukuki işlem olup, kişinin sadece taşınmazın tasarruf hakkını bir başkasına devrini ifade eder. Mutasarrıf ise tasarruf hakkına sahip olan kişidir. Bunları bu günkü kiracılık ilişkisine benzetebiliriz. Ancak kiracı yükümlülüklerini yerine getirdiği müddetçe akid süresiz olarak devam eder. Mutasarrıf ölünce de mirasçılara örfi miras hukuku kurallarına göre intikal eder. O halde diğer taşınmazlardan kastedilen büyük ölçüde miri arazi ve mukataalı vakıf araziler olup, Ermeniler bu taşınmazların sadece kullanım hakkına yani tasarruf hakkına sahiplerdir. Arazinin kuru mülkiyeti onlara ait değildir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin ölüm fermanı olarak kabul edilebilecek ve I. Dünya Savaşı'nı kazanan devletler tarafından dikte ettirilen Sevr Antlaşması'nın Emvâl-i Metruke ile ilgili 144. maddesinde dahi bu ayırıma dikkat edilmiştir. 144. maddede Osmanlı Hükümeti Emvâl-i Metruke konusunda 1915 tarihli Kanun-ı Muvakkat ve ek düzenlemelerin haksız, geçersiz ve hükümsüz olduğunu ve malların iade edileceğini kabul etmiştir. Ancak aynı maddede mülkiyet ve tasarruf hakkı ayırımı yapılması da ihmal etmemiştir. Yine maddeden anlaşıldığı üzere Ermenilere ait malların mülkiyeti iddia edildiği gibi mülkiyet üzere devredilmemiş olup, ilgili kişiler sadece zilyed yani elde bulundurma hakkına sahiptir. Terkedilen malların sahiplerinden “mutasarrıf” olarak söz edilmesi ise bu mallar üzerinde sadece tasarruf hakkına sahip olunduğunun göstergesidir.³⁰

Emvâl-i Metruke Meselesinin Günümüze Yansımaları ve Karşılaşılması Muhtemel Hukuki Sorunlar

Günümüzde Emvâl-i Metruke ile ilgili olarak karşılaşılabilecek en önemli hukuki sorun sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin mirasçısı olduğunu iddia edenlerin Türk mahkemelerinde taşınmaz mallarının iadesi için açabilecekleri davalar ve bu davaların sonuçlarına göre AYM'ye bireysel başvuruda bulunmalarıdır. Son adım ise bu aşamadan sonra AİHM'e yapılabilecek başvurulardır.

Ermeni taleplerinin mülkiyet iddiaları üzerinde yoğunlaşacağı konusundaki ilk önemli işaret Erivan'da 23-25 Şubat 2012'de Kilikya Ermeni Katalikosluğu tarafından gerçekleştirilen “Ermeni Soykırımı: Tanımadan Tazminata” başlıklı toplantıdır. Bu toplantının temel amacı Kilikya (Sis) Ermeni Katalikosluğu'nun mallarının iadesi ile ilgili olarak açılacak davaya hazırlık yapmak olsa da aynı zamanda mülkiyet hakları konusunda Ermenilerin düzenledikleri ilk büyük toplantıdır. Bu toplantıya farklı ülkelerden yüz yirmi hukukçu, büyükelçiler, Lübnan Parlamentosu üyeleri, Ermeni dini cemaat liderleri ve Ermeni siyasetçiler katılmıştır. Tebliğ sunanlar arasında Yugoslavya ile ilgili davada Uluslararası Ceza Mahkemesi Başkanı olan Hakim Fausto Pocar, Uluslararası Adalet Divanı Yargıçı Joe Vorhoeven ve Avrupa, ABD ve Kanada üniversitelerinden uluslararası hukuk ve uluslararası ceza hukuku alanında çalışmalar

30 Gül Akyılmaz, “Osmanlı Hukukunda Mülkiyet Hakkı, Gayrimüslim Tebaanın Taşınmaz Edinimi ve Emvâl-i Metruke”, 2. Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresine Sunulan Tebliğ, 20-24 Kasım 2017, İstanbul, 27-28.

yapan akademisyenler bulunmaktadır. Toplantının ana temalarından birisi Emvâl-i Metruke olup, toplantının ikinci günü tamamen mülkiyet konusuna ayrılmıştır. Katalikos I. Aram mülkiyet başlığı altında toplantının sonunda yaptığı konuşmada aslında bu konuda izlenecek politikanın ipuçlarını ve önemli noktaları ortaya koymuş ve bir yol haritası belirlemiştir. I. Aram Ermenilerin mallarına el konulmasını “insanlığa karşı devam edegelen bir suç” olarak nitelemiş ve uluslararası hukukun ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin (AİHS) 1915 olaylarının kurbanlarının mirasçılarında malların geri dönüşü konusunda ortak talepte bulunma hakkı tanıdığını iddia etmiştir. I. Aram, ayrıca “30 Mayıs 1915 tarihli Heyet-i Vükelâ Kararı tüm malların mühürlenerek, koruma altında tutulacağını, özel komisyonlar tarafından kayda alınacağını belirtmesine rağmen Hükümetin bu karara uymadığını, bu düzenlemeye rağmen “Emvâl-i Metruke” kavramını icat ederek Ermeni mallarına el koyduğunu, ancak Ermenilerin uluslararası hukuka göre halen bu malların hukuki sahibi olduğunu, Lozan Antlaşması’na göre cemaate ve kiliseye ait malların gerçek sahiplerine dönmeye gerektiğini” de sözlerine eklemiştir.

2012 yılında Erivan’da yapılan toplantıda gerek Katalikos I. Aram gerekse diğer konuşmacıların ısrarla üzerinde durdukları noktalardan birisi de el konulan manastır ve kiliselerle bunlara ait malların Ermeni halkının tarihi mirası ve kimliklerinin önemli bir parçası olduğudur. I. Aram, Türkiye de dâhil olmak üzere hiçbir devletin insanların kimliklerini reddetme hakkı olmadığını, bu reddedişin kültürel soykırım anlamına geleceğini belirterek daha sonra sık kullanılacak olan ABD Kongresi Temsilciler Meclisi’nin 15 Mayıs 2011’de geçirdiği 306 sayılı kararına atıf yapmıştır. Bu karar, Ermeniler tarafından Kilikya Ermeni Katalikosluğu Davası ve Ermeni vakıfları ile ilgili davalarda sık sık zikredilen bir kaynak haline gelmiştir. I. Aram hedeflerinin malların iadesi ve tazminat olduğunu, Uluslararası Adalet Divanı ve özellikle AİHM’nin bu konuda kullanılması gerektiğini vurgulamıştır.³¹

Türk yargı organlarında açılan ve gelecekte açılacak mülkiyet davaları açısından “Sarıyer Davası” önemli bir örnektir. Açılan dava, başka davaları da beraberinde getirmiştir.³² Nakledilen kişilerin mirasçıları tarafından ilk derece mahkemelerinde açılan ve taşınmaz malların iadesini ve adlarına tapuya tescilini talep eden davaların yanı sıra son yıllarda mülkiyet hakkının ihlali konusunda AYM’ye yapılan bireysel başvurular da karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda 2016 Haziranında AYM iki önemli karar vermiştir. Bunlardan ilki Agavni Mari Hazaryan ve diğerleri tarafından mülkiyet ve adil yargılanma hakkının ihlal edildiği gerekçesiyle 2014 yılında açılan davadır. Davaya konu olan taşınmaz Sarıyer’de olup, arazi “mukataalı vakıf” statüsündedir. Arazi üzerinde binalar da vardır. Taşınmaz 24.510 metrekare olup, 16.124 metrekaresi

31 Gül Akyılmaz, “Kilikya Ermeni Katalikosluğu Davası Çerçevesinde Emvâl-i Metruke Meselesine Bakış”, 18. Türk Tarih Kongresine Sunulan Tebliğ, 18. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 1-5 Ekim 2018), 16-17; I. Aram’ın ve diğer katılımcıların konuşmaları ve uluslararası toplantı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. “The Armenian Genocide: From Recognition to Reparation”, International Conference Organized by the Armenian Catholicosate of Cilicia (23-25 February 2012), erişim Temmuz 01, 2018, <http://www.armeniangenocidereparations.info/?p=22>.

32 Bu davalar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Akyılmaz, , *Osmanlı Devleti’ndeki Hukuki Düzenlemeler Çerçevesinde Ermeniler ve Geride Bıraktıkları Mallar (Emvâl-i Metruke)*, 56-58.

yol ve yeşil alan yapılacağı gerekçesi ile kamulaştırılmış, 6.890 metrekaresi ev ve tarla, 1.405 metrekaresi arsa olarak Maliye Hazinesi adına tescil edilmiştir. Davacılar Agavni Mari Hazaryan, Erol Donikoğlu, Anahit Hazaryan ve Agavni Hazaryan dava dilekçelerinde kök murislerinin firari, mütegayyip kişiler olduğu gerekçesi ile Emvâli Metruke mevzuatı çerçevesinde 1958 yılında idari bir işlemle tapularının iptal edildiğini, bu işlemin düzeltilmesi için başlatılan idari ve yargısal süreçlerden bir sonuç alamamaları nedeniyle mülkiyet haklarının ihlal edildiğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca İstanbul 12. Asliye Hukuk Mahkemesi'nde açtıkları tapu iptal ve tescil davasının ise bu konuda idari yargı yerinin görevli olduğu gerekçesiyle reddedilmesi nedeniyle adil yargılanma hakkının ihlal edildiğini iddia etmişlerdir. İhlallerin tespiti, yeniden yargılama yapılması ve 5.000.000 TL tazminat talebi ile AYM'ye başvurmuşlardır. AYM 15 Haziran 2016'da mülkiyet hakkının ihlaline ilişkin iddianın zaman bakımından yetkisizlik nedeniyle, adil yargılanma hakkının ihlaline ilişkin iddianın ise açıkça dayanaktan yoksun olması sebebiyle kabul edilemez olduğuna hükmetmiştir. Böylelikle davacıların AİHM'e başvurularının ölü açılmıştır.³³ Nitekim AİHM'ne başvuru gerçekleşmiştir.

AİHM'e taşınan bu davada Osmanlı Arazi Hukuku konusundaki tespitlerimizi doğrular nitelikte bilgiler vardır. Her şeyden önce dava konusu olan taşınmazın Sultan Bayezid Vakfı'na ait mukataalı bağın zemini ve sırf mülk ebniyeden oluştuğu ve mutasarrıfının da Serpuhi olduğu belirtilmiştir.³⁴ Bilindiği üzere mukataalı vakıf arazinin kuru mülkiyeti vakfa ait olup, mutasarrıf sadece tasarruf hakkına sahiptir. Dava dosyasında da kök muris Serpuhi'nin mutasarrıf olduğu ve sadece tasarruf hakkı bulunduğu açıkça belirtilmiştir. Mukataalı vakıf araziler üzerine yapılan binaların ise yapan kişinin mülkü olması kuralı gereği evden mülk ebniye olarak söz edilmiş ve mukataalı vakıf arazi üzerinde mülk yapılar olduğu için Serpuhi'nin çocukları arasında İslam miras hukuku hükümlerine göre paylaştırılmıştır. Bu çerçevede, erkek çocuk olan Avadis iki pay alırken, kızlar Nazik ve Maryam birer pay almışlardır.³⁵ Yine dava dosyasından anlaşıldığı üzere 10 Ocak 1958'de vaziyet işlemi yapılarak arazi Maliye Hazinesi adına tescil edilmiş, taviz bedeli de ödenerek taşınmaz üzerindeki vakıf şerhi kaldırılmıştır. Serpuhi'nin mirasçıları olduğunu iddia eden şahıslar 1958'e kadar mukataalı vakıf araziye mülkleri haline getirecek işlemi yapmamışlardır.

Hazaryan Davası ile aynı gün AYM ikinci bir davayı daha karara bağlamıştır. Bu dava Kilikya Ermeni Katalikosluğu Davasıdır. Kilikya Ermeni Katalikosluğu Davası 28

33 Anayasa Mahkemesi, "Agavni Mari Hazaryan ve Diğerleri Başvurusu", Haziran 15, 2016, Başvuru Numarası: 2014/4715.

34 AYM kayıtlarında yer alan ifade aynen şöyledir. "14 Temmuz 1300 (1884) tarihli zabıt kaydında uyuşmazlık konusu taşınmazın İstanbul ili Arnavutköy ilçesi Anbarlıdere Caddesinde olup, taşınmazın cinsi ve nev'inin Sultan Bayezid Vakfı'ndan mukataalı vakfın zemini ve sırf mülk ebniyesi olduğu, mutasarrıfının Eğinli Filibos'un eşi ve Azakil'in kızı Serpuhi olduğu belirtilmiştir."

35 AYM kayıtlarında bu durum şu şekilde ifade edilmiştir. "Sarıyer ilçesine ait ve 17 cilt numaralı zabıt defterinin 31. sayfasının 26 Mayıs 1336 (26 Mayıs 1920) tarih ve 100 sıra numaralı kaydında bu taşınmazın mutasarrıfı olan Eğinli Filibos'un eşi ve Azakil'in kızı Serpuhi'nin yaklaşık 15 yıl önce ölümüyle tasarruf hakkının çocukları Avadis, Nazik ve Maryam'a intikal ettiği açıklanmış, taşınmazın tasarruf hakkı yönünden iki payının Avadis'e, birer payının da Maryam ve Nazik'e ait olduğu kaydı mutasarrıf kısmında gösterilmiştir."

Nisan 2015 tarihinde Lübnan'ın başkenti Beyrut yakınlarındaki Antilyas kasabasında bulunan ve Lübnan makamları evraklarında adı Kilikya Ermeni Katalikosluğu olarak geçen Ermeni Apostolik Kilisesi tarafından AYM'ye bireysel başvuruda bulunmak suretiyle açılmıştır. Dava dilekçesinde Kilikya Azize Sofia Manastırı ve tarihi Sis (Kilikya) Ermeni Katalikosluğu'nun arazisine Emvâl-i Metruke Mevzuatı hükümlerine göre el konulması nedeniyle mülkiyet hakkının, bir ibadet mekânına el konulmakla din ve vicdan özgürlüğünün ve tapu kayıtlarına ulaşılmasının engellenmesi sebebiyle adil yargılanma hakkının ihlal edildiği gerekçesi ile davanın açıldığı belirtilmektedir. AYM'den talep edilen Kozan'daki arazi ve üzerindeki manastır, kilise ve diğer müstemilatların sınırlarının tespiti sonrasında gayrimenkulün müvekkil adına tescili, bunun mümkün olmaması halinde maddi tazminat olarak 100.000.000.00 TL. ödenmesidir. Dava dilekçesinde başvuru manastır, kilise ve arazisine el konulmasının Anayasanın 10. maddesinde düzenlenen eşitlik ilkesine ve ayrımcılık yasağına da aykırılık teşkil ettiğini ileri sürmektedir. Başvurucu ayrıca AYM'nin 1963 tarihli kararı ve Yargıtay Genel Kurulunun 17/2/1993 tarihli kararında firari ve mütegayyip kişilerden kalan malların mülkiyetinin devlete geçtiğinin kabul edildiği, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nün genelgeleri nedeniyle tapu kayıtlarına ulaşamadığını ve Tapu Müdürlüğü'ndeki bilgilere ulaşılmasının engellendiğini belirterek başvuru yollarının tüketilmesine gerek olmadığını ileri sürmüştür.³⁶

AYM Kilikya Ermeni Katalikosluğu'nun bireysel başvurusunu adil yargılanma hakkının ihlaline ilişkin iddiasını "açıkça dayanaktan yoksun olması", mülkiyet hakkının ihlali iddiasını ise "iç hukuk yollarının tüketilmediği" gerekçesiyle kabul edilemez bularak 15 Haziran 2016 tarihinde reddetmiştir.³⁷ Bunun üzerine Katalikos I. Aram 5 Aralık 2016 tarihinde yaptığı basın toplantısında AİHM'e başvuracaklarını duyurmuş ve bunun 1915 olaylarından sonra Türkiye'ye karşı uluslararası yargıda ilk hukuki adım olacağını söylemiştir. Bu adımın uzun süren bir çalışma (uluslararası hukuk belgeleri, Lozan Konferansı tutanakları ve Lozan Antlaşması üzerinde yapılan çalışmalar),³⁸ danışma ve görüş alışverişinin ürünü olduğunu açıklamıştır. Bu konuşmada zamanın onarım yani malların iadesi ve tazminat zamanı olduğu, hayatını kaybeden 1.5 milyon Ermeniyle, hukuksuz olarak el konulan binlerce Ermeni kilisesi, manastırı, cemaat ve kilise mallarının ve kişisel malların unutturulmasına izin vermeyeceklerini, bu amaçla davayı AİHM'e taşıdıklarını ifade etmiştir. Konuşmasını bunun bir adalet davası ve insan hakları meselesi olduğu, uluslararası toplumdaki sadece adalet istedikleri şeklinde dokunaklı bir mesajla sonlandırmıştır.³⁹ 6 Aralıkta da AİHM'e başvuruda bulunulmuştur. Hemen ertesi gün 7 Aralık'ta Katalikosluğun oluşturduğu hukuki heyetin başında bulunan Payam Akhavan bir basın toplantısı

36 Anayasa Mahkemesi, "Kilikya Ermeni Katalikosluğu Başvurusu", Haziran 15, 2016, Başvuru Numarası: 2015/7661, 16.

37 AYM'nin Kilikya Ermeni Katalikosluğu Davasında verdiği kararın ayrıntıları ve hukuki analizi konusunda bkz. Akyılmaz, , "Kilikya Ermeni Katalikosluğu Davası Çerçevesinde Emvâl-i Metruke Meselesine Bakış", 19-24.

38 Ancak bu kadar çalışmaya rağmen Katalikosun Lozan Antlaşmasının tarihini 1932 olarak vermesi ilgi çekicidir.

39 "The First Legal Action Against Turkey", , erişim Temmuz 03, 2018, <http://www.agos.com.tr/en/article/17204/submission-to-echr-for-the-return-of-sis-catholicosate>.

düzenlemiş ve bu davanın hem Katalikosluğun kilise ve manastır üzerindeki mülkiyet hakkının sona ermediğini, hem de Ermenilerin dini ibadet hakkı olduğunu kanıtlamak için açıldığını söylemiştir. Akhavan Katalikosluğun amacının Sis’i tıpkı geçmişte olduğu gibi bir ibadet yeri haline getirerek bölgedeki Ermeni halkının kültürel mirasını yeniden canlandırmak olduğunu belirtmiştir.⁴⁰

Katalikos I. Aram 19 Ekim 2017 tarihinde Brüksel’de Avrupa Parlamentosu’nun Ermeni sorunu ile ilgili olarak düzenlediği konferansta AİHM’in iç hukuk yollarının tüketilmediği gerekçesiyle başvuruyu reddettiğini açıklamıştır. Aslında AİHM başvuruyu 2017 Mart ayında reddetmiş, ancak Katalikosluk bunu kamuoyundan gizlemiştir. Bilindiği üzere AİHM’in verdiği bu kararın temyiz edilmesi de mümkün değildir. I. Aram AİHM’in verdiği kararı sert bir şekilde eleştirerek tek bir hâkimin 900 sayfalık bir başvuruyu bu kadar kısa sürede değerlendirmesinin imkânsız olduğunu söylemiştir.⁴¹ Burada önemle üzerinde durulması gereken konu AİHM’in Katalikosluğun mülkiyet hakkının ihlal edildiği gerekçesiyle yaptığı başvurunun esasını incelememiştir. Başvuru iç hukuk yolları tüketilmeden AİHM’e gidildiği için reddedilmiştir. Eğer Katalikosluk adına I. Aram Türk mahkemelerine başvurur ve iç hukuk yollarını tükettikten sonra AYM’ye gider ve olumsuz sonuç aldıktan sonra AİHM’e yeniden başvurursa bu kez Mahkeme mülkiyet hakkının ihlal edilip edilmediğini inceleyerek bir karar verebilir.

AİHM’in davayı kabul etmemesinden sonra Kilikya Ermeni Katalikosu I. Aram’ın oluşturduğu hukuk heyetinin başında bulunan Akhavan’la yapılan bir mülakattaki açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla Katalikosluk mevcut şartlarda Türk mahkemelerinde sonuç almanın imkânsız olduğunu yeni kanıtlarla mahkemenin önüne koyarak iç hukuk yollarını tüketmeden yeniden mahkemenin kapısını çalacaktır. Bu sefer muhtemelen iç hukuk yollarının etkin bir biçimde kullanılma imkânının olmadığı ve makul süre içinde davanın sonuçlandırılmayacağı argümanı kullanılacaktır.⁴²

Yukarıda verilen bilgiler çerçevesinde önümüzdeki günlerde AİHM’e 1915 olayları ile bağlantılı olarak mülkiyet hakkının ihlal edildiği gerekçesi ile başvurular olacağı anlaşılmaktadır. Bu nedenle AİHS ve bu sözleşme ışığında Mahkemenin mülkiyet hakkı ihlallerine yaklaşımını ele almak yararlı olacaktır.

4 Kasım 1950’de imzalanıp, 3 Eylül 1953’te yürürlüğe giren AİHS’in ana metninde içeriğinin tayinine ilişkin devletler arasındaki görüş ayrılıkları sebebiyle mülkiyet

40 Carla Gharibian, “The Case of the Armenian Catholicosate in Sis: Places of Worship and Religious Freedom Claims before the European Court of Human Right”, *California Law Review*, Vol. 106, Issue, 2 (2018), 490.

41 Ömer Engin Lütem, “Facts and Comments Turkey-Armenia Relations”, *Review of Armenian Studies, A Biannual Journal of History, Politics, and International Relations*, No: 36, (2017), 21; Gharibian, “The Case of the Armenian Catholicosate in Sis: Places of Worship and Religious Freedom Claims before the European Court of Human Right” 490.

42 Sassounian, Harut, “European Court Finds Catholicosate’s Suit Inadmissible; and Could Not be Appealed”, *The California Courier* · October 25, 2017, <http://www.thecaliforniacourier.com/european-court-finds-catholicosates-suit-inadmissible-and-could-not-be-appealed/>, Erişim Tarihi: 3.8.2018; Gharibian, The Case of the Armenian Catholicosate in Sis: Places of Worship and Religious Freedom Claims before the European Court of Human Right,” 491.

hakkına yer verilmemiştir. Mülkiyet hakkı Sözleşmenin 20 Mart 1952’de imzalanıp, 18 Mayıs 1954’te yürürlüğe giren 1 Numaralı Ek Protokolünde düzenlenmiştir. Protokol Türkiye tarafından 10 Mart 1954 tarihli kanunla onaylanmıştır. Ek protokolün 1. maddesiyle mülkiyet hakkı güvence altına alınmıştır. Buna göre “Her gerçek ve tüzel kişinin mal ve mülk dokunulmazlığına riayet edilmesini isteme hakkı vardır. Herhangi bir kimse, ancak kamu yararı sebebiyle ve yasada öngörülen koşullara ve uluslararası hukukun genel ilkelerine uygun olarak mal ve mülkünden yoksun bırakılabilir.”⁴³ Maddede mülkiyet hakkının kapsamı belirlenmemiştir. Ulusal düzenlemelerde farklı mülkiyet tanımlarına rastlandığından AİHM mülkiyet hakkının kapsamını ulusal hukuka bağlı olmaksızın bizzat belirlemeye çalışmış ve çok geniş yorumlamıştır. Mülkiyet hakkının içerisine soyut ve somut tüm aynı haklar, kamu ve özel hukuk ilişkilerinden doğan şahsi haklar, maddi ve manevi tazminat talepleri, müşteri çevresi, fikri mülkiyet hakları kapsamındaki telif hakları, hisseler, patentler, tahkim kararları, emeklilik maaşı hakkı, kira hakları gibi bütün maddi haklar dâhil edilmektedir. Ayrıca ulusal hukuk tarafından tanınmış olmak şartıyla her türlü meşru beklenti de bu kapsamda sayılmaktadır.⁴⁴ Bir başka ifade ile madde hükmünde yer alan “mal ve mülk” deyimini her türlü taşınabilir ve taşınmaz mal yanında maddi varlığa sahip olmayan “hak” ve “menfaatleri,” mameleke dâhil her türlü aktif, mali ve ekonomik değeri de içermektedir. Strasbourg içtihadına göre bir hak veya menfaatin ya da şeyin kısaca bir varlığın 1. madde içeriğine dâhil edilebilmesi için iktisadi değere sahip olması, belli bir parasal değerle ifade edilebilir olması gerekmektedir. Ayrıca malik olunan “değerin” halen somut surette hiç olmazsa “meşru beklenti” sıfatıyla tespiti mümkün olmalıdır.⁴⁵ AİHM’in mülkiyet hakkına bu çerçevede yaklaşımı Emvâl-i Metruke ile ilgili davalarda Türkiye’nin üzerinde önemle durması gereken bir konudur.

1. madde metninden anlaşılacağı üzere mülkiyet hakkından yararlanma konusunda sınırlandırmalar getirilebilir. Mülkiyet hakkına meşru müdahale olarak nitelendirilecek bu hallerde bazı şartların gerçekleşmesi beklenmektedir. Bunlar, “yoksun bırakma” halinde “kamu yararı”, “kullanımı düzenleme” halinde ise “genel menfaatin” bulunmasıdır. İkinci koşul müdahale teşkil eden tedbirin her iki halde de yasayla öngörülmüş olmasıdır. Ayrıca yoksun bırakma durumunda uluslararası hukukun genel ilkelerine uygunluk aranmaktadır. Üçüncü şart ise her ne kadar açıkça maddede yer almasa da Sözleşmenin tamamına egemen olan “orantılılık” veya “ölçülülük” ilkesidir.⁴⁶ Mahkemenin önüne Emvâl-i Metruke kapsamında bir dava

43 A. Şeref Gözübüyük ve /Feyyaz Gölcüklü, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 2011), 11. Bası, 438; Cavid Abdullazade, “Emval-i Metruke Kapsamındaki Mülkiyet Davalarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Süreci Açısından Değerlendirilmesi,” *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları*, der. İlyas Doğan, (Ankara: Astana Yayınları, 2016), 61-62.

44 Abdullazade. “Emval-i Metruke Kapsamındaki Mülkiyet Davalarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Süreci Açısından Değerlendirilmesi”, 62.

45 Gözübüyük ve Gölcüklü, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi*, 443-444.

46 Gözübüyük ve Gölcüklü, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi*, 423; David Harris ve Michael O’Boyle ve Colin Warbrick, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, (Ankara: Şen Matbaa, 2013), 687-693.

geldiği zaman mülkiyet hakkının ihlal edilip edilmediğini değerlendirirken bu ilkelere dikkat edeceği kuşkusuzdur.⁴⁷ Emvâl-i Metruke konusuna bu ilkeler açısından yaklaşıldığında müdahale teşkil eden tedbirlerin yasa ile öngörülmüş olması şartı gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti geride bırakılan mallarla ilgili olarak dört önemli hukuki düzenleme yapmış olup, bu düzenlemelere herkesin erişmesi ve hükümlerinden haberdar olması mümkündür. Kamu yararı ya da genel yarar şartının da gerçekleştiği söylenebilir. Özellikle taşınmazların boş bırakılması halinde devlet bu arazilerden alacağı vergileri toplayamayacağı gibi icare-i zemin ve icare-i müeccele gibi düzenli ödemeleri de tahsil edemeyecek, dolayısıyla ekonomik açıdan büyük zarara uğrayacaktır. Geride kalan arazilerin büyük kısmı miri ve vakıf arazi statüsünde olduğu için zaten Osmanlı Hukukunda geçerli olan kurallara göre bu taşınmazların devlete veya vakfa geri dönmesi ve yeniden tefviz edilmesi gerekmektedir. Ayrıca bu taşınmazların bir kısmının Balkanlar ve Kafkaslardan yoğun bir biçimde gelen muhacirlere dağıtılması da kamu yararı açısından uygundur. Ermenilere gittikleri yerlerde uğraş alanları ve sosyo-ekonomik durumlarına göre arazi, ev, araç, gereç ve tohumluk tahsis edildiği ve 1918 yılında yapılan hukuki düzenleme ile geri dönmelerine izin verilerek mallarının iade edildiği düşünüldüğünde ölçülülük ilkesi açısından önemli şartların sağlandığı düşünülebilir.⁴⁸ Örneğin Kilikya Ermeni Katalikosluğu'nun bireysel başvuru dilekçesinde dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Katalikosluğa manastır ve araziye karşılık başka yerde eşdeğerde bir arazi verilebileceğini ifade ettiği iddia edilmiştir.

AİHM'in bir davayı kabul edebilmesi için üç önemli kıstası değerlendirdiği görülmektedir. Bunlardan ilki iç hukuk yollarının tüketilmesidir. AİHS'in 35. maddesine göre Mahkemenin bir davaya bakabilmesi için iç hukuk yollarının tamamının tüketilmesi ve kesin hükümden itibaren altı aylık sürenin geçmesi gerekmektedir. Gerçek ve tüzel kişilerin 35. madde uyarınca şikâyetlerini yetkili yargı veya idarî makamlar önüne getirmeleri, gerektiğinde AYM de dâhil en ileri derecedeki yargı organına kadar gidilmesi zorunludur. Gerçek ve tüzel kişilerin hukuki gerekleri yerine getirmediği veya zamanaşımı ve benzeri nedenlerle iç hukuk yollarını gereği gibi kullanamadıkları durumlarda Mahkeme iç hukuk yollarının tüketilmediği gerekçesiyle davayı kabul etmemektedir.⁴⁹ Örneğin Kilikya Ermeni Katalikosluğu davasında başvurusunun Kozan Tapu Müdürlüğü'nün ret cevabı üzerine hiçbir yargı yerine müracaat etmeyerek doğrudan AYM'ye gitmesi nedeniyle 2017 Martında AİHM iç hukuk yollarının tüketilmediği gerekçesi ile başvuruyu kabul etmemiştir.

AİHM'in davayı kabul etme şartlarından ikincisi kişi bakımından yetkidir. 1 Numaralı Protokol'ün 1. maddesi kapsamında sağlanan koruma belirli bir mal ve mülke dayandığı zaman geçerli olmaktadır. Gerçek ve tüzel kişi mülkiyet hakkının ihlal

47 Emvâl-i Metruke mevzuatının bu ilkeler açısından değerlendirilmesi konusunda bkz. Abdullahzade "Emval-i Metruke Kapsamındaki Mülkiyet Davalarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Süreci Açısından Değerlendirilmesi", 80-87.

48 Akyılmaz, *Osmanlı Devleti'ndeki Hukuki Düzenlemeler Çerçevesinde Ermeniler ve Geride Bıraktıkları Mallar (Emvâl-i Metruke)*, 61-62.

49 Abdullahzade, "Emval-i Metruke Kapsamındaki Mülkiyet Davalarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Süreci Açısından Değerlendirilmesi", 68-69.

edildiğini ileri sürebilmek için mülkiyet hakkının varlığını kanıtlamak zorundadır. Mahkeme 1 Numaralı ek Protokol'ün 1. maddesinin ihlal edilip edilmediğine karar verirken madde kapsamına giren mülkiyet hakkının mevcut olup olmadığını ve mülkiyete bir müdahalenin olup olmadığını incelemektedir. Bu nedenle gerçek ve ya tüzel kişi iç hukuk kapsamında böyle bir hakkın mevcudiyetini ya da bu konuda meşru bir beklenti olduğunu kanıtlamalıdır.

AİHM'in bir davayı kabul etmesinin üçüncü ve son şartı zaman bakımından yetkisinin olmasıdır. Antlaşmalar hukukunun temel ilkelerini düzenleyen 1969 tarihli Viyana Sözleşmesi'nin 28. maddesi şöyledir: "Antlaşmadan farklı bir niyet anlaşılmadıkça veya antlaşmada belirtilmedikçe antlaşmanın maddeleri antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten önce meydana gelmiş eylem ve olaylarla ilgili olarak imzacı devletleri bağlamaz." Bu hükmü göre mahkeme bir devlet aleyhine yapılan ve sözleşmenin yürürlüğe girmesinden önceki tarihte meydana gelmiş olaylara ilişkin ihlal iddialarına ilişkin başvuruları incelemeye yetkili değildir. Ancak önemle belirtmek gerekir ki bu durum anlık eylem (*instantaneous act*) durumunda geçerlidir. Sözleşmenin ilgili devlet açısından yürürlüğe girmesinden önce gerçekleşen ihlalin süreklilik arz eden bir hal alıp (*continuing act*), Sözleşmenin ilgili devlet açısından yürürlüğe girmesinden sonra son bulunduğu durumlarda Mahkeme Sözleşmenin onaylanmasından sonraki dönem için inceleme yetkisi olduğunu kabul etmektedir.⁵⁰ Bu nedenle AİHM'in Emvâl-i Metruke konusunda önüne gelecek davalarda büyük önem arz eden bir nokta da eğer mülkiyet hakkının ihlal edildiği kabul edilirse bunun "anlık ihlal" mi yoksa "süre gelen ihlal" mi olduğunun tespiti. Anlık ihlal söz konusu olduğunda ilk dikkat edilecek husus Mahkemenin meseleyi zaman bakımından incelemeye yetkili olup olmadığını tespiti olacaktır. Bu konunun belirlenmesinde ise mülkiyet hakkına müdahalenin hangi tarihte gerçekleştiğinin önem kazandığı görülmektedir. AİHM'in içtihatlarına göre ilgili devlet sözleşmeye taraf olmadan önce meydana gelen anlık ihlallerden sorumlu tutulamaz ve bu gibi ihlalleri tazmin ve telafi etmekle yükümlü değildir. Anlık ihlalin devam eden etkileri yoktur ve geriye yürümesi mümkün değildir. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve AİHM "mülkiyet hakkından yoksun bırakma anlık bir fiil olup, haktan mahrum olmanın devam eden bir durum yaratmadığı" görüşündedir. Mahkemenin verdiği kararlar bu görüşü destekler niteliktedir. Hatta AİHM çok az dava dışında mülkiyet davaları konusunda devam edegelen ihlal doktrinini kullanmak konusunda isteksiz davranmıştır. Mahkemenin bu yaklaşımı konusunda karar örnekleri vardır. AİHM *Posti ve Rahkov v. Finland*; *Merzhoyev v. Russia* ya da Doğu Avrupa'daki komünist rejimlerin mallara el koyma fiillerine karşı açılan davalarda durumu anlık ihlal olarak değerlendirmiştir.⁵¹

50 Abdullahzade, "Emval-i Metruke Kapsamındaki Mülkiyet Davalarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Süreci Açısından Değerlendirilmesi", 70-71.

51 *European Court of Human Rights, "Posti ve Rahkov v. Finland"*, 24 September 2002, Application Number: 27824/95; *European Court of Human Rights, "Merzhoyev v. Russia"*, 14 January 2010, Application Number: 54522/00; Mégrét, "The Notion of 'Continuous Violations', Expropriated Armenian Properties, and the European Court of Human Rights, 320-321; Gharibian, "The Case of the Armenian Catholicosate in Sis: Places of Worship and Religious Freedom Claims before the European Court of Human Right", 493; Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve AİHM AİHS'in 1. Ek Protokol'ünün 1. maddesinde korunan mülkiyet hakkına yönelik kamulaştırmaları anlık ihlal olarak değerlendirme eğilimindedir. Mahkeme kamulaştırmanın anlık bir fiil olduğu ve "haktan mahrum bırakma" konusunda devam eden bir durum yaratmadığı fikrindedir.

Konuya Emvâl-i Metruke mevzuatı çerçevesinden baktığımız zaman nakledilen kişilerin menkul ve gayrimenkul mallarının bedelleri ödenmek üzere tasfiyesi 1915-1923 yılları arasında yapılan hukuki düzenlemelerle gerçekleştirilirken, nakledilen kişilere mallarının bedeli olarak ödenecek paraların Hazineye irat kaydedilmesi de 1928 Mayıs'ında çıkarılan bir hukuki düzenleme ile olmuştur. Bu durumda Emvâl-i Metruke mevzuatı çerçevesinde başka mahallere nakledilen, kaybolan ya da firari olan kişilerin mülkiyet haklarına müdahalenin Türkiye'nin AİHM'e bireysel başvuru hakkını tanıdığı 28 Ocak 1987 tarihinden çok önce gerçekleşmiş ve tamamlanmış olduğu açıktır. Böylelikle anlık ihlalin varlığı kabul edildiği takdirde Mahkemenin zaman bakımından yetkisizliği ileri sürülebilecektir. Türkiye tarafından bireysel başvurunun kabul edildiği 1987 yılında mülkiyet haklarına sahip olmayan veya mülkiyet hakları sona ermiş olan Emvâl-i Metruke kapsamındaki malların önceki sahipleri ya da mirasçılarının AİHM'e yapacakları başvurular başvuru anında bir mülkiyet hakkına sahip olmadıkları gerekçesi ile reddedilebilecektir. Ancak burada önemli olan nokta “davanın canlandırılmamış” olmasıdır. Söz konusu kişiler ya da mirasçılarının Hazineye karşı açacakları davalarda Türk Mahkemeleri davaları esastan reddederse AİHM'in zaman bakımından yetkisizliği ileri sürülebilecektir.⁵² Örneğin Kilikya Ermeni Katalikosluğu davasında bu açıdan dikkat çekici bir durum söz konusudur. Katalikosluk Türkiye topraklarını 1921 yılında terk ettikten sonra Kozan Tapu Müdürlüğü'ne başvurduğu 2014 Mart ayına kadar hiçbir hukuki girişimde bulunmamıştır. Bu durumda AİHM'in zaman bakımından yetkisi kapsamına girebilmek için gerekli olan “davanın canlandırılmış olması” şartının gerçekleşmediği görülmektedir.

Ermenilerin 1 Numaralı Ek Protokol'ün 1. maddesi uyarınca mülkiyet haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle AİHM'de açacakları davalarda mahkemenin zaman bakımından kendisini yetkili görüp davayı kabul etmesi için süregiden bir durumun söz konusu olması gerekmektedir. Çünkü anlık ihlal durumunda yukarıda da üzerinde durulduğu gibi Mahkeme zaman bakımından davaya bakmak için yetkisiz olduğunu bildirecektir. Bilindiği üzere Türkiye AİHM'e bireysel başvuru hakkını 1987'de tanımış, Mahkemenin zorunlu yargı yetkisini de 1990 yılında kabul etmiştir. Bu nedenle bir yüzyıldan fazla bir zaman önce gerçekleşen olaylara dayanarak mülkiyet hakkının ihlal edildiği gerekçesiyle AİHM'den sonuç almanın kolay olmayacağı Ermeni çevreleri ve Ermeni iddialarını destekleyen akademisyenler tarafından da ifade edilmektedir. Devam eden bir ihlalden söz edebilmek için ihlal önceden başlasa da AİHS yürürlüğe girdikten sonra da devam ediyor olması gerekmektedir. “Devam eden ihlal” kavramının doğuşu esasen mülkiyet hakkı ile bağlantılı olmayıp, otoriter rejimlerde kaybolan ve haber alınamayan insanlarla birlikte hukuk literatürüne girmiştir. Bu konu özellikle 1970'lerden itibaren Amerika içi İnsan Hakları Mahkemelerinde karşımıza çıkmaktadır. Kaybolmalar devam edegelen ihlal olarak değerlendirilmiş, BM İnsan Hakları Komitesi ve AİHM de bu yaklaşımı benimsemiştir⁵³.

52 Abdullahzade, “Emval-i Metruke Kapsamındaki Mülkiyet Davalarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Süreci Açısından Değerlendirilmesi”, 75-76.

53 Frédéric Mégret, “The Notion of ‘Continuous Violations’, Expropriated Armenian Properties, and the European Court of Human Rights”, *International Criminal Law Review*, 14, (2014), 318; Gharibian, , “The Case of the Armenian Catholicosate in Sis: Places of Worship and Religious Freedom Claims before the European Court of Human Right”, 492.

Mahkemenin süregelen ihlal kapsamındaki temkinli tutumuna rağmen eskiden hukuka aykırı bir şekilde gerçekleşen eylemlerin etkisi günümüzde de sürüyorsa kendisini davaya bakmaya yetkili görmektedir. Söz konusu durumlarda Mahkeme mülk üzerindeki tasarruf hakkı hukuka aykırı bir şekilde elinden alınmış olan kişinin mülkiyet hakkının günümüzde de devam ettiğini, bu çerçevede konu ve zaman açısından yetkisizliğin söz konusu olamayacağını kabul etmiştir.⁵⁴ Bu nedenle AİHM yapılan başvurularda bir mülkiyet ihlali olduğuna hükmederse bu durumda Emvâl-i Metruke mevzuatı çerçevesinde gerçekleştirilen işlemleri “anlık ihlal” olarak kabul etmesi Türkiye için önem kazanmaktadır.

Yukarıda belirtilen ilkeler çerçevesinde Kilikya Ermeni Katalikosluğu’nun AYM’ye başvuru dilekçesi son derece ilgi çekici olup, esas amacın iç hukuk yollarını kullanmaktan ziyade davayı AİHM’e götürmek olduğu anlaşılmaktadır. Dilekçede “Sis Katalikosluğunun mal varlığına el konmasının “süregiden bir durum” olarak değerlendirilmesi gerektiği” belirtilmiştir. Ayrıca dilekçede AİHM açısından önemli olabilecek iki konuya daha dikkat çekildiği görülmektedir. Bunlardan ilki “Kamulaştırmasız el atma hükümleri, Emvâl-i Metruke Mevzuatındaki hükümler ve Lozan Antlaşması’nın bazı hükümleri doğrultusunda tazminat alma hakkının kuvvetli bir “meşru beklenti” oluşturduğu” konusundaki ifadedir. Diğeri ise “iç hukuk yollarının Emvâl-i Metruke Mevzuatına göre başarı şansı içermeyip, etkisiz olması sebebiyle tüketilmesine gerek olmadığı” vurgusudur.

1 Numaralı Protokolün 1. maddesine göre Mahkemenin mülkiyet hakkının süregelen ihlali konusunda “makul beklenti” (*legitimate expectation*) kavramına büyük önem verdiği görülmektedir. Bu çerçevede Emvâl-i Metruke konusundaki hukuki düzenlemelerde Ermenilerden kalan malların dikkatli bir şekilde defterlere kaydedilmesi, bu malların satışı ve kiralanması sonrası elde edilen gelirlerin hesaba yatırılarak koruma altına alınması, tasfiye işleminin tamamlanmaması Ermenilerde mülkiyet haklarını korudukları konusunda makul bir beklenti oluşturabilir iddiasında bulunulmuştur. Ayrıca Ermeni mallarına el koymanın bir süreç olduğu, karışık yasalara ve olaylara dayandığı, tasfiye işleminin son derece yavaş bir süreç izlediği ve Türkiye’nin AİHM’e bireysel başvuruyu kabul etmesinden sonra da devam ettiği, dolayısı ile süre gelen ihlalin ileri sürülebileceği iddiaları da ortaya atılmıştır.⁵⁵

Ancak tüm bu tartışmaların sonunda Ermeni mallarına el koyulduğunu ileri süren akademisyenlerin bir kısmı AİHM’in devam eden ihlal konusundaki katı tutumu nedeniyle Mahkemenin Ermeni mülklerine el konmasını anlık ihlal olarak değerlendirme ihtimalinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır.⁵⁶ Bu nedenle özellikle Ermeni dini kurumları ve vakıf davalarında mülkiyet hakkının ihlali yerine

54 Abdullazade, “Emval-i Metruke Kapsamındaki Mülkiyet Davalarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Süreci Açısından Değerlendirilmesi”, 78.

55 Mégret, “The Notion of ‘Continuous Violations’, Expropriated Armenian Properties, and the European Court of Human Rights, 326-327.

56 Gharibian, “The Case of the Armenian Catholicosate in Sis: Places of Worship and Religious Freedom Claims before the European Court of Human Right”, 500; Mégret, “The Notion of ‘Continuous Violations’, Expropriated Armenian Properties, and the European Court of Human Rights, 325-327.

AİHS'in 9. maddesinde düzenlenmiş olan düşünce, din ve vicdan hürriyetinin ihlal edildiği iddiasının ortaya atılmasının sonuç alınmasını kolaylaştıracağını ileri sürmüşlerdir.⁵⁷ Aynı akademik çevreler din ve vicdan özgürlüğü ihlali konusundaki iddiaların ilk olarak Kilikya Ermeni Katalikosluğu Davası'nın yeniden AİHM'e taşınmasında kullanılması gerektiği kanaatindedirler. Eğer Mahkemeden istenilen sonuç alınabilirse, bunu başka dini kurumlar ve vakıf davalarının izleyeceği kuşkusuzdur. Kısacası, Ermeni çevrelerin bir sonraki adımda AİHM'de istenilen sonucun alınması için din ve vicdan özgürlüğünün ihlal edildiği iddiası üzerinden süregelen ihlalin varlığını kanıtlamanın, mülkiyet hakkı ihlalinin ve "kültürel soykırımı" bu yolla ispatlamanın daha akıllıca olacağı düşüncesinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu konudaki en önemli dayanakları 2011 yılındaki ABD Temsilciler Meclisi'nin Kararı⁵⁸ ve AİHM'in Yehova Şahitleri Kararıdır.⁵⁹

Sonuç

Çokuluslu bir İmparatorluk olan Osmanlı Devleti'nde zimmi olarak adlandırılan gayrimüslim tebaa içinde önemli bir grubu Ermeniler oluşturmuştur. Osmanlı millet sistemi kapsamındaki diğer gayrimüslim gruplar gibi Ermenilerin de hukukî statüsü İslam Hukuku kuralları tarafından belirlenmiş ve hâkim unsur olan Müslümanlardan farklı bir inanca sahip oldukları için bazı hukuki kısıtlamalarla karşı karşıya kalmışlardır. Ancak bu kısıtlamalar mülkiyet hukuku alanında hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Osmanlı tebaası olan bütün gayrimüslimler dolayısıyla Ermeniler de gerekli şartları taşıyorlarsa tıpkı Müslüman tebaa gibi eda ehliyetine (fiil ehliyeti) sahip olarak her türlü hukuki işlemi yapabilmişler, bunun sonucu olarak menkul ve gayrimenkul mallara sahip olabilmişlerdir.

57 Bu konudaki tartışmalar konusunda bkz. Akyılmaz, "Kilikya Ermeni Katalikosluğu Davası Çerçevesinde Emvâl-i Metruke Meselesine Bakış", 31-33.

58 ABD Temsilciler Meclisi'nde 2011 yılında kabul edilen 306 numaralı "Türkiye Cumhuriyeti Hristiyan Mirasını Koruma ve el Konulan Kilise Mallarını İfadeye Zorlama" kararında AİHS'e atf yapılarak "Sözleşme herkesin düşünce, din ve vicdan hürriyetini teyit ettiği, tek başına ya da topluca kamusal ya da özel alanda dinini, inancını öğretme, uygulama, ibadet etme hakkını verdiği için ve Türkiye Cumhuriyeti Sözleşmeyi imzalamakla Sözleşmedeki düşünce, inanç ve din hürriyetini kabul etmek zorundadır. Temsilciler Meclisi Türk Hükümeti'ni uluslararası antlaşmalar ve insan hakları hukukundan doğan ilkelere saygı göstermeye davet etmektedir. Bu çerçevede hak sahibi kiliselere mallarını herhangi bir sınırlama olmadan iade etmeli, ibadet, dini eğitim, dini cemaatlerin bir araya gelmesi, v.b. dini eylemlere izin vermelidir. Bütün Hristiyan kiliseleri ve diğer ibadethaneler, manastırlar ve bunlara ait mülkler gerçek sahiplerine geri dönmelidir. Hristiyan kiliselerine ait mallar hiçbir kısıtlama olmadan korunmalı, yeniden inşa ve onarım izni verilmelidir" denmektedir, Kararın tam metni için bkz. H. Res. Resolution 306 "Urging the Republic of Turkey to Safeguard its Christian Heritage and to Return Confiscated Church Properties", in the House of Representatives, 112th Congress 1st Session, June 2, 2011, <http://www.atour.com/government/pdf/20110615-USCongress-BILLS-112hres306ih.pdf>, 1-4.

59 Yehova Şahitleri Kararı Mahkemenin mülkiyet hukuku çerçevesinde azınlık grupların ibadet hakkına devletin müdahalesini 9. maddenin ihlali olarak değerlendirmekte istekli olduğunu göstermektedir. AİHM Mahkemenin içtihadı ile ilgili bilgi notunda "Bir dini cemaatin ibadet yeri sağlama konusundaki imkânsızlığının dini özgürlüğü ortadan kaldırdığını" belirtmektedir, AİHM, Yehova Şahitlerini Destekleme Derneği ve Diğerleri v. Türkiye, Mayıs 24, 2016, Başvuru Numarası: 36915/10 ve 8606/13, 1-33.

Son dönemde mevcut uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde soykırım iddiaları ile fazla bir yol alamayacaklarını fark eden çevreler mülkiyet ile ilgili taleplerine ağırlık vererek Osmanlı Devleti'nin 27 Mayıs 1915'te çıkardığı Sevk ve İskân Kanunu ve onu izleyen Emvâl-i Metruke ile ilgili hukuki düzenlemelerle evrensel bir hak olan mülkiyet hakkının ihlal edildiğini ileri sürerek tazminat ve iade taleplerini yoğunlaştırmışlardır. Bu çerçevede Emvâl-i Metruke ile ilgili olarak karşılaşılabilecek en önemli hukuki konular, sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin mirasçısı olduğunu iddia edenlerin Türk mahkemelerinde taşınmaz mallarının iadesi ve tazminat talebi ile açabilecekleri davalar ve bu davaların sonuçlarına göre AYM ve AİHM'e bireysel başvuruda bulunmalarıdır. Nitekim ilk derece mahkemelerinde bu konuda açılan davalarda görülen artışların yanı sıra, Agavni Mari Hazeryan ve Diğerleri ile Kilikya Ermeni Katalikosluğu Davalarında görüleceği üzere AYM'ye yapılan bireysel başvurulardan sonra AİHM'e taşınan dava örnekleri ile karşılaşmaya başlanmıştır. Üstelik Emvâl-i Metruke Mevzuatı sebebiyle iç hukuk yollarının etkin bir biçimde kullanılamayacağı ya da makul süre aşımı gibi gerekçelerle iç hukuk yolları tüketilmeden de AİHM'e gidilebilmek için hazırlıklar yapıldığı görülmektedir.⁶⁰ Ayrıca önümüzdeki günlerde Ermeni çevrelerinin mülkiyet hakkı ihlali ile ilgili davalarda gerçek kişilerden çok kilise, manastır, vakıf davaları gibi davalara öncelik vereceği ve din ve vicdan hürriyeti ihlallerini de mülkiyet hakkının ihlaline ekleyeceği anlaşılmaktadır. Kilikya Ermeni Katalikosluğu Davasının yanı sıra Sanasaryan Han (Vakfı) ve Kudüs Maryokop Kilisesi Vakfı davalarının da tartışılmaya başlanması bu konudaki önemli örneklerdir. Bu süreçte Osmanlı Arazi Hukuku ve arazi türleri,⁶¹ Emvâl-i Metruke mevzuatının her olaya uygulanıp uygulanmayacağı, Lozan Antlaşması'nın azınlıkların dini kurumları, vakıflar ve mallarla ilgili hükümleri sık sık gündeme getirilerek tartışılacaktır. Ayrıca Kilikya Ermeni Katalikosluğu Davası'nda olduğu gibi dini kurumların mallarına el konması ve ibadet mekânlarına girişin engellenmesinin Ermeni kimliğini yok etme ve dolayısıyla "kültürel soykırım" teşkil ettiği gibi iddialar da gündeme getirilecektir. Bu davalar AİHM'e gittiğinde Mahkemenin anlık bir ihlalin söz konusu olduğunu söyleyerek zaman bakımından yetkisiz olduğunu ileri sürmesini engellemek için zaman sınırlamasına bağlı olup olmadığı tartışılan "insanlığa karşı suç" kavramının kullanılacağı ile ilgili işaretler de ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Türkiye'de açılacak davalarda gerek ilk derece mahkemelerinin gerekse AYM'nin söz konusu taşınmazların Emvâl-i Metruke kapsamında olup olmadığını, Osmanlı Arazi Rejimi çerçevesinde hangi arazi türüne girdiğini, dini bir kurum söz konusuysa ortada bir vakıf olup olmadığını, eğer bir vakıf mevcutsa bu vakfın zimmilerin kurduğu hayrî

60 İç hukuk yollarını etkin bir biçimde kullanmanın mümkün olmayacağı, davanın makul bir süre içinde sonuçlandırma imkanının bulunmadığı gibi gerekçelerle AİHM'in iç hukuk yolları tüketilmemesine rağmen kabul ederek baktığı davalar da vardır. Bu konudaki ilgi çekici üç örnek için bkz. European Court of Human Rights (Grand Chamber), "Case of Akdivar and Others v. Turkey", 16 September 1996, Application no. 21893/93; European Court of Human Rights, "Case of Guincho v. Portugal" 10 July 1984 Application no. 8990/80; European Court of Human Rights "Case of Ismayilov v. Azerbaijan", 17 January 2008 Application no. 4439/04.

61 Dava konusu olan taşınmazların Osmanlı Arazi Hukuku ve 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesine göre mülk arazi, miri arazi, vakıf arazi, metruk arazi ve mevat arazi çeşitlerinden hangisine girdiğinin tespiti son derece önemlidir.

bir vakıf mı yoksa cemaat vakfı mı olduğunu ve sık sık atıf yapılan Lozan Antlaşması'nın ilgili hükümlerini son derece dikkatli bir biçimde değerlendirmesi gerekmektedir. Kısacası Emvâl-i Metruke kapsamına giren davalara bakacak hâkimlerin Osmanlı arazi rejimi, Osmanlı Vakıf Hukuku ve Emvâl-i Metruke Mevzuatı konusunda bilgi sahibi olmaları büyük önem arz etmektedir. Böylelikle AİHM'e kadar uzanabilecek süreçte hukuki açıdan daha sağlıklı bir yol izlenebilecektir.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

Abdullahzade, Cavid. “Emval-i Metruke Kapsamındaki Mülkiyet Davalarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Süreci Açısından Değerlendirilmesi.”, *Uluslararası Hukuk Boyutuyla 1915 Olayları* içinde, der. İlyas Doğan, 59-89. Ankara: Astana Yayınları, 2016.

Akyılmaz, Gül *Siyasi Tarih*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2015.

Akyılmaz, Gül. “Kilikya Ermeni Katalikosluğu Davası Çerçevesinde Emvâl-i Metruke Meselesine Bakış”, *18. Türk Tarih Kongresine Sunulan Tebliğ*, 18. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1-5 Ekim 2018, 1-38.

Akyılmaz, Gül. “Osmanlı Devleti’nde Kadınların Mülkiyet Hakları ve Karşılaştıkları Hukuki Sorunlar”, *TBB Dergisi Özel Sayı*, (2017) 325-364.

Akyılmaz, Gül. “Osmanlı Devleti’nde Mülkiyet Hakları ve Mülkiyet İlişkileri Çerçevesinde Kadının Hukuki Statüsü.”, *II. Uluslararası Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri* içinde, der. Fethi Gedikli, 195- 289. İstanbul: Onikilevha Yayıncılık, 2016.

Akyılmaz, Gül. “Osmanlı Hukukunda Mülkiyet Hakkı, Gayrimüslim Tebaanın Taşınmaz Edinimi ve Emvâl-i Metruke”, *2. Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresine Sunulan Tebliğ*, 20-24 Kasım 2017, İstanbul, 1-54.

Akyılmaz, Gül. *Osmanlı Devleti’ndeki Hukuki Düzenlemeler Çerçevesinde Ermeniler ve Geride Bıraktıkları Mallar (Emvâl-i Metruke)*. Ankara: AVİM 2017.

Aydın, Mehmet Akif. “Eski Hukukumuzda Bir Haksız Fiil Türü Olarak İtlâf.”, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları* içinde, 117-130. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

Bağcı, Ömer. *Emvâl-i Metruke Mevzuatı Çerçevesinde Taşınmazların Hukuki Durumu ve Tasfiyesi*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2016.

Bardakoğlu, Ali. “Bulûğ”, *TDVİA*, c. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 413- 414.

Cin, Halil ve Gül Akyılmaz. *Türk Hukuk Tarihi*. 9. Bası, Konya: Sayram Yayınları, 2017.

Elbeyoğlu, Ali. *Osmanlı’dan Günümüze Tapu ve Emval-i Metruke*, Ankara: Adalet Yayınevi, 2014.

Erçin, Abdülkadir. *1 Numaralı Sivrihisar Kadı Sicili 1-81 Sahifelerinin Transkripsiyon ve Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir: 2014.

- Gharibian, Carla. "The Case of the Armenian Catholicosate in Sis: Places of Worship and Religious Freedom Claims before the European Court of Human Right." *California Law Review*, Vol. 106, Issue, 2, (2018), 481-509.
- Gözübüyük, A. Şeref ve Feyyaz Gölcüklü, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi*. 11. Bası, Ankara: Turhan Kitabevi, 2011.
- H. Res. Resolution 306 "Urging the Republic of Turkey to Safeguard its Christian Heritage and to Return Confiscated Church Properties", in the House of Representatives, 112th Congress 1st Session, June 2, 2011, <http://www.atour.com/government/pdf/20110615-USCongress-BILLS-112hres306ih.pdf>, 1-4.
- Harris, David, ve Michael O'B'oyale, ve Colin Warbrick. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*. Ankara: Şen Matbaa, 2013.
- Hatemi, Hüseyin. *Kişiler Hukuku Dersleri*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992.
- Kardeş, Salâhaddin. "Tehcir" ve *Emvâl-i Metruke Mevzuatı*, Ankara: Astana Yayınları, 2016.
- Koyuncu, Nuran. "Mecelle'de İstimlâk", *Uluslararası Mecelle Sempozyumu Türkçe Tebliğleri Elektronik Kitabı* içinde, 506-526. 25-27 Ekim 2017, Bursa, Ankara: Türkiye Adalet Akademisi, 2017.
- Köse, Saffet. "Rüşd", *TDİA*, c. 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008 298-300.
- Lütem, Ömer Engin. "Facts and Comments Turkey-Armenia Relations", *Review of Armenian Studies, A Biannual Journal of History, Politics, and International Relations*, No: 36, (2017): 11-28.
- Mégret, Frédéric. "The Notion of 'Continuous Violations', Expropriated Armenian Properties, and the European Court of Human Rights." *International Criminal Law Review*, 14, (2014), 317-331.
- Sassounian, Harut. "European Court Finds Catholicosate's Suit Inadmissible; and Could Not be Appealed." *The California Courier* October 25, 2017, erişim, Ağustos 03, 2018, <http://www.thecaliforniacourier.com/european-court-finds-catholicosates-suit-inadmissible-and-could-not-be-appealed/>,
- The Armenian Genocide: From Recognition to Reparation", International Conference Organized by the Armenian Catholicosate of Cilicia (23-25 February 2012), erişim Temmuz 01, 2018, <http://www.armeniangenocidereparations.info/?p=22>.

The First Legal Action Against Turkey”, erişim Temmuz 03, 2018,
<http://www.agos.com.tr/en/article/17204/submission-to-echr-for-the-return-of-sis-catholicosate>

Yeni-Komshian, Shahe. “A More Actionable Road Map Towards a Resolution of the Armenian Genocide Issue.” erişim Temmuz 03, 2018,
<http://hetq.am/eng/news/20872/>.

Yargı Kararları

AİHM, Yehova Şahitlerini Destekleme Derneği ve Diğerleri Türkiye, Mayıs 24, 2016, Başvuru Numarası: 36915/10 ve 8606/13.

Anayasa Mahkemesi, “Agavni Mari Hazeryan ve Diğerleri Başvurusu ”, Haziran 15, 2016, Başvuru Numarası: 2014/4715.

Anayasa Mahkemesi, “Kilikya Ermeni Katalikosluğu Başvurusu”, Haziran 15, 2016, Başvuru Numarası: 2015/7661.

European Court of Human Rights (Grand Chamber), “Case of Akdivar and Others v. Turkey” , 16 September 1996, Application Number: 21893/93.

European Court of Human Rights “Case of Ismayılov v. Azerbaijan”, 17 January 2008 Application Number: 4439/04.

European Court of Human Rights, “Case of Guncho v. Portugal” 10 July 1984 Application Number: 8990/80.

European Court of Human Rights, “Posti ve Rahkov v. Finland”, 24 September 2002, Application Number: 27824/95.

European Court of Human Rights, “Merzhoyev v. Russia”, 14 January 2010, Application Number: 54522/00.

Arşiv Belgeleri

BOA, C.ADL, 3/161, (09/B/1124/3 Ağustos 1712).

BOA, C.ADL, 36/ 2164, (29/Z/1300/31 Ekim 1883).

BOA, DH. MKT, 1734/ 101, (04/Za/1307/6 Mart 1900).

BOA, DH. MKT, 1844/ 19, (16 Z 1308/ 23 Temmuz 1891).

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Sevk Edilen Ermenilerden Kalan Mallara Yönelik Uygulamalarına Genel Bir Bakış*

Firdes TEMİZGÜNEY

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı devam ederken çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu, beraberinde Ermenilerden kalan ve emval-i metruke olarak nitelendirilen mallar hususunu da gündeme getirdi. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Ermenilere ait malların idare ve muhafazası ile bu kişilerin borç ve alacakları sorununu, yapılan hukuki düzenlemeler doğrultusunda halletmeye çalıştığı görülmektedir. Bunun için öncelikle söz konusu malların; kayıt altına alınmasına özen gösterilmiş, tüm bu işlemler, aynı amaçla kurulan “Emval-i Metruke Komisyonları” vasıtasıyla sağlanmıştır.

Birçok bölgede kurulan Emval-i Metruke Komisyonları bir süre sonra görevlerini, sevk edilen kişilerin malları, borçları ve alacakları konusunda yapılan hukuki çalışmalar sonucu kurulmuş olan “Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarına” bıraktı. Ayrıca koruma ve idaresi sağlanmaya çalışılan bu malların, zaman zaman savaş koşulları altında gerektiğinde devlet tarafından ordunun ve Müslüman muhacirlerin ihtiyaçlarının yanı sıra sevk edilenlerin masraflarını karşılamak gibi hususlarda kullanımına da gidildi.

SAVAŞ DÖNEMİ EMVAL-İ METRUKE UYGULAMALARI

10 Haziran 1915 Tarihli Talimatname

Osmanlı Devleti, sevke tabi tutmadığı gayrimüslimlerin menkul ve gayrimenkul mallarıyla ilgili herhangi bir yaptırımında bulunmamış, bu kişilerin malları üzerindeki hakları devam etmiştir.¹ Devletin sevk kararı alması ile birlikte sevke tabi tutulan

* Bu çalışma 2014 yılında tamamlanan ve 2017 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan “Emval-i Metruke Meselesi-Ermenilerden Kalan Mallar 1915- 1923” isimli Doktora Tezinden üretilmiştir.

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH. ŞFR.). 70/79. 10 Teşrin-Sâni 1332 / 23 Kasım 1916.

Ermenilerin menkul ve gayrimenkul malları ile ilgili olarak farklı uygulamalara gittiği görülmektedir. Bu süreçte Ermenilerin taşınabilir mallarını yanlarında götürmelerine, satmalarına ve sahiplerince istedikleri gibi kullanmalarına izin verilmiştir. Nitekim bazıları imkânları ölçüsünde bu tür mallarını yanlarında götürmüş, satmış, bazıları da komşularına ve başta Osmanlı Bankası olmak üzere, yabancı konsolosluklara ve misyonerlere bırakmıştır. Bu doğrultuda Erzurum'dan sevk edilen Ermenilerin Osmanlı Bankası depolarına konulan mallarının yazışmalara sebep olduğu görülmektedir.² Dâhiliye Nezaretinden Bitlis, Erzurum ve Van Vilayetlerine gönderilen yazıda, Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerinden sevk edilen Ermenilerin yanlarında mal ve eşyalarını götürebilecekleri ifade ediliyordu.³

Yine bu malların kendileri tarafından satışına izin verildiği, gönderilen yazılarla bildirilirken,⁴ Eskişehir Mutasarrıflığına gönderilen yazıda da, taşınabilir malların Ermenilerce istedikleri gibi kullanılabilceği belirtiliyordu.⁵ Bu bilgiler, Osmanlı kayıtlarınca doğrulandığı gibi yabancı misyoner ve konsolosluk raporlarınca da doğrulanmaktadır.

Taşınır mallarla ilgili bu tür bir uygulamada bulunan Osmanlı Devleti, Ermenilerin taşınmaz mallarıyla ilgili ise bir takım hukuki düzenlemeler yapmıştır. Ermenilerin geride kalan mallarıyla ilgili 30 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela Kararı içerisinde bazı hükümler yer almaktaydı. Bu kararda öncelikle, devletin varlığının korunması ve emniyetinin sağlanması için yürütülen mücadeleyi sekteye uğratan zararlı faaliyetlerin etkili bir şekilde ortadan kaldırılması için bu kararın alındığı belirtildikten sonra, sevk edilecek Ermenilerin can ve mal güvenliğinin sağlanacağı ifade ediliyordu. Yerleşinceye kadar geçimleri muhacirin tahsisatından karşılanacak, yerleştikten sonra emlak ve arazi ile muhtaç olanlara Hükûmet tarafından ev yapılacak, ziraat malzemeleri, tohumluk, alet ve gereç dağıtılacaktı. Kararın bundan sonraki maddeleri mallar ve yapılacak işlemlerle ilgilidir.⁶

2 BOA. DH. ŞFR. 55/231. 19 Ağustos 1331 / 1 Eylül 1915.

3 BOA. DH. ŞFR. 53/93. 10 Mayıs 1331 / 23 Mayıs 1915; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Ankara, 2007, s. 151; Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Trabzon, Mamuretülaziz, Sivas ve Diyarbekir vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığına çekilen telgrafta da, Ermenilerin yanlarında her türlü menkul mallarını götürebilecekleri ve gerekli tedbirlerin alınması bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 54/87. 21 Haziran 1331 / 4 Temmuz 1915). Ermenilerin istedikleri malları yanlarına aldıkları, yolculukları esnasında bunlarla karşılaşan görgü tanıklarınca da ifade edilmektedir. Örneğin Amanos Dağları civarında Ermeni kafillesiyle karşılaşan bir yabancı, bunların yanlarında arabaları ve ev eşyalarının yanı sıra hayvanlarının da olduğunu söylüyordu (Wolfgang Gust, *Alman Belgeleri, Ermeni Soykırımını 1915-1916, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri* (Çev.: Zekiye Hasançebi-A. Takcan), İstanbul 2012, s. 377).

4 Bir örnek için bkz. BOA. DH. ŞFR. 54-A/298. 25 Temmuz 1331 / 7 Ağustos 1915, İskân-ı Aşâyir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden (İAMM) İzmit Mutasarrıflığına gönderilen yazı.

5 BOA. DH. ŞFR. 55/112. 6 Ağustos 1331 / 19 Ağustos 1915.

6 Kevork K. Baghdjian, *The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish Government Said to be Abandoned*, (Translated and Edited by Dr. A. B. Gureghian), Printing Armenian Church – Catholicosate of Cilicia, Antelias Lebanon, 2010, s. 42-43; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/3, Ankara 1983, s. 40-42; Nevzat Onaran, *Emval-i Metruke Olayı Osmanlı'da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, İstanbul 2010, s. 326-331; M. Hanefi Bostan, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001, s. 196; Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, s. 156-157.

Bu maddelere göre, bırakılan malların sahiplerine iadesi yapılacak veya değerleri ödenecektir. Bunlarla ilgili ayrıntılı kayıtlar tutulduktan sonra Osmanlı Devleti'nin savaş yılları boyunca en büyük sorunlarından biri olan Müslüman muhacirlerin iskân ve işlerini sağlamak için kullanılacağı bildirilmekteydi. Muhacirlere verilmesi uygun olamayan malların ise müzayede ile satışı ve kiraya verilmesi öngörülmektedir.⁷ Aksi durumda bu malların tahrip edileceği ve meydana gelen hasardan dolayı sahiplerini ve hazineyi zarara uğratacağı düşünülmektedir. Nitekim daha sonra çeşitli bölgelerden gelen yazılar da bu yönde tedbirler alınması gerektiği fikrini doğrulamaktadır.

Devlet, herhangi bir haksızlığa sebebiyet vermemek için satışların herkese açık bir şekilde yapılmasını uygun bulmuş, hatta zaman zaman kendisi de müzayedelere katılarak ihtiyacı olan malları bu şekilde karşılamıştır. Elde edilen gelirler, sahipleri adına mal sandıklarında koruma altına alınacaktır. Bu kararlar kısa süre içinde alındığı ve ayrı bir bütçe bulunmadığı için yapılacak masraflar muhacirin tahsisatından karşılanacaktır. Yine bu işlemleri yürütmek için Dâhiliye Nezaretinin denetimi altında tali komisyonlar kurulacağı da bildirilmektedir.

İAMM'nin aynı tarihli çıkardığı 15 maddelik Talimatnameyle ise Ermenilerin can ve mal güvenliğinin sağlanması konusunda gerekli önlemler alınmaya çalışılmış, iskân ve iş meselelerinin yanı sıra sahip oldukları mallarla ilgili birtakım düzenlemeler getirilmiştir. Buna göre sevk edilen kişilerin bütün hayvan ve taşınabilir mallarını yanlarında götürmelerine izin verilmiştir.⁸ Ancak, güvenlik endişeleri doğrultusunda sevk ve iskânla ilgili yapılmış bu hukuki çalışmalar, mallar konusunda sınırlı birtakım düzenlemeler getirmişti. Ermenilerin geride kalan mallarıyla ilgili tam olarak ne gibi işlemler yapılması gerektiği sorusuna cevap verebilecek kadar yeterli değildi. Bu nedenle mallar konusunda ayrı birtakım uygulamalar gerekmekteydi. 10 Haziran 1915 tarihinde çıkarılan "Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Mahal-i Ahire Nakilleri İcra Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlâk ve Arazinin Keyfiyet-i İdaresi Hakkında Talimatname" ile Ermenilerden kalan malların idare şekliyle ilgili ayrıntılı düzenlemeler getirilmiştir. 34 maddelik Talimatnameye göre;⁹

10 Haziran 1915 tarihli Talimatnamenin ilk maddesi, Ermenilerden kalan malların idaresi ile ilgili olarak Emval-i Metruke Komisyonlarının kurulmasını öngörmekteydi. Tahliye edilen yerlerdeki metruk binalar kurulan bu komisyonların nezareti altında mühürlenerek muhafazası sağlanacaktır. Koruma altına alınan mallara dair ayrıntılı bilgiler yazıldıktan sonra kilise, mektep, han gibi depo olarak kullanılabilecek uygun yerlere gönderilip sahibi ayırt edilebilecek şekilde ayrı ayrı konularak korunmasına

7 Bir örnek için bkz. BOA. DH. ŞFR. 543/76. 7 Kanun-i Sâni 1332 / 20 Ocak 1917.

8 BOA. Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri (DH. İ.UM.) E-8/57. 28 Mayıs 1331 / 10 Haziran 1915; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD.), Belge No: 1916, 83, Yıl: 32 (Mart 1983), s. 131-133.

9 Talimatnameyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. BOA. DH. İ. UM. E-8/57. 28 Mayıs 1331 / 10 Haziran 1915; ATBD., Belge No: 1832, 81, Yıl: 31 (Aralık 1982), s. 147-153; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, I, Ankara 2005, s. 139-142; Levon Maraşlıyan, *Armenian Question from Sevres to Lausanne: Economics and Morality in American and British Policies, 1920-1923*, University of California Los Angeles, 1992, s. 520-521; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara 2005, s. 57-62.

özen gösterilecektir. Kayıt altına alınan mallarla ilgili düzenlenen tutanakların ise aslı yerel idareye ve onaylı bir örneği de Emval-i Metruke Komisyonuna verilecektir. Bunlar arasında sahibi belli olmayan mallar da düşünülmüş, bunların buldukları köy adına kaydedilmesi istenmiştir.¹⁰

Talimatnamede taşınabilir mallarla ilgili birtakım düzenlemeler de yapılmıştır. Sahiplerinin zarara uğramaması için bunlardan durmakla bozulma ihtimali olanlar ve hayvanlar satılacak ve gelirleri sahibi belli ise sahibi adına, değilse eşyanın bulunduğu köy veya kasaba adına mal sandıklarına konulacaktır. Satılan eşyanın cinsi, miktarı, kıymeti, kime ait olduğu, satın alan kişi ve bedeli ayrıntılı olarak özel deftere kaydedildikten sonra müzayede heyeti tarafından tasdik edilecek ve açıklayıcı bir tutanak düzenlenerek aslı yerel idareye ve onaylı bir sureti Emval-i Metruke Komisyonuna verilecektir. Koruma altına alınan kilise malları da kayıt altına alındıktan sonra sevk edilen kişilerin gittikleri yerlere gönderilecektir.

Metruk emlak ve araziden elde edilecek ürünler komisyon tarafından uygun görülecek kişilerden oluşan bir heyet tarafından müzayede ile satılarak bedelleri sahibi adına mal sandığına teslim edilecek ve bir tutanak düzenlenerek aslı yerel idareye ve onaylı bir sureti idare komisyonuna verilecektir. Ekin ve mahsullere müşteri çıkmadığı takdirde, mukavele ile isteyenlere yarıcı usulü ile verilecektir.¹¹ Bu suretle elde edilen kira ve satış bedeli sahibi adına mal sandıklarına teslim edilecektir.

Talimatnamede muhacirlerin belirli esaslar çerçevesinde metruk mallardan nasıl faydalanacağı da belirtilmiş, ayrıca bu kişilerle ve verilen mallarla ilgili ayrıntılı bir şekilde kayıt tutulması istenmiştir. Örneğin yerleştirildikleri köylerdeki bina ve ağaçların korunması o köye yerleştirilenlerin sorumluluğundadır. Eğer yıkılma ve bozulma olursa, bedeli kimin yaptığına bakılmaksızın bütün köye ödetilecek, bunu yapanlar tespit edilirse köyden çıkarılacak ve göçmen hukukundan

10 Bu maddeyle benzer içerikli bir yazı, Talimatnameden sadece bir gün önce İAMM'den Maraş Mutasarrıflığına gönderilmiş, sahibi belli olmayan emval ve emlakın satış ve kirasından elde edilen paranın, köy adına mal sandığına gelir kaydı olması gerektiği bildirilmiştir (BOA. DH. ŞFR. 53/307. 27 Mayıs 1331 / 10 Haziran 1915).

11 Talimatnamenin orijinal metninin 9. maddesinde, “henüz hasat edilmemiş ekili yerlere ve mevcut ürünlere alıcı çıkmadığı takdirde bu ürünlerin kefalet karşılığında ve sözleşme ile yarı yarıya paylaşma (ortakçılık, ürün paylaşımı) yoluyla isteklilere verilmesinin uygun olacağı, bu suretle elde edilen kira ve satış bedellerinin dahi sahipleri adına mal sandıklarına teslim edileceği belirtilmiştir. Ancak bu madde bazı çalışmalarda “mevcut ürünlere müşteri çıkmadığı takdirde hemen ödenmek koşulu ve anlaşarak eksiltme yolu ile isteyenlere verilebilir” şeklinde yorumlamıştır (Tayfun Eroğlu, Tehcirden Milli Mücadele'ye Ermeni Malları (1915-1922), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2008, s. 32; Hilmar Kaiser, “1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları”, İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türkiye'de Etnik Çatışma, (Der. Eric Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 135-136). Bu tür satışlarda “eksiltme” yönteminin kullanılması mümkün değildir. Çünkü eksiltme; kamu veya özel kuruluşların yaptıracağı işi veya gereksindikleri malı, önceden belirlenen yer ve zamanda, ihale yoluyla en düşük fiyata satın aldıkları bir tür ihale yöntemidir. Yani eksiltme yöntemiyle yapılan satışlarda normal ihalenin aksine en düşük fiyatı veren kişiye satış yapılır. Osmanlı Devleti'nin sahiplerinin zarara uğramaması için aldığı önlemler düşünüldüğünde böyle bir ihale yöntemiyle satış yapması mümkün değildir. Böyle bir algının oluşmasında, talimatname içerisinde geçen “münasafa – ortaklaşa” kelimesinin “münakasa – eksiltme” olarak yanlış okunmasından ya da yorumlanmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

yararlanamayacaklardır. Göçmenler yerleştirildikten sonra boş kalan köylere de çevredeki göçebeler yerleştirilecek ve haklarında göçmen gibi işlem uygulanacaktır. Satış ve kiradan elde edilen gelirler sahibi adına mal sadıklarına verilerek, daha sonra yapılacak başvurulara göre kendilerine ödenecektir. Muhacirlerle ilgili işlemlerden muhacir komisyonunun ve memurlarının yanı sıra Emval-i Metruke Komisyonları da sorumlu tutulacaktır.¹²

Talimatnamede, ayrıca bu komisyonların kuruluşu ve işleyişi hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Örneğin, Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak çalışacak olan komisyonlar, söz konusu Talimatname çerçevesinde yaptıkları işlemler hakkında Nezarete ve vilayete on beş günde bir bilgi vereceklerdir. Komisyon tayin edilmeyen yerlerde ise bu yönetmelik hükümlerinin uygulanmasının yerel idarelere ait olduğu belirtilmiştir.

Talimatnamenin yayınlanmasıyla birlikte hükümet, konu ile ilgili yazışmalara başladı. İAMM'nden Sivas, Trabzon ve Mamuretülaziz vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, nakledilen Ermenilerin geride bıraktıkları malların idare ve muhafazasını esas alan Talimatnamenin posta ile gönderildiği bildiriliyor ve şimdilik emval-i metrukenin koruma altına alınması isteniyordu.¹³

Emval-i Metruke Komisyonlarının Kuruluşu ve Çalışmaları

10 Haziran 1915 tarihli Talimatname ile Ermenilere ait mallara yönelik yapılacak muameleler ayrıntılı bir şekilde belirtiliyordu.¹⁴ Ancak devlet, söz konusu mallarla ilgili herhangi bir işlem yapılmadan önce bunların mutlaka kayıt altına alınması gerektiği konusunda yetkilileri uyarıyordu. Talimatnamede, metruk halde bulunan taşınır ve taşınmaz mallarla ilgili yapılacak uygulamaların yanı sıra muhacirlerin nasıl yerleştirileceklerine ve ne tür binaların onlara verileceğine dair ayrıntılar da bulunmaktaydı. Talimatnamenin açıklık kazandırdığı en önemli husus şüphesiz tüm

12 Bu Talimatnameyle, muhacir ve mültecilerin iskân işleriyle Emval-i Metruke Komisyonları da yetkili kılınmış, Hükümet, bu gibi işlerde komisyonların iskân ve muhacirin memurlarıyla ortaklaşa hareket etmelerini istemiştir (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Toprak İskân Genel Müdürlüğü (TİGM), 272.10/1.1.15. 1 Teşrin-i Sâni 1331 / 14 Kasım 1915).

13 BOA. DH. ŞFR. 54/202. 14 Haziran 1331 / 27 Haziran 1915.

14 Ermeni mallarıyla ilgili hukuki düzenlemeler yapılırken, yine güvenlik nedeniyle yaşadıkları yerlerden çıkartılan Rumların geride kalan mallarının ne şekilde idare olunacağına dair ayrı bir talimatname yayımlanmamıştı. Bundan dolayı başlangıçta, sevk edilen Ermenilerin emval-i metrukesi için çıkarılan talimatnameler Rumlar için de tatbik ediliyordu. İAMM'nden Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen yazıda, nakledilecek Rumlar için ayrıca bir talimatname mevcut olmadığından, Ermenilerin emval-i metrukelerinin idare ve muhafazası hakkında yayımlanan Talimatnamenin sevk edilen Rumlar için de uygulanması belirtilmişti (BOA. DH. ŞFR. 54/296. 21 Haziran 1331 / 4 Temmuz 1915). Bu Talimatnameye göre, Rumlardan kalan mallar da sevk edilen Ermenilerin malları gibi koruma altına alınıyordu (Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire 1912-1923*, Oxford University Press, 2009, s. 46). Böylece sevkten başlarında Ermeni ve Rum mallarına aynı politikayı uygulayan Hükümet, 26 Eylül 1915'te politika değişikliğine gidecek, çıkartılan Kanunla, Ermenilerin malları, borçlarına karşılık tasfiye edilmeye başlanacaktır. Bu tarihten itibaren Hükümetin Ermeni ve Rum emval-i metrukesi konusunda uygulamaları da farklılık göstermeye başlayacaktır (Ahmet Efiloğlu-Raif İvecan, "Rum Emvâl-i Metrukesinin İdaresi", *History Studies*, 11/3 (Kasım 2010), s. 130.

bu işlemleri yerine getirecek ve malların idaresinden sorumlu olacak Emval-i Metruke Komisyonlarının kurulması ile bunların görev ve yetkilerinin belirlenmiş olmasıdır. Bundan sonra birçok bölgede, Ermenilerin geride bıraktıkları mallarla ilgili yapılan resmi düzenlemeler doğrultusunda, bu malları koruma altına almak ve idare etmek amacıyla Emval-i Metruke Komisyonları hızla kurulmaya başlayacaktır.

Sahipsiz kalan malların tahrip, saldırı ve yağmadan korunması ve bu yönde idari bir boşluktan doğabilecek sıkıntıların önüne geçmeye çalışan Hükümet, komisyonların biran önce görevlerine başlamasını istiyordu. Bazı bölgelerde, Talimatnamenin gelişine ve komisyonların kuruluşuna kadarki geçen süreçte, yerel idarelerce birtakım tedbirler alındığı görülmektedir. Bu yönde bir haber Diyarbekir'den gelmiş ve burada emval-i metrukenin idaresi için vilayete bağlı mutasarrıf ve kaymakamların sorumluluğunda tali komisyonların oluşturulacağı yönünde Dâhiliye Nezaretine bilgi verilmiştir.¹⁵ Sivas Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gelen yazıda ise Ermenilerden kalan malların iyi bir şekilde korunmaya çalışıldığı, güvenilir kişilerden oluşan emanet heyetleri vasıtasıyla deftere kaydedildiği, Talimatnamenin gelişiyile birlikte tatbik olunacağı ve vilayette bulunan maliye ve mülkiye müfettişlerinin bu işlerde yardımcı olmalarının buyrulması isteniyordu.¹⁶

Bu yazılar doğrultusunda hükümetin de bazı önlemler aldığı anlaşılmaktadır. İAMM'nden 9 Haziran 1915 tarihinde Erzurum Vilayetine gönderilen yazıda, Ermenilerin geride bıraktıkları eşyalarının değeri Hükümetçe sahiplerine ödeneceğinden, terk edilmiş malların korunarak sahipleri adına satılması isteniyordu.¹⁷ Yine Hüdavendigar Vilayetine gönderilen bir başka yazıda, Emirali (İmralı) adasındaki emval-i metrukenin idare ve muhafazasının yapılması bildiriliyordu.¹⁸ Ayrıca hükümet, yerel halkın emval-i metruke işlerine karıştırılmamasını istemiş,¹⁹ terk edilmiş malların korunmasında hassasiyet göstererek, bazen vilayetlere 10 Haziran 1915 tarihli Talimatname doğrultusunda ayrı ayrı talimatlar göndermiştir. Trabzon Vilayetine gönderilen 5 Temmuz 1915 tarihli talimat²⁰ buna bir örnektir. Talimatnamede özetle şu maddeleri içeriyordu:

15 BOA. DH. ŞFR. 666/22. 2 Haziran 1331 / 15 Haziran 1915. Diyarbekir'de mallara yönelik yapılan bu yerel çalışmalar yeterli görülmemiş olacak ki, vilayetten Nezarete gönderilen sonraki tarihli bir başka yazıda, Ermenilerin büyük bir kısmı sevk edildiğinden Emval-i Metruke Komisyonunun acil olarak kurulması isteği bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 477/74. 14 Haziran 1331 / 24 Haziran 1915).

16 BOA. DH. ŞFR. 666/31. 15 Haziran 1331 / 28 Haziran 1915.

17 BOA. DH. ŞFR. 53/103. 27 Mayıs 1331 / 9 Haziran 1915.

18 BOA. DH. ŞFR. 54/107. 9 Haziran 1331 / 22 Haziran 1915.

19 İAMM'nden çeşitli vilayet, mutasarrıflık ve Emval-i Metruke Komisyon Başkanlıklarına gönderilen yazıda, yerel halkın emval-i metruke işlerine karıştırılmasının uygun olmadığı, tali komisyonların maliye ve mülkiye memurlarından oluşturulması gerektiği bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 54/106.; BOA. DH. ŞFR. 54/105. 9 Haziran 1331 / 22 Haziran 1915). Merkezden bu yönde tbligatta bulunulan yerlerden biri de Kayseri Mutasarrıflığıydı. Ancak gönderilen yazı, mutasarrıflıkça tam olarak anlaşılmamış olacak ki, Dâhiliye Nezaretinden yerel halkın karıştırılması uygun olmayan emval-i metruke işlerinden ne kastedildiği sorulmakta ve daha açık bilgi istenilmektedir (BOA. DH. ŞFR. 476/140. 10 Haziran 1331 / 23 Haziran 1915).

20 BOA. DH. ŞFR. 54/310. 22 Haziran 1331 / 5 Temmuz 1915.

Bir yerin tahliyesinden sonra içinde eşya bulunan bütün binalar, memurlar veya özel bir heyet tarafından derhal mühürlenerek koruma altına alınacaktır. Koruma altına alınan eşya ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alındıktan sonra han, depo, hamam kilise gibi yerlere gönderilip muhafaza edilecek ve boş kalan binalara muhacir yerleştirilecektir. Sahibi belli olmayan eşya ise bulunduğu köy adına kaydedilerek korunacaktır. Emval-i metruke arasında durmakla bozulması muhtemel olan eşya ve hayvanlardan ordu için gerekli olanlar senet karşılığında verilecek, kalan eşya ve arazide mahsuller varsa müzayede ile satılacak, talip çıkmazsa kiraya verilecektir. Kira ve satıştan elde edilecek gelirler ise mal sandıklarına teslim edilecektir. Dükkân, hamam, depo, fabrika gibi muhacirlerin yerleşmesine uygun olmayan binalar ve muhacirlere dağıtıldıktan sonra geri kalan arazi de müzayede ile satılacaktır. Bu işlemleri yerine getirmek üzere Nezaretten bir başkan ile idare ve maliyeden memur iki üyeden oluşan bir komisyon kurulacaktır. Talimatnamede yine komisyon tayin edilmeyen yerlerde Talimatname hükümlerinin uygulanmasının merkezi hükûmete ait olduğu belirtiliyordu. İskân edilen muhacirlerin düzenli kayıtlarının tutulması ve her birinin geçmişteki iktisadi durumları ile imar kabiliyetlerine göre dağıtılacak emlak ve arazinin cinsi, türü ve miktarının belirtildiği bir de defter düzenlenecektir.

Bu talimattan sadece iki gün sonra Trabzon'a gönderilen ve benzer ifadelerin yer aldığı bir başka yazıda ise ek olarak, emval-i metrukenin halka bedelsiz verilmesinin kanuni olmadığı, gönderilen Talimatnameye göre hareket edilmesi isteniyordu. Malların muhafazasının ve satılan eşya bedelinin sahibi adına mal sandıklarına verilmesi gerektiğinin altı bir kez daha çiziliyordu.²¹

Hükûmet, daha önce Rum mallarının idaresi için kurulmuş olan komisyonları Ermeni mallarının idaresi konusunda yetkili görmemiş, yeni komisyonlar kurulmasını istemiştir. Örneğin Adalar'dan sevk edilen Ermenilerin emval-i metrukesinin idaresi konusunda Karesi Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, Adalar'da önceden Rum mallarının idaresi için kurulmuş olan Edremit Emval-i Metruke Komisyonunun Ermeni mallarının idaresinin uygun görülmediği belirtilmiş, çıkarılan Talimatname çerçevesinde mülkiye ve maliye memurlarından oluşacak yeni bir komisyonun kurulması istenmiştir.²²

Hükûmet, komisyonların hangi bölgelerde kurulması gerektiği konusunda vilayetlerle görüş alışverişinde bulunmuş, gelen istekler dikkate alınarak yer belirlenmeye çalışılmış, bazen de görüş alınmaksızın komisyonların kurulma gerekliliği doğrudan o bölgeye bildirilmiştir.²³ Bu doğrultuda İAMM'nden Diyarbekir Vilayetine gönderilen yazıda, vilayetteki emval-i metrukenin idare ve muhafazası için özel bir komisyon kurulmasına gerek olup olmadığı soruluyordu.²⁴ Oysaki vilayet,

21 BOA. DH. ŞFR. 54/334. 24 Haziran 1331 / 7 Temmuz 1915.

22 BOA. DH. ŞFR. 54/187. 14 Haziran 1331 / 27 Haziran 1915; Eroğlu, *Tehcirden Milli Mücadele'ye Ermeni Malları*, s. 34.

23 İAMM'nden Kayseri Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, emval-i metrukenin muhafazası ve deftere kaydedilmesi için komisyon teşkilinin gerekli olduğu, bu konudaki ayrıntılı Talimatnamenin postaya verildiği bildirilmektedir (BOA. DH. ŞFR. 54/226. 15 Haziran 1331 / 28 Haziran 1915).

24 BOA. DH. ŞFR. 54/428. 30 Haziran 1331 / 13 Temmuz 1915.

Ermenilerin çoğunluğunun sevk edildikleri için bölgede acilen bir komisyon kurulması isteğini önceki tarihli yazısında dile getirmiş olmasına rağmen, yazışmalarda birtakım gecikmelerin olduğu, bu nedenle Nezaretin vilayetten bilgi almak istediği anlaşılmaktadır. Başlangıçta komisyon kurulmasına gerek duyulmayan yerlerde ise ihtiyaç duyulması üzerine Nezaretten acilen bölgeye bir komisyon görevlendirmesi isteniyordu.²⁵

Hükümet, komisyonların biran önce göreve başlamasını istiyordu. Bu yönde çeşitli bölgelerle yazışmalar yaptığı²⁶ gibi, kurulmuş olan komisyonların başkan ve üyelerinin tayinlerini de hemen gerçekleştirmiş,²⁷ bunların düzenlenecek seyahat belgesi ile birlikte acilen görev bölgelerine gitmelerini istemiştir.²⁸ Ancak bazı bölgelerde, komisyona başkan ve üye olarak tayin edilen kişilerin çalışmaları, yerel idareciler tarafından eleştirilmiş ve işlerini iyi idare edemediklerinden şikâyetle, bu kişilerin görevlerinden alınarak yerlerine yenilerinin tayin edilmesi istenmiştir.²⁹ Böyle durumlarla karşılaşmamak için, komisyon başkan ve üyelerine, çalışmalarını disipline etmek ve yaptıkları faaliyetleri kontrol altına almak adına görevlerinin sık sık merkezce hatırlatıldığı ve Talimatname gereğince on beş günde bir rapor istendiği görülmektedir.³⁰

Hükümet, komisyonların merkezle yapacağı yazışmalarda herhangi bir gecikme olmaması adına çıkabilecek aksaklıkların da biran önce giderilmesini istemiştir.³¹ Yine yazışmaları kolaylaştırmak için daha sonra yapılan bir düzenlemeyle, Ermenilerden kalan malların idaresi ile görevlendirilmiş komisyonların çekecekleri resmi telgraflardan para alınmamasına karar verilmiştir.³²

25 Mamuretülaziz Valisi Sabit Bey imzasıyla Nezarete gönderilen yazıda, Dersim’de duyulan ihtiyaç dolayısıyla bölgeye acilen bir Emval-i Metruke Komisyonunun gönderilmesi isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 483/23. 26 Temmuz 1331 / 8 Ağustos 1915).

26 İAMM’nden Karesi Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, oluşturulan komisyonun göreve başlamasının uygun olduğu belirtiliyordu (BOA. DH. ŞFR. 54/214. 20 Haziran 1331 / 3 Temmuz 1915).

27 Sivas Vilayeti ile Canik Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, bölgede kurulan Emval-i Metruke Komisyonu Başkanlığına emekli valilerden Mazhar Bey ve üyeliğine Hüsnü Bey (BOA. DH. ŞFR. 54/332. 24 Haziran 1331 / 7 Temmuz 1915), Diyarbekir Vilayetinde kurulan komisyon başkanlığına yine vali emeklilerinden Nazım Bey ve üyeliğine Reşad Bey (BOA. DH. ŞFR. 54/331. 24 Haziran 1331 / 7 Temmuz 1915), Bursa Vilayetindeki komisyonun başkanlığına Kırşehir Mutasarrıflığından emekli Abdullah Sabri Bey’in (BOA. DH. ŞFR. 484/125. 8 Ağustos 1331 / 21 Ağustos 1915) tayin edildikleri bildirilirken, Ankara Emval-i Metruke Komisyonu Başkanlığına tayini düşünülen eski Çorum Mutasarrıfı Nurettin Bey ile ilgili de acilen görüş isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 55A/187. 27 Ağustos 1331 / 9 Eylül 1915).

28 Urfa’da kurulan Emval-i Metruke Komisyon üyeleri adına hemen seyahat belgesi düzenlenerek, bunlara harcırah verilmesi ve hareket edecek ilk askeri trenle görev bölgelerine gitmeleri istenmekteydi (BCA. TİGM, 272.74/64/1/12).

29 Böyle bir şikâyet Kayseri Mutasarrıflığından gelmiş, Mutasarrıf Zekai Bey, Kayseri Emval-i Metruke başkanı Fethi Bey ile üye Naif Efendi’nin emval-i metruke işlerini iyi idare edemediklerinden, bunların yerine başka kişilerin tayininin uygun olacağı bildirilmişti (BOA. DH. ŞFR. 498/103. 12 Teşrin-i Sâni 1331 / 25 Kasım 1915).

30 Dâhiliye Nezaretinden çeşitli vilayet, mutasarrıflık ve komisyon başkanlarına gönderilen yazı örneği için bkz. BOA. DH. ŞFR. 54/442. 30 Haziran 1331 / 13 Temmuz 1915.

31 BOA. Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH. HMŞ.). 12/23. 1 Ağustos 1331 / 14 Ağustos 1915.

32 BOA. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 199/118. 1 Teşrin-i Sâni 1331 / 14 Kasım 1915; BOA. Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO). 4384/328745. 2 Teşrin-i Sâni 1331 / 15 Kasım 1915.

Talimatnamenin 33. maddesi ile muhacirin tahsisatından karşılanmak üzere Emval-i Metruke Komisyon başkanına günlük bir buçuk, üyelerine birer lira verilmesi, görev nedeniyle çevresindeki yerlere gittiklerinde ise ayrıca yolluk alabilmeleri düzenlenmişti. Asıl vazifesi emval-i metruke işlemlerini yürütmek olan mülkiye ve maliye memurlarına ise ayrıca ücret verilmemesi, sadece memuriyet yerlerinden uzağa gönderilmeleri durumunda yolluk veya komisyonların belirleyeceği miktarda harcırah verilmesi uygun görülmüştü.³³ Ancak bazı bölgelerde bu hususta tereddüde düşüldüğü ve merkezden bilgi istendiği görülmektedir. Bitlis'ten Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Emval-i Metruke Komisyonunun kurularak göreve başladığı bildiriliyor, liva ve kazalarda kurulacak komisyon başkan ve üyelerine ne miktarda yevmiye verilmesi gerektiği soruluyordu.³⁴ Talimatnamede resmi görevlilerin alacakları ücretler belirtilirken, bunlar dışında emval-i metrukenin korunması için tesis edilecek ambarlara tayin edilen ambar memurlarıyla kâtiplere ve metruk evlerin boşaltılması gibi işlerde çalıştırılacak kişilere ne kadar ücret verileceği beli değildi. Böyle durumlarda da yine Nezaretten bilgi istendiği görülmektedir.³⁵

Hükümetin bu çalışmaları doğrultusunda 1915 Temmuz ayı itibariyle kısa süre birçok bölgede malların idare ve muhafazasına yönelik kurulan ve çalışmalarına başlayan komisyonlar,³⁶ talimatnamede belirtilen esaslar çerçevesinde bir yandan Ermenilerden geriye kalan taşınır ve taşınmaz malları kayıt altına alırken, diğer yandan öncelikle hayvanları ve bozulması muhtemel malları müzayede usulüyle satmaya başladılar. Savaşın ağır şartları, başka bölgelerden karşılanması mümkün olmayan temel ihtiyaçların emval-i metrukeden karşılanmasını zorunlu kılmıştı. Bu nedenle hükümet, çeşitli vilayet, mutasarrıflık ve komisyonlara gönderdiği yazıda, temel ihtiyaçlarla alakalı olup dışarıdan alınması mümkün olmayan eşyaların talimatname hükümleri doğrultusunda açık artırmayla satışının uygun görüldüğünü bildirdi.³⁷ Hükümet, satış ve ferağ³⁸ gibi işlemlere, usulsüzlük ve bozgunculuğa meydan vermemek ve yapılan işlemleri vesikalandırmak gibi şartlarla izin vermiş, bölgelerden gelen istekler de bu yönde cevap bulmuştur. Bu bağlamda İAMM'nden Sivas Emval-i Metruke

33 BOA. DH. ŞFR. 54/316. 22 Haziran 1331 / 5 Temmuz 1915.

34 BOA. DH. ŞFR. 486/68. 18 Ağustos 1331 / 31 Ağustos 1915.

35 Diyarbekir'de ambar memur ve kâtiplerine uygun yevmiyelerin verilmesi (BOA. DH. ŞFR. 666/40. 28 Haziran 1331 / 11 Temmuz 1915), Trabzon'da da metruk evlerin boşaltılması için görevlendirilen kişilere yevmiye olarak bir mecdiyeye ödenmesine müsaade edilmesi isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 487/3. 20 Ağustos 1331 / 2 Eylül 1915).

36 Kurulan komisyonlar ve bunların sayıları ile ilgili bölgedeki yerel idarecilerin merkezi bilgilendirdiği görülmektedir. Örneğin Erzurum Valisi Tahsin Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, vilayet merkezinde üç, kazalarda bir ve Erzincan'da iki Emval-i Metruke Komisyonunun kurularak göreve başladıklarını haber veriyordu (BOA. DH. ŞFR. 479/107. 29 Haziran 1331 / 12 Temmuz 1915).

37 BOA. DH. ŞFR. 55/330. 16 Ağustos 1331 / 29 Ağustos 1915.

38 Bir kimsenin, bir şey üzerindeki tasarruf hakkını bir başkasına terk ve tefviz etmesidir. Gayrimenkuller bahse konu olunca, ferağ tabiri çoğu zaman devir tabiri ile ve birbirinden ayrıt edilmeksizin kullanılmaktadır. Hâlbuki bu iki kavram birbirinden farklıdır. Ferağ; miri arazi mutasarrıfının, arazi üzerindeki tasarruf hakkını, devletin izni ile bedelsiz veya bir bedel karşılığında başkasına terk etmesidir. Ferağda miri arazinin tasarruf yetkisi bir başkasına terk edilirken, devirde mülk arazinin mülkiyeti bir başkasına bırakılmaktadır (Halil Cin, "Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (AÜHFĐ)*, XXII-XXIII/1-4, Yıl: 1965-1966, s. 773).

Komisyonuna gönderilen yazıda, bozgunculuk ve suiistimale engel olacak tedbirlerin alınması şartıyla taşınır malların satışına izin verildiği bildiriliyordu.³⁹

Komisyonlar, satış işlemlerinin yanı sıra Ermenilerden kalan ekilmiş tarım arazilerinin biçtirilmesi ve mahsulâtının toplanmasından da sorumluydular. Emval-i Metruke Komisyonlarının denetimi altında, masrafi muhacirin tahsisatından karşılanacak bu işler için ordudan ve amele taburlarından hatta ahaliden de yardım alınıyordu. Komisyonların konuyla ilgili her türlü ihtiyaçları ise hükümet tarafından karşılanıyordu. Bu doğrultuda Dâhiliye Nezareti, komisyonların, ordu ve ahaliden ne kadar işçi, ne tür makine, alet ve edevata ihtiyaç duyduğunu soruyor ve gerekli yardımlar temin ediliyordu.⁴⁰ Böylece elde edilen ürünlerin hem zayı olmaması sağlanıyor, hem de zaman zaman bu mallardan ordunun ihtiyaçları karşılanıyordu.⁴¹

Komisyonların kuruluş amaç ve çalışmalarının misyoner ve konsolos raporlarına da konu olduğu görülmektedir. Bu raporlardan biri, ABD'nin Trabzon Konsolosu Oscar S. Heizer'in, Büyükelçi Henry Morgenthau'ya sunduğu rapordur. Heizer raporunda, komisyonların kurulmasını olumlu karşılamakla birlikte, çalışma yöntemleriyle ilgili eleştirel yaklaşmakta ve gözlemlerini dile getirmektedir:

1000 Ermeni evinin mobilyaları, polis tarafından birbiri ardına boşaltıldı. Mobilyaları, yatakları ve diğer değerli her şey şehrin etrafındaki büyük binalarda depolanıyor. Mallar bir sınıflandırmaya tabi değildir ve geri dönenlere mallarının iade edilmek üzere hükümet tarafından koruma altını alındığı fikri de komiktir. Mallar sistematik bir depolama veya etiketleme olmaksızın yığıldı. Kadın ve çocuklardan oluşan kalabalık bir grup Türk, evler boşaltılırken polisi izleyerek, ele geçirdikleri malları gasp ediyorlar. Bu olaylara her gün tanık oluyorum. Zannediyorum evleri boşaltma işi birkaç hafta sürecek ve bunu Ermenilere ait dükkân ve depolar izleyecektir. Komisyon, Ermenilerin borçlarını ödemek için onların evlerindeki eşya ve malların satışını konuşuyor. Alman Konsolosu bana Ermenilerin Trabzon'a dönüşüne izin verileceğini zannemediğini söyledi.

Ermenilerden kalan metruk mallar ve komisyonlar tarafından yapılan işlemleri değerlendiren Heizer, eşyaların depolara tasnif yapılmadan gelişigüzel konulduğunu ve bazı evlerin halk tarafından yağmalandığını, dolayısıyla da bir güvenlik zafiyeti oluştuğundan bahsetmektedir.⁴² Ancak komisyonun kurulduğu ve mallarla ilgili çalışmalarına başladığı gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır. Ayrıca toplanan eşyaların açık arttırmayla satılacağı da ifade edilmektedir ki, bu durum Talimatnamenin

39 BOA. DH. ŞFR. 54-A/385. 29 Temmuz 1331 / 11 Ağustos 1915; Bir başka örnek için bkz. BOA. DH. ŞFR. 55/294. 16 Ağustos 1331 / 29 Ağustos 1915. İAMM'nden Karesi Mutasarrıflığına gönderilen yazı.

40 BOA. DH. ŞFR. 54/301. 22 Haziran 1331 / 5 Temmuz 1915; BOA. DH. ŞFR. 54/382. 27 Haziran 1331 / 10 Temmuz 1915.

41 BOA. DH. ŞFR. 56/347. 27 Eylül 1331 / 10 Ekim 1915.

42 Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 63-64; Maraşlıyan, *The Armenian Qestion from Sevres to Lausanne*, s. 522; James Bryce ve Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916*, (Yay. Haz. Ara Sarafian), Gomidas İnstitute London 2009, s. 288.

maddeleri içerisinde yer almaktadır. Dönemin koşulları ve idari zayıflıktan dolayı birtakım sıkıntılar yaşandığı da bir gerçektir.

Komisyonların çalışmalarıyla ilgili önemli bir rapor da Erzurum'da görev yapan Amerikalı misyoner Stapleton'un Papaz H. J. Buxton ile görüşmesine aittir. Stapleton raporunda, 1915 Ağustosunda Türk Hükûmetinin İstanbul'dan bir komisyon atadığını, bu komisyonun görünüşte tehcire tabi tutulan Ermenilerin geride kalan mallarını korumak için Erzurum'a gönderildiğini ve bu mallara el koyup satışını yaptığını yazıyordu. Stapleton, göreve başlayan komisyon memurlarının yetki ve izin belgelerini görmek istediğini, bunun üzerine tartıştığı bir memurla ilgili merkeze yaptığı şikâyet üzerine memurun Hükûmet tarafından görevinden alındığını da söylemektedir. Bundan sonra bölgede ona saygılı davranıldığı ve vali üzerindeki nüfuzunun arttığını da belirtir⁴³ Stapleton'un bu tavrı, mallarla ilgili yapılan çalışmalarda, yabancı baskısını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca yapılan şikâyetlerin Hükûmet tarafından dikkate alındığı ve görev değişikliğine kadar gidildiği de görülmektedir.

Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wolff-Metternich ise Ermenilerin mallarıyla ilgili değerlendirmede bulunduğu raporunda, kalan arazi ve mallardan ziyade, söz konusu malların dağıtımı ile ilgili bilgiler vermektedir. Ermenilerden kalan ev, arazi ve köylere yerleştirilen Müslüman muhacirlerin iskân faaliyetlerine ve 10 Haziran tarihli Talimatnamenin konuyla ilgili maddelerine değinen Metternich, Müslüman muhacirlere iskân edildikleri yerlerin müzayede ile satılabileceğine dikkat çekmektedir. Malların türü, miktarı, yeri, kira bilgileri, hem satan hem de yeni sahibinin isimlerinin yazdığı detaylı listeler hazırlanacaktır. Bu doğrultuda Emval-i Metruke Komisyonlarının denetimi altında yapılacak faaliyetleri de değerlendirmiş olan Metternich, satış sonucu elde edilen paranın sahipleri adına bankada koruma altına alınacağını ve daha sonra verilecek bilgilere göre sahiplerine ödeneceği yönündeki Osmanlı hukuk düzenlemesinden de bahsetmektedir. Komisyonların kayıt işlerine dair değerlendirmelerine rağmen Metternich, yapılan hukuki çalışmalarda mal sahiplerinin haklarını koruyacak önlemler alındığına dair bir kanıt olmadığını söylemektedir.⁴⁴

Komisyonların sorumluluğu altındaki satışlarla ilgili bilgiler veren bir başka rapor da 22 Ocak 1915 tarihli olup, uzun süre Osmanlı topraklarında görev yapmış Doktor Hoover'a aittir: "Pazar alanında ev eşyaları ve özel eşyalar için açık artırmalar düzenleniyordu. Kimsenin özel bir alım yapma hakkı yoktu ve fiyatların resmi görevliler tarafından onaylanması gerekiyordu..."⁴⁵ Hoover'in raporu, komisyonların çalışmalarını, yapılan hukuki düzenlemeler doğrultusunda usulüne uygun olarak yürüttüklerini göstermektedir. Dahada önemlisi satışların resmi bir fiyat belirlenerek yapılmasıdır. Raporunda, usulsüzlüklere de değinen Hoover, bunun genellikle halk tarafından yapıldığını belirtmektedir.

43 Bryce-Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele*, s. 234.

44 Maraşlıyan, *The Armenian Question from Sevres to Lausanne*, s. 522-523.

45 Bryce-Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele*, s. 394.

Raporların yanı sıra misyonerlerin tuttıkları günlüklerde de Ermenilerden kalan mallarla ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Tarsus'ta yaşayan Christie adlı misyoner 4 Ağustos tarihli yazısında, Tarsus'ta dükkânda stoklanan malların Türkler tarafından kayda geçirildiğini yazıyordu.⁴⁶ Bu kayıt işleminin belirtilmemesine rağmen bölgede yetkili olan Emval-i Metruke Komisyonu tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.

26 Eylül 1915 Tarihli Geçici Kanun

10 Haziran 1915 tarihli Talimatnamede sevk edilen Ermenilerin mallarının idaresi ve korunması ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmasına rağmen bunlara ait borç ve alacaklarla ilgili herhangi bir madde yer almamaktaydı. Oysaki sevke tabi tutulan Ermenilerin başta Osmanlı Devleti olmak üzere pek çok yabancı devlet ve şirketlere de borcu bulunmaktaydı. Özellikle Rum ve Ermenilerle ekonomik ilişkiler içerisinde bulunan Alman ve Avusturya-Macaristan ticari kuruluşları ve bankaları, devlet nezdinde talep ve şikâyetlerde bulunuyorlardı. Bu durum, söz konusu devletler ve bunlara ait kurumlarla, Osmanlı Devleti arasında bir dizi nota savaşının başlamasına sebep oldu. Bu nota savaşına devam ederken,⁴⁷ birçok bölgeden Ermenilere veya onlardan alacağı bulunan kişilere ait olup Avusturya ve Alman bankalarına ciro edilen senetlerle ilgili müracaatlar geliyordu. Erzurum'dan gelen böyle bir istek karşısında, İAMM'den Erzurum Vilayetine gönderilen yazıda, sözü edilen şahıslara ait olup, Alman ve Avusturya bankalarına ciro edilen senetlerdeki ciro işlemlerinin iptaline gerek olmadığı belirtiliyordu.⁴⁸

Hükümet, Ermenilerin borç ve alacaklılarıyla ilgili yeni birtakım tedbirler almaya çalıştı. Bu amaçla Dâhiliye Nezaretinin birçok vilayet, mutasarrıflık ve Emval-i Metruke Komisyonlarıyla bir dizi yazışmalarda bulunduğu görülmektedir. Nezaret bu yazışmalarında, kayıtların kaybolmaması için borç ve alacaklara dair senetlerin usulüne uygun ve herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için düzenli bir şekilde defterlere kaydedilmesini ve malların yabancıların eline geçmesine müsaade edilmeyerek muhafazasını emretmekteydi.⁴⁹ Nezaret ayrıca çeşitli vilayet ve

46 Bryce-Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele*, s. 418.

47 13 Eylül tarihli Alman ve 21 Eylül tarihli Avusturya-Macaristan Sefaretlerinin notalarına karşı, Osmanlı Hükümetinin cevabı gecikmedi. 9 Ekim 1915'de müttefik sefaretlerine gönderilen muhturada, öncelikle söz konusu iki notanın Osmanlı iç işlerine müdahale olarak değerlendirildiği, Osmanlı vatandaşlarının bir kısmını ilgilendiren önlemlerin, ülkede ikamet etmekte olan yabancıların çıkarlarına kaçınılmaz olarak zarar verecek olsa bile bunun diplomatik girişim konusu olamayacağına altı çiziliyordu. Muhtıra, ülkesinde güvenliği ve asayişini sağlamakla yükümlü her hükümetin, patlak veren bir isyan hareketini kalıcı bir şekilde bastırmak için gerekli önlemleri almasına yetkisi olduğu hatırlatılarak, hükümetçe gerekli tedbirlerin alındığı, sevk edilen Ermeniler ve bunlardan alacağı bulunan kişi ve kurumların haklarının korunması için kanunname hükümlerine uygun hareket edilmesi istegiyle son buluyordu (BOA. BEO. 4376/328197.).

48 Söz konusu senetler, kendisine ciro edilen yani bedeli almaya yetkili olan sahibi için imtiyaz hakkı vermiyordu. Ayrıca nakledilen kişilerin borçlarının emval-i metruke değerlerinden fazla olması durumunda terk edilmiş malların hesaplarından belli bir oran dâhilinde ödeme yapılacağı için bu tür ciro işlemlerinin iptaline gerek olmadığı bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 60/89. 9 Kanun-i Sâni 1331 / 22 Ocak 1916).

49 BOA. DH. ŞFR. 54/393. 28 Haziran 1331 / 11 Temmuz 1915. Dâhiliye Nezaretinden Trabzon Vilayetine gönderilen yazı. Sivas Vilayetine gönderilen yazıda ise devletin sevk edilen Ermenilerin borçlarının ödenmesine karar verildiği ve yapılacak muamelelerin kanunlara uygun olması gerektiği bildiriliyordu (BOA. DH. ŞFR. 55/196. 11 Ağustos 1331 / 24 Ağustos 1915).

mutasarrıflıklara gönderdiği yazıda, borç ve alacakların tasfiyesi ile ilgili hukuki bir düzenlemenin yapıldığına ve buna dair talimatnamenin gönderilmek üzere olduğuna dikkat çekerek, borç ve alacak ödemelerinde haksızlığa sebebiyet vermemek üzere, o an için bir işlem yapılmamasını ve bunların şimdilik hususi bir deftere kaydedilmesini istemekteydi.⁵⁰ Bu konuda bir diğer yazışma da Mamuretülaziz Vilayeti ile yapılmış, nakledilen Ermenilerin borç ve alacaklarının ödenmesine dair talimatname gelene kadar alacaklarının kaydıyla yetinilmesi ve mallarının koruma altına alınarak, bozulabilir eşya ile hayvanlarının açık artırma ile satılması gerektiği bildirilmiştir.⁵¹ Görüldüğü gibi Nezaret, konuyla ilgili yazışmalarında, kayıtların titizlikle tutulmasının altını çiziyor ve gerektiğinde merkeze gönderilmesini emrediyordu. Zira borç iddiasında bulunanlar için bu kayıtlara başvurulması kaçınılmazdı.

Bu süreçte Ermenilerin borçlarıyla ilgili hükümetin yanı sıra Ziraat Bankasının da büyük bir sıkıntı yaşadığı görülmektedir. Zira Ermenilerin borçlarına karşılık mallarını rehin olarak bıraktıkları kurumlardan biri de Ziraat Bankası idi. Ermenilerin borçlarına yönelik herhangi bir yaptırım bulunmadığı bu dönemde, Ziraat Bankası Banka Kanunu, bankaya borcu olanlarla ilgili birtakım hükümler içermekteydi. Bu Kanunun 29. maddesinde, rehin olarak bırakılan mal, banka borcunu ödemeye yeterli değilse, borçlunun rehin olmayan malının dahi mahkemeye başvurmaksızın icra dairesince haciz edilebileceği veya satılabileceği yer alıyordu. Aynı kanunun 25. maddesinde ise bankanın bu işlemlerine karşılık, borçlunun, kefil ya da farklı bir kişi tarafından yapılacak itiraz ile açılacak bir davanın ertelenemeyeceği açıkça ifade ediliyordu.⁵²

Bu açık ifadelere rağmen Ziraat Bankasının nakledilen Ermenilerden kalan borçları temin etme konusunda hayli sıkıntı yaşadığı ve bu konuda Ticaret ve Ziraat Nezaretinden de görüş istediği görülmektedir. Ticaret ve Ziraat Nezaretince 25 Eylül 1915 tarihinde hazırlanan tezkerede, Ermenilerden kalan borcun onların yerlerine iskân edilenlere devredilmesi önerisinde bulunuluyor ve Ermenilerin mallarını idare etmek için kurulmuş komisyonların bu mallardan elde edilen gelirleri mal sandıklarına iade ederek, bankaya olan borçlarına dair herhangi bir ödeme yapmadıklarından şikâyet ediliyordu. Bir başka şikâyet konusu da Maliye Nezaretinin önceliğini, rehin bırakılan malların sahipleri ya da kefillerinin oluşturmasıydı. Nezaret, bunlar tarafından herhangi bir müracaat olur diye ihtiyaten bankanın bu borçtan istifade etmesinin şimdilik ertelenmesini istiyordu. Ancak bu durum bankanın giderek artmakta olan sermaye ihtiyacını karşılayamamasına neden olacağından Ermenilerden kalan borcun, onların taşınır mallarından elde edilecek gelirlerinden peşin olarak ödenmesi gibi istekler yer alıyordu.⁵³

Hükümet, borçların tasfiyesine geçmeden önce resmi işlemleri ve kayıtları bir düzene oturtmak istiyor, yetkililere konuyla ilgili olarak yaptığı uyarıları yineliyordu. İhtiyaç

50 BOA. DH. ŞFR. 54-A/368. 28 Temmuz 1331 / 10 Ağustos 1915; Bu konuda bir başka örnek için bkz. DH. HMŞ. 12/41. 15 Ağustos 1331 / 28 Ağustos 1915.

51 BOA. DH. ŞFR. 55/104. 6 Ağustos 1331 / 19 Ağustos 1915.

52 BOA. BEO. 4361/327058. 5 Mayıs 1331 / 18 Mayıs 1915.

53 BOA. BEO. 4361/327058. 5 Mayıs 1331 / 18 Mayıs 1915.

dâhilinde başvurulmak üzere mallarla ilgili ayrıntılı bilgilerin bulunduğu cetveller hazırlanıyordu. Vilayet, mutasarrıflık ve Emval-i Metruke Komisyonlarına gönderilen emirlerde, benzer ifadeler tekrar edilerek, nakledilen Ermenilerin borçlarının daha sonra tasfiye edilmek üzere şimdilik mallarının çeşit, miktar ve isimlerinin yazılı olduğu cetvellerin gönderilmesi isteniyordu.⁵⁴ Bu emrin ulaştığı bölgelerde uygulandığı görülmekte, merkeze bu konuda bilgilendirici yazılar gelmekteydi. Adana, Mersin ve Tarsus civarında faaliyette bulunan Emval-i Metruke Komisyonu da Dâhiliye Nezaretini bilgilendirerek, bölgedeki emval-i metrukenin yazılarak muhafaza altına alındığını, borç tasfiyesine ve diğer işlemlere dair yapılan müracaatların ise kurulacak Tasfiye Komisyonları tarafından değerlendirileceğini ifade ediyordu.⁵⁵ Ancak bazı bölgelerde müracaatlar artmakta, hatta alacak iddiasında bulunanlar, bu iddialarını mahkemelere taşımaktaydılar. Böyle durumlarda, açılan davaların ertelenmesi gündeme geliyor, merkezden yetkililerin uyarılması konusunda ayrıca talimat gönderilmesi isteniyordu. Sivas Emval-i Metruke Komisyon Reisi Mazhar Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, gelen emir üzerine şimdilik yapılan müracaatların kaydının alındığını, ancak bu konuda açılan davaların ertelenmesi hususunun adliyece savcı ve hâkimlere tebliğ edilmesi gerektiğini bildiriyordu.⁵⁶

Devlet, yaptığı yazışmalarla sorunu çözmeye çalışmış, ancak giderek artan talepler karşısında geçici çözümlerle sorunu gideremeyeceğini anlayarak, 26 Eylül 1915'de, sevk ve iskân edilen kişilerin mülkleri, borçları ve alacakları ile ilgili olarak "Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyun ve Matlubatı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat" adı ile 11 maddelik geçici bir Kanun çıkardı;⁵⁷

Çıkarılan bu geçici Kanunla, Ermenilerden geriye kalan mallar, borçlar ve kredilerin idaresi ile tasfiyesi, Dâhiliye Nezaretine bağlı kurulacak olan Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarınınca yürütülecektir. Vakıfların idaresi Evkaf Nezaretine, diğer mallar da Maliye Nezareti idaresine bırakılırken, taşınmaz mallar, bu nezaretler adına kayıtları yapıldıktan sonra tasfiye edilecek veya satılacak, mallardan elde edilen gelirler, masraflar çıkarıldıktan sonra sahiplerine verilecektir. Bahsi geçen kişilerin dava konusu olmayan taşınır mallarından elde edilecek gelirler ise sahipleri adına emaneten mal sandıklarına yatırılacaktır.

Kanunun ikinci maddesi, terk edilmiş mallarla ilgili olarak ortaya çıkacak istihkak⁵⁸ ve diğer davalarda, Maliye Nezaretine bağlı olan Defter-i Hakani memurlarının hasım

54 BOA. DH. ŞFR. 55/184. 11 Ağustos 1331 / 24 Ağustos 1915.

55 BOA. DH. ŞFR. 492/96. 25 Eylül 1331 / 8 Ekim 1915.

56 BOA. DH. ŞFR. 491/62. 16 Eylül 1331 / 29 Eylül 1915.

57 Kanunla ilgi ayrıntılı bilgi için bkz. BOA. Dosya Usul-i İradeler Tasnifi (DUİT.), 93/18. 13 Eylül 1331 / 26 Eylül 1915; Takvim-i Vekâyi, 14 Eylül 1331 / 27 Eylül 1915 Sayı: 2303; İkdâm, 15 Eylül 1331 / 28 Eylül 1915 Sayı: 6687; Salâhaddin Kardeş, "Tehcir" ve *Emval-i Metruke Mevzuatı*, Ankara 2008, s. 23-31; Salâhaddin Kardeş, *Millî Emlâk Mevzuatı Kılavuzu*, Ankara 1981, s. 48; Ali Elbeyoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Tapu ve Emval-i Metruke*, Ankara 2014, s. 96-99; Önder Aytac, "Emval-i Metruke", *Adalet Dergisi*, 42, Yıl: 2012, s. 9-10; Gust, *Alman Belgeleri*, s. 499-501.

58 Daha sonra yapılan bir çalışma ile emval-i metruke üzerinde hak iddia edenlerle ilgili olarak komisyon ve mahkemelerin ne gibi bir usul takip etmesi gerektiği ile ilgili bir de düzenleme yapılmıştır (BOA. DH. HŞŞ. 1-1/6-16. 4 Mayıs 1332 / 17 Mayıs 1916).

olacağı yönündedir. Yani bu tür davalarda, Osmanlı iç hukukunun bir gereği olarak Defter-i Hakani memurları muhatap kabul edilmektedir. Yine aynı madde ile herhangi bir haksızlığa meydan vermemek için önlemler de alınmış, bahsi geçen kişilerin nakil tarihlerinden 15 gün önce yapılan ferağ işlemlerinde muvazaa veya gabn-i fahişin varlığı tespit edildiği takdirde bu işlemlerin fesh ve iptal edileceği belirtilmiştir.

Kanun içerisinde dikkat çeken hususlardan biri de, 4. maddede terk edilen mallar ile nakledilen kişi üzerinde hak ve alacakları olduğunu iddia edenlere, taleplerini sunmak için verilen süredir. Bu süre, Osmanlı ülkesinde ikamet edenler için iki ve yabancı ülkelerde bulunanlar için de dört aydır. Ancak bu durum, Osmanlı Devleti'nin tasfiye işlemlerini biran önce sonuçlandırıp, alacak ve borçlarla ilgili şikâyetlerin önüne geçmek istemesi olarak yorumlanabilir. Zira Alman ve Avusturya-Macaristan Devletlerinin müdahalelerinin 26 Eylül 1915 tarihli Kanunun çıkarılmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹ Yine de kanunun dördüncü maddesi, ihtiyacı karşılamaktan yoksundur. Nitekim madde, terk edilmiş malların sahiplerinde alacağı olanlarla ilgilidir ve alacaklılara komisyonlara müracaat mecburiyeti getirmekte, bunu da belirli bir süreye bağlamaktadır. Kanunun verdiği süre, ülkede devam eden savaş durumu dikkate alındığında yetersizdir. Üstelik birçok yerde yine savaş koşulları yüzünden komisyonların kurulması mümkün olamamış, bu nedenle müracaat makamı da bulunamamıştır. Ancak hükümetin bu süreyle ilgili olarak yapılacak işlemler doğrultusunda farklı düzenlemelere gittiği de görülmüştür. Nitekim bu süre, doğrudan nakledilen kişi üzerinde hak ve alacakları olduğunu iddia edenlere başvuru için verilen süredir. Kanunda adı geçen şahısların üçüncü şahıslardan alacakları için başvuru süresi ile ilgili herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Komisyonların da bu süre zarfında yapılması gereken uygulamaları tamamlayamayacağı göz önünde bulundurularak, bu müracaatların süre ile kısıtlanmamasına karar verilmiştir.⁶⁰

Kanunla ilgili bir diğer hususta, alacaklı olan kişilerin kayıt ve kabul ettirme ile her türlü tebligata esas yer olarak komisyonun bulunduğu mahalde bir ikametgâh göstermeleri zorunluluğu idi. Aslında bu koşul, Osmanlı kanunları içerisinde çok daha öncesinde var olan bir uygulamadır. 1879 yılında kabul edilen Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu⁶¹ menkul ve gayrimenkul davalarında takip edilecek esaslara dair birtakim hükümler içeriyordu. Buna göre, "Emvali gayrimenkule ile alakalı mülkiyet ve tasarruf davaları, buldukları mahal mahkemesinde görülür. Sebep ve anlaşmalardan doğan gayrimenkul davaları, bu malın bulunduğu mahallerden herhangi birinin mahkemesinde açılabilir." Böylece gayrimenkule ilişkin davalarda

59 Hilmar Kaiser, "1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları", adlı çalışmada özellikle Alman müdahalesinin Kanunun çıkmasında etkili olduğunu dile getirmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Kaiser, "1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları", s. 137-141.

60 BOA. DH. HMS. 12/78. 23 Kanun-i Sâni 1331 / 3 Şubat 1916.

61 Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu, 1807 tarihli Fransız usul ve sistem kanunlarından yararlanılarak hazırlanmış, hem nizamiye hem de ticaret mahkemelerinde uygulanmak üzere 1879 yılında yürürlüğe girmiştir. Mecellede de sık sık atıflarda bulunan ve karma bir yapıya sahip olan Kanun, yapılan değişikliklerle birlikte 4 Ekim 1927 yılına kadar yürürlükte kalmıştır (Düstur, I. Tertip, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1302, IV, s. 190-262; Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku, (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İstanbul 1986, s. 46; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, Giriş ve Kamu Hukuku, İstanbul 1995, s. 421).

gayrimenkulün bulunduğu yer mahkemesi kesin yetkili kılınmıştır. Bu durum, gayrimenkullere ilişkin davaların o gayrimenkulün bulunduğu yer mahkemesinden başka bir yer mahkemesine nispeten çok daha seri, kolay, zahmetsiz, güvenilir ve az masrafla görülmesi gibi sebeplerle açıklanabilir. Gerçekten bu tür davalar genellikle mahallinde şahit dinlenmesi, keşif yapılması gibi bir takım işlemleri gerektirmektedir. Bütün bu işlerin yapılmasında başka bir yer mahkemesinin yetkisinin kabul edilmiş olması, masraftan başka, emek ve zaman kaybına sebep olacağından, ayrıca gayrimenkulün bulunduğu yer mahkemesinin yetkisinin kabul edilmesinin pratik ve faydalı olacağı düşünüldüğünden böyle bir karar uygun bulunmuştur.⁶² Görüldüğü gibi ikamet gösterme zorunluluğu, söz konusu mallarla ilgili açılacak davalar ve daha önceki kanunlar göz önünde bulundurularak konulmuş bir hükümdür. Bu nedenle gösterilen yerde ikamet ettiklerini ispat edemeyenlerin mahkeme hakkının geçersiz sayılması da yine aynı kanunun maddelerince desteklenmiştir.⁶³ Yapılacak uygulamalarda ise ilgili Tasfiye Komisyonları yetkili kılınmıştır.⁶⁴

Komisyonlar, her çeşit alacak ve borçların gerekli delillerinin doğruluğunu araştırarak, bunlardan doğru gördüklerini kabul edip kaydedecektir. Gerektiğinde dava konusu olan mallarla ilgili hukuki sürecin takibi de komisyonların görevleri arasındadır. Bu doğrultuda komisyonlar, terk edilmiş mallarla ilgili istihkak davalarının sahiplerini yazıyla ait olduğu mahkemeye sevk ettikten sonra, her kişinin mallarıyla ilgili ayrıntıları bildiren ayrı ayrı mazbatalar düzenleyerek, bunların onaylı örneklerini gerekli yerlere asılmak suretiyle ilgililerine tebliğ ve asıllarını ilgili evrakıyla birlikte savcıya ulaştıracaklardır. Savcı, bu mazbataları tescil talebiyle borçlunun naklinden evvelki kanuni ikametgâhın mensup olduğu Bidayet Hukuk Mahkemesi (Asliye Mahkemeleri)'ne gönderecektir. Alacak sahipleri mazbatalara karşı, ilan tarihinden itibaren on beş gün içinde ilgili mahkeme huzurunda itiraz hakkına sahiptirler. Bu sürenin sonunda mahkeme, savcı hazır olduğu hâlde, gerekli incelemeyi yapacaktır. İtiraz olmuş ise itiraz eden, komisyon başkanını veya vekilini acilen davetle itiraz ve savunmalarını dinledikten ve lüzum göreceği değişikliği yaptıktan sonra, her mazbatayı tescil ederek ilam hâlinde, bir sonraki madde gereğince işlem yapılmak üzere komisyonlara verecektir. Bu ilamların içerdiği hükümlere itiraz edilemez ve temyiz yolu da kapalıdır.

Bu Kanunun uygulanmasından Evkaf, Dâhiliye, Adliye ve Maliye Nezaretleri sorumludur. Kanunun neşrinden itibaren yürürlüğe girmiş olmasına rağmen, bazı bölgelerde tam olarak anlaşılmadığı, bu durumun, merkezin zaman zaman Kanun maddeleri ile ilgili tek tek açıklama yapmasına neden olduğu görülmektedir.⁶⁵

26 Eylül 1915 tarihli Geçici Kanun dönemin Ayan Meclisi'nde büyük tartışmalara sebep oldu. Ayan Meclisi üyesi Ahmet Rıza Bey, 11 Ekim 1915 tarihli toplantıda Kanunun on birinci maddesinin değiştirilmesine dair teklifte bulundu. Ahmet Rıza Bey, Kanun maddesindeki değişikliği; savaş dolayısıyla kimsede mal ve mülk olacak durumun olmaması, arazi ve emlakın satıldığı bölgelerde bunların satışından asıl

62 Ergun Önen, "Gayrimenkul Davalarında Yetki", *AÜHFD*, XXII-XXIII/1-4, Yıl: 1965-1966, s. 581-583.

63 Düstur, I. Tertip, 1302, IV, s. 224.

64 BOA. DH. HMs. 12/56. 10 Kanun-i Sâni 1331 / 23 Ocak 1916.

65 BOA. DH. HMs. 1-1/6-6. 16 Mart 1332 / 29 Mart 1916.

istifade edecek çiftçilerle yerli halkın yine savaş nedeniyle yerlerinde bulunmaması, emlak ve araziye alacak kişilerin para bulmaktan aciz oluşu ve bu sebepten dolayı yapılacak satışların hem sahiplerini büyük zarara uğratması, hem de o bölge ahalisinin satıştan istifade edememesi gibi sebeplerle ileri sürmüştü. Ahmet Rıza Bey, ayrıca Meclis-i Umuminin açılışından önce yapılan ve Meclis-i Ayanda müzakere edilmeden yürürlüğe konulan bu Geçici Kanunun, yapılış suretinin de Kanun-i Esasi'nin elli üçüncü maddesine aykırı olduğunu dile getirerek, Kanunun yayımlandığı tarihten itibaren geçerli olmasına karşı çıkmıştı. Ahmet Rıza Bey'in bu teklifi, Heyet-i Umumiye Encümenine havale edilmiş,⁶⁶ ancak Encümeden herhangi bir sonuç alınamamıştır.

Ahmet Rıza Bey'in Kanunla ilgili itirazları bundan sonra da devam etti. Meclis-i Ayanın bir başka toplantısında aynı konu tekrar gündeme geldi. Ahmet Rıza Bey, Meclis-i Mebusanda müzakere edilen Kanunun, Meclis-i Ayana gelmeden yürürlüğe konmasına karşı çıktığı için on birinci maddede geçen

Bu kanun tarihi neşrinden itibaren geçerlidir” ifadesini sakıncalı bulunduğunu şu şu sözlerle dile getirdi: “Bendeniz Kanun-u Esasi'nin malum olan maddesi metnine tatbiken o layihayı Heyeti Celileye takdim ettim. Kanunu Esasi, Ayanın, kanunun bir maddesini tadili hakkı vardır diyor. Bu kanun tamamen hükümden sakıt olsun dersem, o vakit bu, Kanun-u Esasi'ye mugayir diye belki teklifi vakiimi reddedeceksiniz. Onun için işte bu mütalaa üzerinedir ki, “Bu kanun tarihi neşrinden itibaren meridir” fıkrasını tadil etmek istedim ve bu tadilden takip ettiğim maksat, kanunu mezkûrun mevkii meriyete konmamasını temin etmekten ibaretti.”⁶⁷

Ahmet Rıza Bey'in itirazlarına rağmen Kanun uygulamaya konmuş, hükümetin konuyla ilgili başlattığı hukuki süreç devam etmiştir.

8 Kasım 1915 Tarihli Nizamname

Hükümet, Ermenilerin borçları ve alacakları ile ilgili hukuki düzenlemelerine devamla, daha önce çıkarılan 26 Eylül tarihli Geçici Kanunun kimler tarafından ve nasıl uygulanacağına dair 8 Kasım 1915'de 25 maddelik biri taşınmaz mallara, diğeri Tasfiye Komisyonlarının kuruluşu ile görev ve yetkilerine dair iki bölümden oluşan bir nizamname yayımladı. “13 Eylül 1331 Tarihli Kanun-ı Muvakkatın Suver-i İcraiesini Mübeyyin Nizamname” adını taşıyan düzenleme ana hatlarıyla şu hususları içeriyordu:⁶⁸

66 Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC.) 28 Eylül 1331 / 11 Ekim 1915, D. III, C. I, İçt. I, İ. n. 28, s. 441.

67 MAZC. 30 Teşrin-i Sâni 1331 / 13 Aralık 1915, D. III, C. I, İçt. II, İ. n. 10, s. 133-136; Maraşhyan, *The Armenian Qestion from Sevres to Lausanne*, s. 523; Tessa Hofmann, *Takibat, Tehcir ve İmha Osmanlı İmparatorluğu'nda 1912 - 1922 Yılları Arasında Hristiyanlara Yönelik Yaptırımlar*, (Çev.: Suzan Zengin), İstanbul 2013, s. 120.

68 Nizamname hakkında bkz. BOA. DUİT. 93/17. 26 Teşrin-i Evvel 1331 / 8 Kasım 1915; Takvim-i Vekâyi, 28 Teşrin-i Evvel 1331 / 10 Kasım 1915, Sayı: 2343; Lutfik Kuyumcuyan, *Türk Hukuk Mevzuat Rehberi*, İstanbul 1933, s. 392; Kardeş, “*Tehcir*” ve *Emval-i Metrûke Mevzuatı*, s. 39-68.

Nizamnamenin birinci bölümünde taşınmaz mallara ilişkin yapılacak muamele ve kayıt işlemlerine dair ayrıntılı bilgiler yer alıyordu. Komisyonların kuruluşlarına kadar bir ön çalışma olmak üzere bölgede, o mahallin en büyük mülkiye memuru tarafından yine o mahallin en büyük mal memurunun başkanlığında vergi, tapu ve nüfus idarelerinden ve mevcut ise Evkaf Dairesinden alınacak birer memurdan oluşturulan heyetler, nakil tarihinden on beş gün öncesinde ve nakil emrinden sonra yapılan ferağ işlemleriyle ilgili incelemeler yaparak bunlara dair üç gün içinde cetveller hazırlayacaklar ve altını mühürleyip Tasfiye Komisyonuna vereceklerdir. Nakil tarihi, ilk nakil emrinin verildiği gün kabul edilecek, mahallinin en büyük mülkiye memuru tarafından yazılı olarak onayla belirlenecek ve gerçekleştirilecektir.

Bu işlemler tamamlandıktan sonra taşınmaz mallarla ilgili ayrıntılı kayıtlar tutulacaktır. Bunlara dair tutulan defterlerin altı, heyet tarafından imzalandıktan sonra birer nüshası incelenmesi amacıyla idare meclislerine ve ikinci nüshaları ilgililerin müracaatına hazır bulundurulmak üzere tapu sicili müdürlüklerine verilecektir. Kayıtlar tutulurken işlemlerin doğruluğu için önceki kayıt bilgilerine bakılabileceği gibi gerektiğinde yaşlı ve güvenilir kişilerin bilgilerine de başvurulacaktır. Yine bu taşınmaz mallar için kayıtlarına ve vergi kıymetlerine bakılarak değer biçilecek, defterler ait olduğu Maliye ve Evkafa ve bunların birer onaylı örnekleri de Tasfiye Komisyonuna verilecektir. Maliye ve Evkaf hazineleri adına doğrudan doğruya veya hükmen yapılacak kayıtlardan ise harç ve vergi alınmayacaktır.

Tasfiye Komisyonlarının Kuruluşu ve Çalışmaları

8 Kasım 1915 tarihli Nizamnamenin ikinci bölümünde komisyonların kuruluş ve yetkileri ayrıntılı bir şekilde belirlenmişti. Komisyonlar, Dâhiliye ve Adliye Nezaretlerinin birlikte tayin ve ilan edecekleri mahallerde kurulacak, Dâhiliye Nezaretinin tayin edeceği bir başkan ile Adliye ve Maliye Nezaretleri tarafından atanan birer kişiden oluşacaktı. İşlerin önemli ve yoğun olduğu yerlerde, gerektiğinde komisyona Maliye ve Dâhiliye Nezaretlerinden birer üye ilaveten atanabilecekti. Komisyon başkanları, tasfiye meselelerine kesinlikle müdahale etmemek üzere, lüzumu kadar memur ve kâtip istihdamına da yetkili olacaktır.

İşlemlerin azlığı nedeniyle komisyon kurulmasına lüzum görülmeyen yerler de düşünülmüş, bu mahallerde, nakledilen kişilerle ilgili tasfiye işlemlerinin o mahalle en yakın yerde kurulan komisyona ait olduğu belirtilmiştir. Komisyonların işlerini kolaylaştırmak için ilgili daireler, kurumlar, bankalar ve fertler, komisyon başkanları tarafından istenilen hesapları ve gerektiğinde bunları ispatlayıcı bütün belgeleri derhal vermeye mecbur tutulmuşlardır. Ayrıca komisyonlar, nakil olunan kişilerde alacakları olduğunu iddia edenlerin inceleme taleplerinde, borçluların ele geçmiş ticari defterleri bulunduğu takdirde, bunlar ile karşılaştırma için icra, mahkemeler ve resmi dairelerde yazı, mühür veya imzalarını içeren evrak ve iddialarını doğrulayan belgeler mevcut ise bunları celp edecekler, derin soruşturma yapacaklardır.

Kiliselerde mevcut eşya, resimler ve kutsal kitaplar deftere yazılarak korunacaktır. Okullarla manastırların bütün okul malzemelerinin kullanım hakkı Maarif idarelerine

devrolunurken, sahipleri belli olmayan mallar da düşünülerek, bunların bedellerinin Hükümet tarafından köy veya mahalle halkının iskân edildiği bölgeye gönderileceği belirtiliyordu.

Komisyon başkan ve üyelerinin yetki düzeylerinin ayrıntılı bir şekilde belirtildiği Nizamnamede, bunların alacakları ücretler hakkında da bilgi verilmiş, tutulacak kayıtlarda ve incelemelerde büyük bir titizlik gösterilmesi istenmiştir. Yapılacak ilgili işlemlerde tek yetkili olarak komisyonlar görülmüyordu, bu nedenle Nizamnamenin yürürlüğe konulmasından önce, hükümetçe kurulmuş heyetler tarafından düzenlenen ve yapılan bütün evrak ve işlemlerin Tasfiye Komisyonlarına devredileceği bildiriliyordu. Komisyonların yapacakları işlemlerin Hükümetin kontrolü altında olduğu hatırlatılırken, satışların sahiplerini zarara uğratılmaksızın en yüksek değerde yapılmasına dikkat edilmesi de diğer hükümler arasında yer alıyordu. Görülecek herhangi bir ihmalde ise komisyon başkan ve üyeleri sorumlu tutulmaktaydı. Böylece komisyonların görevlerini kötüye kullanmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu düzenlemenin uygulanmasında ise Dâhiliye, Adliye ve Maliye Nezaretleri yetkili kılınmıştır.

Nizamnamede ayrıca, Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarının Esas Defteri ve Emval-i Metruke Hesab-ı Cari Defterinin Suret-i Kayıt ve İstimali adıyla iki ayrı başlık altında, belirtilen iki defterden de örnekler verilerek nasıl kayıt tutulacağı ve kullanılacağı hakkında açıklayıcı bilgiler yer alıyordu.⁶⁹ Buna göre, Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonlarının Esas Defterinde, 14 ayrı hesap açılacaktır. Terk Edilmiş Mallar Cari Hesabı Defteri ise, nakledilen kişilerin terk etmiş oldukları paralar, mevduat ve alacaklar ile taşınır ve taşınmaz mal bedellerinden gelen ve hesaplanarak komisyonlarca toplanan, geri alınan ve tahsil edilip emaneten mal sandıklarına verilen paralar, imtiyazlı imtiyazsız olduğu ayrılmak üzere terk olduğu tahakkuk eden borçları ve terk edilmiş taşınır mallar için gerektiğinde yapılan masrafları tek tek gösterir biçimde düzenlenecektir. Bu esasa göre, defterin karşılıklı iki sayfası bir sayfa itibar olunarak her sayfa dört tabloya ayrılacaktır. Üstünde kişilerin mensup ve kayıtlı olduğu mahalle ve köyüyle, isim ve şöhreti ve o kişiye özel olarak terk edilmiş mallar idare komisyonu nezdinde saklı bulunan dosya numarası işaret edildikten sonra, tablolar işlem gereğine göre yazılacaktır.⁷⁰

Daha önce de ifade edildiği gibi Ermeni borç ve alacaklarıyla ilgili düzenlemelerin yapılmasında Almanya ve Avusturya-Macaristan Devletleri'nin büyük etkisi olmuştu. Buna rağmen çıkarılan Kanunun ve Nizamnamenin her iki devleti de pek memnun etmediği ve bunların hükümlere aykırı davrandıkları kayıtlardan anlaşılmaktadır. Şöyle ki, kanun çalışmaları daha devam ederken, Emval-i Metruke Komisyonları kendi sorumluluk bölgelerinde kanun ve talimatnameler uyarınca geride kalan dükkân, depo, ev gibi gayrimenkulleri mühürleyerek, içindeki eşyaların sayımını

69 Nezaretçe bütün Tasfiye Komisyonları için hazırlanmış 3 Şubat 1916 tarihli yazıda, komisyonlar tarafından kullanılacak bu defterlerin, gönderildiği bildiriliyordu (DH. HMS. 12/76. 21 Kanun-i Sâni 1331 / 3 Şubat 1916).

70 BOA. DUİT. 93/17.; Kardeş, *Tehcir ve Emval-i Metruke Mevzuatı*, s. 62-66.

yapmak ve korumak üzere çalışmalarını yürütmekteydi.⁷¹ Alman Sefareti, Adana ve Mersin bölgelerinde faaliyete başlayan komisyonun çalışmalarından şikâyetle, hükümete itirazlarını bildirdi. 26 Eylül tarihli Kanunun kabulünden sonra Sefaret, Ermeni malı olup Deutsche Orient Bank tarafından kiralanmış ve içindeki eşyasının bankaya rehin bırakıldığı bir evin, yazılı olarak müracaat edilmesine rağmen Emval-i Metruke Komisyonu tarafından el konulduğunu, Hariciye Nezaretine yazmış olduğu muhtıradan dile getiriyordu.

Sefaretin bu şikâyeti üzerine İAMM'nden Adana Emval-i Metruke Komisyonuna gönderilen yazıda, sözü edilen evin bankaca kiralanmış olup olmadığı, içindeki eşyanın ne olduğu, komisyon tarafından ne zaman el konulduğu ve banka müdürü Garopel (?) hakkında bilgi isteniyordu.⁷² Bu yazıdan sadece bir gün sonra konunun önemine binaen bizzat Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Adana Emval-i Metruke Komisyonuna gönderdiği yazıda, durumun biran önce araştırılmasını istiyordu.⁷³ Bunun üzerine komisyon, yaptığı inceleme sonucunda Dâhiliye Nezaretini bilgilendirerek, Ermeni Ağazaryan'a ait olduğu anlaşılan evin, sevk edilen Ermeniler tarafından bırakılan bakır takım, yatak takımları ve çamaşır gibi eşyalarla dolu olduğu, kayıt çalışmaları sırasında gelen bankanın Adana Şubesi Müdürü Garopel'in, komisyon memurlarını hırsızlıkla itham ederek, görevlerini yapmalarına engel olduğu, buna rağmen komisyonun eşyaları kayıt ve muhafaza altına aldığı yazıyordu.⁷⁴ Bu tutumuyla Deutsche Orient Bank, 26 Eylül 1915 tarihli Kanunun uygulanmasına engel olmuş, Osmanlı hukukunu hiçe sayarak Ermenilerden alacaklarını keyfi bir iradeyle tahsil etme yoluna gitmişti. Durum karşısında derhal harekete geçen Dâhiliye Nezareti, yapılan soruşturma neticesinde Garopel'i, Osmanlı iç işlerine müdahale etmek suçuyla mahkemeye sevk etti.⁷⁵

Alman kurum ve şirketlerinin artan baskısı ve faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin Alman Büyükelçiliği nezdinde yeni notalar vermesine neden oldu. 22 Aralık 1915 tarihli notada, devletin ulusal savunma endişesine rağmen, sevk edilen kişilerden kaynaklı zararları en aza indirmek için çalışıldığı, bu amaçla 26 Eylül tarihli Kanunun çıkartıldığı ve bu Kanuna ilgili tüm şahısların uymak zorunda buldukları belirtilerek, daha önce Almanya tarafından verilmiş notaların kabul edilemez olduğu ifade ediliyordu.⁷⁶

26 Eylül tarihli Geçici Kanun ve bu Kanunun uygulanabilmesi için hazırlanan 8 Kasım tarihli Nizamname doğrultusunda Ermenilerin borç ve alacaklarıyla ilgili birçok bölgede Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonları kuruldu. Savaş dönemi süresince, sadece sevke tabi tutulan Ermenilerin ve diğer gayrimüslim unsurların

71 Önder Duman, "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti ile Müttefikleri Arasında Bir Diplomatik Kriz: Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 22 (Yaz 2006), s. 126.

72 BOA. DH. ŞFR. 57/192. 57/193. 17 Teşrin-i Evvel 1331 / 30 Ekim 1915.

73 BCA. TİGM. 272/10. 1.1.14. 18 Teşrin-i Evvel 1331 / 31 Ekim 1915.

74 BCA. TİGM. 272/12.35.7.11.; BCA. TİGM. 272.12.36.11.2.; BOA. DH. ŞFR. 495/115. 21 Teşrin-i Evvel 1331 / 3 Kasım 1915.

75 Duman, "Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları", s. 127.

76 Gust, *Alman Belgeleri*, s. 682.

değil,⁷⁷ devlet aleyhinde faaliyette bulunan ve güvenliği tehlikeye düşüren, cinayet, yolsuzluk ve firar etmek gibi suçlardan dolayı bazı kişilerin de mallarına devlet tarafından el konulduğu görülmektedir. Bu bağlamda, firar eden askerleri öldürdükleri sabit olan Arakel oğlu Keşiş Agob ile rüfekasının idamına ve mallarının müsadereğine karar verilmişti.⁷⁸ Bu uygulama aynı zamanda düşman tarafına firar eden askerler için de geçerli olup herhangi bir din ayrımına gidilmeksizin bunlara ait mal ve emlakın haczinin gerekliliği de kabul edilmişti.⁷⁹ Bu durum hem komisyonların kuruldukları bölgelerin sayısını hem de iş yoğunluğu artırmıştı.

Aralık 1915 itibariyle kurulmaya başlayan Tasfiye Komisyonları, yapılan düzenlemeler doğrultusunda öncelikle tasfiyeye tabi tutulacak malları kayıt altına aldı. Hükümet satış işlemleri konusunda tek sorumlu olarak tuttuğu komisyonlardan, nakledilen kişilerden alacağı olduğu iddiasıyla mahkemelere müracaatla bu borçları tasfiye etmesini istiyordu. Ardından malların kira ve satış işlemlerine başlandı. Elde edilen gelirler ise daha sonra sahibine gönderilmek üzere mal sandıklarına teslim ediliyordu. Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak çalışan Tasfiye Komisyonları, 10 Mayıs 1916'dan itibaren Maliye Nezaretine devredildi.⁸⁰

İhtida Eden ve Tabiiyet Değiştirenlerin Mallarıyla İlgili Uygulamalar

Devletin bu süreçte ihtida⁸¹ eden ve tabiiyet değiştiren Ermenilerin mallarıyla ilgili birtakım uygulamaları da söz konusudur. Osmanlı Devleti, sevk esnasında ihtida eden Ermenilerin buldukları yerlerde kalmalarına müsaade etmiş,⁸² sevke tabi

77 Diyarbekir'den Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, Rum, Katolik, Protestan, Süryani ve Keldani milletine mensup olup nakledilen kişilerin mallarına el konulması ile bunların kendileri veya vereseleri tarafından yapılan müracaatlar üzerine, Ermeniler için uygulanan kanunlara göre hareket edilmesinin doğru olup olmayacağı soruluyordu (BOA. DH. ŞFR. 537/94. 5 Teşrin-i Sâni 1332 / 18 Kasım 1916). Nezaret, verdiği cevapta, Ermenilerle birlikte sevk edilen diğer gayrimüslim unsurların mallarının da tasfiyeye tabi tutulmasının uygun olduğunu bildiriyordu (BOA. DH. ŞFR. 70/79. 10 Teşrin-i Sâni 1332 / 23 Kasım 1916).

78 BOA. BEO. 4364/327285. 5 Temmuz 1331 /18 Temmuz 1915.

79 Yapılan bu uygulamalar, savaş döneminde ortaya çıkmış bir durum olmayıp, 1879 yılında kabul edilen Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu'na göre tatbik alanı bulmuştur (BOA. DH. HMS. 5/11-5. 31 Kanun-i Evvel 1333 / 31 Aralık 1917). Şöyle ki, aynı doğrultuda verilmiş diğer kararlarda bu uygulamaları daha açık görmek mümkündür. Örneğin zimmetine para geçirip düşman tarafına firar eden 20. Kolordu Levazım Reisi Kaymakam Mustafa Raşid Bey'in Askeri Ceza Kanununun 137. maddesi gereğince idamına ve Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanununun 317. maddesine uygun olarak mallarına el konulmasına karar verilmiştir (BOA. DH. İ. UM. 20-1/1-34. 9 Nisan 1334 / 9 Nisan 1918). Konuyla ilgili düzenlemeler, TBMM döneminde askerden firarların önüne geçmek için alınan önlemler çerçevesinde de devam etmiş, hazırlanan kanun layihası ile askerî kıtalardan elbise, silah ve askerî teçhizatla firar eden kişilerin beraberlerinde götürdükleri bu eşyaların iki mislinin memleketlerinde bırakılmaları mallarından karşılanacağı belirtilmiştir (BCA. Bakanlar Kurulu Kararları (BKK.) 30.18/2.27.1. 5 Kanun-i Sâni 1336 / 5 Ocak 1920).

80 BOA. Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.). 2873/3. 30 Nisan 1332 / 13 Mayıs 1916.

81 Arapça bir kelime olan ihtida; hidayete erme, din değiştirme anlamına gelmektedir. Dinini değiştirip Müslüman olan kişiye de mühtedi denilmektedir.

82 Dâhiliye Nezaretinden 22 Haziran 1915 tarihinde Van, Trabzon, Erzurum Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbekir ve Sivas vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, sevk edilen Ermenilerden tek tek veya toplu olarak ihtida edenlerin alıkonulması ve toplu hâlde bulunanların vilayet içinde dağıtılması isteniyordu (BOA. DH. ŞFR. 54/100. 9 Haziran 1331 / 22 Haziran 1915).

tutulmayan kişilerin malları üzerindeki hakları devam etmiştir. Devlet bu şekilde ihtida edip buldukları bölgelerde kalan Ermenilerin malları ile ilgili bir takım tedbirler almış, bir taraftan bu mallara yönelik saldırıların önüne geçmeye, diğer taraftan da başkaları tarafından el konulan malların iadesini sağlamaya çalışmıştır.⁸³ Ancak Ermenilerin kendilerini sevkten kurtarmak ve mallarını geri almak için ihtida başvurularındaki artış, Hükûmetin gözünden kaçmamış, Dâhiliye Nezaretinden 1 Temmuz 1915 tarihinde çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, sevk edilen Ermenilerden bazılarının toplu veya tek tek ihtida ettikleri ve bu suretle memleketlerinde kalmanın çarelerini aradıkları söylenmektedir. Din değiştirmenin bir kanaatin sonucu ve güvenilemez olduğu, öteden beri kendi menfaatlerini sağlamak için bu yola başvuranların bulunduğu, bunların daha sonra fesat çıkarmaktan geri kalmayacakları, ihtida etseler dahi bunlara kesinlikle güvenilmemesi ve gereken mahallere sevkleri hususunun yerine getirilmesi istenmektedir.⁸⁴ Kayseri Mutasarrıflığına gönderilen yazıda da Ermeni ihtidalarının menfaat amaçlı olduğu ve sevklerinin ertelenmemesi gerektiği bildiriliyordu.⁸⁵

Hükûmet ihtida edenlere karşı bazı önlemler alırken, bu kişilerin mallarına yönelik birtakım uygulamaları da söz konusu olmuştur. Zira bu kişilere ait mallarla ilgili ne gibi muamele yapılması gerektiği hususunda yerel idarelerce merkeze gönderilen yazılarla bilgi isteniyordu. Bu anlamda taşradan, ihtida edip evlenen veya henüz evlenmeyen kimsesizlerin ve kızların daha önce sevk olunan kocalarının ve babalarının menkul ve gayrimenkullerinden yararlanıp yararlanamayacakları, eğer yararlanacaklarsa yaşları küçük olup bir ay talim ve terbiye görmek üzere güvenilir yerlere verilmiş olan erkek çocuklarının da böyle bir iddiada bulunacaklarından ne gibi muamele yapılması gerektiği soruluyordu.⁸⁶ Bu belirsizliği gidermek isteyen devlet, çeşitli vilayet, mutasarrıflık ve Emval-i Metruke Komisyon Başkanlıklarına gönderdiği emirde, ihtida eden veya evlenenlerle güvenilir kişilerin yanlarına bırakılan çocukların şahsi mülklerinin korunarak, murisleri ölenlere hisselerinin verilmesini bildirdi.⁸⁷ Böylece ihtida eden, evlenen ve çocukların mal ve emlakları güvence altına alınmış oldu. Ancak bu kararın ihtidadan sonra sevk edilenlere de uygulanıp uygulanmayacağı ayrı bir sorun oluşturdu. Bir başka sorun da ihtida etmek için hala müracaatların devam etmesiydi. Hükûmet, gerek ihtida konusuna açıklık kazandırmak, gerek artan ihtida durumunu bir düzene oturtmak için 4 Kasım 1915 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği yazıda, Ermenilerin ihtidası konusunda şu hususlara dikkat edilmesini istedi:⁸⁸

- 1- Sevk edilmeyip öteden beri ikamet ettikleri yerlerde bırakılanların ihtidaları kabul edilecek.

83 Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası*, İstanbul 2011, s. 160.

84 BOA. DH. ŞFR. 54/254. 18 Haziran 1331 / 1 Temmuz 1915.

85 BOA. DH. ŞFR. 54/427. 30 Haziran 1331 / 13 Temmuz 1915

86 BOA. DH. ŞFR. 483. 14. 25 Temmuz 1331 / 7 Ağustos 1915, Sivas Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazı.

87 BOA. DH. ŞFR. 54-A/382. 29 Temmuz 1331 / 11 Ağustos 1915; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, VIII, Ankara 2008, s. 13.

88 BOA. DH. ŞFR. 57/281. 22 Teşrin-i Evvel 1331 / 4 Kasım 1915.

- 2- Sevk olundukları sırada, merkezden gönderilen özel emirle sevkleri durdurulan, gerek kendi ikametgâhlarına iade olunanlar gerekse bir mevki de kalan Ermenilerin ihtidaları kabul olacaktır.

İhtida hususları bu şekilde belirlenirken, bazı yerlerde hemen uygulama alanı bulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Mentеше’de ihtida etmek isteyenlerin müracaatları kabul edildiği gibi, malları da kendilerine iade edilmiştir. Yine Sivas’a gönderilen 9 Mart 1916 tarihli yazı ile ihtida veya başka sebepten dolayı sevk edilmeyen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerin mallarının tasfiyeye tabi olmadığı bildirilmiştir.⁸⁹ Bu kapsamda, ihtida eden Amasya Ermenilerinden Abranosyan kardeşlerin pek çok bölgede bulunan mallarıyla ilgili araştırma yapıldığı ve Hükümetin bu konuda yazışmalarda bulunduğu görülmektedir. Sonuç olarak, Abranosyanların mallarının tasfiyeden uzak tutularak Müslüman bir vekile teslimi uygun bulunmuştur.⁹⁰ Hükümet ihtida edenlerin mallarıyla ilgili yazışmalarına devamla, Canik Mutasarrıflığı’na gönderdiği yazıda, yukarıdaki ihtida esaslarına uyan kişilerin mallarının kendilerine verilmesini istiyordu.⁹¹

Bu süreçte Osmanlı Devleti’nin uğraştığı sorunlardan biri de tabiiyet değiştiren Ermenilerin malları hususuydu. Devletin başka devletlerden uyrukluk elde etmek için başvuran gayrimüslimlerin sayısındaki artış ve yaşanan suiistimallerin önüne geçmek için bir tedbir olarak başvurduğu 1869 Tabiiyet Kanunu işe yaramamış, tabiiyet değiştirenlerin sayısı gün geçtikçe artmıştır. Özellikle Amerika’ya göç eden ve tabiiyet değiştiren Ermenilerin sayısında büyük bir artış olduğu görülmüş⁹² ve bu durum Osmanlı Devleti ile Amerika arasında bir takım sorunlara neden olmuştu.⁹³ Bu şekilde binlerce Osmanlı vatandaşı Ermeni, Amerika’ya giderek vatandaşlık alıp evlerine dönmüşlerdi.

Amerikan tabiiyetine geçip yabancı statüsü kazanarak bütün haklardan yararlanan Ermenilerin mallarıyla ilgili Osmanlı hükümetlerinin herhangi bir yaptırımında bulunmadığı görülmektedir. Aksi durumda zaten tabiiyet sahibi ülkenin büyük tepkisine neden olmaktadır. Tabiiyet değiştiren Ermeniler kendi düşüncelerine göre artık Osmanlı kanunlarına tabi değillerdi. Bu nedenle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Amerika’ya Ermeni göçü arttı. 1915 öncesinde ise bu rakam yaklaşık 66.000 kadar ulaştı.⁹⁴ Bu süreçte iki devlet arasında birçok dava konusu ortaya çıktı. Osmanlı vatandaşı olup izinsiz olarak Amerikan tabiiyetine geçen J. J. Arekelyan’ın bu

89 Süleyman Beyoğlu, “Ermeni Tehciri ve İhtida”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 6, Yıl: 3 (2004), s. 4.

90 BOA. DH. ŞFR. 63/35. 5 Nisan 1332 / 18 Nisan 1916, İAMM’den Merzifon-Havza Tasfiye Komisyonuna gönderilen yazı.

91 BOA. DH. ŞFR. 59/5. 1 Kanun-i Evvel 1331 / 14 Aralık 1915.

92 Sezai Balcı, “Tehcir Öncesi Dönemde Türkiye’den Rusya’ya Ermeni Göçü (1876 - 1915)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler – Merkez ve Taşrada Ermeniler, Nüfus ve Göç*, VII, Ankara 2014, s. 231.

93 Ermenilerin Amerika’ya göç hareketleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Robert Mirak, “Armenian Emigration to the United States to 1915”, *Journal of Armenian Studies*, I/1, 1975, s. 5-39; Knarik Avakian, “The Early History of Armenian Emigration to the Usa: Evidence from The Archives of the Armenian Patriarchate of Constantinople”, *Journal of the Society for Armenian Studies*, XVII (2008), s. 97-126.

94 Mirak, “Armenian Emigration to the United States to 1915”, s. 34.

davalardan birine konu olduğu görülmektedir. Osmanlı Hükûmeti, tabiiyet değiştiren Arekelyan'ın malları için Osmanlı vatandaşı olarak vergi istedi. Ancak Arekelyan, kendisini ABD vatandaşı saydığı için vergi ödemedi. Bunun üzerine Hükûmet, Arekelyan'ın Osmanlı topraklarındaki akrabalarını daha fazla vergiye tabi tutunca, ABD hükûmeti, Osmanlı Hariciyesine başvurarak alınan paraların iadesini talep etti. Dava, ABD'nin istediği doğrultuda çözüldü.⁹⁵

Amerikan tabiiyetine geçen pek çok Ermeni'nin mallarının idaresini ve korunmasını bölgedeki konsolos ve misyonerler vasıtasıyla sağladıkları görülmektedir. Bu kişilerden biri de Moses K. Manukyandır. Amerikan vatandaşlığına geçmiş olan Antep'li Ermeni iş adamı Manukyân'ın⁹⁶ New York'ta kayıtlı şirketi tarafından ithal edilmek üzere Antep postanesine emaneten bırakılan 1200 lira değerindeki 60 paket mendil kolisi ile bir miktar dantel ve çamaşır, Konsolos Jackson tarafından takip edilmiştir. Yapılan girişimler sonucu paketler, Bulgaristan'a sevk edilmiş ve bankaya bırakılan mallardan memurlara satılmış olanların kıymeti olan 100 lira da sahiplerine ödenmiştir. Manukyân'ın Antep'teki ortakları olan babası ve kardeşinin malları da koruma altına alınmıştır. Aynı şekilde yine New York'ta yaşayan Antep'li Moses Nerses Demirciyan'ın Antep'teki ticari mal ve emlakleri de Konsolos Jackson tarafından kovuşturulmuştur. Demirciyan'ın Antep'teki emlakleri ve New York'taki şirketlerinden Walter A. Wood Kumpanyası'na ait tarım makinaları ve yine New York'taki Belfast Linen Kumpanyası'na ait ticari malları ile ilgili Emval-i Metruke Komisyonunun muameleleri Jackson tarafından takip edilmiş ve malların korunması sağlanarak maddi bir kayba uğramaları engellenmiştir.⁹⁷

Savaş yılları içerisinde yapılan yeni düzenlemelerle Tabiiyet Kanunundaki değişiklikler devam etmiştir. Osmanlı topraklarında yaşayan bir Osmanlı uyruğunun, bir başka devletin "askerlik dışında" bir hizmetine girmesi hâlinde, durumun mahallin en yüksek mülki memuruna bildirilerek izin alması gerekmektedir. Hariciye Nezaretince durum incelenerek, uygun bulunmadığı takdirde, belirlenen süre içinde bu kişinin işten çıkması gerekiyordu. Böyle bir göreve girdiğini bildirmeyen veya belirtilen süre içinde görevini terk etmeyen kişi, Osmanlı vatandaşlığından çıkarılıyordu.⁹⁸ Nitekim devletin savaş koşulları ve güvenlik tedbirleri doğrultusunda yaptığı bu değişiklikte, özellikle askerliğin hizmet dışı bırakılması önemlidir. Zira pek çok Ermeni, seferberliğin ilanı ile birlikte Rus ordusuna katılmış, sonrasında da işgal güçlerine destek vermişlerdi. Bu kişilerin mallarına ordu tarafından el konulmuş, ancak bunların daha sonra devlete iade edilmesi istenmiştir.⁹⁹

95 Haluk Selvi-Kurtuluş Demirkol, "Osmanlı Devleti'nde Amerika Birleşik Devletleri Vatandaşlarının Hukuku ve Karşılaşılan Bazı Problemler", *History Studies*, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 2012, s. 338-339.

96 Manukyân'ın tabiiyeti Dâhiliye Nezaretince şüpheli bulunmuş olacak ki, Nezaret, Halep Vilayetine gönderdiği yazı ile Manukyân'ın tabiiyetinin ve Antep'teki yetmiş bin dolar kıymetindeki mallarına uygulanan muamelelerin araştırılmasını istemiştir (BOA. DH. ŞFR. 62/45. 3 Mart 1332 / 16 Mart 1916).

97 Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 69-70; Ramazan Erhan Güllü, *Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayatı)*, İstanbul 2010, s. 292-293.

98 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 152-153.

99 BCA. TİGM. 272.10/1.2.17. 4 Ağustos 1334 / 4 Ağustos 1918.

Osmanlı Devleti, sevke tabi tuttuğu diğer unsurlarla birlikte Osmanlı Ermenilerinin ülke içerisinde kalan mallarının idare ve muhafazasını sağlıyordu. Ancak bu süreçte devletin, vatandaşlığını kanıtlayamayan veya Osmanlı vatandaşı olduğu düşünülerek sevk edilen Ermenilerin mallarına da aynı işlemi uyguladığı görülmektedir. Bu bağlamda İran vatandaşı olan bazı Ermenilerin mallarına Osmanlı vatandaşı oldukları zannedilerek el konulması, İran'ın büyük tepkisine sebep oldu. İran, sevke tabi tutulan diğer İran Ermenilerinin de bir listesini çıkardığı gibi durumu Osmanlı Devleti nezdinde verdiği notalarla eleştirmiştir. Bu notalarda İran, tebaası olan Ermenilerden bir kısmının hudut dışına sevk edildiklerinden şikâyet ediyordu.

İran tebaası olan Kürkçüyan'ın mallarıyla ilgili talebi, böyle bir örneğin ortaya çıkmasına sebep oldu. İzmit'te ikamet eden Kırkor Kürkçüyan'ın malları ile eşine ve kendi vekillerine verilmek üzere emaneten bıraktığı birtakım mücevherat hakkında müracaatı üzerine, İran Sefareti verdiği notada, genel şikâyetlerine ek olarak bu mallara ne olduğunun araştırılmasını da istiyordu. Bu şikâyet üzerine Osmanlı Devleti, öncelikle Kürkçüyan'ın mallarıyla ilgili durumu değerlendirmiş, konuyla ilgili gördüğü, Adana ve Halep Vilayetleri ile İzmit Mutasarrıflığı ve İstanbul Polis Müdüriyetinden durumla ilgili gerekli incelemenin yapılmasını istemiştir. Yine bu durum Nezaretler arası yazışmalara sebep olmuş, Hariciye Nezareti, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazı ile Kürkçüyan'ın toplam değerinin 14.700 kuruş olarak iddia ettiği mallarının henüz iade edilmemişse akıbetinin araştırılmasını bildirmiştir. Bu sırada İran, Antep Konsolosunu Halep bölgesine incelemelerde bulunmak üzere görevlendirmişti. İstanbul İran Sefareti de Kürkçüyan'ın mallarının bir listesini yaparak bunların iadesini ve ziyan olanların da değerinin ödenmesini istiyordu. Osmanlı hükümeti, bu işle görevlendirdiği yetkililerden gelen raporları Sefarete sunarken, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetince bulunan Kürkçüyan'ın mücevher dolu çantası, bir heyet karşısında açılmış ve kendisine verilmek üzere bunlarla ilgili bir de tutanak tutulmuştu. Kürkçüyan'ın İzmit'te bulunan diğer gayrimenkulleriyle ilgili incelemelerin yapıldığı ve bunların kimlerin elinde olduğuyla ilgili araştırmaların devam ettiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.¹⁰⁰

Diğer Uygulamalar

Devlet, yaptığı hukuki düzenlemeler ve kurduğu komisyonlar vasıtasıyla Ermenilerden kalan malları idare etmeye çalışırken, birtakım yolsuzluklar ve suiistimallerin yaşandığı görülmektedir. Zaten satışlar esnasında Ermenilerin içinde bulunduğu durumdan faydalanarak, bunu bir fırsata dönüştürmeye çalışan kişilerin olmadığını düşünmek, dönemin koşulları da dikkate alındığında pek doğru olmayacaktır. Ancak devletin aldığı önlemler, merkezden gönderdiği emirler ve suçlu gördüğü kişilere verdiği cezalarla yapılan suiistimleri en aza indirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, birçok bölgede tahkikat yapmak üzere maliye ve mülkiye müfettişleri ile bürokratlar, komisyon üyeleri ve memurlar görevlendirilmiş

100 BOA. HR. SYS. 2882/15. 22 Kanun-i Evvel 1331 / 4 Ocak 1916.

hatta teftiş heyetleri kurulmuştur. Yapılan suiistimaller karşısında birçok kişi mahkemede yargılanmış, cezalandırılmış ve görevlerinden alınmıştır.¹⁰¹

Talat Paşa, Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'yla yaptığı görüşmesinde, bazı yetkililerin görevlerini kötüye kullandığını ve birçok yerde insanların gerekli önlemleri kendilerinin almak zorunda kaldığını kabul ediyordu. Bununla birlikte Hükümetin görevinin bu suiistimalleri ve mezalimleri engellemek olduğu ya da en azından failleri yakalayıp şiddetli bir şekilde cezalandırması gerektiğini söyleyen Talat Paşa, malları ve eşyaları yağmalanan Ermenilerin saldırıya uğradığı çoğu yerde, sorumlu olanların yakalandığı ve yasaya göre cezalandırıldığını da ekliyordu.¹⁰² Tüm yanlı ve kasıtlı yaklaşımına rağmen James Bryce ve Arnold Toynbee, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele adlı eserde, Amerikalı Misyoner William N. Chambers'in raporunda söylediği, "bir Müslümanın sürülen bazı Hıristiyanlara yönelik soygunlara katıldığı için ölümlerle cezalandırıldığını belirtmek de adil olmanın bir gereğidir" ifadesine yer vererek,¹⁰³ yapılan suiistimallerin Hükümet tarafından cezalandırıldığını doğrulamaktadır. Yine aynı eser de, Ermeni mallarının gerçek değerinin altında satılması veya zorla alınmaya çalışılması durumunda, Hükümetin bunu yapanları yakaladığında gerekli cezalara çarptırıldığı ifade edilmektedir.¹⁰⁴

1915-1916 yılları arasında Divan-ı Harplerde yargılanmak üzere tutuklananların sayısı yaklaşık 1673 kişidir.¹⁰⁵ Bu tutuklanmalara suç teşkil eden unsurlar arasında, Ermenilerin mallarına zarar verme, çalma, zorla para ve eşya alma, rüşvet, yağma gibi suçlar da bulunmaktadır.¹⁰⁶ Bu kapsamda merkeze, emval-i metrukede suistimali görülen kişilerin sayıları ve aldıkları cezalarla ilgili istatistiki bilgiler de gelmekteydi. Örneğin Kayseri'de yapılan tahkikat sonucunda, Ermenilerden kalan malları gasp edenlerin Divan-ı Harpçe cezalandırıldıkları; 2 kişinin mahkûm edildiği, 70 kişinin mahkûm buldukları, 26 kişinin gıyaben ve 3'ü tutuklu olmak üzere toplam 5 kişi hakkında tahkikat yapıldığına dair bilgi veriliyordu.¹⁰⁷

101 Tokat'ta kurulan teftiş heyeti çalışmaları sonucu, Tokat sorgu hâkiminin azlini uygun görünce (BOA. DH. ŞFR. 514/51. 12 Mart 1332 / 25 Mart 1916), Diyarbakir merkez hapisanesi başgardiyani Tahir Bey'in azline karar verildiği için tekrar mahkemesine gerek duyulmamıştır (BOA. Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi (ŞD. MLK.). 1500/14. 21 Mart 1332 / 3 Nisan 1916). Suruç Emval-i Metruke Komisyon memurları ise suçlarından dolayı mahkemeye sevk edilmişlerdir (BOA. BEO. 4431/332270. 4 Eylül 1332 / 17 Eylül 1916). Bu konuda birkaç örnek için bkz. BOA. DH. HŞ. 2/2-10. 21 Eylül 1332 / 4 Ekim 1916; BOA. DH. ŞFR. 70/163. 20 Teşrin-i Sâni 1332 /; 3 Aralık 1916).

102 Donald E. Miller-Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles London 1993, s. 90.

103 Bryce-Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele*, s. 473.

104 Bryce-Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele*, s. 327.

105 Sarıay, "Tehcir Sebebiyle Yapılan Yargılamaların Değerlendirilmesi", s. 75.

106 Beyoğlu, "Ermeni Tehciri Yargılamaları", s. 525-538.

107 BOA. DH. ŞFR. 487/118. 25 Ağustos 1331 / 7 Eylül 1915. Kayseri'de emval-i metrukede yolsuzluk yapanlara dair pek çok ceza uygulanmıştı. Verilen bu cezalara rağmen, savaş sonrasında Kayseri Mutasarrıfının gönderdiği yazıda, bölgede eşraf, mülkiye memuru, ordu veya cemiyet-i münfesihe (İttihat ve Terakki) mensupları veya servet edinmiş harp zenginleri ile emval-i metruke hakkında henüz bir cezai işlem uygulanmadığından, nasıl tahkikat yapılacağı soruluyordu (BOA. DH. ŞFR. 626/133. 21 Nisan 1335 / 21 Nisan 1919). Oysaki örneklerine de rastlandığı üzere Kayseri'de bu konuda çok

Görüldüğü gibi devlet, bu konuda işlenen suçları görmezden gelmeyecek ciddiyetle takip etmiş ve gereken önlemleri almaya çalışmıştır. Dolayısıyla bu suçlar karşısında devletin herhangi bir art niyetli yaklaşımının olmadığı net bir şekilde ifade edilebilir. Ancak arşiv kayıtlarındaki yazışmalardan, yapılan bütün tahkikat sonuçlarıyla ilgili kesin bilgilere ulaşmak da mümkün değildir. Bunun sebebi, her tahkikatın ardından soruşturma açılmamış veya sonuçlandırılmamış olabileceği gibi konuyla ilgili arşiv kayıtlarının henüz tasnif edilmemiş olması şeklinde de yorumlanabilir. Devletin aldığı önlemler, Mondros Mütarekesi sonrasında da devam etmiş, Ermenilerin sevki esnasında suçlu görülen kişilerin yargılanması için kurulacak olan Divan-ı Harbi Örfi Mahkemelerinde emval-i metrukeye yönelik pek çok yargılama yapmıştır.

Ermenilerden kalan mallarla ilgili düzenlemeler devam ediyordu. Ancak savaşın ağır koşulları, artan ordu giderleri ve üretimin durma noktasına gelmesi, Osmanlı ekonomisini alt üst etti. Bunlara bir de Osmanlı ülkesine yapılan Müslüman muhacirlerin akını eklenince durum, içinden çıkılmaz bir hal aldı. Yine başlangıçta maddi boyutları düşünülemeyen Ermenilerin sevk ve iskân masrafları da devlet için artı yük oluşturdu. Bu süreçte devlet, ihtiyaçları doğrultusunda Ermenilerden kalan mallardan resmi düzenlemeler doğrultusunda faydalanma yoluna gitti. Bu mallar zaman zaman ordunun ihtiyacı, Müslüman muhacirlerin iskân ve iaşesi ile sevk edilen Ermenilerin masraflarını karşılamak için kullanıldı.¹⁰⁸

Savaşın sonlarına doğru alınan bir kararla sevke tabi tutulan Ermenilerin geri dönüşüne izin verildiği açıklandı. Hükümetin konuyla ilgili hazırlık ve çalışmaları devam ederken, İttihat Devletleri, sevk işlemlerini Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanıp, İttihat ve Terakki mensupları başta olmak üzere sorumluların yargılanmalarını istiyorlardı. İttihat Devletlerinin özellikle de İngiltere'nin baskısıyla Ermenilerin sevk ve iskânı esnasında görevlerini suistimal ettiği iddiasıyla Divan-ı Harbi Örfi Mahkemeleri kuruldu. Bu süreçte, İngiliz Hükümetinin belirlediği savaş suçluları arasında, malların yağmalanmasına veya yok edilmesine katılanlar da bulunmaktaydı. Pek çok kişi bu mahkemelerde yargılandı ve ağır cezalar aldı.¹⁰⁹

sayıda ceza uygulanmış, hatta bunlarla ilgili merkeze ayrıntılı bilgiler gönderilmişti. Yazı sahibi, İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından mutasarrıf olarak atanan Kemal Bey'in savaş sonrası görevden alınmasıyla göreve getirilen Ali Ulvi Bey'dir. Kemal Bey'den sonra mutasarrıf olan Ali Ulvi Bey, ilk beyannamesinde, İttihat Terakki Cemiyeti'ni kastederek; "*Cemiyet-i münfesihe mensuplarını tepelemeye ve anasır-ı İslamiye ve Osmaniye arasında iyi ilişkileri devam ettirmeye memur olarak geldiğini*" ifade etmiştir (Ramazan Tosun, *Ermeni Meselesi ve Kayseri'deki Ermeni Olayları*, Ankara 2000, s. 115). Ali Ulvi Bey, savaş sonrası ülke genelinde görülen İttihat ve Terakki düşmanlığını gizlememektedir. Dolayısıyla daha önce yapılan uygulamaları yok saymakta ve sanki bu dönemde suistimal ve yolsuzluklara karşı herhangi bir müdahale yapılmamış gibi göstermeye çalışmaktadır. Aslında bu durum, dönem idarecilerinin takındıkları tavrın sadece yerel bir örneğidir. Dolayısıyla da yazdıklarına kuşkuyla bakmak gerekmektedir.

108 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Firdes Temizgüney, *Emval-i Metruke Meselesi (Ermenilerden Kalan Mallar 1915-1923)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2014, s. 146-188.

109 Yapılan yargılamalarla geniş bilgi için bkz. Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara 2005; Ferudun Ata, "Divân-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15 (Bahar 2004), s. 297-323.

Hükümet, geri dönen Ermenilerin sevk ve işe işlerinin yanı sıra mallarının iadesine yönelik çalışmalara başladı. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa da yaptığı meclis konuşmasında, sevke tabi tutulanların geri dönmelerine izin verildiği gibi bu kişilerin menkul ve gayrimenkullerini kendilerine iade edip, satılmış olan eşya bedellerinin ödeneceğini de ifade etmişti.¹¹⁰ Meclis-i Vükelâ tarafından onaylanmış olan bu hususlar, Dâhiliye Nezareti tarafından 23 Ekim 1918’de vilayet ve mutasarrıflıklara bildirildi.¹¹¹

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti’nin diğer önemli bir icraatı da, sevke tabi tutulanlar hakkında 1915 yılında çıkartılan iki geçici kanunun kaldırılmasına yönelik tezkirenin Meclis-i Mebusan’a sunulmasıdır.¹¹² Bu arada Mecliste Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi ve rüfekaşı,

vakti seferde icraatı Hükümete karşı gelenler için ciheti askeriyyece ittihaz olunacak tedabir hakkındaki kararname ile işbu kararname mucibince ahar mahallere nakledilen eşhasın emval ve emlak ve matlubatı metrukeleri hakkındaki kararnameye tevfikan yapılan mezalimin mürettip ve failleri ile duçarı gadr olanlar hakkında Hükümetçe ne düşünöldüğüne dair

bir soru önergesi verdiler. Ermeni mebuslar hükümetin daha hızlı ve programlı çalışmasını istiyorlardı. Buna karşılık Fethi Bey, yaptığı konuşmasında,

bu gün tehcir edilmiş olan yerler ahalişi avdet edecekleri mahalde kendilerine bir mesken, bir sıcak çorba bulabilecekler mi? Bunların bir kısmı tehcir olunan yerlerde dükkân açmışlar, iş bulmuşlar, hatta bazıları aldığımız malumata nazaran şimdiki halde yerinden kıvıldamamak niyetinde ve bu kış oralarda geçirmek taraftarıdır. Binaenaleyh Hükümet bu işi tedricen yapmak taraftarıdır ve tedricen yapmak lazımdır¹¹³

diyerek, geri dönüşlerin sistemli bir şekilde yapılmasından yana olduğunu belirtmiştir. Fethi Bey’in konuşmasından sonra Ermeni mebusların da ısrarıyla¹¹⁴ Meclis-i Mebusan’a sunulan taktirle, sevke tabi tutulanlar hakkında 1915 yılında çıkartılan

110 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC.) 19 Teşrin-i Evvel 1334 / 19 Ekim 1918, D. III, C. I, İçt. 5, İn. 4, s. 29; Hadisat, 20 Teşrin-i Evvel 1334 / 20 Ekim 1918, Sayı: 1.

111 İbrahim Ethem Atnur, “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi”, *Atatürk Yolu* (Kasım1994), s. 124.

112 MMZC. 24 Teşrin-i Evvel 1334 / 24 Ekim 1918, D. III, C. I, İçt. 5, İn. 6, s. 46-47; BOA. BEO. 4539/340382. 21 Teşrin-i Evvel 1334 / 21 Ekim 1918.

113 MMZC. 4 Teşrin-i Sâni 1334 / 4 Kasım 1918, D. III, C. I, İçt. 5, İn. 11, s. 112-113.

114 Hükümetin Rum ve Ermeni muhacirler hakkında yaptığı çalışmaları, azınlık cemaatleri tarafından da yakından takip edilmekte, özellikle gayrimüslim mebuslar bu konuda Hükümeti sıkıştırılmaktadır. Meclisteki çalışmalarının yanı sıra Dâhiliye Nazırı Fethi Bey’i ziyaret eden Ermeni mebuslar, ondan muhacirlerin memleketlerine iade edilip, mal ve mülklerinin de kendilerine geri verileceği teminatı almışlardı. Maliye Nazırı Cavid Bey de kendisiyle görüşen Ermeni Heyet-i Murahhasına aynı teminatı vermekte, iadeleri kararlaştırılmış olan kişilere geride kalan emlaklarından başka, satılan eşyaların parasının Maliye Nezareti tarafından ödeneceğini ifade etmektedir (Sabah, 20 Teşrin-i Evvel 1334 / 20 Ekim 1918, Sayı: 10388; Atı, 17 Teşrin-i Evvel 1334 / 17 Ekim 1918, Sayı: 280; İbrahim Ethem Atnur, “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış”, *Toplumsal Tarih*, IX/2 (Eylül 1994), s. 45).

Sevk ve İskân Kanunu, 4 Kasım 1918’de kaldırıldı. Böylece 1915 yılı şartlarında ortaya çıkan, bir kısım Ermenilerin sevk ve iskânı hakkındaki düzenlemeleri içeren Geçici Kanun kaldırılmış oldu.

Diğer taraftan malların iadesine yönelik Hükûmetin çıkardığı herhangi bir kanun ya da karar olmadığından neye göre muamele yapılacağı bilinmiyordu. Bu nedenle devlet, belirsizlikleri gidermek ve yapılacak uygulamalara hukuki bir zemin oluşturmak üzere bir kanun layihası hazırlıklarına başladı; Adliye Nezareti Müsteşarı Yusuf Kemal Bey başkanlığında bir komisyon oluşturuldu. Komisyonun diğer üyeleri arasında, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşaviri Osman, Umur-ı Hukukiye ile Cezaiye Müdürleri, Maliye Hazinesi Varidat Müdürü Faik Nüzhet, Defter-i Hakani Senedat Müdürü Rüşdü, Emlak-ı Emiriye Müdür Muavini Muhlis beyler bulunmaktadır.¹¹⁵ Komisyona kuruluşundan sonraki dönemlerde Ermeni üyelerin de dâhil edildiği görülecektir.¹¹⁶ Ancak komisyonun çalışmalarının kısa sürede bitmeyeceği belliydi. Bu nedenle Hükûmet, kanun hazırlıkları tamamlanuncaya kadar malların iadesi ile ilgili aldığı tedbirlerle birlikte, geri dönen Ermenilerin mallarının iadesi ve iskânlarıyla ilgili birtakım yazılı emir, talimatname ve telgraflarla birlikte geçici çözümler üretmeye çalıştı.

Osmanlı hükümetleri, Ermenilerin geri dönüşleriyle birlikte mallarının iadesi konusunda hukuki çalışmalarını devam ettirirken, iade işlemlerine de başladı. Ancak bu iş pekte kolay olmayacaktır. Nitekim geri dönenlerin evlerinin boş olmaması, başkaları tarafından satın alınması veya kiralanması gibi sebeplerle malların iadesinde birtakım gecikmeler yaşanmıştır. Ayrıca bunlara ait malların bir kısmı savaş dolayısıyla yıkılmış veya harabeye dönmüştü.¹¹⁷ Bu durum geri dönen ve bir an önce mallarının kendilerine iadesini isteyen Ermenilerin şikâyetlerine sebep oldu.

Ermenilerin gerek hükümet, gerek İtilaf Devletleri nezdinde yaptıkları şikâyetleri dikkate alınmış, hemen incelemelerin başlatılması ve gerekenin yapılması konusunda ilgili kişi ve makamlar uyarılmıştı. Bununla da yetinilmemiş, mallarının iadesi hususlarını yerinde tetkik etmek ve ortaya çıkabilecek aksaklıkları gidermek için birçok bölgeye “tetkik heyetleri” gönderilmiştir. İçerisinde yabancı ve gayrimüslim unsurların da bulunduğu karma heyetlerin,¹¹⁸ Ermeni ve Rumların şikâyetlerini incelemek ve değerlendirmek gibi bir misyonları da vardı. Geri dönenlerin iskân ve işâlerinin yanı sıra onlara ait malların iadesiyle de ilgilenen Muhacirin Müdüriyeti’nin¹¹⁹ kontrolünde hareket eden heyetlerin üzerinde, Ermeni ve Rum

115 İkdâm, 1 Kanun-i Evvel 1334 / 1 Aralık 1918, Sayı: 7832; Hadisat, 1 Kanun-ı Evvel 1334 / 1 Aralık 1918, Sayı: 43; Sabah, 2 Kanun-i Evvel 1334 / 2 Aralık 1918, Sayı: 10432.; Minber, 2 Kanun-i Evvel 1334 / 2 Aralık 1918, Sayı: 31; Atnur, “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış”, s. 46.

116 *British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia, 1919-1922: The Armenian-Greek Section* (Compiled by Varteks Yeghiayan), California 2007, s. 35; İbrahim Ethem Atnur, “Emval-i Metruke Meselesi” (Yayımlanmamış Makale).

117 Karamürsel kazasında Ermenilere ait boş kalan evler yıkılmakla kalmamış, enkazı da satışa çıkarılmıştı. Hükûmet bu haber üzerine gerekli tedbirlerin alınmasını ve buna sebep olanlarla ilgili inceleme yapılmasını istemiştir (İkdâm, 27 Teşrin-i Evvel, 1334 / 27 Ekim 1918, Sayı: 7797).

118 Gingeras, *Sorrowful Shores Violence*, s. 53.

119 BOA. DH. HMS. 4-2/11-20. 25 Kanun-i Sâni 1335 / 25 Ocak 1919.

Patrikhaneleri ile özellikle İngiliz Yüksek Komiserliğinin ağırlığı hissedilmektedir. Nitekim İngiliz Yüksek Komiserliğinin ve Patrikhanelerin malların iadesiyle ilgili kuruluş bütünü kurumlarda başrolü oynadıkları görülmektedir.¹²⁰

Osmanlı hükümetleri, geri dönüş kararıyla birlikte Ermenilere mallarının iadesi ile ilgili çalışmalarına başlamış ve yetkililere gerekli emirleri vermişti. Bu bağlamda bir taraftan konuyla ilgili hukuki düzenlemeler devam ederken, diğer taraftan da geri dönenlere mallarının iadesinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Aslında savaş süresi boyunca Ermenilerin kalan mallarıyla ilgili isteklerde bulunduğu, hatta hükümetin bu konuda bazı çalışmalarının ve mal iadelerinin olduğu görülmektedir. Bu konuda Ayaş'ta bulunan Zartaryan ve Paşayan isimli iki Ermeni'nin kendilerine ait kasada bulunan paranın Mebus Varteks Efendiye verilmesi yönündeki yazıları merkeze ulaşmıştı.¹²¹ Yine tutuklananlar arasında bulunan Kalpakyan, kime gönderdiği ve tarihi belli olmayan yazısında, tütünlerin satıldığını ve paralarını aldıkları bilgisini veriyordu.¹²²

Bursa'da, araba yapımında kullanılmak üzere Ermenilerden alınan demirler, sahiplerinin Başkumandanlık Vekâleti'ne müracaatları üzerine geri alınarak tekrar kendilerine iade edilmiştir.¹²³ Ankara'dan gelen yazıda ise başka yerlere sevk edilen kişilerin ev ve eşyalarının serbest bırakılan ailelerine, borçları tasfiye edilmeksizin teslim edilmesi isteğinin¹²⁴ karşılanması merkezce uygun bulunmuştu.¹²⁵ Ardından bunlara sevkleri ertelenen aileler ve mühtedi eşleri de eklenmiş, ev ve eşyaları iade edilmiştir.¹²⁶ Yine savaş yıllarına ait kayıtlarda, zararlı faaliyetlerinden dolayı İzmit'e sevk edilen ve burada tutuklu bulunan Edirne Sultanisi eski hesap memuru Agob Efendi'nin Edirne'deki mallarıyla ilgili talebinin hükümet tarafından dikkate alındığı görülmektedir. Bu malların önce kendisine, daha sonra kendisinin Edirne'ye gitmesi sakıncalı olduğundan göndereceği bir vekiline iadesi ve her türlü kolaylığın gösterilmesi, satılmış eşyası varsa bunların da bedelinin verilmesi isteniyor, durumun takibi de yine hükümet tarafından yapıyordu.¹²⁷

Bu tür malların idaresi için mal sahibi tarafından vekil tayin edilen kişilerin Müslümanlar arasından seçilmesi öncelik teşkil ediyordu. Ancak bu kişilerin Müslüman olması yeterli olmuyor, aynı zamanda mülki ve askeri makamlar tarafından o bölgede bulunmasının sakıncalı görülmeyen kişilerden olmasına da dikkat

120 Hacer Çelik, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu", *ÇTTAD*, VII/16-17 (Bahar-Güz 2008), s. 152.

121 BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube (DH. EUM. 2. Şb.). 7/14. 5 Mayıs 1331 /18 Mayıs 1915.

122 Ankara ve Konya gibi yerlerden sevk edilen Ermenilerin çektiği, sevkten muaf tutulma isteği ve mağazalarının kapatıldığı gibi bilgilerin yer aldığı yazılardan biri de tutuklu bulunan Kalpakyan'a aittir. Tarihi ve kime gönderildiği kesin olarak bilinmeyen yazı, muhtemelen sevk kararının yeni alındığı bir döneme aittir (BOA. DH. EUM. 2. Şb. 8/65.).

123 BOA. DH. İ.U.M. 89-3/1-9. 6 Ağustos 1331 / 19 Ağustos 1915.

124 BOA. DH. ŞFR. 492/97. 25 Eylül 1331/ 8 Ekim 1915.

125 BOA. DH. ŞFR. 56/140. 30 Eylül 1331 / 13 Ekim 1915.

126 BOA. DH. ŞFR. 57/131. 13 Teşrin-i Evvel 1331 / 26 Ekim 1915.

127 Çeşitli tarihlere yapılan yazışmalar, BOA. DH. EUM. 2. Şb. 3/5. 28/41; BOA. DH. EUM. 2. Şb. 28/36.

ediliyordu. Ayvalık'ta bulunan gayrimenkullerin idaresi hususunda bu kararın uygulandığı görülmektedir.¹²⁸

Dönemin tanıklarından olan ve ailesinin Tokat'tan sevk edildiğini belirten Yetvart Kederyan, Türklerin Ermenilerin evlerini zapt ettiklerini ifade ettikten sonra, kendilerinin el konulan evlerinin 1916 yılında iade edildiğini ve bu durumdan duyduğu şaşkınlığı belirtmekte, daha sonra bu evin yanına bir ek bina inşa etmeye karar verdiklerini söylemektedir.¹²⁹

Osmanlı kayıtları içerisinde yer alan ve 1917 tarihli olup Halep Vilayetine gönderilen bir yazıda, yakın bir tarihte emval-i metrukenin sahiplerine iade edileceğiyle ilgili bilgi veriyordu¹³⁰:

Emval-i metrukenin vaziyet-i hukukıyyesi an-karib (çok geçmeden) teşebbüs edileceği cihetle muhacirin tarafından işgal olunmayan metruk emvalin ashabına iadesi mecâz ve zarûri olduğu gibi hükümetçe icara verilenlerden istihsal olunacak menâfiinde bâde-ma mal sahiplerine tahsisi ve iraesî lazımdır.

Görüldüğü gibi kayıta öncelikle muhacirlere verilmemiş malların iadesinin yapılacağı ve elde edilen kira bedellerinin sahiplerine verileceği belirtiliyordu.

Döneme ait Avusturya kayıtları içerisinde yer alan bazı bilgiler de yine Ermenilere ait malların, geri dönüş kararından önce iadesine başlandığını doğrulamaktadır. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre,¹³¹ Tekirdağ'da sayısı az olmakla birlikte dönüş yapan Ermenilere, Mutasarıf tarafından evleri iade edilmekteydi. Bu nedenle Ermenilere ait evlerde oturan Müslüman mültecilerin tahliyesi bir müddetten beri devam ettirilmekteydi. Yine 20 Ocak 1917 tarihli bir başka Avusturya kaydına göre,¹³² Tekirdağ'dan sevk edilmesine karşın daha sonra dönen, bölgenin ileri gelenlerinden Sepetyan'ın mallarının iadesi yönünde Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonuna verdiği dilekçesi, gereği için İstanbul'a iletilmişti. Bu gelişmeler, daha geri dönüş kararı alınmadan sevk edildikleri bölgelere dönenler olduğunu ve isteklerinin resmi makamlarca dikkate alındığını göstermesi açısından da önemlidir.

128 BOA. DH. ŞFR. 76/198-1. 17 Mayıs 1333 / 17 Mayıs 1917.

129 Andre Sernin, Tokatlı Yetvart'ın Anıları, (Çev.: Anais Martin), İstanbul 2009, s. 43. Yetvart anısını, dönem içerisinde değil de ilerleyen yaşlarında yazdığı için birtakım çelişkili ifadeler yer almaktadır. Kitabın çevirmeni de belleğine yenik düştüğünü söylediği Yetvart'ın ifadelerindeki çelişkiler konusunda aynı kanıdadır. Yetvart, 1916 yılında kendilerine iade edildiğini söylediği evin, bir başka ifadesinde iade tarihini 1917 olarak vermektedir (Sernin, Tokatlı Yetvart'ın Anıları, s. 34). Ancak her iki durumda da daha savaş yıllarında evlerinin kendilerine teslim edildiği anlaşılmaktadır.

130 BOA. DH. ŞFR. 82/185. 25 Kanun-i Evvel 1333 / 25 Aralık 1917.

131 Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischcher Aktenstücke (Fotokopien) Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VII (1916-1917), Wien, 1995, s. 5330-5331, Avusturya-Macaristan'ın Tekirdağ'daki temsilcisi Jerenti Prohaska'dan Edirne Konsolosluğuna gönderilen 30 Haziran 1917 tarihli rapor; Österreich-Armenien VII (1916-1917), s. 5329, Avusturya-Macaristan İstanbul Büyükelçisi Count Johann Pallavicini'den Dışişleri Bakanı Ottokar Graff Czernin von Chudenitz'e gönderilen 24 Temmuz 1917 tarihli rapor; Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi".

132 Österreich-Armenien VII (1916-1917), s. 5332-5333; Atnur, "Emval-i Metruke Meselesi".

Gerii dönüş kararı alınmadan mal iadelerinin başladığı yerlerden biri de Trabzon'du. Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Osmanlı Genel Karargâhı'nın davetlisi olarak Türkiye'ye gelen heyet içerisinde yer alan Almanya'nın eski Erzurum Konsolosu (Viskonsolos) Edgar Anders'in Nisan 1918'de Trabzon'da buldukları sırada, İstanbul'a gönderdiği ve daha sonra İstanbul Büyükelçiliği tarafından Alman Dışişlerine iletilen telgrafı, konuyla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Anders, bu telgrafında, Türk askeri güçleri tarafından el konulan mallar dışında Ermeni ve Rumlara ait malların kendilerine iade edildiğini, şehirde toplanan savaş malzemelerinin ise başka yerlere nakline engel olduğunu yazıyordu.¹³³

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin savaş yılları içinde yaptığı resmi düzenlemeler doğrultusunda Ermenilerin bıraktığı malların idare ve korunması ile bu esnada ortaya çıkan suiistimallerin önüne geçmek için birtakım tedbirler almaya çalıştığı görülmektedir. Bununla birlikte savaş dönemi örneklerine rastlanılan mal iadelerinin, savaş sonrası dönemde geri dönüşlerle birlikte yoğunluk kazandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Böylece kanun çalışmalarının tamamlandığı 8 Ocak 1920 tarihine kadar, alınan bu önlemlerle birlikte geri dönen kişilerin mallarının büyük bir kısmının iadesi zaten sağlanmış oldu. Yine bu iadelerde, İtilaf Devletlerinin özellikle de İngiltere'nin ve bu devletle bağlantılı olarak oluşturulmuş, Muhtelit Komisyon ve Ermeni-Rum Şubesinin yanı sıra Ermeni Patrikhanesinin de büyük etkilerinin olduğu görülmektedir.

133 Der K. Botschafter an Auswärtigen Amtes, Konstantinopel, den 10. April 1918, PA-AA, Armenian, R. 14099, Bd. 50, Türkei Nr. 183.

KAYNAKÇA

A. ARŞİVLER

I. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

Toprak İskân Genel Müdürlüğü Fonu

Bakanlar Kurulu Kararları

II. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Bâb-ı Âli Evrak Odası Belgeleri

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri 2. Şube

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri

Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri

Dosya Usûl-ı İradeler Tasnifi

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi

III. POLITICHES ARCHIV DES AUSWÄRTIGEN AMTES-BERLIN- (Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi)

B. YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, I, Ankara 2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Ankara, 2007.

Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatischcher Aktenstücke (Fotokopien) Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VII (1916-1917), Wien, 1995.

C. RESMÎ YAYINLAR

Düstûr

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

D. SÜRELİ YAYINLAR

GAZETELER

Atı

Hadisat

İkdam

Minber

Sabah

Takvim-i Vekâyi

DERGİLER

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi

KİTAP VE MAKALELER

Sernin, Andre, Tokatlı Yetvart'ın Anıları (Çev.: Anais Martin), İstanbul 2009.

Ata, Ferudun, İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları, Ankara 2005.

....., "Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları",
Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 15 (Bahar 2004), 297-323.

Atnur, İbrahim Ethem, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin
Yeniden İskânı Meselesi", Atatürk Yolu (Kasım1994), 121-139.

....., "Emval-i Metruke Meselesi" (Yayımlanmamış Makale).

....., "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin
İadesine Bir Bakış", Toplumsal Tarih, IX/2 (Eylül 1994), 45-48.

Avakian, Knarik, "The Early History of Armenian Emigration to the Usa: Evidence
from The Archives of the Armenian Patriarchate of Constantinople", *Journal of
the Society for Armenian Studies*, XVII (2008), 97-126.

Aytaç, Önder, "Emval-i Metruke", Adalet Dergisi, 42, Yıl: 2012, 1-48.

Baghdjian, Kevork. K, The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish
Government Said to be Abandoned, (Translated and Edited by Dr. A. B.
Gureghian), Printing Armenian Church – Catholicosate of Cilicia, Antelias
Lebanon, 2010.

- Bayındır, Abdülaziz, İslam Muhâkeme Hukuku, (Osmanlı Devri Uygulaması), İstanbul 1986.
- British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia, 1919-1922: The Armenian-Greek Section (Compiled by Varteks Yeghiayan), California 2007.
- Süleyman Beyoğlu, “Ermeni Tehciri ve İhtida”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, 6, Yıl: 3 (2004), 1-18.
- Balcı, Sezai, “Tehcir Öncesi Dönemde Türkiye’den Rusya’ya Ermeni Göçü (1876 - 1915)”, Tarihte Türkler ve Ermeniler – Merkez ve Taşrada Ermeniler, Nüfus ve Göç, VII, Ankara 2014, 205-244.
- Bayur, Yusuf Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi, III/3, Ankara 1983.
- Bostan, M. Hanefi, “I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler”, Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, İstanbul 2001, 187-206.
- Bryce, James-Toynbee, Arnold, Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916 (Yay. Haz. Ara Sarafian), Gomidas İnstitute London 2009.
- Bozkurt, Gülnihal, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Ankara 1996.
- Cin, Halil – Akgündüz, Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, I, “Giriş ve Kamu Hukuku”, İstanbul 1995.
- Çelik, Hacer “Ermeni Tehciri Ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu”, ÇTTAD, VII/16-17 (Bahar-Güz 2008), 143-163.
- Çiçek, Kemal, Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, Ankara 2005.
- Duman, Önder, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti ile Müttefikleri Arasında Bir Diplomatik Kriz: Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, 22 (Yaz 2006), 117-161.
- Dündar, Fuat, İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası, İstanbul 2011.
- E. Miller, Donald – Miller, Lorna Touryan, Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1993.
- Efiloğlu, Ahmet – İvecan, Raif, “Rum Emvâl-i Metrûkesinin İdaresi”, History Studies, II/3 (Kasım 2010), 125-146.
- Elbeyoğlu, Ali, Osmanlı’dan Günümüze Tapu ve Emval-i Metruke, Ankara 2014.
- Eroğlu, Tayfun, Tehcirden Milli Mücadele’ye Ermeni Malları (1915-1922), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2008.

- Gingeras, Ryan, *Sorrowful Shores Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire 1912-1923*, Oxford University Press, 2009.
- Gust, Wolfgang, *Alman Belgeleri, Ermeni Soykırımı 1915-1916*, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri (Çev.: Zekiye Hasançebi-A.Takcan), İstanbul 2012.
- Güllü, Ramazan Erhan, *Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayatı)*, İstanbul 2010.
- Hofmann, Tessa, *Takibat, Tehcir ve İmha Osmanlı İmparatorluğu'nda 1912 - 1922 Yılları Arasında Hıristiyanlara Yönelik Yaptırımlar*, (Çev.: Suzan Zengin), İstanbul 2013.
- Kaiser, Hilmar, "1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları", *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, (Der. Erik Jan Zürcher), İstanbul 2011, 123-156.
- Kardeş, Salâhaddin, "Tehcir" ve Emval-i Metrûke Mevzuatı, Ankara 2008.
-, *Millî Emlâk Mevzuatı Kılavuzu*, Ankara 1981.
- Kuyumcuyan, Lutfik, *Türk Hukuk Mevzuat Rehberi*, İstanbul 1933.
- Maraşlıyan, Levon, *Armenian Question from Sevres to Lausanne: Economics and Morality in American and British Policies, 1920-1923*, University of California Los Angeles, 1992.
- Mirak, Robert, "Armenian Emigration to the United States to 1915", *Journal of Armenian Studies*, I/1, 1975, 5-39.
- Onaran, Nevzat, *Emval-i Metruke Olayı Osmanlı'da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, İstanbul 2010.
- Önen, Ergun, "Gayrimenkul Davalarında Yetki", *AÜHFD*, XXII-XXIII/1-4, Yıl: 1965-1966, 567-633.
- Selvi, Haluk – Demirkol, Kurtuluş, "Osmanlı Devleti'nde Amerika Birleşik Devletleri Vatandaşlarının Hukuku ve Karşılaşılan Bazı Problemler", *History Studies*, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 2012, 327-349.
- Temizgüney, Firdes, *Emval-i Metruke Meselesi (Ermenilerden Kalan Mallar 1915-1923)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2014.

Osmanlı Vakıf Hukuku Çerçevesinde Sanasaryan Vakfı ve Davasının Değerlendirilmesi

Berna DURMUŞ

Giriş

2011 yılında Türkiye Ermeni Patrikliği¹ tarafından Sanasaryan Vakfı'na ait Sanasaryan Han'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü adına yapılan yolsuz tescilinin iptal edilip, söz konusu taşınmazın vakıf adına tescil edilmesi için ilk derece mahkemesinde dava açılmıştır. Taşınmazın kimin adına tescil edileceği, Patrikliğin dava açıp açamayacağı hususlarında vakfın niteliği önem kazandığı için dava sırasında alınan bilirkişi raporlarında, vakfın cemaat vakfı mı yoksa mazbut vakıflardan mı olduğu hususu değerlendirilmiştir. İlk derece mahkemesinin vakfın mazbut vakıf olduğuna hükmedip, davayı reddetmesinin ardından davacı Yargıtay'a başvurmuş ve Yargıtay 1. Hukuk Dairesi vakfın cemaat vakfı olduğu, bu nedenle taşınmazlarının yeni Vakıflar Kanunu hükümleri çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği hususları göz ardı edildiği gerekçesi ile davacı lehine bozma kararı vermiştir.

Sanasaryan Vakfı 1901 yılında Osmanlı Hukuku'na göre kurulmuş, 1935 tarihli Vakıflar Kanunu ile mazbut vakıflar arasına alınmıştır. Söz konusu vakfın geçerliliği, türü ve hukuki statüsünün tespit edilebilmesi, mazbut vakıflar arasına alınma işleminin hukuken geçerli olup olmadığının belirlenebilmesi için Osmanlı Hukuku'nda vakfın ne anlama geldiği, nasıl kurulduğu, türlerinin neler olduğu gibi konuların değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca Cumhuriyet Dönemi'nde, Osmanlı Devleti zamanında kurulmuş vakıfların, hukuki statülerinin nasıl tespit edildiği gibi hususların da ele alınması zorunludur. Bu kapsamda çalışmamızda öncelikle Osmanlı vakıf

1 Türkiye Ermeni Patrikliği'nin kuruluşu, Ermeni cemaati ve kiliseleri üzerindeki hâkimiyeti tartışmalı bir konudur. Fatih, 1461 yılında Ermeni patriğini tayin etmiştir. Patrikliğin, bu tarihte kurulduğu görüşünü savunan yazarlar olduğu gibi, Ermeni cemaati üzerinde ancak XVII. yüzyılda hâkimiyet kurduğu görüşünü ileri sürenler de bulunmaktadır. Halil Cin, Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi* (Konya: Sayram Yayınları, 2017), 194; Sultan II. Mehmet Bursa Ermenileri Episkoposu Hovagim'i 1461'de İstanbul'a davet ederek onu Ermeni Patriği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Ortodoks mezhebine bağlı Hıristiyan tebaasının ruhani lideri olarak tanıdı ve kendisini Rum Patriği'nin hak ve yetkilerine eşdeğer hak ve yetkilerle donattı. "İstanbul Ermeni Cemaati Ve Patrikliği," Türkiye Ermenileri Patrikliği, Erişim Tarihi: Aralık 12, 2018, <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/tarihce-patriklik-makami/>.

hukukuna ilişkin genel bilgiler verilecek, Cumhuriyet Dönemi'nde getirilen hukuki düzenlemeler ve cemaat vakıflarının hukuki statüleri açıklanacaktır. Ardından Sanasaryan Vakfı'na ilişkin davada taraf iddiaları ele alınacak ve Sanasaryan Vakfı'nın vakfiyesi ve vakfiyeye sonradan yapılan zeyil² hükümleri çerçevesinde, vakfın cemaat vakfı mı yoksa mazbut vakıf mı olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Vakfın türüne göre, vakıf taşınmazlarına uygulanacak hükümler ve Ermeni Patrikliği'nin dava ehliyetinin bulunup bulunmadığı gibi hususlar da vakfiye ve kanun hükümleri çerçevesinde değerlendirilecektir.

Vakıf Kavramı ve Vakfın Unsurları

Vakıflar, Türk hukuk tarihinde büyük öneme sahip olmuş ve özellikle Osmanlı Dönemi'nde ciddi bir gelişme göstermiştir. Hayrî ve dini amaçlarının yanında bugün devletin üstlendiği birçok önemli işlevi de yerine getiren vakıf kurumunun menşei, gelişme sebepleri ve tarifi üzerine farklı görüşler ileri sürülmüş, ancak uzlaşa sağlanamamıştır. Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi olan Hanefî mezhebinin kurucuları da vakfı iki farklı şekilde tanımlamıştır. Ebu Hanife'ye göre vakıf, bir malı vakfedenin mülkünde alıkoymak, hapsedmek ve menfaatlerini sadaka olarak vermektir. Mezhebin diğer iki kurucusu Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e göre ise vakıf, bir malın kullanım hakkı şahıslara, mülkiyeti ise Allah'a, yani kamuya ait olmak üzere temlik ve temellükten alıkoymaktır. İki tanım arasında mülkiyetin kime ait olduğu hususunda fark ortaya çıkmaktadır. Ebu Hanife'nin tanımında mülkiyet vakfede kalırken, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in tanımında mülkiyet kamuya geçmektedir. Bu fark ise aslında vakfın tüzel kişiliğe sahip olması ve bağlayıcılık kazanması noktasında önem teşkil etmektedir. Osmanlı uygulamasına baktığımızda Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in vakıf tanımının kabul edildiğini görmekteyiz.³

İslam Hukuku'nda vakıf işleminin hukuki niteliği, vakıftan yararlananlara göre mezhepler arasında tartışmalı bir konudur. Ancak Osmanlı Hukuku'nda vakıf, kendisinden yararlananlardan bağımsız olarak, vakfedenin irade beyanıyla kurulan, bağışlama niteliğine sahip tek taraflı bir hukuki işlemidir.⁴

2 Zeyil; Ek, bir yazıya ek olarak katılan parça, bir eseri tamamlamak için sonradan yazılan ek eser, Büyük Türkçe Sözlük, Erişim Tarihi: Aralık 12, 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c1b470c676c64.53794017.

3 Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 325-28; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 2009), 245; Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 9, 40-42; Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül Ahlâf fî Ahkâm-il Evkaf* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1977), 13; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1974), 216; Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk-İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1990), 38; Eraslan Özkaya, *Eski Vakıf Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2012), 23; Ali Himmet Berki, *Vakıflar* (İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1946), cilt. I, 42-44, Berki "bir malın Allah'ın mülkü hükmünde olmak" tabirini "vakıf mallar amme malı ve şahsiyeti amme şahsiyeti hükmündedir" ve "şu halde vakfın şahsiyeti insan topluluğuna istinad eder" şeklinde ifade etmiştir, age., 42.

4 Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 52; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 333; Cin, Akgündüz, *Hukuk Tarihi*, 39; Özkaya, *Eski Vakıf Hukuku*, 28-29; Berki, *Vakıflar*, cilt. I, 45.

Tek taraflı olup olmamasına bakılmaksızın her hukuki işlemde bulunması zorunlu kurucu unsurlar vardır. Osmanlı Hukuku'nda vakfın geçerli olarak kurulabilmesi için vakfeden (vâkıf), irade beyanı, vakfedilen mal (mevkuf) ve vakıftan yararlananlara (mevkufunaleyh) ilişkin bazı şartların gerçekleşmesi gereklidir.

Malını vakfeden kişi, vâkıf olarak ifade edilmektedir. Vakıf işlemi kişinin mal varlığında azalmaya neden olan bir hukuki tasarruftur. Bu nedenle vâkıfın hür, herhangi bir sebepten kısıtlanmamış ve tam eda ehliyetine sahip olması gerekmektedir. Kişi temyiz kudretine sahip, buluğa ermiş ve reşit olmakla tam eda ehliyetini kazanmaktadır.⁵ Vâkıfın cinsiyetinin vakıf işlemi üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Zira İslam-Osmanlı Hukuku'nda cinsiyet ehliyeti ilgilendiren hallerden değildir. Kadın veya erkek vakıf kurabilir. Nitekim Osmanlı'da kadınların kurdukları vakıfların sayısı yıllara ve bölgelere göre farklılık göstermekle beraber oldukça fazladır.⁶

Vakıf işleminde vakfedenin Müslüman olma şartı yoktur. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının (zimmilerin) veya Osmanlı ülkesinde izinle bulunan yabancıların (müstemenlerin) da vakıf kurması mümkündür. Ayrıca vâkıfla, vakıftan yararlananlar arasında din birliğinin bulunması da zorunlu değildir. Bir zimmi Müslümanların yararına vakıf yapabileceği gibi bir Müslüman da zimmilerin yararlanması için vakıf kurabilir.⁷

Vakıf işlemi, vakfedenin açık irade beyanıyla kurulur. Osmanlı Hukuku'nda zimnî⁸ irade beyanıyla vakıf kurulamayacağı kabul edilmiştir. İrade beyanının sözlü olması yeterlidir.⁹ Ancak irade beyanının hata, tehdit gibi sebeplerle sakatlanmamış olması gerekir. Bunun yanında vâkıfın irade beyanı, vakfın kurulmasını veya varlığının devamını bozucu veya geciktirici bir şartı içermemelidir. Vakfın geçerli olarak kurulabilmesi için irade beyanı herhangi bir şekil şartına bağlanmamıştır. Fakat vakfın şartlarının tespiti ve hukuki uyuşmazlıkların çözülebilmesi için yazılı yapılması tercih

5 Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 332; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 248-49; Cin, Akgündüz, *Hukuk Tarihi*, 40; Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 115; İlhan Akbulut, "Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi," *Vakıflar Dergisi*, sayı. XXX (2007): 66.

6 Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Çınar, "Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar," *Tanzimat Öncesi Osmanlı Toplumunda Cinsiyet, Mahremiyet ve Sosyal Hayat*, ed. Miyase Koyuncu Kaya, Bedriye Yılmaz (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2018); Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 249; Ronald C. Jennings, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640: A Study Based on the Judicial Registers (şer'î mahkeme sicilleri) of Trabzon," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 33, no. 3 (1990): 274; Haim Gerber, "The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne", *Studies in the Social History of the Middle East in Memory of Professor Gabriel Baer, Asian and African Studies*, vol. 17, no. 1-3 (November, 1983): 37.

7 Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 122; Ömer Hilmi, *Ahkâm-ül Evkaf*, 20; Yusuf Fidan, *İslam'da Yabancılar ve Azınlıklar Hukuku* (Konya: Ensar Yayıncılık, 2005), 90-91; Berki, *Vakıflar*, cilt. I, 51-52; Şakir Berki, "İmparatorluk ve Cumhuriyet Vakıf Hukukunda Vakıf Şartları," *Vakıflar Dergisi*, sayı. X (Tıpkı Basım, 2006): 72.

8 Zimnî; Kapalı olarak yapılan veya söylenen, dolayısıyla anlatılan, kapalı, gizli, Büyük Türkçe Sözlük, Erişim Tarihi: Aralık 12, 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=355765.

9 Ömer Hilmi Efendi 44. meselede vakfın kurucu unsurunun vakfın kurulmasını ifade eden sözler olduğunu "Vakfın rüknü malımı vakf ettim veyahut sadakai müebbede ile sadaka ettim gibi inşâi vakfa delâlet eden sözlerdir" şeklinde belirtmiştir. Ömer Hilmi, *Ahkâm-ül Evkaf*, 18.

edilmiştir. Bununla beraber Osmanlı Hukuku'nda vakfın bağlayıcı hale gelebilmesi için mahkemece tescilli zorunlu kabul edilmiştir.¹⁰ Vâkif sağlığında malını vakfedebileceği gibi, ölüme bağlı tasarrufla, vasiyet yolu ile de vakıf kurabilir. Vasiyet yoluyla vakıf kurulduğu takdirde, vasiyetle ilgili genel kurallara riayet etmek gereklidir.¹¹

Vakıf işlemine ilişkin her türlü şartın yazıldığı senede vakfiye denmektedir. Vâkif vakfiyeye, vakfettiği maldan kimlerin ne ölçüde yararlanacağı, vakfın nasıl idare edileceği, vakfa gelir getiren mallara nasıl tasarruf edileceği gibi hukuka aykırı olmayan her türlü şartı koyabilir. Vakfiyede yer alan, vakfın idaresi dışındaki şartlar, eğer vâkif kuruluş aşamasında bu hakkı saklı tutmamış ise, sonradan değiştirilemez. Vakfın idaresine ilişkin şartlar ise hâkim izni ile her zaman değiştirilebilir.¹²

Vakfın geçerli bir şekilde kurulabilmesi için vakfedilen malın da taşınması gereken bazı özellikler vardır. Vakfedilen mal mütekavvim yani dinen kullanılmasına izin verilen mallardan olmalıdır. Vakıf konusu malın malum ve belirli olması, vakıf işlemi sırasında mevcut olması gerekir. Vakfa tahsis edilen malın ayn olması ve vakıf işlemi sırasında kişinin mülkü¹³ olması lazımdır. Vakfedilen mal şayet hisseli bir mal ise ve hisseler belirlenmemişse vakfa konu olup olamayacağı mahkemenin takdirine bırakılmıştır. Kural olarak vakıf konusu malın gayrimenkul olması gerekmektedir. Ancak örf ve âdetin vakfedilmesini kabul ettiği menkul mallar da Osmanlı uygulamasında vakfedilebilmiştir. Para vakıfları, kitap vakıfları gibi vakıflar bunlara örnek verilebilir.¹⁴

Vakıf işleminin son unsuru vakıftan yararlananlardır. Vakıftan yararlananlara mevkufun aleyh denilmektedir. Vakıf işleminin geçerlilik kazanması için mevkufun aleyhe ilişkin de bazı kurallar vardır. Öncelikle vakfın gelirinin hayır amacına tahsis edilmesi, yani kurbet kastının¹⁵ gerçekleşmesi gerekir. Hayır amacı gerçekleştiği sürece azat edilecek köleler, cenin veya hayvanlar lehine vakıf yapılabilir. Zimmi ve müstemenlerin kurduğu vakıflarda ise hem vâkifin inancına hem de İslamiyet'e göre kurbet şartının gerçekleşmesi halinde vakıf geçerli olacaktır.¹⁶ Bu nedenle gayrimüslimlerin kilise, manastır veya havraya yaptıkları vakıflar geçerli kabul edilmemiş; ancak kilise veya

10 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 249-50; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 333; Cin, Akgündüz, *Hukuk Tarihi*, 39; Berki, "Vakıf Şartları," 76; Akbulut, "Vakıf Kurumu," 67.

11 Varisi olmayan kişi vasiyet yolu ile tüm mal varlığını vakfedebilir, ancak kişinin varisleri varsa malvarlığının ancak 1/3'ünü vakfedebilir. 1/3'ünden fazlasını vakfetmişse varislerin icazeti aranır. Berki, *Vakıflar*, cilt. I, 79; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 457; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 250; Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 63; Akbulut, "Vakıf Kurumu," 67.

12 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 250; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 334.

13 Kişinin ancak kendi mülkü olan malı vakfedebilmesinin tek istisnası gayri sahih vakıflarda karşımıza çıkmaktadır. Gayri sahih vakıfla ifade edilen belli bir kamu hizmetini görmek amacıyla, kuru mülkiyeti devlete ait olan miri arazinin, tasarruf hakkı veya vergi gelirlerinin veya her ikisinin birden vakfedilmesidir.

14 Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 334-36; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 251; Cin, Akgündüz, *Hukuk Tarihi*, 41-42; Berki, *Vakıflar*, cilt. I, 52-55; Berki, "Vakıf Şartları," 73-75.

15 Kurbet kelime olarak yakınlık, Allah'a yakın olma demektir. İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Yargı Yayınevi, 2012), 935. Vakıflarda kurbet kastının gerçekleşmesi ile ifade edilen ise, netice itibarı ile de olsa vakfın mutlaka sadaka sayılabilecek bir cihete yapılması ve vakfın gelirlerinin sevap ve ibadet olan fiillere tahsis edilmesidir. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 170.

16 Berki, *Vakıflar*, cilt. I, 66-67; Akgündüz *Vakıf Müessesesi*, 171-72; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 336.

manastırın fakir ruhbanlarına yapılan ve bunun benzeri vakıflar geçerli sayılmıştır¹⁷. Bunun yanında müstemenler vakıf kurabilirken, müstemen yararına yapılan vakıflar sahih değildir. Yani bir vakfın yararlananının yabancı devletin tebaası olmaması gerekir.¹⁸ Vakıftan yararlananlar vâkıfa yabancı kişiler olabileceği gibi, vâkıfın kendisi veya yakınları da olabilir. Ebu Yusuf'un bu görüşü Osmanlı'da aile vakıflarının yaygın uygulama alanı bulmasını sağlamıştır. Yol, köprü, okul gibi bazı vakıfların yararlanması herkes olabileceği gibi, bazı vakıflar sadece fakirlerin yararlanması için tahsis edilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi vakıf, tek taraflı bir hukuki işlemdir. Vakfın kurulabilmesi için vakıftan yararlananların kabul beyanı şartı aranmamıştır.¹⁹

Vakıf Çeşitleri

Osmanlı Hukuku'nda vakıflar farklı kriterlere göre tasnife tabi tutulmuştur. Bu başlık altında vakıf çeşitleri incelenirken, Osmanlı Hukuku'ndaki vakıf çeşitleri ile Cumhuriyet Dönemi uygulaması birlikte ele alınacaktır. Her iki dönemin bir arada değerlendirilmesi Sanasaryan Vakfı'nın ne tür bir vakıf olduğunun tespit edilmesinde zaruridir.

Osmanlı Döneminde Vakıf Çeşitleri

Osmanlı Hukuku'nda vakıf çeşitleri, çok daha detaylı bir tasnife tabi tutulabilirse de gayelerine göre, gerçekte vakıf olup olmamasına göre, vakfa gelir getiren malların tabi olduğu statüye göre ve idarelerine göre olmak üzere dört ana başlık altında değerlendirilebilir.

Vakıfları gayelerine göre, hayrî vakıflar, aile vakıfları ve avarız vakıfları olarak üçe ayırabiliriz.

Hayrî vakıflar: Doğrudan doğruya hayır amacı, kurbet kastı ile kurulan vakıflardır. Vakfın tanımında esas olarak hayrî vakıflar ifade edilmektedir. Hayrî vakıflar tüm insanların yararlanması için kurulabileceği gibi sadece fakirlerin yararlanması için de kurulabilir. Ayrıca hayrî vakıflarda, vakfedilen maldan doğrudan doğruya yararlanılabildiği gibi, gelirlerinden de istifade edilebilir. Cami, köprü, medrese, mektep gibi vakfedilen malın kendisinden doğrudan doğruya faydalanılıyorsa, bunlara "Müessesat-ı Hayriye" denilmektedir. Vakfedilen malın, iş hanı, ev, çiftlik gibi, gelirlerinden faydalanılıyorsa, bunlar da "Müstegallat-ı Hayriye" olarak ifade edilmektedir. Müessesat-ı Hayriyelerin birçoğu, herhangi bir ayırım yapılmaksızın herkesin faydalanması içindir. İmarethane, aşevi gibi bir kısmı ise sadece fakirlerin yararlanması için vakfedilmiştir. Müstegallat-ı Hayriyelerde ise han, hamam, dükkân gibi sermaye sağlayan malların işletilmesi sonucu elde edilen gelir, hayır kurumlarının veya fakirlerin ihtiyaçlarına harcanmak üzere vakfedilmektedir.²⁰

17 Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 173; Cin, Akgündüz, *Hukuk Tarihi*, 43-44.

18 Berki, *Vakıflar*, cilt. I, 67; Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 172.

19 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 253; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 336.

20 Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 341; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 255; Özkaya, *Eski Vakıf Hukuku*, 161-62; Akbulut, "Vakıf Kurumu," 70; Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti* (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2003), 133-34; Mustafa Yılmaz, *Eski Vakıfların ve Taşınmazlarının Günümüzdeki Hukuki Rejimi* (Ankara: Bilge Yayınevi, 2013), 104-106.

Aile Vakıfları (Zürri/Evlatlık Vakıflar): Vakfın yararlananı olarak vâkıfın kendi soyundan olan kişileri belirlemesi durumunda ortaya çıkan vakıflardır. Aile vakıflarının yanı sıra Osmanlı Devleti'nde hayri ve zürri vakıfların birlikte uygulanması sonucu oluşan karma vakıflar da karşımıza çıkmaktadır.²¹

Avarız Vakıfları: Gelirleri bir köy veya mahalle halkının beklenmedik ihtiyaçlarına harcanmak üzere kurulan vakıflardır. Avarız vakıflarının önemli kısmı Tanzimat'tan sonra belediyelere devredilmiş, Cumhuriyet Dönemi'nde bu devir tamamlanmıştır.²²

Gerçekte vakıf olup olmamasına göre vakıflar sahih ve gayri sahih vakıflar olarak ikiye ayrılmaktadır.

Sahi Vakıflar: Vakfedilen malın mülkiyetinin kayıtsız şartsız, rakabesi²³ ve tasarruf hakkı ile vakfeden kişiye ait olduğu vakıflardır. Kural olarak vakfedilecek malın mülk mal olması gerektiği için bunlar sahih vakıflar, gerçek anlamda vakıflar olarak ifade edilmektedir.²⁴

Gayrisahi Vakıflar: Tahsisat kabilinden vakıflar veya irsadi vakıflar olarak da isimlendirilmektedir. Gayrisahi vakıflar, miri arazinin, rakabesi devlete ait olan arazinin, tasarruf hakkının veya vergi gelirlerinin yahut her ikisinin birden vakfa tahsis edilmesi ile kurulur. Gayrisahi vakıflarda rakabe devlette kalır. Gayrisahi vakıfların temel amacı kamu hizmetlerinin yerine getirilmesidir. Kişi kural olarak sadece kendi mülk malını vakfedebileceği için bu vakıflara gayrisahi vakıflar denmiştir. Gayrisahi ifadesi bu vakıfların geçersiz olduğu anlamına gelmemektedir.²⁵

Vakfa gelir getiren malların tabi olduğu statüye göre vakıflar, icare-i vahideli (tek kirali), icareteynli (iki kirali) ve mukataalı vakıflar olmak üzere üçe ayrılır.

İcare-i Vahideli Vakıflar: Vakıf malları, mütevellileri²⁶ veya evkaf idareleri tarafından belirli bir süre ve ücretle kiraya verilen vakıflardır. İcare-i vahideli vakıflarda, vakıf işler haldedir ve vakıf mallar idarecisi tarafından kiraya verilerek işletilmektedir. Kira bedeli vakfın gelir kaynağını oluşturur. İcare-i vahideli vakıflarda bir ve üç yıllık kira süresi öngörülmüştür. Kira süresinin sonunda akit yenilenebilir veya vakıf mal bir başkasına kiralanabilir. Bu tür vakıflarda, vakıf mala kiracının ömür boyu tasarruf

21 Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 342; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 256; Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 107.

22 Cin, Akgündüz, *Hukuk Tarihi*, 53; Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 107; Kazıcı, *Vakıf Medeniyeti*, 136; Özkaya, *Eski Vakıf Hukuku*, 169.

23 Rakabe, kuru mülkiyet anlamında kullanılmaktadır.

24 Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 343; Kazıcı, *Vakıf Medeniyeti*, 138; Cin, Akgündüz, *Hukuk Tarihi*, 50; Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 98; Şakir Berki, "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri," *Vakıflar Dergisi*, sayı. IX (Tıpkı Basım, 2006): 4; Ebül'ula Mardin, *Toprak Hukuku Dersleri* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1947), 56; Akbulut, "Vakıf Kurumu," 69.

25 Cin, Akgündüz, *Hukuk Tarihi*, 50; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 343; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 256; Berki, "Vakıf Çeşitleri," 4.

26 Müteveli; bir vakfın yönetimi kendisine verilmiş kimse, Büyük Türkçe Sözlük, Erişim Tarihi: Aralık 12, 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c1b700d7614a0.86710588.

etmesi ve vakıf malın tasarruf hakkının kiracının mirasçılara intikal etmesi söz konusu değildir.²⁷

İcareteynli Vakıflar: İcareteyn çift kira anlamına gelmektedir. Hanefi mezhebinde vakıf mallar için istisnai olarak kabul edilmiş, uzun süreli kira akdidir. İcareteynli vakıflar Osmanlı Hukukunda zaruretle sonucu geliştirilmiş ve yaygınlık kazanmıştır. Vakıf malın harap olması, çeşitli sebeplerle kullanılamaz hale gelmesi ve tamir ettirecek paranın bulunamaması sonucu ortaya çıkmıştır. İcareteyn usulüne başvurulabilmesi için vakfın tamirinde başka çare bulunamaması, kadı izni ve emr-i sultani gerekmektedir. İcareteyn usulünde, icare-i muaccele ve icare-i müeccele olmak üzere iki kira bedeli alınır. İcare-i muaccele peşin alınan kiradır ve vakıf malın değerine eşit veya yakın bir ücret belirlenir. İcare-i müeccele ise belirli aralıklarda ödenen kira bedelidir. İcareteynli vakıflarda arsa ve üzerindeki yapıların mülkiyeti vakfa aittir. Kiracının süresiz tasarruf hakkı vardır, tasarruf hakkını başkalarına devredebilir ve tasarruf hakkı mirasçılara intikal eder. Bu özellikleri ile icareteynli vakıflar kira sözleşmesinden ayrılmakta, kiracıya mülkiyet hakkına yaklaşan aynı haklar tanımaktadır.²⁸

Mukataalı Vakıflar: Mukataalı vakıflar, icareteynli vakıflar gibi vakıf malın uzun süreli kiraya verilmesi sonucu ortaya çıkan vakıflardır. Mukataalı vakıflarda da icareteynli vakıflarda olduğu gibi vakıf malın çeşitli sebeplerden harap olması, tamiri için gerekli bedelin bulunamaması, kadı izni ve emr-i sultani bulunması gibi şartlar aranmıştır. Mukataalı vakıflarda icareteynli vakıflardan farklı olarak, arsa vakfa ait olmakla birlikte, arsa üzerindeki bina veya dikilen ağaçların mülkiyeti mutasarrıfa²⁹ aittir. Mutasarrıf vakfa “icare-i zemin” veya “mukataa” adı verilen kira bedelini senelik olarak ödemektedir. Osmanlı uygulamasında mukataalı vakıflardan da peşin kira bedeli alınmıştır. Mukataalı vakıflarda arsa üzerindeki yapı ve ağaçların mülkiyeti mutasarrıfa ait olduğu için mutasarrıf, herhangi bir izne ihtiyaç duymadan bunlar üzerinde istediği tasarrufla bulunabilir ve bunların mülkiyeti İslam miras hukuku kurallarına göre mirasçılara intikal eder. Mutasarrıfın arsa üzerindeki tasarruf hakkı, örfi miras hukuku hükümlerine göre mirasçılara intikal etmektedir.³⁰

Son olarak Osmanlı Dönemi vakıfları idarelerine göre, mazbut vakıflar, mülhak vakıflar ve müstesna vakıflar olarak üçe ayrılmaktadır. Bu ayrım Evkaf Nezareti'nin kuruluşundan sonra ortaya çıkmıştır. Vakıfların idarelerine göre yapılan bu tasnif Cumhuriyet Dönemi'nde de benzer şekilde devam etmiştir.

27 Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 344; Kazıcı, *Vakıf Medeniyeti*, 145; Berki, *Vakıflar*, cilt. I, 136; Özkaya, *Eski Vakıf Hukuku*, 105; Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 109; Berki, “Vakıf Çeşitleri,” 7; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 257-58.

28 Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 344-46; Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 110-11; Kazıcı, *Vakıf Medeniyeti*, 147; Berki, “Vakıf Çeşitleri,” 6; Cin, Akgündüz, *Hukuk Tarihi*, 53-54; Ebül'ula Mardin, *Toprak Hukuku*, 60-61.

29 Mutasarrıf; Kendinde kullanım hakkı olan, elinde bulunduran, Büyük Türkçe Sözlük, Erişim Tarihi: Aralık 12, 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c1b70f2d386f3.13173108.

30 Cin, Akgündüz, *Hukuk Tarihi*, 55-56; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 347-48; Berki, “Vakıf Çeşitleri,” 6; Kazıcı, *Vakıf Medeniyeti*, 146-47; Ebül'ula Mardin, *Toprak Hukuku*, 68-69.

Mazbut Vakıflar: İdaresi devlet tarafından ele alınmış vakıfları ifade etmektedir. Mazbut vakıflar, ayrı ayrı tüzel kişilikleri, bütçeleri ve vakfiyeleri olmasına rağmen, doğrudan Evkaf Nezareti tarafından idare olunan vakıflardır. Bu vakıfların büyük çoğunluğunu gayrisahih vakıflar oluşturmaktadır. Mazbut vakıflar da kendi içinde üçe ayrılır. Selatin vakıfları; padişah ve ailesine ait vakıflardır. Mütevellisi kalmayan vakıflar; bu vakıfların kuruluşunda vâkıf bir müteveli tayin etmiş ancak daha sonra mütevellileri kalmamıştır. Bu nedenle vakfin idaresine Evkaf Nezareti tayin edilmiştir. İdaresi mazbut vakıflar ise; mütevellilikleri vakıf senedinde belirtilen kişilerde olmakla birlikte, mütevellisine belirli bir maaş tahsis edilerek, vakıf işlerine müdahale ettirilmeyip doğrudan Evkaf Nezareti tarafından idare edilen vakıflardır.³¹

Mülhak Vakıflar: Vakfiyelerinde belirlenmiş kendi mütevellileri tarafından idare edilen ancak Evkaf Nezareti'nin denetimine tabi vakıflardır. Bu tür vakıflar genellikle sahih vakıflardır.³²

Müstesna Vakıflar: Evkaf Nezareti'nin herhangi bir müdahalesi, denetim ve idaresine tabi olmadan, kendi mütevellileri tarafından idare edilen vakıflardır. Devletin bunlar üzerindeki denetimi ancak kamu velayetine dayanarak kadılar tarafından gerçekleştirilmiştir.³³

Cumhuriyet Döneminde Vakıf Çeşitleri

Cumhuriyet Dönemi'ne gelindiğinde 5737 sayılı Vakıflar Kanunu kabul edilinceye kadar Medeni Kanun'dan önce kurulan ve Medeni Kanun'dan sonra kurulan vakıflar farklı hükümlere tabi olmuşlardır. 743 sayılı Eski Medeni Kanun'un kabul edildiği tarihte mevcut bulunan vakıflar için bir tatbikat kanunu çıkarılması öngörülmüştür. Bu tatbikat kanunu 1935 tarihli 2762 sayılı eski Vakıflar Kanunu olmuştur. Buna göre 1926 tarihli Medeni Kanun yürürlüğe girmeden önce kurulan vakıflar 2762 sayılı Kanun'a tabi olmuş, Medeni Kanun yürürlüğe girdikten sonra kurulan vakıflar ise Medeni Kanun hükümlerine tabi olmuştur. 2008 yılında çıkarılan 5737 sayılı Vakıflar Kanunu ile mevzuat birleştirilmiştir.³⁴

5737 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 3. maddesinde, mazbut vakıflar, mülhak vakıflar, cemaat vakıfları, esnaf vakıfları ve yeni vakıflar olmak üzere beş çeşit vakıf tanımlanmıştır.³⁵ Yeni vakıflarla ifade edilen 1926 tarihli Medeni Kanun'un yürürlüğe

31 Ömer Hilmi, *Ahkâm-ül Evkaf*, 16; Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 287; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 347-48; Berki, *Vakıflar*, cilt. I, 27; Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 116.

32 Ömer Hilmi, *Ahkâm-ül Evkaf*, 16; Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 288; Berki, *Vakıflar*, cilt. I, 29; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 348; Berki, "Vakıf Çeşitleri," 4; Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 117.

33 Ömer Hilmi, *Ahkâm-ül Evkaf*, 17; Berki, *Vakıflar*, cilt. I, 30; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 348; Berki, "Vakıf Çeşitleri," 5.

34 Kemal Oğuzman, Özer Seliçi, Saibe Oktay Özdemir, *Kişiler Hukuku* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2011), 306; Hüseyin Hatemi, *Kişiler Hukuku Dersleri* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992), 127.

35 5737 sayılı Vakıflar Kanunu Madde 3: "Mazbut vakıf: Bu Kanun uyarınca Genel Müdürlükçe yönetilecek ve temsil edilecek vakıflar ile mülga 743 sayılı Türk Kanunu Medenisinin yürürlük tarihinden önce kurulmuş ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu gereğince Vakıflar Genel Müdürlüğünce

girmesinden sonra kurulan vakıflardır. 4721 sayılı Medeni Kanun'a ve diğer mevzuata göre, yeni vakıflar haricinde, çalıştırılanlara ve işçilere yardım vakfı, aile vakfı, kamuya yararlı vakıflar ve özel kanunlarla kurulan vakıflar da (Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı vb.) diğer vakıf çeşitleridir.³⁶

5737 sayılı Vakıflar Kanunu'nda sayılan mazbut vakıflar, mülhak vakıflar, cemaat vakıfları ve esnaf vakıfları Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde kurulmuş ve varlığını Cumhuriyet Dönemi'nde de devam ettiren vakıflardır. Konumuz açısından esas önem teşkil eden vakıflar bunlardır. Sanasaryan Vakfı'na ilişkin davada vakıf malı olan Sanasaryan Han'ın mülkiyetinin yolsuz tesciline ilişkin konu değerlendirilirken, vakfın mazbut vakıf mı yoksa cemaat vakfı mı olduğu meselesi önem kazanmaktadır. Vakfın türüne göre Han üzerindeki tasarruf hakkının kime ait olacağı hususu da değişmektedir.

Mazbut Vakıflar: 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 3. maddesine göre, bu Kanun uyarınca Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yönetilecek ve temsil edilecek vakıflar ile eski Medeni Kanun'un yürürlük tarihinden önce kurulmuş ve 2762 sayılı eski Vakıflar Kanunu gereğince Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yönetilen vakıfları kapsamaktadır. 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 1. maddesinde hangi vakıfların mazbut vakıflara dâhil edileceği düzenlenmiştir. Buna göre; "4 birinci teşrin 1926 tarihinden önce vücut bulmuş vakıflardan A - Bu kanundan önce zapt edilmiş bulunan vakıflar, B - Bu kanundan önce idaresi zapt edilmiş olan vakıflar, C - Mütevelliliği bir makama şart edilmiş olan vakıflar, D - Kanunen veya fiilen hayri bir hizmeti kalmamış olan vakıflar, E - Mütevelliliği vakfedenlerin ferilerinden başkalarına şart edilmiş vakıflar, Vakıflar Umum Müdürlüğünce idare olunur. Bunların hepsine birden (Mazbut vakıflar) denir."³⁷

Kanun'unun 1. maddesinin ilk fıkrasının A ve B bentlerindeki hükümler Cumhuriyet'ten önce mazbut vakıf statüsünde olan vakıfları ifade etmekte, diğer bentlerdeki hükümler ise hangi şartların varlığı halinde bir vakfın mazbut vakıflar arasına alınacağını belirlemektedir.³⁸

Mazbut vakıfların mal varlığı ve tüzel kişiliği meselesi 2008 yılında yürürlüğe giren 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'na kadar tartışmalı bir konu olmuştur. Bunun nedeni 2762 sayılı eski Vakıflar Kanunu'nun hükmi şahsiyet kenar başlıklı 6. maddesinde mülhak

yönetilen vakıfları, Mülhak vakıf: Mülga 743 sayılı Türk Kanunu Medenisinin yürürlük tarihinden önce kurulmuş ve yönetimi vakfedenlerin soyundan gelenlere şart edilmiş vakıfları, Cemaat vakfı: Vakfiyeleri olup olmadığına bakılmaksızın 2762 sayılı Vakıflar Kanunu gereğince tüzel kişilik kazanmış, mensupları Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Türkiye'deki gayrimüslim cemaatlara ait vakıfları, Esnaf vakfı: 2762 sayılı Vakıflar Kanununun yürürlüğünden önce kurulmuş ve esnafın seçtiği yönetim kurulu tarafından yönetilen vakıfları, ifade eder" Kabul Tarihi: 20/2/2008, Resmi Gazete, T. 27/2/2008, S. 26800.

36 Oğuzman, Seliçi, Oktay Özdemir, *Kişiler Hukuku*, 309; Ali Em, *Türk Hukuk Sisteminde Vakıflar* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2006), 17-21.

37 2762 sayılı Vakıflar Kanunu Kabul Tarihi: 5/6/1935, Resmi Gazete, T. 13/6/1935, S. 3027.

38 Mehmet Yıldırım, "AB Türkiye İlerleme Raporlarında "Mazbut" Kavramı Sorunu," *Vakıflar Dergisi*, sayı. 41 (Haziran, 2014): 117.

vakıfların ayrı tüzel kişiliği haiz oldukları düzenlenmişken, aynı maddede mazbut vakıfların kül halinde tüzel kişiliğe sahip olduğunun ifade edilmesidir.³⁹ Gerek doktrinde gerekse yargı kararlarında mazbut vakıfların ayrı tüzel kişiliği olup olmadığı yönünde farklı görüşler ileri sürülmüştür.⁴⁰ 5737 sayılı yeni Vakıflar Kanunu'nun tüzel kişilik başlıklı 4. maddesinde⁴¹ ise herhangi bir ayırım yapılmaksızın tüm vakıfların özel hukuk tüzel kişisi olduğu düzenlenmiştir. Bu hükme göre mazbut vakıfların da ayrı özel hukuk tüzel kişiliğine sahip olduğunun kabul edilmesi kaçınılmazdır. Mazbut vakıfların tüzel kişiliği kabul edilmiş olmakla beraber, yönetim ve temsil yetkisi yine Vakıflar Genel Müdürlüğüne aittir.⁴² Yönetim ve temsil yetkisinin Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olması vakıf malların idaresinde önem kazanmaktadır. Her birinin ayrı tüzel kişiliği ve mal varlığı⁴³ olmasına rağmen mütevellileri tarafından idare edilmemekte veya diğer vakıf organları bulunmamaktadır. Bu nedenle mazbut vakıfların malları üzerindeki tasarruf yetkisi yine Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olmaktadır.⁴⁴

Mülhak Vakıflar: Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde kurulmuş olmakla birlikte, yönetimi vakfedenlerin soyundan gelenlere şart edilmiş vakıflardır. Mülhak vakıfların, ayrı mütevellileri ve ayrı tüzel kişilikleri mevcuttur. Ancak mütevellileri Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından atanmaktadır. Mülhak vakıflarda iç denetim esas olmakla birlikte, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün de denetim hakkı vardır.⁴⁵

Esnaf Vakıfları: 2762 sayılı eski Vakıflar Kanunu öncesinde kurulmuş, esnafın seçtiği yönetim kurulu tarafından yönetilen vakıflardır. Esnaf vakıfları mülhak vakıflarla aynı hükümlere tabidir.⁴⁶

39 2762 sayılı Vakıflar Kanunu Madde 6: "Mülhak vakıflar, Vakıflar Umum Müdürlüğüne niyabeten idare olunsu bile ayrı ayrı birer hükmü şahsiyet sayılır. Bunlar kendi taahhüdleriyle ilzam olunur. Ve borçlarını kendi mallarından öderler. Umum Müdürlüğün idare ve temsil ettiği vakıflar da bir kül halinde hükmü şahsiyet sayılır."

40 Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 141.

41 5737 sayılı Vakıflar Kanunu Madde 4: "Vakıflar, özel hukuk tüzel kişiliğine sahiptir."

42 5737 sayılı Vakıflar Kanunu Madde 6: "Mazbut vakıflar, Genel Müdürlük tarafından yönetilir ve temsil edilir." Mazbut vakıfların bu haliyle Alman hukukundaki kamu hukuku vakıfları ile benzer özellikler taşıdıkları ileri sürülmektedir. Bkz. Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 146.

43 5737 sayılı Vakıflar Kanunu Madde 31/2: "Mazbut vakıfların her birinin gelir ve giderleri ayrı ayrı takip edilir."

44 5737 sayılı Vakıflar Kanunu Madde 12: "Vakıflar; mal edinebilirler, malları üzerinde her türlü tasarrufta bulunabilirler. Genel Müdürlüğe ve mazbut vakıflara ait akar mallar ile hakların daha yararlı olanları ile değiştirilmesine, paraya çevrilmesine veya değerlendirilmesine Meclis yetkilidir." Madde 16: "Mazbut vakıflara ait hayrat taşınmazlara, Genel Müdürlük tarafından öncelikle vakfiyeleri doğrultusunda işlev verilir. Genel Müdürlükçe değerlendirilemeyen veya işlev verilemeyen hayrat taşınmazlar; fiilen asli niteliğine uygun olarak kullanılınca kadar kiraya verilebilir. Bu hayrat taşınmazlar; Genel Müdürlükçe işlev verilmek amacıyla, vakfiyesinde yazılı hizmetlerde kullanılmak üzere Genel Müdürlüğün denetiminde onarım ve restorasyon karşılığı kamu kurum ve kuruluşlarına, benzer amaçlı vakıflara veya kamu yararına çalışan derneklere tahsis edilebilir."

45 Oğuzman, Seliçi, Oktay Özdemir, *Kişiler Hukuku*, 317-18; Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 147.

46 5737 sayılı Vakıflar Kanunu Madde 6/4: "Esnaf vakıfları, mülhak vakıfların tabi olduğu hükümlere tabidir. Bu vakıflar, esnafın seçtiği yönetim kurulu tarafından yönetilir." Oğuzman, Seliçi, Oktay Özdemir, *Kişiler Hukuku*, 319.

5737 sayılı Kanun'da düzenlenmiş, Osmanlı Dönemi'nde kurulmuş son vakıf türü cemaat vakıflarıdır. Gerek dava konusu Sanasaryan Vakfı'nın, Yargıtay kararında cemaat vakfı olarak nitelendirilmesinin sonuçlarının değerlendirilebilmesi, gerekse cemaat vakıflarının kapsamına ilişkin ileri sürülen görüşlerin irdelenmesi bakımından cemaat vakıflarının Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi'ndeki hukuki statüleri ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

Cemaat Vakıfları

Cemaat vakıfları 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'nun tanımlar başlıklı 3. maddesinde "Vakfiyeleri olup olmadığına bakılmaksızın 2762 sayılı Vakıflar Kanunu gereğince tüzel kişilik kazanmış, mensupları Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Türkiye'deki gayrimüslim cemaatlere ait vakıfları ifade eder" şeklinde tanımlanmıştır.

Cemaat vakıflarının kanundaki tanımı, Cumhuriyet sonrası uygulama ve hukuki düzenlemelerle oluşmuş bir tanımdır. Aslında cemaat vakfı kavramının, Lozan Antlaşması'nın bir gereği olarak doğmuş, Cumhuriyet Dönemi'ne ait bir kavram olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde azınlık vakıfları ve cemaat vakıfları kavramı eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Bu kullanım Osmanlı Devleti'nin millet sistemi uygulaması ve daha sonra Lozan Antlaşması'nın azınlıklara ilişkin hükümlerinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Osmanlı Hukuku'na baktığımızda cemaat vakıfları ile azınlıkların kurdukları tüm vakıfları aynı kapsamda değerlendirmek mümkün değildir.

Osmanlı Devleti'nin fethettiği topraklarda yaşayan gayrimüslimler, devletle zimmet anlaşması adı verilen bir anlaşma imzalayarak Osmanlı Devleti tebaası olarak hayatlarını sürdürürler. Osmanlı Devleti tebaası olan gayrimüslimler "zimmi" olarak ifade edilir.⁴⁷ Zimmilere İslam Hukuku kurallarına göre çeşitli alanlarda hukuki sınırlamalar getirilmekle beraber, vakıf kurmalarının önünde herhangi bir engel yoktur. Bir zimmi veya Müslümanın kendi mülkünü vakfetmesi arasında herhangi bir fark yoktur. Ancak yukarıda da bahsettiğimiz gibi vakıf işleminin geçerli olabilmesi için kurbet kastının gerçekleşmesi gerekmektedir. Zimmilerin kurduğu vakıflarda kurbet kastı, hem İslam dinine göre hem de zimminin kendi dinine göre gerçekleşmelidir. Bu nedenle İslam Hukuku'na göre gayrimüslimlerin kilise, havra gibi ibadethanelerin lehine vakıf kurmaları mümkün değildir. Çünkü İslam Hukuku'na göre bu durumda kurbet kastı gerçekleşmemektedir. Fakat gayrimüslimler ibadethanelerin fakir ruhbanları yararına veya sadece kendi dininden fakir kişiler lehine vakıf yapabilirler.⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler millet sistemi içerisinde örgütlenmiştir. Belirli alanlarda kendi hukuklarına tabiidirler ve her millet kendi cemaatleri tarafından idare edilmektedir. Cemaatler patrik, hahambaşı gibi ruhani liderleri tarafından temsil edilir. Cemaatlere ait ibadethaneler, hastane, okul gibi hayrî müesseseler de yine cemaatin

47 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 7-8; Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 11; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 189.

48 Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 173.

başındaki ruhaniler ve meclisler eliyle yönetilir⁴⁹. Osmanlı Devleti'nde cemaatlerin idaresindeki bu hayır kurumları (aslında cami, medrese, imarethane gibi Müslümanlara ait hayır kurumları da aynı şekilde ifade edilir) “Müessesat-ı Hayriye”⁵⁰ olarak adlandırılmaktadır. Bunların büyük çoğunluğunun kuruluş tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Osmanlı Devleti, fethettiği topraklarda var olan bu kurumlara dokunmamış, padişah fermanları ve beratlarla varlıklarını tanımıştır.⁵¹

Osmanlı uygulamasında fethedilen topraklar miri arazi⁵² haline dönüştürülmektedir. Bu nedenle Osmanlı'nın fethettiği yerlerdeki kilise, manastır, okul, hastane vb. kurumların arazileri de miri arazi kapsamına girmektedir. Fakat devlet miri arazinin tasarruf hakkını eski sahiplerinin elinde bırakmış, onlara tahsis etmiştir. Bu tahsislerin sadece ferman ve beratlarla yapılması mümkündür. Ferman ve beratlarla yapılan tahsislerle gayrimüslimlere ait müessesat-ı hayriyeler varlıklarını aynı şekilde sürdürebilmiştir.⁵³ Bu uygulamanın sonucu olarak gayrimüslim cemaatlere ait bu kurumların tamamının vakıf olarak kurulmaları söz konusu olmamıştır.⁵⁴

Cemaatlere ait dini ve hayri kurumların kökenine baktığımızda bunların birçoğunun feodal dönemden geldiğini görmekteyiz. Feodal dönemde manastır ve kiliseler çok geniş topraklara sahiptir ve rahipler, feodal bey konumundadır. Feodal dönemde şehirlerin çoğu manastırdaki rahipler, kilise okullarının öğretmen ve öğrencileri, dini toplulukların ihtiyaçlarını karşılayan hizmetkâr ve zanaatkârlardan oluşmuştur. Ayrıca, *borough* denilen şehirlerde din adamları, askerler ve onların hizmetlerini yapan insanlar yaşamıştır. Şehirler toprak olarak feodal beyler ya da piskoposlara aittir ve feodal geleneklerle yönetilmiştir.⁵⁵

49 Hasan Güneri, “Azınlık Vakıflarının İncelenmesi,” *Vakıflar Dergisi*, sayı. 10 (Tıpkı Basım, 2006): 96; Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları*, 10; Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 194-195

50 Müessesat-ı Hayriye: Gelirlerinden faydalanılan değil, aynıyla intifa olunan vakıfları ifade eder. Mabretler, mektepler, yetimhaneler, kütüphaneler, medreseler, hastaneler gibi hayratlardan oluşan vakıflardır. Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 209.

51 Nuray Ekşi, *Yargıtay, Danıştay ve AİHM Kararları Işığında Cemaat Vakıflarının Mülkiyet Sorunları* (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2011), 10; Dilek Kurban, Kezban Hatemi, *Bir Yabancılaştırma Hikâyesi: Türkiye'de Gayrimüslim Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Mülkiyeti Sorunu* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2009), 9; Habibe Kazancıoğlu, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dönemine Ait Bir Gayrimüslim Vakfiyesi Örneği: Edirneli Keresteci Agop'un Vakfiyesi,” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt. 18, sayı.1 (Haziran, 2016): 285; Muhammed Ceyhan, “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Mülk Edinimi (18.yy)” (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2016), 173.

52 Miri arazi kuru mülkiyeti (rakabe) devlete ait olmak üzere tasarruf hakkının belli bir bedel mukabilinde süresiz olarak şahıslara tefviz edildiği arazidir. Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 505.

53 Ceyhan, “Mülk Edinimi”, 175; Kurban, Hatemi, *Yabancılaştırma Hikâyesi*, 9; Eugenia Kermeli, “Ebu Su'ud's Definitions of Church Vakfs”, *Islamic Law Theory and Practice*, ed. Robert Gleave and Eugenia Kermeli (London, New York: I.B Tauris Publishers, 2001),143.

54 Diran Bakar, Cemaat Vakıflarına ilişkin Tebliğ, *Eski Vakıfların Günümüze Ulaşan Uygulamaları, Sorunları ve Çözümleri Semineri*, ed. Suat Ballar (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2001), 8; Ceyhan, “Mülk Edinimi”, 184-85; Murat Aydoğdu, “Cemaatlere (Azınlıklara) Ait Vakıfların Taşınmaz Mal Edinimleri Sorunundaki Son Hukuki Durum,” *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt. III, sayı. 1 (Haziran, 2008): 202.

55 Halil Cin, Gül Akyılmaz, *Feodalite ve Osmanlı Düzeni* (Adana: Çağ Üniversitesi Yayınları, 2000), 59; Gül Akyılmaz, *Siyasi Tarih* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2015), 28.

Osmanlı Devleti Avrupa topraklarını fethettiğinde feodal düzenin kalıntıları devam etmekteydi. Manastır ve kiliselerin geniş arazilere sahip olması da bunun bir parçasıydı. Özellikle Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde başlayan, aristokrasinin oluşmasını önlemek ve hazine gelirlerinin artırılmasını sağlamak amacıyla geniş mülk ve vakıf toprakların miri araziye dönüştürülmesi politikası, II. Selim Dönemi'nde manastırlara uygulanarak devam etmiştir. Bugün cemaat vakıfları olarak adlandırılan kurumların hukuki statüsü de II. Selim Dönemi'nde, meşhur Şeyhülislam Ebu Suud Efendi tarafından İslam Hukuku temeline oturtulmuştur. Ebu Suud'a göre manastırlara ait ekilebilir araziler miri arazi kapsamındadır ve vergilerini vermek kaydıyla tasarruf hakları ellerinde bırakılmıştır. Bağ, meyve bahçesi, değirmen gibi mülkler manastırlara aittir ve üzerlerindeki tasarruf hakları devam etmektedir ancak bunların vakıf haline getirilmesi mümkün değildir. Çünkü İslam Hukuku'na göre kilise vakıfları caiz değildir. Aynı şekilde gayrimüslim reyanın da kendi mülkünü kilise veya manastır lehine vakfetmesi mümkün değildir. Şayet bu şekilde vakıf kurulursa, vakfedilen mülkler ya eski sahiplerine iade edilir ya da hazineye geçer. Hazineye geçen mülklerin, değeri üzerinden üçüncü kişilere satılması mümkündür. Ancak gayrimüslim reyanın ruhbanlar, fakirler, köprü ve çeşmeler lehine yaptıkları vakıflar sahihtir ve vakfiyeleri tescil edilir. Ebu Suud Efendi böylece feodal hukukla İslam Hukuku'nu harmanlamış, günümüzde cemaat vakıfları olarak adlandırılan kurumları vakıf olarak kabul etmemekle beraber, hukuki zemine oturtmuştur.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nin tüm dönemlerinde İslam Hukuku'nun bu kuralının aynı katılıkla uygulandığını söylemek mümkün değildir. Özellikle II. Selim Dönemi'ndeki hassasiyet dışında Osmanlı Devleti kilise ve manastır vakıflarına çoğunlukla müdahale etmemiştir. Hatta gayrimüslim Osmanlı tebaası mallarını kilise ve manastırlar lehine vakfedebilmiş veya vasiyet yoluyla bırakabilmiştir.⁵⁷ Ancak bugün cemaat vakıfları olarak isimlendirilen bu kurumların malları kendi adlarına kaydedilmemiştir. Bu bakımdan cemaat vakıfları Osmanlı Devleti'nde “de facto” olarak var olmuştur. Kayden vakıf olarak kurulmamış, ancak fiilen varlıkları kabul edilmiştir.⁵⁸

Osmanlı uygulamasına kısaca baktığımızda, büyük çoğunluğu ibadethanelerden oluşan cemaatlere ait bu müesseselerin kurucuları belirsizdir ve vakfiyeleri yoktur. Vakıf olarak kurulmadıkları, vakfiyeleri de bulunmadığı için tüzel kişiliği haiz değildirlirler.⁵⁹ Bu nedenle bağış, vasiyet gibi çeşitli yollarla edindikleri gayrimenkullerin kendi adlarına kaydedilmesi de mümkün olmamış, tasarruflarında bulunan malları nam-ı

56 Eugenia Kermeli, “The Confiscation Of Monastic Properties By Selim II, 1568-1570” (Ph.D.diss., University of Manchester, 1997), 165-172; Kermeli, “Church Vakfs,” 144-148.

57 Örneğin; Trabzon Şeri'yye Sicillerinde kilise ve manastır yararına kurulmuş iki vakfa rastlanmıştır. 1619 tarihli bir kayda göre; İstanbul'dan alınan beratla, bağ, bahçe, çiftlik, çayır, tarla, manastır, ayazma, panayır ve bunun gibi şeyler Ortodoks Kilisesi için vakfedilmiştir. Diğer vakıf ise 1629 tarihinde Meryem Ana Manastırı'nı desteklemek amacıyla kurulmuştur. Jennings, “Pious Foundations,” 308-309.

58 Kenanoğlu, *Millet Sistemi*, 274; Ata Sakmar, “Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Mülkiyeti İle İlgili Sorunlar,” *Galatasaray Hukuk Fakültesi Dergisi*, sayı. 1 (2005): 118.

59 Sungurbey'e göre cemaat vakıflarının 1912 Kanun-u Muvakkat'tan önce de tüzel kişilikleri ve hak ehliyetleri mevcuttur, gayrimenkule tasarruf ehliyetleri vardır. 1912 Kanun-u Muvakkat'a cemaat vakıflarının sadece kayden gayrimenkul tasarruflarına izin verilmemiştir. İsmet Sungurbey, *Eski Vakıfların Yeni Sorunları* (İstanbul: Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 2001), 349-353.

müstear veya nam-ı mevhum⁶⁰ adına tapuda tescil edilmiştir. Bu kurumların sahip oldukları gayrimenkulleri tapuda kendi adlarına kaydettirmeleri ancak 1912 Eşhas-ı Hükmiyyenin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-u Muvakkat⁶¹ ile mümkün olmuştur. Böylelikle gayrimüslim cemaatlere ait müessesat-ı hayriyeler tüzel kişilik kazanmış ve 1912 tarihli Kanun-u Muvakkat ile günümüzdeki cemaat vakıfları halini alma süreci de başlamıştır. Lozan Antlaşması ve 1935 tarihli Vakıflar Kanunu'ndan sonra bu kurumlar hukuki bir dönüşüm ile cemaat vakıfları statüsünü kazanmışlardır.⁶²

Bu bilgiler ışığında cemaat vakıfları, Osmanlı Dönemi'nde çoğunluğu padişah fermanları ile tanınmış, cemaatler tarafından kurulmuş, 1912 Eşhas-ı Hükmiyyenin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-u Muvakkat ve 1935 tarihli Vakıflar Kanunu ile vakfiyeleri olup olmadığına bakılmaksızın, nam-ı müstear ve nam-ı mevhum adına kayıtlı taşınmazlarını kendi adlarına kaydettirme imkânına kavuşmuş, 1935 tarihli Vakıflar Kanunu ile açıkça vakıf tüzel kişiliği olarak kabul edilmiş dini ve hayri kurumları ifade eder.⁶³

Müslüman veya gayrimüslim Osmanlı vatandaşları tarafından, kendi mülk mallarının vakfedilmesi suretiyle sahih bir şekilde kurulan, vakfiyeleri bulunan vakıflara baktığımızda ise, vakfedilen gayrimenkullerin vakıfları adına tescil edildiğini görmekteyiz. Hatta bu tür vakıflar vakfiyelerinde hüküm varsa vakıf adına yeni mal edinebilmiş ve yine vakfiyelerinde hüküm varsa veya hüküm olmadığı takdirde emri sultani ve kadı izni alarak istibdal denen işlem ile vakıf mallarını değiştirebilmişlerdir.⁶⁴ Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerin bu şekilde kurdukları vakıflar, cemaat

60 Nam-ı müstear, güvenilir gerçek kişileri; nam-ı mevhum ise aziz ve azizeler adına kayıtları ifade etmektedir. Örneğin; Jennings makalesinde Trabzon'da kadınlar tarafından kurulan on bir vakıftan on tanesinin, Müslüman kadınlar tarafından kurulduğunu, on birincisinin ise, Meryem Ana'ya ithaf edilmiş Hristiyan vakfı olduğunu belirtmektedir. Jennings'in burada Meryem Ana adına ithaf edilmiş olarak bahsettiği vakıf muhtemelen nam-ı mevhum adına kayıtlı taşınmazlardandır. Jennings, "Pious Foundations," 274.

61 "Madde 3: Osmanlı cemaat ve müessesat-ı hayriyesi akar olmak ve tekâlif ve rüsum tabi bulunmak üzere ancak kasaba ve karyeler dâhilinde emval-i gayrimenkuleye tasarruf edebilirler. Şu kadar ki müessesat-ı hayriyeden birine min'el kadim merbut olunub da merbutiyeti defter-i hakaniyede mukayyed bulunan arazi kemakân tasarruf edilür

Fıkra-yı Muvakkate: Osmanlı cemaat ve müessesat-ı hayriyesi namlarına şimdiye kadar nam-ı müstear ile kasabat ve kura dâhilinde tasarruf oluna gelen emval-i gayrimenkule iş bu kanunun tarih-i neşri ve ilanından itibaren altı ay zarfında müracaat olunduğu surette fıkra-yı sabıkada muharrer şeraite tevfiakan müesseseler namlarına tashihi olunur. Bu müddet zarfında tashihi için defter-i hakani idarelerine ba istida müracaat olunmayan veya dava-yı müstelzim bir hal mütehaddis ise merciinde ikame-yi dava edilmeyen mahallerin andan sonra müesseselere aidiyetleri iddiası mesmu olmaz." Düstur, Tertip II, cilt. 5, 114. 1912 Kanun-u Muvakkat cemaat ve müessesat-ı hayriye tabirini kullanmıştır ve bu kurumlara ait, kasaba ve köylerin sınırları içinde bulunan taşınmazlara ilişkin düzenleme getirmiştir. Geçici fıkra da sadece nam-ı müstear adına kayıtlı taşınmazlardan bahsedilmiştir. Ancak nam-ı müstear kelime anlamı olarak kendi adından başka eğreti alınan ad demektir. Bu nedenle Kanun'un hem nam-ı mevhum hem de nam-ı müstear adına kayıtlı taşınmazları kastettiği yorumu çıkmaktadır. Parlatur, *Sözlük*, 803.

62 Bakar, "Cemaat Vakıfları," 8-10; Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 151; Aydoğdu, "Cemaatlere Ait Vakıflar," 202-203; M. Altuğ İmamoğlu, *Azınlık Vakıfları ve Yabancıların Taşınmaz Edinimleri* (Ankara: Yazıt Yayın Dağıtım, 2006), 58; Ekşi, *Mülkiyet Sorunları*, 29; Hüseyin Hatemi, "Tanzimat'tan Günümüze Vakıf," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 1677.

63 Aydoğdu, "Cemaatlere Ait Vakıflar," 215; İmamoğlu, *Azınlık Vakıfları*, 111.

64 Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 340; Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, 294-95, 320.

vakıflarından tamamen farklı hukuki statüye sahiptir ve İslami vakıflar olarak da ifade edilen klasik hayri ve sahih vakıf statüsündedir.

Cumhuriyet Dönemi'ne baktığımızısa ise 1926 yılında Medeni Kanun yürürlüğe girmiştir. Medeni Kanun'un yürürlüğüne ilişkin Kanunu Medeninın Sureti Meriyet ve Şekli Tatbiki Hakkındaki Kanun'un 8. maddesinde, 1926 yılından önce kurulan vakıflar hakkında çıkarılması öngörülen tatbikat kanunu, 2762 sayılı eski Vakıflar Kanunu'dur. Medeni Kanun'un yürürlük tarihi olan 4 Ekim 1926'dan önce kurulan vakıflar 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'na, sonra kurulan vakıflar ise Medeni Kanun hükümlerine tabi olacaktır. 2762 sayılı Eski Vakıflar Kanunu'nda cemaat vakıflarının tanımına yer verilmemiş, mülhak vakıflar statüsünde oldukları kabul edilmiştir. 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nda cemaat vakıflarının ayrıca yer alması Lozan Antlaşması'nın 42. maddesinin⁶⁵ uygulanmasının sonucudur.⁶⁶

2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun cemaat vakıflarını ilgilendiren hükmü, 44. maddede⁶⁷ ve geçici 1. maddesinde⁶⁸ düzenlenmiştir. Geçici 1. maddeye göre vakıfların verdikleri

65 Lozan Antlaşması Madde 42: "...Türk Hükümeti, söz konusu azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma sağlamayı yükümlenir. Bu azınlıkların Türkiye'deki vakıflarına, din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türk Hükümeti, yeniden din ve hayır kurumları kurulması için, bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlanmış gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir." Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Takım. II, cilt. II (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 12.

66 Aydoğdu, "Cemaatlere Ait Vakıflar," 215; Özkaya, *Eski Vakıf Hukuku*, 180; İmamoğlu, *Azınlık Vakıfları*, 71; Ekşi, *Mülkiyet Sorunları*, 31; Yuda Reyna, Ester Moreno Zonana, *Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2003), 79; Sungurbey, *Eski Vakıflar*, 351-352.

67 Madde 44:"Bu kanunun neşri tarihinden en az on beş yıl evvelinden beri vakıf olarak tasarruf edildikleri vergi kayıtları icar kontratları ve eşhası hükmiyenin gayri menkule tasarruflarına dair olan 16 Şubat 1328 tarihli kanunun neşrinden sonra tapuya verilmiş defterler ve müesseselerin hesap defterleri ve buna benzer vesikalarla anlaşılacak olan yerler o suretle vakıf kütüğüne kaydolunurlar. Bu kayıt vakıflar idaresinin istemesi üzerine tapuca o gayri menkullerin kayıtlarına işaret ve keyfiyet münasip vasıtalarla ilan olunur. İlan tarihinden itibaren iki yıl içinde dava yolu ile bir güne itiraz olunmadığı takdirde o malların vakıf olarak kati tescilleri yapılır, ve tapuları verilir. Tapu kayıtlarına işaret edilecek gayri menkullere ait davalarda vakıflar idaresi ve varsa mütevellî de birlikte hasım olur. Bundan başka, vakıflar idaresinin 1515 sayılı kanun hükümlerinden istifade hakkı mahfuzdur."

68 Geçici Madde 1: "A - Şimdiye kadar vakıflar idaresine hesap vermemiş olan bütün mütevelliler veya mütevellî heyetleri bu kanunun hükümleri yürümeğe başladığı günden itibaren üç ay içinde idare ettikleri vakıfların mahiyetlerini, varidat membalarını ve bunların sarf ve tahsis mahallerini, geçmiş son senenin varidat ve masraflarının miktar ve nevelerinin ve mütevelliliği hangi selahiyetli mercii intihap veya kararına müsteniden ve hangi tarihten beri yaptıklarını gösterir bir beyanname tanzimine ve mensup oldukları vakıflar dairesine vermeğe mecburdurlar. B - Yukarkı fıkra mucibince beyanname vermiş olan mütevellilere bir makbuz ilmühaberi verilir. Bu ilmühaberi hamil olan kimseler bu kanun dairesinde vakıflarının idaresine devam ederler. C - Birinci fıkrada yazılı müddet içinde beyanname vermemiş olanlar vakıflarında tasarruf edemezler. Gecikme haklı bir sebebe müstenit değilse veya verdikleri beyanname hakikate uygun bulunmazsa mütevellilikten derhal azlolunurlar. Ç - Vakıflar idaresine verilecek beyannamelerin verildikleri tarihten itibaren, altı ay içinde tetkik ve tasdiki mecburidir. Bu müddet içinde tasdik edilmediği takdirde yalnız mukannen masraflar tasdik edilmiş sayılır. D - Beyannameler muhteviyatının vesika ve teamüllere müstenit olması ve bu vesika veya teamüllerin bu kanunun neşrinden evvel mevcut ve mer'i bulunması şarttır. E - Bu kanun hükümleri yürümeğe başladığı zaman mevcut olan ferilerden gayri mütevellilerle Vakıflar Umum Müdürlüğüne mütevellisi olmadığından veya mütevellisi mevcut olduğu halde vakfı bizzat idare edemediklerinden dolayı idare kendilerine tevdi edilmiş olan kaymakamlar şimdiye kadar olduğu gibi vakıfları idareye devam ederler. Azil veya her hangi bir suretle inhilal vukuunda bu kanun hükümleri tatbik olunur."

beyanname, literatürde “1936 Beyannamesi” olarak adlandırılmaktadır. 1936 Beyannamesi ile cemaat vakıflarına ait birçok taşınmaz kendi adlarına tapu siciline kaydedilmiştir. 1912 tarihli Kanun-u Muvakkat ile zımnen vakıf tüzel kişiliği kabul edilen cemaat vakıflarının, 2762 sayılı Vakıflar Kanunu hükümleriyle açıkça vakıf tüzel kişiliğine sahip olduğu düzenlenmiştir.⁶⁹

1936 Beyannamesi, cemaat vakıflarının 2762 sayılı Vakıflar Kanunu’nun 44. maddesine binaen verdikleri, ellerindeki taşınmazların bir listesini içeren, tasarruflarında bulunan malların tapuya tescil edilebilmesi için gerekli mal bildiriminden ibarettir. Ancak 1936 Beyannamesi, Yargıtay Hukuk Genel Kurulu’nun (YHGK) 8.5.1974 tarihli, E. 1971/2-820 ve K. 1974/505 sayılı kararında, cemaatlere ait dini ve hayrî kurumların 44. madde gereği verdikleri beyannameler, düzenlenmiş vakfiyeleri bulunmadığı gerekçesi ile vakfiye olarak kabul edilmiştir. Bu karardan sonra 1936 Beyannamesi vakfiye olarak işlem görmeye başlamıştır. Kararda, vakıfların taşınmaz edinebilmek için vakfiyelerinde açık hüküm bulunmasının zorunlu olduğu, vakfiye olarak kabul edilen beyannamelerde vakfın taşınmaz elde edebileceğine dair açıklık olmadığı, bu nedenle cemaat vakıflarının doğrudan doğruya, bağış veya vasiyet yoluyla taşınmaz elde edemeyeceklerine hükmedilmiştir. 1936 Beyannamesi’nin YHGK tarafından vakfiye olarak kabul edilmesiyle beraber cemaat vakıflarının taşınmaz mülkiyetine ilişkin sorunlar daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Bu tarihe kadar edindikleri taşınmazlar bedelsiz olarak ya eski sahiplerine ya da mirasçılara iade edilmiş veya Hazine adına kaydedilmiştir. Bu süreç 2002 yılında 2762 sayılı Vakıflar Kanunu’nun 1. maddesinde yapılan değişikliğe kadar devam etmiştir. Cemaat vakıfları, 1936-1974 yılları arasında edindikleri malları iade etmiş ve yeni taşınmaz edinmemiştir. Cemaat vakıflarının mülkiyet hakkına ilişkin bu uygulama Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) önüne gitmiş ve AİHM verdiği kararlarda Türkiye’yi haksız bulmuştur.⁷⁰

Gerek AİHM’in kararları gerekse AB uyum yasaları çerçevesinde 5737 sayılı Vakıflar Kanunu yürürlüğe girene dek cemaat vakıflarına ve taşınmaz edinimlerine ilişkin 2762 sayılı Vakıflar Kanunu’nda çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Yapılan bu değişikliklerle cemaat vakıflarının taşınmaz edinmelerine ilişkin engeller kaldırılmış, tasarruflarında bulunan fakat çeşitli nedenlerle tapuya tescil ettiremedikleri gayrimenkullerin adlarına tescil edilmesi, 1974 içtihadından önce edindikleri ancak eski sahiplerine veya hazineye dönen taşınmazların da iadesi süreci başlamıştır.⁷¹

2008 yılında 5737 sayılı Vakıflar Kanunu yürürlüğe girmiştir. 5737 sayılı Vakıflar Kanunu ile ilk kez cemaat vakıflarının yasal tanımı yapılmıştır⁷². Yeni Vakıflar Kanunu

69 Aydoğdu, “Cemaatlere Ait Vakıflar,” 219; Ekşi, *Mülkiyet Sorunları*, 43; İmamoğlu, *Azınlık Vakıfları*, 73-75; Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 158; Reyna, Moreno Zonana, *Cemaat Vakıfları*, 43.

70 Sungurbey, *Eski Vakıflar*, 353-56. Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 160-63; Reyna, Moreno Zonana, *Cemaat Vakıfları*, 88-91; Aydoğdu, “Cemaatlere Ait Vakıflar,” 220; Sakmar, “Cemaat Vakıfları,” 118-19; Bu konudaki AİHM kararları için bkz. Ekşi, *Mülkiyet Sorunları*, 96-116.

71 Aydoğdu, “Cemaatlere Ait Vakıflar,” 229-30; Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 161; Ekşi, *Mülkiyet Sorunları*, 32-33.

72 Aydoğdu, “Cemaatlere Ait Vakıflar,” 213.

ile yapılan düzenlemelere göre, cemaat vakıfları herhangi bir izne tabi olmadan mal edinebilir, malları üzerinde istedikleri tasarruflarda bulunabilirler.⁷³ Cemaat vakıflarına ait kısmen veya tamamen hayrat olarak kullanılmayan taşınmazlar, aynı cemaate ait başka bir vakfa tahsis edilebilir veya vakfın akarına dönüştürülebilir.⁷⁴ Kanunun geçici 7. maddesinde cemaat vakıflarının el konulan mülkleri ile ilgili de düzenleme yapılmıştır. Geçici 7. maddeye göre cemaat vakıflarının tasarruflarında bulunan ancak adlarına kaydedilmemiş taşınmazları ve 1936 Beyannamesi'nden sonra çeşitli yollarla edindikleri ancak daha sonra eski sahiplerine iade edilen, Hazine veya Vakıflar Genel Müdürlüğü adına kayıtlı taşınmazları da cemaat vakıfları adına tapuya tescil edilebilecektir.⁷⁵ Cemaat vakıflarına ilişkin en son 2011 yılında Vakıflar Kanunu'na geçici 11. madde⁷⁶ eklenmiştir. Bu maddeye göre, taşınmaz mallarının iade edilmesine ilişkin düzenleme genişletilmiş ve üçüncü şahıslar adına kayıtlı olduğu için cemaat vakıflarına iade edilemeyen taşınmazlarının değerinin ödenmesi öngörülmüştür.⁷⁷

Günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kayıtlarına göre toplam 167 tane cemaat vakfı bulunmaktadır. Bunlardan 77 tanesi Rumlara, 54 tanesi Ermenilere, 19 tanesi Musevilere ve diğerleri de çeşitli azınlıklara aittir.⁷⁸ Şu anki mevzuatımıza göre bir vakfın cemaat vakfı olarak kabul edilmesinin önemi, kendi mensupları arasından seçilen mütevellileri tarafından idare edilmeleri, adlarına kayıtlı taşınmazları üzerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunabilme yetkisine sahip olmaları ve çeşitli sebeplerle adlarına kaydedilmeyen mallarının kendilerine iade edilmesidir.

73 Madde 12: "Vakıflar; mal edinebilirler, malları üzerinde her türlü tasarrufta bulunabilirler."

74 Madde 16/5: "Cemaat vakıflarına ait, kısmen veya tamamen hayrat olarak kullanılmayan taşınmazlar, vakfı yönetiminin talebi halinde Meclis kararıyla; aynı cemaate ait başka bir vakfa tahsis edilebilir veya vakfın akarına dönüştürülebilir."

75 Geçici Madde 7: "Cemaat vakıflarının; a) 1936 Beyannamelerinde kayıtlı olup, halen tasarruflarında bulunan nam-ı müstear veya nam-ı mevhumlar adına tapuda kayıtlı olan taşınmazlar, b) 1936 Beyannamesinden sonra cemaat vakıfları tarafından satın alınmış veya cemaat vakıflarına vasiyet edildiği veya bağışlandığı halde, mal edineme gerekçesiyle halen; Hazine veya Genel Müdürlük ya da vasiyet edenler veya bağışlayanlar adına tapuda kayıtlı olan taşınmazlar, tapu kayıtlarındaki hak ve mükellefiyetleri ile birlikte bu Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren onsekiz ay içinde müracaat edilmesi halinde, Meclisin olumlu kararından sonra, ilgili tapu sicil müdürlüklerince cemaat vakıfları adına tescilleri yapılır."

76 Geçici Madde 11: "Cemaat vakıflarının; a) 1936 Beyannamesinde kayıtlı olup malik hanesi açık olan taşınmazları, b) 1936 Beyannamesinde kayıtlı olup kamulaştırma, satış ve trampa dışındaki nedenlerle Hazine, Vakıflar Genel Müdürlüğü, belediye ve il özel idaresi adına kayıtlı taşınmazları, c) 1936 Beyannamesinde kayıtlı olup kamu kurumları adına tescilli olan mezarlıkları ve çeşmeleri, tapu kayıtlarındaki hak ve mükellefiyetleri ile birlikte bu maddenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren oniki ay içinde müracaat edilmesi halinde, Meclisin olumlu kararından sonra, ilgili tapu sicil müdürlüklerince cemaat vakıfları adına tescil edilir. Cemaat vakıfları tarafından satın alınmış veya cemaat vakıflarına vasiyet edildiği veya bağışlandığı halde, mal edineme gerekçesiyle Hazine veya Genel Müdürlük adına tapuda kayıt edilen taşınmazlardan üçüncü şahıslar adına kayıtlı olanların Maliye Bakanlığınca tespit edilen rayiç değeri Hazine veya Genel Müdürlük tarafından ödenir. Bu maddenin uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar yönetmelikle düzenlenir."

77 Yılmaz, *Eski Vakıflar*, 166; Ekşi, *Mülkiyet Sorunları*, 92-93.

78 [https://www.vgm.gov.tr/Documents/CEMAATVAKIFLAR2018/CEMAAT%20VAKIFLARININ%20TURLERINE%20GORE%20IL%20ILCE%20DAGILIMI%20\(17.07.2018\).pdf](https://www.vgm.gov.tr/Documents/CEMAATVAKIFLAR2018/CEMAAT%20VAKIFLARININ%20TURLERINE%20GORE%20IL%20ILCE%20DAGILIMI%20(17.07.2018).pdf), Erişim Tarihi: Kasım 2, 2018.

Sanasaryan Vakfının Hukuki Niteliği ve Sanasaryan Vakfına İlişkin Davanın Değerlendirilmesi

2011 yılında Sanasaryan Vakfı mütevellisi sıfatı ile Türkiye Ermeni Patrikliği, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve İstanbul İl Özel İdaresi aleyhine, Sanasaryan Han'ın mülkiyetinin yolsuz tescilinin iptali davası açmıştır. Davanın, ilk derece mahkemesinde davacı aleyhine sonuçlanması üzerine karar, Yargıtay'a temyiz incelemesine götürülmüş ve 2017 yılında Yargıtay, vakfın cemaat vakıflarından olduğu gerekçesi ile davacı lehine bozma kararı vermiştir. Sanasaryan Vakfı'nın türü, Sanasaryan Han üzerindeki tasarruf hakkının kime ait olduğunun belirlenmesinde önem arz etmektedir. Bu nedenle dava dosyasında yer alan taraf iddiaları ve bilirkişi raporları, Sanasaryan Vakfı'nın vakfiyesi göz önünde bulundurularak değerlendirilecektir. Sanasaryan Vakfı'nın mahiyeti hakkında, gerek Osmanlı vakıf hukuku gerekse Cumhuriyet sonrası düzenlemeler ışığında bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

Davacı Sanasaryan Vakfı mütevellisi Türkiye Ermeni Patrikliği, vakıf adına tapuda kayıtlı taşınmazın önce İstanbul İl Özel İdaresi daha sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü adına tescilinin yolsuz tescil olduğunu, taşınmaz mülkiyetinin halen Sanasaryan Vakfı'na ait olduğu ve vakfın mazbut veya mülhak vakıflardan olmadığı gerekçeleri ile davalı adına yapılan tapu kaydının iptal edilerek, taşınmazın vakıf adına tescil edilmesini talep etmiştir. Davalı Vakıflar Genel Müdürlüğü ve İl Özel İdaresi ise cevap dilekçelerinde, patrikhanenin tüzel kişiliğinin bulunmaması nedeniyle dava açma ehliyetine sahip olmadığını ve vakfın idari kararlar mazbut vakıflar arasına alındığını, bu nedenle ilgili karar iptal edilmedikçe davanın genel mahkemenin görevi kapsamına girmediğini ileri sürmüşlerdir. Tarafların iddiaları üzerine mahkeme, bilirkişiye müracaat etmiştir. İlk bilirkişi raporuna itiraz edilmesi üzerine, bilirkişi heyetinden ikinci bir rapor alınmıştır. 18.02.2013 tarihli ilk rapora göre, Sanasaryan Vakfı, kuruluş tarihinde geçerli İslam Hukuku hükümleri çerçevesinde tescil edilmiş, eğitime destek amacı güden sosyal yardım vakfıdır. Cemaat vakfı statüsünde olmadığı için 1936 Beyannameyi kapsamına dâhil edilmemiş, mütevelliliği makama şart edilmiş vakıflardan olduğundan, 2762 sayılı Vakıflar Kanunu madde 1/C'ye uyarınca mazbut vakıflar arasına alınmıştır. Vakfın, mazbut vakıf statüsünü değiştirecek yasal veya idari bir düzenleme mevcut değildir. Bu nedenle vakfa ait taşınmazın tasarruf hakkı ve vakfın yönetimi Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir. Bilirkişi heyetinden alınan 25.02.2014 tarihli ikinci raporda ise Sanasaryan Vakfı'nın, zimmi ve Ermeni milletinden bir kişi tarafından kurulması, vakfiyesinde vakfedilen taşınmazın sürekli bir amaca özgülenmiş olması, amacının Ermeni milletinden fakir çocukların eğitim ve öğretim ihtiyaçlarının karşılanması olması, vakfın 743 sayılı eski Medeni Kanun öncesinde kurulmuş ve tüzel kişiliğini kazanmış olması gerekçeleriyle, cemaat vakfı niteliği taşıdığı, bu nedenle dava konusu vakfın mazbut vakıflar arasına alınmasının, 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'na göre hukuka aykırı olduğu belirtilmiştir. Ancak vakfın mazbut vakıflar arasına alınması işlemi, idari bir işlem olduğundan, iptal edilmesi halinde tüzel kişiliği haiz cemaat vakfının temsilcisi olarak Ermeni Patrikliğinin dava açabileceğini; aksi halde Patrikliğinin dava ehliyetinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. İlk derece mahkemesi ise ilk bilirkişi raporunu dikkate alarak davanın reddine hükmetmiştir.⁷⁹

79 İstanbul 13. Asliye Hukuk Mahkemesi, E. 2011/682, K. 2014/324, Karar T. 03/07/2014.

Davanın davacı aleyhine sonuçlanması üzerine Yargıtay'a yapılan temyiz başvurusu sonucunda, bilirkişi heyetinin hazırladığı ikinci rapordaki bilgiler ışığında Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, Sanasaryan Vakfı'nın cemaat vakfı niteliği taşıdığı ve 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'na göre cemaat vakıflarına tanınan haklar göz ardı edilerek karar verildiği gerekçeleri ile ilk derece mahkemesinin kararını davacı lehine bozmuştur.⁸⁰

Öncelikle davalı Vakıflar Genel Müdürlüğü ve İl Özel İdaresinin patrikhanenin tüzel kişiliği ve dava ehliyeti ile ilgili iddialarına ilişkin bir değerlendirme yapmak adına tüzel kişilik kavramına kısaca değinmek gerekirse; ortak bir amacın sürekli gerçekleşmesini sağlamak üzere örgütlenen kişi veya mal toplulukları tüzel kişi olarak adlandırılmaktadır.⁸¹ Tüzel kişiler, kamu tüzel kişileri ve özel hukuk tüzel kişileri olarak ikiye ayrılmaktadır. Kamu tüzel kişilerini kamu kurumları ve kamu idareleri oluşturur. Özel hukuk tüzel kişileri ise Medeni Kanun ve çeşitli kanunlarda düzenlenmiş olan şirketler, dernekler, vakıflar ve kooperatiflerdir.⁸²

Tüzel kişilerin türleri çok olmakla birlikte, tipleri sayılı, bu tiplerin içerikleri bellidir. Yani tüzel kişiler için “numerus clausus” (sayıca sınırlılık) ve “tipe bağlılık” ilkesi geçerlidir. Numerus clausus ilkesine göre yasada öngörülen kalıplar, modeller dışında yeni tüzel kişilik yaratılamaz. Tipe bağlılık ise tüzel kişilere, mevcut yasal kalıplar dışında, yasaca saptanmış içerikten değişik, yeni bir içerik ve işlev kazandırılmayacağını ifade etmektedir.⁸³ Bu bilgiler ve yasal düzenlemelere göre, hukuken Türkiye Ermeni Patrikhanesi'nin tüzel kişiliği bulunmamaktadır. Ancak davada Patriklik, Sanasaryan Vakfı'nın mütevellisi sıfatı ile taraf konumundadır. Sanasaryan Vakfı ister cemaat vakfı ister mazbut vakıf olarak kabul edilsin, özel hukuk tüzel kişiliğine sahiptir. 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 4. maddesinde tüm vakıfların tüzel kişiliği haiz olduğu açıkça kabul edilmiştir. Ancak mazbut vakıfların yönetim ve temsil yetkisi yine Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bırakılmıştır. Fakat 5737 sayılı Kanun'un tüzel kişiliğe ilişkin açık hükmü gereğince, patrikhanenin vakıf mütevellisi olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne karşı dava açabileceği kabul edilmelidir. Nitekim hem ilk derece mahkemesince hem de Yargıtay tarafından dava, ehliyet yönünden reddedilmemiş, esasa ilişkin karar verilmiştir.

Sanasaryan Vakfı'nın hukuki niteliğinin tespit edilebilmesi için vakfiyesi ve daha sonra vakfiyeye yapılan zeyilde yer alan hükümlerin değerlendirilmesi gerekmektedir. Sanasaryan Vakfı'nın vakfiyesine baktığımızda Rusya Devleti tebaası ve Ermeni milletinden Ağa Migirdiç Sanasaryan,⁸⁴ çeşitli mallarından vakıf kurulması için vasiyette bulunmuştur. Ölümünden sonra vakıf kurulması yönündeki isteğini, vasi olarak belirlediği İngiltere Devleti tebaası, tüccar Kirkor Gümüşgerdan'a açıklamıştır. Vakfiyeye göre Ağa Migirdiç Sanasaryan, Kirkor Efendi'ye taşınmaz alıp vakfetmesi

80 Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, E. 2017/3455, K. 2017/7312, Karar T. 13.12.2017.

81 Oğuzman, Seliçi, Oktay Özdemir, *Kişiler Hukuku*, 214.

82 Rona Serozan, *Medeni Hukuk, Genel Bölüm Kişiler Hukuku*, (İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2011), 441.

83 Serozan, *Kişiler Hukuku*, 441-442.

84 “Rusya Devlet-i fahimesi tebaasından ve Ermeni milletinden olup bundan akdem vefat etmiş olan Ağa Migirdiç Sanasaryan...” VGM, defter no: 574, sayfa. 38, sıra. 15.

için bir miktar nakit para vermiştir.⁸⁵ Kirkor Efendi de bu para ile vakfiyede sınırları tespit edilmiş gayrimenkulü satın almıştır. Bunun yanında vakfiyeye göre mülkiyeti Ağa Migirdiç Sanasaryan'a ait olan ve ayrıca Ağa Migirdiç Sanasaryan'ın hayatında mukataalı vakıftan kiraladığı arazi üzerine yaptığı, mülkiyeti kendine ait taşınmazları⁸⁶ icare-i vahide-i sahiha ile işletilmek üzere vakfedilmiştir. Vakfa ait taşınmazların icare-i vahide-i sahiha ile işletilmesinden elde edilen gelirden öncelikle vakfın tamir masrafları karşılanacak, geriye kalan miktar ise Ağa Migirdiç Sanasaryan'ın sağlığında açılan, kendi adıyla anılan Sanasaryan Mektebi'nde eğitim görmekte olan Ermeni milletinin fakir çocuklarının masraflarına harcanacaktır. Eğer okul bir müddet tatil olursa, vakıftan elde edilen gelir müteveli yedinde tutulup, bu para ile uygun bir taşınmaz satın alınıp vakfa eklenecek ve yine icare-i vahide-i sahiha ile kiraya verilip işletilecek, malın işletilmesinden elde edilen gelir vakfiyede yazılı şartlara göre sarf olunacaktır. Vakfın mütevellisi İstanbul'da kadim Ermeni Patriği her kim olursa o olacaktır. Patriklik makamı herhangi bir sebeple boşalırsa, yeni patrik seçilene kadar vakfın mütevellisi patrik kaymakamı olacaktır.⁸⁷ Vakfiye, Osmanlı Hukuku'nda vakıf işleminin bağlayıcılık şartına uygun olarak şuhudü'l haller önünde Şer'iyye Mahkemesi'nce tescil edilmiştir.⁸⁸ Vakfiyede yer alan bu şartlara baktığımızda, vakfedilen malların tamamı vâkıf Ağa Migirdiç Sanasaryan'ın mülkiyetinde ve taşınmaz mallardır. Vakıftan faydalanacak olanlar Sanasaryan Mektebi'nde okuyan fakir çocuklardır. Vakıf, yukarıda bahsettiğimiz, İslam-Osmanlı Hukuku'na göre taşınması gereken tüm şartları haiz, sahih bir vakıftır. Ayrıca vakıf, kurbet kastı tamamen gerçekleşmiş, gelirlerinden faydalanılan "Müstegallat-ı Hayriye" olarak ifade edilen hayrî vakıflardandır. Herhangi bir kilise veya manastır lehine vakıf kurulması söz konusu değildir. Vakıf mütevellisi olarak patriklik makamının tayin edilmesinin, vakfın türüne etkisi söz konusu değildir. Vâkıf, şartları taşıyan herhangi bir kişiyi müteveli tayin edebilir. Mütevellinin patriklik makamı olarak tayin edilmesinin sebebi hem

85 "...şeri sabit ve sübut vesayetine hakim-i şeri lahak olan İngiltere Devlet-i fahimesi tebaasından ve mutebaranı tüccardan Kirkor Efendi veled-i Milkon Gümüşgerdan..... ikrar-ı sahih-i şer'i ve itiraf-ı sarih-i meri edüb müteveffa-yı mümaileyh Sanasaryan Ağa Migirdiç hal-i hayatında ve kemal-i sıhhat ve zaman-ı nefaz tasarrufatında malından ifrat ve kemal-i imtiyaz ile mümtaz eylediği nukud ile vefatından sonra sırf mülk mahal iştirah olunarak zikr-i ati şeraiti veçhile vasiyet vakf-ı sahih-i şer'i müeyyed ve habs sarih-i muhale ile vakıf ve habs olunmasını..." VGM, defter no: 574, sayfa. 38, sıra. 15.

86 Mukataalı vakıflara ilişkin yukarıda bilgi verilmiştir. Mukataalı vakıflarda arazinin mülkiyeti vakfa, arazi üzerindeki yapılar ve dikilen ağaçların mülkiyeti mutasarrıfa aittir.

87 "...her biri sırf mülk mahal olarak... icare-i vahide-i sahiha-yı şer'iyye ile icar olunarak hâsıl olan icaratdan tamir ve termimi ve iktiza eden masarifatı vakıa bade't-tenzil baki her ne kalır ise müteveffa-yı vâkıf mümaileyhin hal-i hayatında Erzurum vilayetinde nefsi Erzurum'da küşad olunubel yevm 1315 senesi Şubatının 26. Günü tarihli huzur-ı şer'a ibraz eylediğim ruhsatname-i resmi natik olduğu üzere el yevm devam etmekte olan ve vâkıf mümaileyhin Sanasaryan ismiyle müsemma bulunan mektebde ulüm ve sanayi tedarik etmekte bulunan kadim Ermeni milleti fukara-yı etfalının tedarik ve terbiyeleri ve it'am ve ıksaları masarifatına harç ve sarf oluna... şayet Sanasaryan mektebin bir müddet tatil-i vuku'nda terakküm eden fazla gallenin cümlesi bir mütevellide hıfz olunub münasib mülk akar iştirah olunarak vakf-ı mezkure ilave ve zam ve vakf edilerek icare-i vahide-i sahiha-yo şer'iyye ile ... ke'l-evvel şerait-i muharrere veçhile harç ve sarf oluna ve vaf-ı mezkurun tevliyeti İstanbul'da kadim Ermeni milleti patriği her kim olur ise ol zata meşrut ola ve patriğin vefatı veya infisali vuku'nda patrik-i cedidin intihab ve tayinine değin patrik kaymakamı olan zata meşrut ola..." VGM, defter no. 574, sayfa. 38, sıra. 15.

88 VGM, defter no. 574, sayfa. 39, sıra. 15.

makamın güvenilirliği hem de ileride vakfın mütevellisinin kalmaması ihtimalinin önüne geçmek olarak yorumlanabilir. Bunların dışında Sanasaryan Vakfı'nın kurucusu belli, vakfiyesi mevcuttur. Vakıf tipik İslami-hayrî vakıf olarak 10 Ekim 1901 tarihinde kurulup, vakfiyesi mahkemece tescil edilmiştir. Vakfiyenin mahkemece tescil edilmesi, mallarının nam-ı müstear veya nam-ı mevhum adına değil, vakıf adına kaydedilmesi anlamını taşımaktadır.

21 Mayıs 1910 tarihinde Sanasaryan Vakfı'nın vakfiyesine bir zeyil yapılmıştır. Vakfiyeye yapılan bu zeyil vakıf malın istibdaline ilişkindir. Zeyilde sahih olarak kurulan, vakfiyesi usulüne göre onaylanmış vakfın, kuruluş şekline ilişkin bilgiler ve hangi taşınmazlara sahip olduğu belirtildikten sonra istibdal edilen vakıf taşınmazların neler olduğu tarif edilmiştir. Zeyilde istibdalın açıkça emr-i sultani ve mahkeme kararı ile yapıldığı, vakfa eklenen yeni taşınmazın da vakfiyede yazılı şartlara göre icare-i vahide ile kiraya verilip, yine Sanasaryan Mektebi'nde okuyan fakir Ermeni çocukların masraflarına harcanacağı, tevliyetin⁸⁹ de yine vakfiyedeki şartlara göre icra olunacağı düzenlenmiştir. Vakfiyenin zeyli, usulüne uygun olarak Şeri'yye Mahkemesi'nde şuhud'ül haller huzurunda tescil edilmiştir.⁹⁰

İstibdal bir vakıf malın başka mal ile değiştirilmesi anlamına gelmektedir. Vakfiyede herhangi birine istibdal yetkisi tanınmış ise, hiçbir izne ve mahkeme kararına gerek olmaksızın bu işlem gerçekleştirilir. Ancak vakfiyede istibdale ilişkin hüküm yoksa işlemin yapılabilmesi için emr-i sultani ve mahkeme kararı gerekmektedir.⁹¹ İstibdal sadece vakıf mallarda söz konusudur. Vakıf adına kayıtlı olmayan, nam-ı müstear yolu ile tescil edilmiş taşınmazlarda istibdal işleminin uygulanması mümkün değildir.

Vakfiye ve zeyil hükümleri birlikte değerlendirildiğinde Sanasaryan Vakfı'nın cemaat vakıflarına ait hiçbir özelliği taşımadığı, aksine tamamen İslam-Osmanlı vakıf hukuku hükümleri çerçevesinde kurulmuş, hayrî bir vakıf olduğu açıktır. 1926 tarihli Medeni Kanun'dan önce kurulmuş, mütevelliliği bir makama şart edilmiş hayrî vakıflardan olan Sanasaryan Vakfı'nın, 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 1. maddesinin açık hükmüne göre mazbut vakıflar arasına alınmasında hukuka aykırılık bulunmamaktadır. Vakıf, mazbut vakıflardan olduğu için 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'na göre Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yönetilir ve temsil edilir. Vakıflar Genel Müdürlüğü, kanunun verdiği yetkiler çerçevesinde, vakıf taşınmazları üzerinde her türlü tasarrufta

89 Tevliyet; vakıf mallarına bakma görevi, Büyük Türkçe Sözlük, Erişim Tarihi: Aralık 19, 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c1b715c6e08c5.29375095.

90 “.....ol tarihte Evkaf-ı Hümayun müfettişi bulunan merhum Es-Seyid Ahmed Nazif Efendi tarafından tanzim ve kasaba-yı Tophane naibi olan Molla İsmailzade Ömer Lütfi Efendinin aslına tatbikan ita eylediği fetevahane-yi aliden musaddak vakfiyede.....istibdalini bundan akdem kibel-i şer'den talep ve istida ederek şerait-i istibdalın tahakkukuna binaen usul-ü veçhile sadır olan ilam-ı şer'i ve ferma-ı padişahi mucebi alisince.....salifü'l beyan vakfiyede muharrer şerait veçhile icare-i vahide-i sahiha-yı şeri'yye ile icar ve hasıl olan icarat vakfiye-yi mezkurede veçhile Sanasaryan ismi ile müsemma mektebde ulüm ve sanayi tedarik etmekte bulunan kadim Ermeni milleti fukara-yı etfalın tedarik ve terbiyeleri ve it'am ve iksaları masarfına harç ve sarf oluna ve arsa-yı mahdude-yi mezkurenin tevliyeti ve bi'l cümle şurutu vakfiye-yi mezkurede muharrer şuruta tevkifan icra oluna...” VGM, defter no. 574, sayfa. 37, sıra. 14.

91 Cin, Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 341.

bulunabilir. Sanasaryan Vakfı'nın cemaat vakfı olarak nitelendirilmesi halinde vakıf mallarının tüm idaresi ve vakfın temsil yetkisi vakıf yönetimine ait olacaktır. Bunun yanında sadece dava konusu Sanasaryan Han değil vakfiye ve zeylinde yer alan tüm taşınmazların vakfa iade edilmesi ve bunlardan üçüncü kişiler adına kayıtlı olup, iade edilemeyenler için rayiç değerlerinin de vakfa ödenmesi gündeme gelecektir.

Nitekim davalı vekillerinin karar düzeltme talebi üzerine Yargıtay 1. Hukuk Dairesi dosyayı yeniden incelemiştir. Vakfın kurucusu, vakfiye, zeyil ve tapu kayıtları üzerinde yapılan inceleme sonucunda daire, Sanasaryan Vakfı'nın 1901 yılında eğitime destek amacıyla kurulmuş, mahkemece tescil edilip tüzel kişilik kazanmış ve vakıf mütevellisi olarak da patriklik makamının tayin edilmiş olması gerekçeleriyle, 2762 sayılı Vakıflar Kanunu 1/C maddesine göre vakfın cemaat vakfı değil, mazbut vakıf olduğuna hükmetmiştir. Daire, mazbut vakıf olan Sanasaryan Vakfı'nın idare ve temsil yetkisinin Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne geçtiğine ve Türkiye Ermeni Patriğinin mütevelliliğinin son bulduğuna karar vermiştir. Bununla birlikte idare ve temsil yetkisinin Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bırakılmasının vakfın mal varlığının idareye geçtiği anlamı taşımadığı hususu da kararda ayrıca belirtilmiştir. Tüm bu gerekçelerle Yargıtay, önceki bozma kararını kaldırmış ve ilk derece mahkemesinin hükmünü onamıştır.⁹²

Sonuç

Osmanlı Hukuku'na göre vakıf tek taraflı bir hukuki işlemdir. Kişinin, sağlığında veya ölüme bağlı tasarrufla yani vasiyet yoluyla mallarını vakfetmesi mümkündür. Ancak vakfın geçerli bir şekilde kurulabilmesi için vâkıf, irade beyanı, vakfedilen mal ve vakıftan yararlananların taşınması gereken şartların tam olması gerekmektedir. Osmanlı Hukuku'nda vakıfları, gayelerine, gerçekte vakıf olup olmamasına, vakfa gelir getiren malların tabi olduğu statüye ve idarelerine göre çeşitli tasniflere tabi tutmak mümkündür. Yapılan bu tasnife göre, vakıflara uygulanacak hükümler de değişiklik göstermektedir. Osmanlı uygulamasına baktığımızda çoğu ibadethanelerden oluşan ve Osmanlı öncesinde kurulmuş, cemaatlere ait dini ve hayrî kurumların yapılan bu tasniflerden herhangi birine dâhil olmadığı, fiili bir şekilde varlıklarını sürdürdüğü, vakıftan farklı bir hukuki statüye oturtulduğu görülmektedir. Bu nedenle Osmanlı hukukunda gayrimüslim tebaanın kurduğu vakıfların tamamının cemaat vakfı olarak değerlendirilmesi mümkün değildir.

Osmanlı uygulamasında hukuken vakıf tüzel kişiliği olarak kabul edilmeyen cemaatlere ait dini ve hayrî kurumların cemaat vakıflarına dönüşmesi süreci, 1912 tarihli Eşhas-ı Hükmiyenin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanunu Muvakkat ile başlamıştır. Bu Kanun-u Muvakkat ile cemaatlere ait dini ve hayrî müesseseler, tasarruflarında bulunan taşınmazları kendi adlarına tescil ettirme hakkına kavuşmuştur. Bu kurumlar, Lozan Antlaşması'nın 42. maddesi gereğince, 1935 tarihli Vakıflar Kanunu'nda vakıf tüzel kişiliği olarak kabul edilmiştir. 2008 tarihinde yürürlüğe giren, 5737 sayılı Vakıflar Kanunu ile cemaat vakıflarına ilişkin önemli düzenlemeler yapılmış ve çeşitli sebeplerle eski sahiplerine iade etmek zorunda

92 Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, E. 2018/1683, K. 2018/15478, Karar T. 12.12.2018.

kaldıkları veya Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Hazine adına kayıtlı taşınmazlarının tekrar vakıf tüzel kişiliği adına tescil edilmesi imkânı getirilmiştir. Yeni Vakıflar Kanunu'na göre bir vakfın mazbut vakıf veya cemaat vakfı olarak tanımlanması, taşınmazlarının tasarrufuna ilişkin önemli sonuçlar doğurmaktadır. Gerek cemaat vakıfları gerekse mazbut vakıflar, Osmanlı Dönemi'nde kurulmuş, varlığını günümüzde de sürdüren vakıflardır. Bu vakıfların mülkiyet sorunlarına ilişkin davalar da güncelliğini korumaktadır. Özellikle Ermeni ve Rumlara ait çok sayıda vakıf olduğu ve vakıf mallara ilişkin davaların gündeme geldiği düşünülürse, vakfın türünün hukuka uygun şekilde tespit edilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle Osmanlı Dönemi'nde kurulmuş vakıfların türleri tespit edilirken hem Osmanlı Hukuku hem de Cumhuriyet sonrası düzenlemelerin birlikte değerlendirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

1901 yılında Ağa Migırdıç Sanasaryan'ın kurduğu vakıf da, vakfa ait taşınmaz Sanasaryan Han'ın mülkiyetine ilişkin dava ile gündeme gelmiştir. Vakfın mütevellisi olarak patriklik makamı tayin edilmiş ve davayı da vakıf mütevellisi sıfatıyla Ermeni Patrikhanesi açmıştır. Ermeni Patrikhanesi'nin davanın tarafı olarak kabul edilmesi patrikhanenin tüzel kişiliği konusunda tartışmalara neden olmuştur. Ancak patriklik makamı, tüzel kişiliği kabul edilen vakıf organı olarak dava tarafıdır. Dava ehliyetinin kabul edildiği gerekçesiyle, hukuken Ermeni Patrikhanesi'nin tüzel kişilik olarak tanınması söz konusu değildir.

Sanasaryan Vakfı'nın vakfiyesi ve zeyli incelendiğinde Ağa Sanasaryan'ın kendi mülkiyetinde bulunan taşınmazlarını, tamamen hayır amacı ile fakir Ermeni çocuklar yararına vakfettiği ve vakfın usulüne uygun olarak mahkemede tescil edildiği tespit edilmiştir. Daha sonra hukuka uygun şekilde, sadece vakıf mallarda uygulanması mümkün istibdal işlemi gerçekleştirilmiş ve istibdale ilişkin vakfiyeye yapılan zeyil de usulüne uygun olarak mahkemece tescil edilmiştir. Tüm bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda, Osmanlı Hukuku'na göre Sanasaryan Vakfı'nın hayrî, sahih ve icare-i vahideli vakıflardan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Vakfiyesi bulunan, taşınmazları nam-ı mevhum veya nam-ı müstear adına değil, vakıf adına mahkemece tescil edilmiş olan Sanasaryan Vakfı'nın, cemaat vakfı olarak nitelendirilmesi mümkün değildir. 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 3. maddesine göre söz konusu vakıf, 743 sayılı Medeni Kanun yürürlüğe girmeden önce kurulmuş, 2762 sayılı Vakıflar Kanunu gereğince, mütevelliliği makama şart edilmiş vakıflardan olduğu için Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yönetimine bırakılmış mazbut vakıflardandır.

Kaynakça

- Akbulut, İlhan. "Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi." *Vakıflar Dergisi*, sayı. XXX (2007): 61-73.
- Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Akyılmaz, Gül. *Siyasi Tarih*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2015.
- Aydın, M. Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2009.
- Aydoğdu, Murat. "Cemaatlere (Azınlıklara) Ait Vakıfların Taşınmaz Mal Edinmeleri Sorunundaki Son Hukuki Durum." *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt. III, sayı. 1 (Haziran, 2008): 197-253.
- Bakar, Diran. "Cemaat Vakıflarına ilişkin Tebliğ." *Eski Vakıfların Günümüze Ulaşan Uygulamaları, Sorunları ve Çözümleri Semineri*, ed. Suat Ballar, 6-17. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2001.
- Berki, Ali Himmet. *Vakıflar*. İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1946.
- Berki, Şakir. "İmparatorluk ve Cumhuriyet Vakıf Hukukunda Vakıf Şartları." *Vakıflar Dergisi*, sayı. X (Tıpkı Basım, 2006): 71-79.
- Berki, Şakir. "Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf Çeşitleri." *Vakıflar Dergisi*, sayı. IX (Tıpkı Basım, 2006): 1-13.
- Bozkurt, Gülnihal. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Büyük Türkçe Sözlük. Erişim Tarihi: Aralık 19, 2018.
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts.
- Ceyhan, Muhammed. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Mülk Edinimi (18.yy)." Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2016.
- Cin, Halil, Akgündüz, Ahmet. *Türk-İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1990.
- Cin, Halil, Akyılmaz Gül. *Türk Hukuk Tarihi*. Konya: Sayram Yayınları, 2017.
- Cin, Halil, Akyılmaz, Gül. *Feodalite ve Osmanlı Düzeni*. Adana: Çağ Üniversitesi Yayınları, 2000.
- Çınar, Hüseyin. "Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar." *Tanzimat Öncesi Osmanlı Toplumunda Cinsiyet, Mahremiyet ve Sosyal Hayat*, ed. Miyase Koyuncu Kaya, Bedriye Yılmaz, 335-372. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Ekşi, Nuray. *Yargıtay, Danıştay ve AİHM Kararları Işığında Cemaat Vakıflarının Mülkiyet Sorunları*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2011.

- Em, Ali. *Türk Hukuk Sisteminde Vakıflar*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2006.
- Fidan, Yusuf. *İslam'da Yabancılar ve Azınlıklar Hukuku*. Konya: Ensar Yayıncılık, 2005.
- Gerber, Haim Gerber. "The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne." *Studies in the Social History of the Middle East in Memory of Professor Gabriel Baer, Asian and African Studies*, vol.17, no.1-3 (November, 1983): 29-45.
- Güneri, Hasan. "Azınlık Vakıflarının İncelenmesi." *Vakıflar Dergisi*, sayı. X (Tıpkı Basım, 2006): 79-109.
- Hatemi, Hüseyin. "Tanzimat'tan Günümüze Vakıf." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 1658-1678.
- Hatemi, Hüseyin. *Kişiler Hukuku Dersleri*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992.
- İmamoğlu, M. Altuğ. *Azınlık Vakıfları ve Yabancıların Taşınmaz Edinimleri*. Ankara: Yazıt Yayın Dağıtım, 2006.
- Jennings, Ronald C. "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640: A Study Based on the Judicial Registers (şer'i mahkeme sicilleri) of Trabzon." *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol.33, no. 3 (1990): 271-336.
- Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslam Hukuku*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1974.
- Kazancıoğlu, Habibe. "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dönemine Ait Bir Gayrimüslim Vakfiyesi Örneği: Edirneli Keresteci Agop'un Vakfiyesi." *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt. 18, sayı.1(Haziran, 2016): 283-297.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2003.
- Kenanoğlu, Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.
- Kermeli, Eugenia. "Ebu Su'ud's Definitions of Church Vakfs." *Islamic Law Theory and Practice*, ed. Robert Gleave and Eugenia Kermeli, 141-157. London, New York: I.B Tauris Publishers, 2001.
- Kermeli, Eugenia. "The Confiscation Of Monastic Properties By Selim II, 1568-1570." Ph.D., University of Manchester, 1997.
- Kurban, Dilek, Hatemi, Kezban. *Bir Yabancılaştırma Hikâyesi: Türkiye'de Gayrimüslim Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Mülkiyeti Sorunu*. İstanbul: TESEV Yayınları, 2009.
- Mardin, Ebül'ula. *Toprak Hukuku Dersleri*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1947.
- Oğuzman, Kemal, Seliçi, Özer, Oktay Özdemir, Saibe. *Kişiler Hukuku*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2011.
- Ömer Hilmi Efendi. *İthaf-ül Ahlâf fi Ahkâm-il Evkaf*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1977.

- Özkaya, Eraslan. *Eski Vakıf Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2012.
- Parlatır, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi, 2012.
- Reyna, Yuda, Moreno Zonana, Ester. *Son Yasal Düzenlemelere Göre Cemaat Vakıfları*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2003.
- Sakmar, Ata. “Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Mülkiyeti İle İlgili Sorunlar”, *Galatasaray Hukuk Fakültesi Dergisi*, sayı. 1 (2005): 117-127.
- Meray, Seha L. *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*. Takım II, cilt II. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Serozan, Rona. *Medeni Hukuk, Genel Bölüm Kişiler Hukuku*. İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2011.
- Sungurbey, İsmet. *Eski Vakıfların Yeni Sorunları*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 2001.
- Yıldırım, Mehmet. “AB Türkiye İlerleme Raporlarında “Mazbut” Kavramı Sorunu.” *Vakıflar Dergisi*, sayı. 41 (Haziran, 2014): 115-121.
- Yılmaz, Mustafa. *Eski Vakıfların ve Taşınmazlarının Günümüzdeki Hukuki Rejimi*. Ankara: Bilge Yayınevi, 2013.

Kararlar

- İstanbul 13. Asliye Hukuk Mahkemesi, E. 2011/682, K. 2014/324, Karar T. 03.07.2014.
- Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, E. 2017/3455, K. 2017/7312, Karar T. 13.12.2017.
- Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, E. 2018/1683, K. 2018/15478, Karar T. 12.12.2018.

Belgeler

- VGM, defter no. 574, sayfa. 37, sıra. 14.
- VGM, defter no: 574, sayfa. 38-39, sıra. 15.

Kanunlar

- 1912 Eşhas-ı Hükmîyenin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-u Muvakkat Düstur, Tertip II, cilt. 5.
- 2762 sayılı Vakıflar Kanunu Kabul Tarihi: 5.6.1935, Resmi Gazete, T. 13.6.1935, sayı. 3027.
- 5737 sayılı Vakıflar Kanunu Kabul Tarihi: 20.2.2008, Resmi Gazete, T. 27.2.2008, sayı. 26800.

Türk-Ermeni Kimliği

Edebiyatta Tarih Algısı ve Ermeni Edebiyatında Birinci Dünya Savaşı

Doğanay ERYILMAZ

Giriş

Sanatın bir dalı olarak edebiyat, insanla ilgili her şeyle yakından ilgilidir. Aynı şekilde tarih de insanın geçmişteki faaliyetleri ile ilintilidir. Edebiyat eserlerinde tarihsel bir konunun ele alınması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Dolayısıyla tarih, edebiyatın da kapsamı altına giren bir konudur. Ancak, belirtilmesi gereken bir nokta, edebî eserde, tarihle ilgili konunun tamamen gerçekte olduğu şekliyle anlatılması beklentisinin olmamasıdır. Sadece gerçeklikten yola çıkarak kaleme alınan kurmaca eserler söz konusudur. Bu eserlerde, kurmaca unsurlar ne kadar çoksa, edebî değer o kadar yükselir. Tam tersi şekilde gerçeğe uygunluk kaygısının artması durumunda da bu değer düşer. Bunun nedeni, yazarın gerçekleri anlatırken, metne edebî değer katan unsurları, örneğin imgeleri ve hayal gücünü yeteri kadar kullanmasına olanak sağlayacak bir zemin oluşturamaması, sadece tarihsel gerçekleri anlatma kaygısına düşmesidir.¹

Edebî sanat ürünlerini tüm yönleriyle inceleyen bir bilim olarak ele alındığında da edebiyat bilimi ve tarih biliminin birbiriyle etkileşim halinde oldukları görülür. Edebiyat biliminin bir kolu olan edebiyat tarihi, aynı zamanda tarih biliminin de bir alt birimi olarak düşünülebilir. Bunun yanı sıra, edebiyat tarihi, siyasi ve sosyal tarihten bağımsız yazılamaz, çünkü toplumların yaşadığı siyasi ve sosyal olaylar, edebî eser oluşumunda birincil derecede etkindir. Tarih yazıcılığında da belli edebî değere sahip olan anı, otobiyografi, gezi yazısı, deneme, günlük gibi bazı türlerden yararlanılabilmektedir.² Bunun nedeni, bazı söz konusu edebî türlerde gerçeklik kaygısının, yani eserin yazımı sırasında yazarın gerçekleri olduğu gibi aktarma çabasının yüksek olmasıdır. Yine de tarih yazıcılığında bu eserlerden yararlanırken yazarın öznel olamamasının muhtemel etkileri göz önüne alınarak değerlendirilmesi gerekir.³

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Georges Lukacs, *Le Roman historique*, trans. Robert Saille (Paris: Payot, 1965); Daniel-Henri Pageaux, *La Littérature générale et comparée* (Paris: Armand Colin, 1994); René Wellek ve Austin Warren, *Edebiyat Teorisi*, çev. Ö. Faruk Huyugüzel (İstanbul: Dergah, 2011); Terry Eagleton, *Edebiyat Kuramı*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Ayrıntı, 2014).

2 Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul* (İstanbul: Elif, 2008), 17.

3 Léon E.-Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 57.

Edebiyat-tarih ilişkisi için üzerinde durulması gereken diğer bir nokta da konuları işleyiş biçimleridir. Aradaki farkı netleştirebilmek için Birinci Dünya Savaşı ile ilgili anlatılardan örnek verilebilir. Örnek olarak seçtiğimiz bir tarih çalışmasından yapacağımız alıntı, diğer herhangi bir tarih çalışmasında da benzerleri bulunabileceği gibi, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Kafkas Cephesi'nde yaşadığı olayları şu şekilde anlatmaktadır:

Avrupa'da savaşın siper savaşına dönüşmesi ve Galiçya'da Avusturyalıların Ruslar karşısında zor durumda kalmaları üzerine; Harbiye Nazırı ve Türk Başkomutan Vekili Enver Paşa, doğu cephesinde Rus kuvvetlerinin imhasını hedef alan büyük ölçüde kuşatıcı bir taarruza karar verdi. Bu amaçla 14 Aralık 1914'te Erzurum'a geldi. Taarruz için mevsimin uygun olmadığını ve bu nedenle bahara bırakılmasını isteyen III. Ordu Komutanı'nı görevden aldı. Ordu komutanlığını kendisi üstlendi. Savaş planı, düşmanın cepheden ve yanlardan kuşatılarak imha edilmesi esasına dayanıyordu.

Tamamen karla örtülü çok yüksek dağlık ve yolsuz bir arazide, o günün şartları altında kış donatımından yoksun yaya ve atlı birliklerle yapılan bu harekât çok riskliydi. Nitekim Türk kuvvetlerinin büyük bir kısmı donarak öldü. Sarıkamış'a girebilen çok az sayıda bir kuvvet de Ruslar tarafından geri atıldı. III. Ordu tamamen devreden çıktı. Bu savaşta Türklere 35-40 bin arası asker kaybedilmiş, çok sayıda da esir verilmişti. Bu başarısızlık üzerine Doğu Anadolu'nun kapıları Rus ordularına açılmış oldu.⁴

Bu anlatı, Sarıkamış harekâtının hangi şartlarda, nasıl kararlaştırıldığını, nasıl bir coğrafi konumda harekâtın yürütüldüğünü ve sonuçlarının neler olduğunu anlatmaktadır. Aynı olayın, edebî bir metinde nasıl anlatılabileceğini göstermek için Ayşe Kulin'in *Veda/Esir Şehirde Bir Konak* adlı eserinden bir alıntı yapılabilir:

İttihatçılardan uzak kalmak için Sarıkamış'a gönüllü gitmeyi tercih etmişti. Hiç olmazsa, gözünün önünde yapılmakta olan vahim hatalardan uzakta, Ruslarla savaşırdı. Vatanı için faydalı bir şey yapmış olurdu.

Yola çıkarken, o da binlerce asker gibi, nasıl bir cehenneme gitmekte olduğunun farkında değildi. Sarıkamış'a İstanbul'dan gidenler, Haydarpaşa Garı'ndan dualarla, marşlarla, umurla uğurlanmışlardı. Zaferleri için kurbanlar kesilmiş, dualar edilmiş, adaklar adanmış, arkalarından mendiller sallanmıştı.

Uzun süremişti işin keyifli ve şerefli yanı. Anadolu'nun bir ucundan öteki ucuna, önce vagonları tıklım tıklım dolu bir trende, sonra da buz gibi havada at arabalarında sürdürülen eziyetli ve uzun bir yolculuk yapmışlardı. Nihayet menzile ulaştıklarında, acı hakikat, beyazlar giyinmiş bir cellat gibi dikilmişti karşlarına. Cehennem, alev kırmızısı ve yakıcı olmalıydı. Oysa, onları bekleyen cehennem, bembeyaz ve dondurucuydu. O kadar dondurucuydu ki, erlerin elleri, ayakları, yüzleri yanıyordu soğuktan. Tıpkı ateşe değmiş gibi, yanık yaraları açıyordu soğukla temas edenlerin tenlerinde.

4 Halil İbrahim İnal, *Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Nokta Kitap, 2010), 488.

Sarıkamış faciasından paçayı kurtarabilenlerin sayısı pek azdı. Kemal'in ölüm haberini bekleyen ev halkı önce esir düştüğünü haber almış, dokuz ay sonra da genç adamı insanlıktan çıkmış bir halde, bahçe kapısına yığılmış halde bulmuşlardı.⁵

Bu örnekte Ayşe Kulin, Sarıkamış harekâtını bir bireyin bakış açısından aktarmaktadır. Savaş hakkında sadece orada yaşayanların anlaşılması için kısa bilgiler vermektedir. Görüldüğü üzere, edebî eserde anlatılan tarih, kuru bir neden sonuç ilişkisi değildir; olayların nasıl yalanmış olabileceğini gösteren anlatılardır; okuyucunun imgeleminde bu olaylar canlanır, dolayısıyla edebî eserde anlatılan tarihsel olaylar, tarihin ete kemiğe bürünmüş halidir.

Edebî eserlerde herhangi bir tarih kesitinden bahseden bir yazarın dikkat etmesi gereken bazı hususlar vardır. Yalnızca tarihsel konuları ele alan ve kahramanlarını bugünün bakış açısıyla değerlendiren, söz konusu dönemi her açıdan bilmeden anlatan bir anlatıyı tarih konulu bir edebî metin olarak nitelendiremeyiz. Bu tarz yazılar, karakterlerin tarih kostümüne bürünmelerinden ibarettir. Tarih konulu edebî eserler, bahsedilen tarihsel kesiti gerçeğe yakın, ama sanatsal bir şekilde aktarmalıdır. Dolayısıyla, tarihi tema olarak kullanan yazar, her ne kadar tamamen tarihi gerçeği anlatmasa da bahsettiği tarihsel kesiti bilmeli, konu hakkında araştırma yapmış olmalıdır. Anlatılan olayla ilgili tarih bilinci oluşmamış bir yazarın, söz konusu olayı tartışabilmesi, karakterlerini anlatılan zamana yerleştirebilmesi ve anlatıyı kurgulayabilmesi mümkün değildir.⁶

Bu noktada irdelenmesi gereken bir diğer husus ise şu anda tarih olarak algıladığımız tamamlanmış bir zaman diliminde geçen bir olaya tanık olan ve bu olayı kaleme alan yazarın, bugünden baktığımızda tarihsel bir olayı anlatsa da aslında anlattığının kendi çağına özgü bir olay olmasıdır. Anlatıyı roman formatında kaleme almışsa, bu tarihsel bir roman değildir, çağ romanıdır. Örneğin, Halide Edip Adıvar'ın "Ateşten Gömlek"⁷ adlı romanı Türk Kurtuluş Savaşı'nı konu edinmiştir. Bizim algımıza göre konu tarihseldir, ancak Türk Kurtuluş Savaşı, yazarın bizzat yaşadığı dönemdir, dolayısıyla "Ateşten Gömlek" bir çağ romanıdır. Oysa 2012 yılında Attilâ İlhan'ın yazdığı ve Kurtuluş Savaşı yıllarını anlatan "Allah'ın Süngüleri 'Reis Paşa'"⁸ adlı roman, tarihsel bir roman olarak kabul edilir. Aynı şekilde Ahmet Ümit'in Gezi Parkı Olayları'nı anlatan romanı "Beyoğlu'nun En Güzel Abisi" adlı eser, yazarı tanık olduğu olayları anlattığı için hiçbir zaman tarihsel roman olmayacak, her zaman çağ romanı olarak anılacaktır.

Edebî eserlerin temel amacı gerçeği anlatmak değildir. Gerçekçilik akımında bile yazarın amacı gerçeğe en yakın olabilecek bir kurmaca anlatıyı aktarmaktır. Buradan hareketle, gerçeklik beklentisi içerisinde olduğumuz türlerde bile kurmaca bir anlatı

5 Ayşe Kulin, *Veda/Esir Şehirde Bir Konak* (İstanbul: Everest Yayınları, 2009), 6-7.

6 Tarih konulu edebî metinlerin niteliği ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Georges Lukacs, *Le Roman historique*, trans. Robert Saille (Paris: Payot, 1965)

7 Halide Edib Adıvar, *Ateşten Gömlek* (İstanbul: Can, 2009)

8 Attilâ İlhan, *Allah'ın Süngüleri "Reis Paşa"* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015)

olduğu söylenebilir. Tarihsel bir kesitin anlatıldığı eserlerde de durum böyledir. Tarih konulu postmodern eserlerde “tarih bozuculuğu”⁹ yapılması, yani bilinen tarihin hiçe sayılması akımın özelliği gereği kullanılan bir teknik olarak da karşımıza çıkabilmektedir.¹⁰ Postmodernizm dışındaki edebî tarihsel anlatılarda ise tarihsel gerçekliğin sanatsal bir şekilde yansıtılabilmesi için kurmacaya ihtiyaç duyulması doğaldır. Gerçeklik kaygısı ile sanatsal kaygıyı bir araya getirerek oluşturulan bu tür eserler, genel olarak iki şekilde kurgulanır. Bunlardan birincisinde, tarihsel olay temel alınarak içerisine kurmaca bir olay yerleştirilir. İkincisinde ise tamamen kurmaca, ancak yaşamış olması olası bir karakterin etrafında gelişen olayların içine tarihsel olay ve gerçek tarihsel kişilikler yerleştirilir. Bu sayede, tarihsel olayların arka planında gerçekleşen toplumsal şekillenmenin yansıtılması mümkün olabilmekte ve önemli tarihsel olaylar, hayal gücünün de desteğiyle dönemi yaşayanın gözünden, öncül ve ardıl olaylar da dâhil edilerek verilebilmektedir. Dolayısıyla, tarihi konu olarak seçmiş bir yazar, olayları kendi hayal gücüyle yoğurabilme şansına sahip olduğu için, konu ile ilgili gerekli araştırmaları yaptıktan sonra, yazdığı döneme uygun karakterler seçerek olayı istediği gibi aktarabilir, ancak temeldeki tarihsel gerçekliğin dokusunu bozması, postmodern eserlerde olduğu gibi özel bir sanatsal kaygı taşııyorsa, doğru olmaz.¹¹

Ancak, bu noktada akla şöyle bir soru gelmektedir: Tarih konulu bir edebiyat metni oluştururken, gerçeklik kaygısı aranmaması yazarın tarihsel unsurları verirken tahrifat yapmasını mümkün kılar mı?

Bu sorunun yanıtını vermek için öncelikle edebiyatta güdümlülük konusundan bahsetmek gerekmektedir. Gürsel Aytaç, güdümlü edebiyatı “sanat dışı bir amacı ön plana alıp sanatsal biçimlemeyi bu amaca araç yapan” ürünlerin verildiği edebiyat olarak tanımlamaktadır.¹² Edebiyatın imge üretmeye en müsait alanlardan biri olması sanat dışı bir amaca, bir propaganda aracı olarak hizmet etmesini kolaylaştırıcı bir unsur olarak görülebilir. Her ülkenin edebiyatında bu tarz güdümlü eserler görmek mümkündür ve eserin güdümlü olması sanatsal değerini düşürmez. Örneğin, Fransız edebiyatında Aydınlanma Çağı yazarları, özellikle Montesquieu, Voltaire, Diderot ve Rousseau halkı aydınlatmak, daha iyi bir toplum yaratabilmek ve mevcut sistemi eleştirmek amacıyla hizmet eden edebiyat ürünleri vermişlerdir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde ise bir devlet politikası olarak sanatın devlete hizmet etmesi esaslı da propaganda aracı olarak kullanılabileceğinin belirgin bir örneğidir.

Peki, sanat dışı bir amaca güdümlü edebiyat ürünleri toplumda nasıl bir etki yaratabilir? Bu sorunun cevabı, bellek (memory) ile ilgili çalışmalara bakılarak verilebilir. Bellek,

9 Turgut Gögebakan, *Tarihsel Roman Üzerine* (Ankara: Akçağ, 2004), 21.

10 Postmodern edebiyatla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Niall Lucy, *Postmodern Edebiyat Kuramı, Giriş*, çev. Aslıhan Aksoy (İstanbul: Ayrıntı, 2018); Serpil Oppermann, *Postmodern Tarih Kuramı – Tarihyazımı, Yeni Tarihselcilik ve Roman* (Ankara: Phoenix, 2006).

11 Edebî eserlerde tarihsel konunun işlenmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Turgut Gögebakan, *Tarihsel Roman Üzerine* (Ankara: Akçağ, 2004), 21; Georges Lukacs, *Le Roman historique*, trans. Robert Saille (Paris: Payot, 1965).

12 Gürsel Aytaç, *Genel Edebiyat Bilimi* (İstanbul: Say Yayınları, 2003) 344.

insanda algılamayı etkileme gücüne sahiptir ve zaman içerisinde şekillenebilir. Bellek aktif bir biçimde çalıştığı için, hatırlanan olayın üzerine yeni gelen bilgiler yapıştırır, eklemeler ve çıkarmalar yapabilir. Belleğin psikolojide yapılandırıcı adı verilen bu özelliği, büyük ölçüde içerisinde yetiştiğimiz kültürün bize verdiği kalıp yargılar ya da beklentilerle şekillenir.¹³

Toplumsal bellek (*social memory*) de aynı bu şekilde oluşur. Canlı varlıklarda olduğu gibi, toplumların da belleği vardır. Toplumsal belleğin oluşmasında, sözlü ve yazılı tarih anlatılarının yanı sıra hafıza mekânları olarak adlandırabileceğimiz yerler (müzeler, anıtlar, arşivler, kütüphaneler vb.) ve sanat eserleri çokça etkilidir. Bu noktada, edebiyat ürünlerinin toplumsal belleğe yapabileceği etkilerden bahsedilebilir. Edebiyat, malzeme olarak dili her haliyle kullanabildiği için, toplumun her kesiminden insana hitap edebilen edebî eser bulabilmek mümkündür. Okumayı bilen her insan, gerek geçmişte sıkça karşılaşılan tefrika romanlar ya da gazeteci/yazarların kaleme aldığı yazılar üzerinden yazılı basın aracılığıyla, gerek kitaplardan, gerekse günümüz dünyasında sıkça yapıldığı gibi internet üzerinden sosyal medya siteleri ya da edebiyat siteleri aracılığıyla, kendi maddi imkânlarına ve kültür düzeyine hitap eden edebiyat ürünlerine kolayca ulaşabilir. Bu sebeple edebiyat ürünlerinin propaganda aracı olarak etkisi yüksektir. Edebiyat ürünlerinin toplumsal belleği biçimlendirme gücü de buna paralel olarak yüksek olacaktır. Az önce bahsettiğimiz belleğin yapılandırıcı özelliği, bu noktada devreye girer ve edebiyat ürünleri aracılığıyla sürekli tekrarlanan motifler, önce bireysel bellekte, sonra da toplumsal bellekte olmayan bir şeyin bile yer etmesine ve hatırlanmasına neden olabilir.¹⁴ Gündümlü edebiyat ürünleri de edebiyatın bu özelliğinden yararlanmayı hedefler.

Çalışmamızın bu bölümünde, tüm bu verilerin ışığında Ermeni edebiyatına kısaca göz atılacak ve Ermeni alfabesinin oluşturulmasından itibaren kronolojik bir sırayla Ermeni edebiyatında tarih algısı ile ilgili bilgi verilecektir.

405 yılında Ermeni alfabesinin oluşturulmasından sonra, pek çok Ermeni yazarın Ermeni tarihini yazma çabası göze çarpar. Bunların içinde en bilineni, Movses Horenatsi'nin (410-490) “Ermeni Tarihi” (*Հայոց պատմություն*) adlı eseridir. “Ermeni Tarihi” pagan inancına sahip Ermenilerin sözlü olarak anlatılagelen geleneklerinin ve inançlarının epik anlatılarından oluşmaktadır. Ancak bu anlatıların Yunan destanlarından esinlendiği belirgin bir şekilde görülmektedir.¹⁵ Movses Horenatsi'nin “Ermeni Tarihi” adlı kitabı içerisinde yer alan en bilinen mitlerden biri, Ermenistan'ın kuruluşu ile ilgili olan “Hayk” efsanesidir. Bu efsanede, Babil'den¹⁶ ayrılarak Ağrı Dağı civarına yerleşen Hayk'ın boyun eğmeyi reddettiği Dev Bel'le

13 Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016) 196.

14 Toplumsal bellekle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Birsan Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi, Toplumsal Bellek ve Sinema* (İstanbul: Say, 2006); Paul Connerton, *How Societies Remember* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014); Russel Jacoby, *Social Amnesia: A Critique of Contemporary Psychology* (Abingdon: Routledge, 2018); Jan Assman, *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin (İstanbul: Ayrıntı, 2001).

15 Gérard Dédéyan, *Histoire du peuple arménien*. (Toulouse: Privat, 2007) 76.

16 Babil, MÖ 1894 yılında kurulmuş, Sümer ve Akad topraklarını kapsayan bir imparatorluktu.

mücadelesi anlatılır. Van Gölü civarında gerçekleştiği belirtilen çarpışmanın sonunda Hayk, Bel'e bir ok atarak onu öldürür.

5. yüzyıl Ermeni tarihçilerinden Agatangeğos'un, "Ermeni Tarihi" (*Պատմութիւն հայոց*) adlı, kendisinden sonra gelen tarihçileri etkilemiş olan eserinin 451 yılı civarında yazıldığı tahmin edilmektedir.¹⁷ Eser, Sasanilerin Persleri egemenlikleri altına alışı ile başlar ve 4. yüzyılda Ermeni azizi Grigor Lusavoriç'in (Aydınlatıcı Grigor) ölümü ile tamamlanır. Eserin bir bölümü günümüze ulaşmamıştır.¹⁸ Agatangeğos, Ermenilerin Hristiyanlığı kabul edişinin tarihçesini, Grigor Lusavoriç'in hayatını ve Ermeni havarilerini anlatmıştır.

Biyografisi hakkında fazla bilgi olmayan, ancak kaynaklarda aslen Yunan kökenli olduğu belirtilen Pavstos Buzand,¹⁹ 4. yüzyıl olaylarını anlattığı "Ermeni Tarihi" (*Պատմութիւն հայոց*) adlı eserinde, özellikle efsanelerden ve sözlü anlatılardan esinlenmiştir. Bu eserde, yazar anlatısı boyunca kesin tarihler vermemiştir. Ancak üslubu, ayrıntı kaygısı, kişilikleri yerleştirme sanatı, gelenek betimlemeleri ile bu dönemin çarpıcı bir tablosunu ortaya koymaktadır.²⁰

5. yüzyılın ortalarında (451), Ermeniler, Pers Devleti'ne karşı, bağımsız bir devlet olmak ve Hristiyanlık inancının gereklerini serbest bir şekilde uygulayabilmek gerekçeleriyle ayaklanırlar. Vardan Mamikonyan'ın lideri olduğu bu ayaklanma Ermenilerin bastırılmasıyla sona ermiş, ancak Ermeniler inançlarının gereğini serbestçe yerine getirme hakkına sahip olmuşlardır. Böylece Ermeni Kilisesi Perslere varlığını kabul ettirmiştir.²¹ Bir çarpışma sırasında öldürülen Vardan'a bağlı bir tanık olarak Ermeni tarihçi Yeğişe, "Vardan ve Ermeni Savaşı Hakkında" (*Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին*) adlı eserinde bu ayaklanmayı anlatır. Ermenilerin günümüzde hâlâ saygı duydukları bu eser lirik bir destan niteliğindedir.²²

Ğazar Parpetsi'nin "Ermeni Tarihi" (*Պատմութիւն հայոց*) adlı eseri, Buzand'ın eserinin bir devamı niteliğindedir ve Ermenilerin Pers ve Bizans arasında ikiye bölünmesinden sonraki dönemi anlatır. Eserin ilk bölümünde, Ermeni İşhanları²³ III. Arşak ve Vramşapuh zamanlarının siyasi olayları anlatılmaktadır. Ermeniler için yıkıcı sonuçları olan Bizans-Pers savaşının anlatımından sonra Sasani yönetiminden bahseden yazar, eserinin ikinci bölümünde Yeğişe'nin anlattığı olayları tekrarlar. Üçüncü bölümde ise Vardanants Savaşı olarak adlandırılan bu ayaklanmanın ardından

17 Dédéyan, *Histoire du peuple arménien*, 158-159.

18 Agop Jack Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature, "From the Sixth to the Eighteenth Century"*. (Detroit: Wayne State University, 2002) 119-120.

19 Victor Langlois, *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, "Premier Période – Historiens grecs et syriens traduits en Arménien"* (Paris: Firmin Didot Frères, 1867), erişim tarihi Şubat 23, 2010, <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/faustus/histoire.htm>.

20 Comité de Défense de la Cause Arménienne, erişim tarihi Şubat 22, 2010, http://www.cdca.asso.fr/cdca/cdca-encyclopedie_langue.htm

21 Hırant Dink, "Ermeni Kimliği Üzerine – Kaç Vartan'ın Çocukları", *Agos*, Aralık 5, 2003.

22 Comité de Défense de la Cause Arménienne, erişim tarihi Şubat 23, 2010, http://www.cdca.asso.fr/cdca/cdca-encyclopedie_langue.htm

23 İşhan: Ermenicede bölge yöneticisi anlamına gelir.

gelişen olayları, ayaklanma sırasında tutuklanan rahiplerin özgürlüklerine kavuşmalarını ve daha sonra Ermeni ve Gürcü isyancıların Perslere karşı ortak hareketlerini anlatır.²⁴ Edebî açıdan tiz ve yalın bir anlatımı olan Parpetsi, anlatısının kurgusunu iyi yapmış ve diyaloglara başvurmuştur. Aynı olaylardan bahseden ve tanık olduğu olayları anlattığı için daha güvenilir olması gereken Yeğişe'nin eseri ile kıyaslandığında, üslup olarak Parpetsi'nin Yeğişe kadar yetkin olmadığını görürüz. Buzand kadar coşkulu bir anlatıma da sahip olmayan Ğazar Parpetsi'nin eseri yine de Ermeni edebiyatı içerisinde önemli eserler arasında bulunmaktadır.²⁵

Tarihi konu alan tüm bu yazarların ortak noktası, aynı zamanda din adamı olmalarıdır, dolayısıyla, bu eserlerin tamamında Ermeni eski şiir geleneğinin izleri görülür. Bu eserlerin yazıldığı dönem Ermeni edebiyatının Altın Çağı'dır ve bu dönemden sonra, edebî niteliği olmayan Hristiyanlıkla ilgili çevirilerin yapıldığı ve dönemlerinin olaylarını kaleme alan vakanüvislerin kitaplarının yazıldığı uzun bir dönem izler.

Duraklama dönemine ait en önemli eserlerden biri 11. yüzyılda yazılmıştır. Tarihçi Aristakes Lastivertsi tarafından kaleme alınan eserin başlığı "Tarih/Bölgemizdeki Yabancı Milletlerden Dolayı Maruz Kaldığımız Felaketlere Dair" (*Պատմություն: մեր շրջապատի այլացեղ ազգերից մեզ հասած արհաւիրքների մասին*)'dir. Bahsi geçen "yabancılar" ise daha öncesinde Bizans'a bağlı olan Ermenileri egemenliği altına alan Selçuklulardır.

Bu döneme ait eserlerden bir diğeri Tovma Metsopetsi'nin kaleme aldığı ve Ermeni Katoğikosluğu hakkında bilgiler içeren "Anılar"ıdır (*Յիշատակարանը*). Yine aynı yazar, "Timurlenk ve Ardından Gelenlerin Tarihi" (*Պատմություն Լանկ Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց*) adlı bir eser yazmıştır.²⁶

1600'lü yılların başında yaşayan Arakel Davrijetsi de Ermeni edebiyatında alışlagelen tarih eserlerinden birini yazmış, özellikle Osmanlı-İran Savaşlarından ve Ermenilerin siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan bu savaşlardan nasıl etkilendiğinden bahsetmiştir.²⁷

Ermeni edebiyatının Altın Çağı'nda ve duraklama döneminde yazarların sıklıkla Ermenilerin tarihini yazmaya çalışması, o dönemde millî bir tarih oluşturma çabasını göstermektedir. Bu çabanın temelinde, her ne kadar Ermeni tarihçilerinin yazılarında krallık ya da prenslik oldukları belirtilse de dönemin büyük devletlerinin himayesi altında varlıklarını sürdürmeleri ve bu devletlerin içerisinde asimile olmayı engelleme isteği görülmektedir.

18. yüzyılda, Avrupa'ya yerleşen ve çalışmalarını burada sürdüren, Ermeni Katolik Kilisesi'ne bağlı Mhitarist tarikatını (*Մխիթարյան միաբանություն*) kuran Başrahip Mhitar'ın, yabancı dildeki edebiyat eserlerinin Ermeniceye çevrilmesi çalışması ile

24 *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր*, (Երևան: Երևան համալսարանի հրատարակչություն, 1976) 87-97.

25 Comité de Défense de la Cause Arménienne, erişim tarihi Şubat 23, 2010, http://www.cdca.asso.fr/cdca/cdca-encyclopedie_langue.htm.

26 Claude Mutafian, *Arménie, la magie de l'écrit* (Paris: Somogy, 2007) 134.

27 "Arak'el of Tabriz", *Encyclopædia Iranica*, erişim tarihi Eylül 21, 2010, <http://www.iranica.com/articles/arakel-of-tabriz-armenian-historian>.

başlattığı Ermeni edebiyatındaki uyanış çağı 19. yüzyılda meyvelerini vermeye başlar. Özellikle Mhitaristlerin önemli merkezleri olan Venedik ve Viyana'daki bu din adamlarından bazıları şiir yazmayı denemişler, çoğu da bilimsel çalışmalara kendilerini vermişler; gramer çalışmaları, sözlükler ve Ermeni tarihinin önemli dönemleri ile ilgili eserler yazmışlardır. Ancak, bu rahipler tarihi yeniden canlandırmayı başaramamışlardır. Edebiyatları donuktur ve hep kopya ettikleri Ermeni Orta Çağı'nın eserlerine başvururlar. Yine de bilimsel çalışmalar, eğitim ve öğretim faaliyetleri Ermenilerin kültürel uyanışı gibi konularda ve özellikle de 19. yüzyıldan itibaren Ermeni literatüründe görülen gelişmede etkileri inkâr edilemez.²⁸

Ermeni edebiyatında Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine, özellikle de Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin pek çok eser bulunmaktadır. Konuya biraz sonra tekrar dönmek üzere, “edebiyatlarında bu kadar fazla yer tutan Birinci Dünya Savaşı Ermeniler için neydi?” sorusuna cevap vermek için, Ermeni tarihinde anlatılanlara kısaca değinilecektir:

Birinci Dünya Savaşı başladığı sıralarda, Ermeniler devlet statüsüne sahip değillerdi. 1780'de gerçekleşen Zeytun isyanından itibaren Ermeni siyasi partilerinin desteğiyle silahlı Ermeni çetelerince gerçekleştirilen çeşitli terör olayları ve isyanlar, bağımsız Ermenistan devleti kurma hayalini gerçekleştirmek için yapılan eylemlerdi. Ancak, Balkan Savaşları sonrasında bazı devletlerin bağımsızlık kazanması, Ermenilerin bir devlet oluşturma konusunda daha önce de var olan umutlarını pekiştirmişti. Balkan Savaşları'ndan kısa bir süre sonra başlayan Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ermenilerin özellikle Kafkas cephesinde Rusya'ya verdiği desteğin altında bu umut yatmaktaydı.²⁹

Ermenilerin bu destekleri, 1914 yılı Eylül ayında “Ermeni Milli Bürosu”nun aldığı bir kararla resmî bir statü kazanmış, Kafkas ordusunun emrine girmek üzere dört “Ermeni Gönüllü Birliği” oluşturulmuş, başlarına da hepsi Ermeniler tarafından birer kahraman olarak nitelendirilen çete liderleri, Andranik Ozanyan, Drastamat Kanayan, Hamazasp Srvandztyan ve Arşak Gafavyan getirilmiştir.³⁰ Bu birlikler, özellikle Sarıkamış ve Dilman'da Rus ordusuna büyük destek vermişlerdir.³¹

Bu desteklerin ilk meyvesini Ermeniler Van'da alır. Ermeni kaynaklarına göre, Van'da Osmanlı Hükûmetince çıkarılan karışıklıklar sonucu³² şehirdeki Müslümanların çoğu kaçır ve Ermeniler Van kalesini ele geçirirler.³³

28 Mhitaristlerin kültürel gelişmelere katkıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Agop J. Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature, From the eighteenth century to modern times* (Detroit: Wayne State University, 2005) 50-55.

29 Անդրանիկ Չեխյան, *Ջորավար Անդրանիկ և Հայ հեղափոխական շարժումը* (Երևան: Արևիկ, 1990) 282-283

30 Général G. Korganoff, *La Participation des Arméniens à la Guerre mondiale sur le front de Caucase (1914-1918)*, (Paris: Massis, 1927), 10.

31 Korganoff, *La Participation des Arméniens à la Guerre mondiale sur le front de Caucase (1914-1918)*, 14-20.

32 Christopher J. Walker, “World War I and the Armenian Genocide”, in *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Volume II, ed. Richard G. Hovannisian (New York: St. Martin's Press, 1997), 250.

33 Անդրանիկ Չեխյան, *Ջորավար Անդրանիկ և Հայ հեղափոխական շարժումը*, (Երևան: Արևիկ, 1990) 314-320.

Ermenilerin tüm bu faaliyetlerinin ardından, Osmanlı Devleti, Tehcir Kanunu olarak bilinen “sefer esnasında hükümet icraatına karşı gelenler için askerî makamlarca alınan kararları uygulayacak geçici yasa”yı yürürlüğe koyar. Ancak bu Kanun da Ermenilerin faaliyetlerine engel olmaz. Rus ordusunun Trabzon’a kadar ilerleyişinde Ermeniler, hem fedailer aracılığıyla, hem de sivil halkı kıskırtarak isyanlar çıkarma yoluyla destek olmuşlardır. 1916’da Rus Çarlığı’nın Kafkasya Valisi Grandük Nikola Nikolayeviç’in emriyle Ermeni Gönüllü Birliği’nin dağıtılmasına kadar bu destek sürmüştür.³⁴

Rus Devrimi’nin ardından Kafkasya’da bulunan milletlere kendi askerî birliklerini oluşturma yetkisi verilir ve Özel Transkafkasya Komitesi kurularak 150.000 Ermeni göçmenin Rusların işgali altında olan Erzurum, Van ve Bitlis’e yerleştirilmesi kararı alınır.³⁵ Tüm bu gelişmelerle birlikte Brest-Litovsk Antlaşması’ndan sonra Rus ordusunun çekilirken geride bıraktığı cephaneleri Ermenilerin kullanması,³⁶ Kafkas cephesinde Türklerle Ermeniler arasındaki mücadelenin, Türk Kurtuluş Savaşı sırasında Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusunun zaferinin ardından imzalanan Gümrü Antlaşması’na kadar sürmesine neden olmuştur.

Tüm bunlar, Birinci Dünya Savaşı sırasında bir devlet statüsüne sahip olmayan Ermenilerin 1914’ten 1920’ye kadar Türk birliklerine karşı bilfiil savaş halinde olduklarını göstermektedir. Ancak, Ermeni edebiyatına baktığımızda durumun çok farklı bir şekilde lanse edildiği ortaya çıkmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Ermenilerin millî duygularına çok iyi hitap edebilmiş yazarlardan biri Hovhannes Tumanyan (1869–1923) olmuştur. Ermeni millî hareketine de destek olduğu bilinen Tumanyan, tarihi verilerin işlendiği “Sasunlu Davit” (*Սասունիցի Դավիթ*) adlı halk kahramanlık destanını yazıya dökmüş ve “Tmkaberd’in Fethi” (*Թմկաբերդի առնու՛մը*) adlı epik destanı kaleme almıştır.³⁷

Osmanlı Devleti’nin günümüzde Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan bölgelerinde yaşayan Ermeniler arasında da 19. yüzyılın son çeyreğinde yoğun bir edebî aktivite göze çarpar. Özellikle “Hayrenik” ve “Masis” gazetelerinin etrafında toplanan yazarlar, Ermeni edebî realizmi olarak adlandırılan hareketin öncüsü olurlar.³⁸

Türkiye’de doğmuş ve öğrenimini İstanbul’da ve Venedik’te yapmış olan ve Türkiye’ye döndükten sonra Ermeni Patrikhanesinde görev yapan Ermeni gazeteci ve yazar Arpiar Arpiaryan (1852–1908), 1889 yılında Hınçak Partisine katılır ve faaliyetlerinden dolayı Londra’ya kaçmak zorunda kalır. Arpiar Arpiaryan, öykülerinde Ermenilerin sosyal yaşantısını anlatırken tarihsel verilerden de yararlanır. “Defalarca

34 Չելեպյան, *Զորավար Անդրանիկ*, 355.

35 Serge Afanasyan, *L’Arménie, l’Azerbaïdjan et la Géorgie, de l’indépendance à l’instauration du pouvoir soviétique, 1917-1923* (Paris: L’Harmattan, 1981) 26.

36 Ayrıntılı bilgi için bkz. Անդրանիկ Չելեպյան, *Զորավար Անդրանիկ*, 394-453.

37 Ercan Cihan Ulupınar, “Hovhannes Tumanyan’ın Masalları/Halk Edebiyatının Çocuk Edebiyatındaki Yansımaları” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2010), 22.

38 Comité de Défense de la Cause Arménienne, erişim tarihi Şubat 26, 2010, http://www.cdca.asso.fr/cdca/cdca-encyclopedie_langue.htm

Gördüm” (*Քանիներ տեսա*) adlı öyküsü tarihsel verilerin kullanıldığı yazılarına örnek olarak gösterilebilir.³⁹

Arpiar Arpiaryan ile birlikte Ermeni realizm hareketine öncülük eden yazar Levon Paşalyan (1868–1943) da Arpiaryan gibi Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (*Մոլորակային Հանրապետական Կուսակցություն*) üyesidir ve Ermeni davasını savunmak için Lozan Konferansı’na katılmak üzere oluşturulan heyette genel sekreter olarak yer almıştır.⁴⁰ Öykülerinin konusunu genel olarak kendi hayatından ve Ermenilerin eski yaşantılarından alan Paşalyan’ın en bilinen eserleri “Komşu Kadın” (*Դրացուհին*) ve “Son Öpücük” (*Վերջին համբույրը*) adlı öyküleridir.⁴¹

Yine Osmanlı Ermenilerinden Daniel Varujan’ın (1884–1915) “Milletin Kalbi” (*Յեղիւ սիրտը*), “Golgotha Çiçekleri” (*Գողգոթայի ծաղիկներ*), “Ekmeğin Şarkısı” (*Հացին Երգը*) ve asıl adı Atom Yarcanyan olan Siamanto’nun (1878–1915) “Arkadaşımdan Kanlı Haber” (*Կարմիր լուրեր բարեկալես*), “Anavatanın Daveti” (*Հայրենի հրավեր*), “Aziz Mesrop” (*Սուրբ Մեսրոպ*) adlı propaganda amaçlı yazılmış güdümlü bazı eserleri de mevcuttur.

Asıl adı Aleksandır Movsisyan olan oyun ve öykü yazarı Şirvanzade (1858–1935), Hınçak partisine üyeliğinden dolayı Rusya’da tutuklanan yazarlardandır. Öykülerinde, Ermenilerin eski yaşamlarını aktarmaya çalışan yazar, son yıllarında öykülerini “Hayatın İçinden” (*Կյանքի բովից*) adı altında yayımlamıştır.⁴²

Asıl adı Hakob Melik-Hakobyan (1835–1888) olan ve Raffi olarak bilinen ünlü Ermeni yazarın “Calaleddin” (*Ջալալեդդին*) adlı eserinde, Doğu Anadolu’da Şeyh Celeleddin adlı Müslüman bir liderin Ermenilere yaptığı kötü muameleden bahsedilmektedir.⁴³

Hagop Oşagan (1883–1948), 3 ciltten oluşan “Geride Kalanlar” (*Մնացորսածներ*) adlı eserinde, tehcir sırasında Ermeni halkının yaşadıklarını aktarır.⁴⁴ Felsefi ve psikolojik analizlere yer verilen bu kitapta, Oşagan’ın inandırıcılıktan uzak, güdümlü bir eser ortaya çıkarmış olmasını düşündüren temel veri, kendisinin tehcir sırasında Bulgaristan’da bulunması ve dolayısıyla eserinde anlattığı olayları yaşamamış olmasıdır.⁴⁵

39 Hacikyan, *The Heritage of the Armenian Litterature, “From the Eighteenth Century to Modern Times”*, 453-458.

40 Mustafa Sıtkı Bilgin, “Lozan Konferansı’nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye’nin Karşı Siyaseti”, *Bellekten*, no. 254 (2005). Erişim tarihi: Ocak 09, 2019, <https://drive.google.com/file/d/0B7liBn5XLsAfZHdkeXZDdnI0V3M/view>.

41 Hacikyan, *The Heritage of the Armenian Litterature, “From the Eighteenth Century to Modern Times”*, 611-612.

42 *Հայկական սովետական հանրագիտարան*, (Երևան: Հայկական ՍՍՀ հրատարակչություն, 1980), 679.

43 Բաֆֆի, *Ջալալեդդին/Խենթը*, (Երևան: Լույս հրատարակչություն, 1982).

44 Hacikyan, *The Heritage of the Armenian Litterature, “From the Eighteenth Century to Modern Times”*, 833.

45 Hacikyan, *The Heritage of the Armenian Litterature, “From the Eighteenth Century to Modern Times”*, 831.

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde doğmuş olan, Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Wisconsin Üniversitesi'nde öğrenim gören ve daha sonra Sovyet Ermenistan'ına yerleşen Ermeni yazar Vahan Totovents'in (1889–1937?), Stalin kovuşturmaları sırasında tutuklanıp bir süre hapisanede kaldıktan sonra kendisinden bir daha haber alınmadığı için, ölüm yılı tam olarak bilinmemektedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Rus ordusunda Ermeni gönüllülerden oluşan birliklerden birine komuta eden çete lideri Andranik'e çevirmen, sekreter ve fedai olarak hizmet ettiği yılları 1920 yılında yayımladığı anılarında anlatmaktadır. Ayrıca "Eski Roma Yolu Üzerinde Hayat" (*Ելանքը հին Հռոմեական ճանապարհի վրա*) adlı eserinde Osmanlı Devleti'nde sosyal ve kültürel hayatı, sadece Ermenilerin yaşantısıyla sınırlı tutmaz, diğer milletlerden komşularının da yaşantılarına değinir.⁴⁶ Bu eser Türkçeye "Yitik Evin Varisleri" adı ile çevrilmiştir.⁴⁷

Asıl adı Hambarzum Kelenyan olan ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Diaspora Ermenilerinden Hamasteğ (1895–1966), "Köy" (*Գյուղը*) ve "Yağmur" (*Մածընը*) adlı halk öyküsü dizilerinde Anadolu'daki Ermeni köylerine, eski Ermeni yaşantılarına, geleneklerine konu olarak yer vermektedir.⁴⁸

Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk ordusuna karşı savaşan Ermeni gönüllü birliklerine katılan bir başka Ermeni yazar da yine Stalin döneminde tutuklanarak idam edilmiş olan Aksel Bakunts'dur (1889–1937). "Lar-Margar" adlı öyküsünde 1915 olaylarını anlatır.⁴⁹

Ordu doğumlu olan ve 1922 yılında Fransa'ya yerleşen Zareh Vorpuni (1902–1980), İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Fransız ordusunda görev yapar. Almanlar tarafından esir alınan ve savaşın sonuna kadar (1945) tutuklu kalan Vorpuni'nin 1946 yılından itibaren yayımladığı kitaplarında 1915 olaylarından bahsedilmektedir.⁵⁰

Şebinkarahisar doğumlu Ermeni yazar Aram Haykaz (1900–1986), yazılarında Ermenilerin eski yaşantılarına yer vermektedir. Bu şekilde kaleme alınmış olan başlıca yazıları, "Nesillerin Sesi" (*Յեղին ձայնը*), "Özlem" (*Կարոտ*) ve "Kürdistan Dağlarında Dört Yıl" (*Չորս տարի Քիրտիստանի լեռներուն մեջ*) olarak sıralanabilir.⁵¹

Van'da doğan, 1915 yılında ailesiyle birlikte Erivan'a yerleşen ve öğrenimini Erivan Devlet Üniversitesi'nde yapan Gurgen Mahari (1903–1969), Sovyet Ermenistan'da

46 Նվեր Վիրաբյան, Լուսինե Մարգարյան, *Հայ գրողներ, Վահան Թորոնվենց* (Երևան: Էդիթսպրինտ, 2012), 12.

47 Vahan Totovents, *Yitik Evin Varisleri* (İstanbul: Aras, 2002).

48 Republic of Armenia, erişim tarihi Mart 12, 2010, <http://republicofarmenia.com/art/index.php?cnt=8&id=48>

49 Hacikyan, *The Heritage of the Armenian Literature, "From the Eighteenth Century to Modern Times"*, 989.

50 Hacikyan, *The Heritage of the Armenian Literature, "From the Eighteenth Century to Modern Times"*, 1007-1008.

51 Hacikyan, *The Heritage of the Armenian Literature, "From the Eighteenth Century to Modern Times"*, 1001.

kısa öykü dizileriyle düzyazının ustalarından biri olarak kabul edilmiştir. En önemli öykü dizilerinden biri, “Çocukluk” (*Մանկություն*), “İlk Gençlik” (*Պատանեկություն*) ve “Gençliğin Eşiğinde” (*Երիտասարդության սեւիմ*) adlı üçlemesidir. “Çocukluk”ta doğduğu şehir olan Van’da geçen çocukluk anılarını, “İlk Gençlik”te Van Ermenilerinin o dönemde Rusya İmparatorluğu sınırları içinde bulunan bugünkü Ermenistan’a gidişlerini, “Gençliğin Eşiğinde” adlı kitabında ise Ermenistan ve Kafkasya’daki ilk yıllarına dair anılarını anlatır. 1937-1954 yıllarında Sovyet rejimi için tehlikeli olduğu düşünülerek Stalin kovuşturmaları sırasında Sibiry’a sürgüne gönderilen Mahari, baskıcı rejim ve sürgün yaşamı dolayısıyla herhangi bir eser yazamaz. Ancak, sürgünden döndükten sekiz yıl sonra, 1962 yılında “Sessizliğin Sesi” (*Լռության ձայնը*) adlı kitabını yayımlar. Bu kitapta Sovyet rejimini ve Sibiry sürgünü günlerini okuyucuya aktarır. Son öykü dizisi ise, “Yanan Bahçeler” (*Այրվող այգեստաններ*) adını taşır ve yine doğum yeri olan Van’la ilgili bilgiler verir ve Ermenilerin söz konusu şehirde yoğun olarak yaşadığı bölgeleri ve eski yaşantılarını anlatır.⁵²

Şair, yazar ve editör Leon Zaven Surmelian (1905-1995) 1905 yılında Trabzon’da doğmuş, 1922’de Amerika Birleşik Devletleri’ne ziraat eğitimi almak üzere gitmiş ve California’ya yerleşmiştir. “Soruyorum Size Hanımlar ve Beyler” (*I Ask You Ladies and Gentlemen*) adlı eserinde Birinci Dünya Savaşı yıllarında 10 yaşlarında bir çocuk olan Zaven’in yaşadıkları anlatılmaktadır. Ermeni çetelerine, özellikle de çete lideri Andranik’e duyulan hayranlık, Rus ordusu kenti bombalarken yaşanan sevinç, tüm bunların üzerine çıkarılan “Sevk ve İskân Kanunu” sonrasında yerini Türklerin nankör olduğu düşüncesine bırakır. Ailesine göç etme emri verilen Zaven, Amerikan Misyonu’na emanet edilerek Trabzon’da bırakılır. Türkler hariç tüm milletlere güven duyan, hatta eserin sonunda Amerika Birleşik Devletleri’ne yerleşmiş bir yetişkin olarak kendisini “Amerikalı” hissettiğini söyleyen Zaven’in kimlik bunalımı dikkate değerdir.⁵³

Amerika Birleşik Devletleri’nde doğup yaşamış ve eserlerini İngilizce olarak yayımlamış olan ünlü Ermeni yazar William Saroyan’ın (1908–1981) “Hovagim Saroyan”, “Ailede Delilik” (*Madness in the family*) gibi bazı kısa öykülerinde tarihsel verilere rastlanır.

Halep’te yetimhanede 7 yaşına kadar kalan yazar ve şair Andranik Tsarukyan (1913–1989) “Çocukluğu Olmayan Adamlar” (*Մանկություն չունեցող մարդիկ*) adlı 1955 yılında yayımlanmış olan kitabında 1915 olaylarını ve Halep’teki yaşantıyı yansıtır.⁵⁴

Yukarıda verilen bu örnekler, Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşamış yazarların savaş yıllarında ya da öncesinde Ermenilerin yaşamını anlattığı eserlerdir. Bu noktada, o yılları hiç yaşamamış olan Ermeni yazarların çağdaş Ermeni edebiyatında, tarihsel veriler içeren eserlerine de değinmek yerinde olacaktır.

52 Kevork Bardakjian, *A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920* (Detroit: Wayne State University Press, 2000) 220-222.

53 Leon Z. Surmelian, *I Ask You, Ladies and Gentlemen* (New York: E.P. Dutton&Co, 1945).

54 Association Culturelle Arménienne de Marne-la-Vallée, erişim tarihi Mart 12, 2010, <http://www.acam-france.org/bibliographie/auteur.php?cle=zaroukian-antranik>

Politik görüşleriyle ülkesinde söz sahibi olmuş ve aşırı milliyetçi bir tutum sergilemiş olan Ermeni kadın yazar Silva Kaputikyan (1919–2006) “Kervanlar Hala Gitmekte” (*Կարավանները դեռ կայուն էն*) adlı kitabında Lübnan, Suriye ve Mısır gezilerini, “Ruhun ve Haritanın Renkleri ile Mozaik”te (*Խճանկար հոգու և քարտեզի գույները*) ise Kanada ve Amerika yolculuklarını anlatırken 1915 olaylarına sıklıkla değinmektedir. Bu kitapların diğer bir dikkate değer özelliği, diaspora Ermenilerinin ikinci ülkelerinde yaşamakta oldukları zorlukları aktarmasıdır.⁵⁵

Fransa Ermenilerinden olan ünlü aktör, şarkıcı ve söz yazarı Charles Aznavour’un (1924-2018) “Geçmiş Zaman Olur ki” (*Le Temps des Avants*) ve “Bir Kapıdan Diğerine” (*D’une Porte l’Autre*) adlı eserleri Fransız Ermeni Diaspora edebiyatının önemli eserlerindedir. Bu eserler, her ne kadar Aznavour’un sanat yaşamı ile ilgili olsalar da sıklıkla bahsedilen tehcir olayları, kitapların propaganda amaçlı olarak kaleme alındığı izlenimini yaratmaktadır. Aznavour, her ne kadar Türklere karşı düşmanlık beslemediğini ileri sürse de daha eserinin en başında, ebeveyninin yaptığı çöl yolculuğundan dolayı hiç doğmamış olabileceğini söylemektedir. Üstelik Aznavour’un anne-babası Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde tehcir edilen kişilerden değildir ve Fransa’ya 1921 yılı sonlarında göç etmişlerdir.⁵⁶

Fransa’da yaşayan Ermenilerin edebiyatından verilebilecek bir diğer örnek ise Jean Kéhayan’dır. Kéhayan, Anadolu’dan Fransa’ya göç etmiş bir ailenin çocuğu olarak 1944 yılında dünyaya gelmiştir. Doğum yılı, ebeveyninin Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşadıklarını hatırlayamayacak kadar küçük olduğunu gösterse de Kéhayan’ın “Vatansız” (*L’Apatrie*) adlı eserinin Aras Yayıncılık tarafından yayımlanan çevirisinin önsözünde yazar, durumu çelişkili bir şekilde okura yansıtmaktadır. Annesi ile babasının çocuk yaşta (baba 7 yaşında,⁵⁷ anne ise henüz bir bebek⁵⁸) “Tehcir”e maruz kalmaları sebebiyle, çocukken kendisine hep “göç ve katliam anıları”⁵⁹ anlatıldığını belirtmektedir. Eser, Avrupa’da yaşayan bir Ermeninin kimlik bunalımını konu edinmekte ve bu bunalımın nedenini “tehcire” bağlamaktadır.

Amerika Birleşik Devletleri’nde yaşayan Ermenilerden Colgate Üniversitesi’nde görevli Peter Balakian’ın (d. 1951) “Kaderin Kara Köpeği” (*Black Dog of Fate*) adlı kitabı, doğrudan “tehcir”le ilgilidir. Peter Balakian, 1921 yılında Talat Paşa’yı öldüren Soğomon Tehliryan’ın beraat etmesinde önemli bir rol oynadıktan sonra, Avrupa’da bir Ermeni Apostolik Kilisesi piskoposluk bölgesi kurmakla görevlendirilerek episkoposluğa yükseltilen Krikoris Balakyan’ın⁶⁰ yeğenidir. Anlatılarında Türklere

55 Bardakjian, *A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920*, 229.

56 Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğanay Eryılmaz, “Charles Aznavour’s Book Entitled D’Une Porte L’Autre (From One Door to the Next): Historical Facts and Turkish-Armenian Relations”, *Review of Armenian Studies*, No: 24, (2011): 173-196.

57 Jean Kéhayan, *Vatansız*, çev. Mayda Saris (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005), 21.

58 Kéhayan, *Vatansız*, 25.

59 Kéhayan, *Vatansız*, 8.

60 Stephan Boghossian, *La Communauté arménienne de Marseille, Quatre siècles de son histoire* (Paris: Harmattan, 2009) 69.

karşı nefretini açıkça belirtmekle kalmaz, edebiyatı bu nefreti yaymak için kullandığını da net bir şekilde söyler:

Eğer bir buçuk milyon insanın yok edilmesi, üç bin yıllık bir uygarlığın silinmesi hakkında yazılacak önemli bir şey değilse, ne boka yarar edebiyat?⁶¹

Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Ermenilerden Margaret Ajemian Ahnert (d. 1958) “Kapıdaki Vuruş/Ermeni Soykırımının Karanlığına Yolculuk” (*The Knock at the Door/A Journey Trough the Darkness of the Armenian Genocide*) adlı eserinde ölmüş olan annesi Ester'in Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşadıklarını anlattığını belirtmektedir. Birbiriyle çelişen olayların anlatıldığı eserin, Türklerin kültürel ve sosyal yaşamını hiç bilmeyen bir yazarın kaleminden çıktığı görülmektedir. Eser aracılığıyla, Ermeni iddiaları doğrultusunda olumsuz Türk imgesi yaratılmak istendiği açıktır.⁶²

Tüm bunların dışında, farklı meslek gruplarından tanınmış Türkler aracılığıyla hatıralarının yayımlanmasını sağlayan Ermeniler de vardır. Örneğin; Faruk Bildirici (d. 1956) imzasıyla yayımlanmış olan “Serkis Bu Toprakları Sevmiştir” adlı kitapta, Serkis İmas adında, Almanya'ya yerleşmiş bir kişinin hatıraları yayımlanmıştır. Akrabalarının günlük ve notlarından yararlanılarak yazıldığı iddia edilen bu hatıratı, ölüm anındaki düşünceler gibi başkasına aktarılması mümkün olmayan durumlara da yer veriliyor olması anlatılanların inandırıcılıktan uzak olmasına neden olmaktadır.⁶³

Ermeni literatüründe özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, yazarların ürün verdikleri hemen hemen tüm türlerin 1915 olaylarına bağımlı olması da dikkat çekici bir özelliktir. Belirttiğimiz çoğu eser, öykü adı altında yayımlanan ve asıl tanığın ölü olduğu hatıralardan oluşmaktadır.

Bu noktada, Ermeni edebiyatında tarihle ilgili anlatılarda çok sık rastlanan “ölü tanık” sorunsalı üzerinde biraz durmak gerekmektedir. Marc Nichanian, Ermeni edebiyatında tanıklık sorunu ile ilgili eleştirilerinde, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış anlatıları “felaket edebiyatı” olarak sınıflandırmakta ve bu eserlerin pek çoğunda çifte tanıklık bulunduğunu belirtmektedir. Tanık olarak anlattığı olayların içine dâhil olmayan yazar, “kendisi orada olmadığına göre (...) ona ölmüş bir tanık gerekmektedir; tanık olarak ölmüş biri.”⁶⁴ Ancak, ölü tanık herhangi bir şey anlatamayacağına göre, “tanığın ölümüne tanıklık etmiş bir tanık”⁶⁵ ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Ölü tanığın tanığı, ister anlatıcı olsun ister bir başkası, esas kişinin ölü olması dolayısıyla sorgulanması da olası değildir. Dolayısıyla bu durum, güdümlü edebiyat metinleri için uygun bir zemin oluşturur.

61 Peter Balakian, *Kaderin Kara Köpeği*, çev. Argun Ateş, (İstanbul: Belge Yayınları, 2005), 219.

62 Margaret Ajemian Ahnert, *The Knock at the Door* (New York: Beaufort Books, 2007).

63 Faruk Bildirici, *Serkis Bu Toprakları Sevmiştir* (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2008).

64 Marc Nichanian, *Edebiyat ve Felaket*, çev. Ayşegül Sönmezay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011) 137.

65 Nichanian, *Edebiyat ve Felaket*, 142.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeni edebiyatında görülen ve tarihle ilgili metinler, genel olarak bir tarih oluşturması çabası ile Ermenileri bir arada tutmaya ve himayesinde bulunduğu büyük devletler tarafından asimile olmaktan kurtarmaya yöneliktir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ise 1915 olaylarına, Sevk ve İskân Kanunu dolayısıyla çekilen sıkıntılara sıklıkla değinilmiştir ve çağdaş edebiyatta hâlâ bu eğilim devam etmektedir. Ermeni edebiyatının ilk döneminde “öteki” üzerinden oluşturulmaya çalışılan milli tarih anlatıları, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, adeta (öncesi ve sonrası olmaksızın) 1915 yılı olaylarına saplanıp kalarak yine “öteki” olan Türklere karşı düşmanca bir tavra evrilmiştir. Abartılı bir üslupla, ikincil ya da üçüncül tanıklıklara yer verilerek aktarılan söz konusu olaylarda çok fazla tutarsızlık da görülmektedir.

Edebiyat metinlerinde gerçeğin birebir anlatılması beklenmese de tarih konulu metinlerde beklenti, olay örgüsünün uygun zamanla ve gerçek olaylarla ilişkilendirilmesi yönündedir. Ermeni edebiyatında özellikle 20. yüzyılın son yarısından itibaren yazılan metinlerde rastlanan Türk düşmanlığı üretmeye güdümlü anlatıların, bu doğrultuda toplumsal bellek üretmeyi hedeflediği görülmektedir. Bu eserleri okuyan sıradan okuyucuda gerçeğe kurmacanın karışması doğaldır, güdümlü edebiyat da bu karmaşadan beslenir. Elbette tarih yazıcılığı sırasında bu eserlerden yararlanılması mümkün değildir. Tarih bilimi, sadece anı türü gibi birincil tanıklıklar içeren anlatılardan, doğruluğunu teyit etmek kaydıyla destek alabilir. Aksi takdirde, gerçeklerden uzaklaşmış tarih anlatıları ortaya çıkacaktır.

Kaynakça

- Adivar, Halide Edib. *Ateşten Gömlek*. İstanbul: Can Yayınları, 2009.
- Afanasyan, Serge. *L'Arménie, l'Azerbaïdjan et la Géorgie, de l'indépendance à l'instauration du pouvoir soviétique, 1917-1923*. Paris: L'Harmattan, 1981.
- Ajemian Ahnert, Margaret. *The Knock at the Door*. New York: Beaufort Books, 2007.
- Assman, Jan. *Kültürel Bellek*. Çeviren: Ayşe Tekin. İstanbul: Ayrıntı, 2001.
- Aytaç, Gürsel. *Genel Edebiyat Bilimi*. İstanbul: Say Yayınları, 2003
- Aznavour, Charles. *D'Une Porte L'Autre*. Paris: Don Quichotte, 2011.
- Aznavour, Charles. *Geçmiş Zaman Olur Ki*. Çeviren: Emre Aral Altuntaş. İstanbul: Aras Yayınları, 2005.
- Balakian, Peter. *Kaderin Kara Köpeği*. Çeviren: Argun Ateş. İstanbul: Belge Yayınları, 2005.
- Bardakjian, Kevork. *A Reference Guide to Modern Armenian Litterature, 1500-1920*. Detroit: Wayne State University Press, 2000.
- Bildirici, Faruk. *Serkis Bu Toprakları Sevmişti*. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2008.
- Bilgin, Mustafa Sıtkı. “Lozan Konferansı’nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye’nin Karşı Siyaseti”, *Belleten*, no. 254 (2005). Erişim tarihi: Ocak 09, 2019, <https://drive.google.com/file/d/0B7liBn5XLsAfZHdkeXZDdnI0V3M/view>.
- Boghossian, Stephan. *La Communauté arménienne de Marseille, Quatre siècles de son histoire*. Paris: Harmattan, 2009.
- Connerton, Paul. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016
- Զելեւյան, Անդրանիկ. *Չորսվար Անդրանիկ և Հայ հեղափոխական շարժումը*. Երևան: Արևիկ, 1990.
- Dédéyan, Gérard. *Histoire du peuple arménien*. Toulouse: Privat, 2007.
- Dink, Hırant, “Ermeni Kimliği Üzerine – Kaç Vartan’ın Çocukları”, *Agos*, Aralık 5, 2003.
- Eagleton, Terry. *Edebiyat Kuramı*. Çeviren: Tuncay Birkan. İstanbul: Ayrıntı, 2014.
- Eryılmaz, Doğanay, “Charles Aznavour’s Book Entitled *D’Une Porte L’Autre (From One Door to the Next)*: Historical Facts and Turkish-Armenian Relations”, *Review of Armenian Studies*, no: 24 (2011): 173-196.
- Gögebakan, Turgut. *Tarihsel Roman Üzerine*. Ankara: Akçağ, 2004.

- Hacikyan, Agop Jack. *The Heritage of Armenian Literature, "From the Sixth to the Eighteenth Century"*. Detroit: Wayne State University, 2002.
- Hacikyan, Agop Jack. *The Heritage of the Armenian Literature, "From the Eighteenth Century to Modern Times"*. Detroit: Wayne State University Press, 2005.
- Halkin, Léon E. *Tarih Tenkidinin Unsurları*. Çeviren: Bahaeddin Yediyıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Հայկական սովետական հանրագիտարան. Երևան: Հայկական ՍՍՀ հրատարակչություն, 1980.
- Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր. Երևան: Երևան համալսարանի հրատարակչություն, 1976.
- Խորենացի, Մովսես, Հայոց Պատմութիւն.
<http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/arm/mokhor/mokho.htm>.
- İlhan, Attilâ. *Allah'ın Süngüleri "Reis Paşa"*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- İnal, Halil İbrahim. *Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Nokta Kitap, 2010.
- Jacoby, Russel. *Social Amnesia: A Critique of Contemporary Psychology*. Abingdon: Routledge, 2018.
- Կապուտիկյան, Միլվա. *Խճանկար հոգու և քարտեզի գույներից*. Երևան: Սովետական գրող, 1976.
- Karaca, Birsen. *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi, Toplumsal Bellek ve Sinema*. İstanbul: Say, 2006.
- Kéhayan, Jean. *Vatansız*. Çeviren: Mayda Saris. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.
- Korganoff, Général G. *La Participation des Arméniens à la Guerre mondiale sur le front de Caucase (1914-1918)*. Paris: Massis, 1927.
- Kulin, Ayşe. *Veda/Esir Şehirde Bir Konak*. İstanbul: Everest Yayınları, 2009.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Tarih Araştırmalarında Usul*. İstanbul: Elif, 2008.
- Langlois, Victor. *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*. c. 1 "Premier Période – Historiens grecs et syriens traduits en Arménien", Paris: Firmin Didot Frères, 1867. <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/faustus/histoire.htm>
- Lastivertsis, Aristakes. *The History of Vardapet Aristakes Lastivertc'i Regarding the Sufferings Occasioned by Foreign Peoples Living Around Us*. <https://ia800203.us.archive.org/9/items/AristakesLastivertsisHistory/Aristakes.pdf>
- Lucy, Niall. *Postmodern Edebiyat Kuramı, Giriş*. Çeviren: Aslihan Aksoy. İstanbul: Ayrıntı, 2018.
- Lukacs, Georges. *Le Roman historique*, trans. Robert Saille. Paris: Payot, 1965.
- Mutafian, Claude. *Arménie, la magie de l'écrit*. Paris: Somogy, 2007.

- Nichanian, Marc. *Edebiyat ve Felaket*. Çeviren: Ayşegül Sönmezay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Oppermann, Serpil. *Postmodern Tarih Kuramı – Tarihyazımı, Yeni Tarihselcilik ve Roman*. Ankara: Phoenix, 2006.
- Օշական, Հակոպ. *Մնացորտածներ*. Գահիրե: Յուսաբեր, 1932.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k377606b.r=ochagan?rk=21459;2>
- Pageaux, Daniel-Henri. *La Littérature générale et comparée*. Paris: Armand Colin, 1994.
- Բաֆֆի. *Ջալալեդդին/Խենթը*. Երևան: Լույս հրատարակչություն, 1982.
- Saroyan, William. *Ödlekler Cesurdur*. Çeviren: Ohannes Kılıçdağı. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2010.
- Surmelian, Leon Z. *I Ask You, Ladies and Gentlemen*. New York: E.P. Dutton&Co., 1945.
- Թոթովենց, Վահան,. *Կյանքը հին հռոմեական ճանապարհի վրա*. Երևան: Սովետ. Գրող, 1979.
- Totovents, Vahan. *Yitik Evin Varisleri*. İstanbul: Aras, 2002.
- Ulupinar, Ercan Cihan. “Hovhannes Tumanyan’ın Masalları/Halk Edebiyatının Çocuk Edebiyatındaki Yansımaları.” Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.
- Վիրաբյան, Նվեր, Մարգարյան, Լուսինե. *Հայ գրողներ, Վահան Թոթովենց*. Երևան: Էդիթ պրինտ, 2012.
- Walker, Christopher J. “World War I and the Armenian Genocide”, In *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Volume II, Edited by Richard G. Hovannisian, New York: St. Martin’s Press, 1997.
- Wellek, René, Austin Warren. *Edebiyat Teorisi*, Çeviren: Ö. Faruk Huyugüzel. İstanbul: Dergah, 2011.
- Republic of Armenia. Erişim tarihi Mart 12, 2010.
<http://republicofarmenia.com/art/index.php?cnt=8&id=48>
- Association Culturelle Arménienne de Marne-la-Vallée. Erişim tarihi Mart 12, 2010.
<http://www.acam-france.org/bibliographie/auteur.php?cle=zaroukian-antranik>
- Comité de Défense de la Cause Arménienne. Erişim tarihi Şubat 26, 2010.
http://www.cdca.asso.fr/cdca/cdca-encyclopedie_langue.htm
- Encyclopædia Iranica. “Arak‘el of Tabrīz”. Erişim tarihi Eylül 21, 2010.
<http://www.iranica.com/articles/araket-of-tabriz-armenian-historian>

Bir Endoktrinasyon Aracı Olarak Pullar ve Soykırım Anlatısının Görsel Temsilleri

Ayşegül YÜZEL

Giriş: Bir Endoktrinasyon Aracı Olarak Pul

Pul; posta parası karşılığı mektup zarfına ya da kartpostal üzerine yapıştırılan küçük, değerli kağıttır. Kare, dikdörtgen, üçgen, altıgen, yuvarlak, simetrik veya asimetrik şekillerde hazırlanmış olabilir. Ön yüzünde çeşitli desen, fotoğraf, şekil vb. bulunur. Ön yüzde bulunan bu görsel materyal, günümüz kitleler arası iletişimde önemli bir rol üstlenir. Öncelikli işlevi mesaj iletmektir. Bu misyonu üstlenme sürecinde iki önemli tarihten söz edilebilir: 1860 ve 1914.

Okan Atabay'ın verilerine göre, 1860 yılında Alfred Potika adlı Fransız, Fransa'da ilk pulun (1850) tedavüle çıkmasından 10 yıl sonra tüm pulları toplayarak 40 sayfalık bir koleksiyon defteri oluşturmuştur.¹ Bu durum "Filatelik Dönem" in başlangıcıdır.² Elimizdeki kaynaklardan edindiğimiz bilgileri kullanarak filatelinin tarihçesiyle ilgili şöyle bir tablo çizebiliriz: Filatelinin gündeme gelmesiyle, pulun tarihi kabaca "Prefilatelik Dönem" ve "Filatelik Dönem" olarak ikiye ayrılabilir. "Prefilatelik Dönem"de pul, yalnızca posta ücretinin ödendiğini gösteren bir materyal olarak, koleksiyonculuğun başlamasıyla kültürel bir görev de üstlenir. Bu dönemden sonra tasarımlar farklılaşır ve çeşitlenir. Resmi pullar, anma pulları, yardım pulları, yabancı ortak pullar, ilk gün zarfları gibi alt türler oluşmaya başlar. Gelişmelere paralel olarak temalı pul koleksiyonlarında artış gözlenir: İkinci Dünya Savaşı temalı pullar, hayvan figürlü pullar vb.

1914 yılında ise, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla pulun tarihsel yolculuğunda bir diğer önemli gelişme yaşanmış ve propaganda araçlarından biri haline gelmiştir. Aslında propaganda kavramının ilk ortaya çıktığı 17.yüzyılda taşıdığı anlam oldukça masumdu. Terence H. Qualter'ın "Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi"

1 Okan Atabay, "Pul Koleksiyonculuğunun Gelişmesi", *Yeni Koleksiyon Filateli-Nüsmatik Dergisi*, no.10 (1980): 56.

2 Filateli, pul ve posta ile ilgili materyallerin koleksiyonculuğunu ifade eden bir terimdir. Çeşitli kaynaklarda karşılaşılan "pulculuk" ya da "posta pullarının koleksiyon haline getirilmesi" vb. tanımlar kavramı tam karşılayamamaktadır. Filateli, pul ile ilgili damga, kart, zarf gibi malzemeleri de kapsar. Yunanca philos (sevgi) ve atelos (vergisiz) kelimelerinin bir araya gelmesi ile oluşan bir kelimedir. Literatüre Georges Herpin tarafından kazandırılmıştır.

çalışmasını temel alarak, kavramın bugünkü çağrışımına uzanan sürece kısaca değinmek gerekirse: Protestan Reform Hareketinin etkilerine karşı mücadele edebilmek ve Katolik Kilisesinin inancını barışçı yollardan yaymak için Papa XV. Gregory önderliğinde kurulan Sacra Congregatio Christiana Nomini Propaganda; ya da bugün daha çok hatırlanan adıyla, Sacra Congregatio de Propaganda Fide görevlendirilmişti. Ancak Gregory'nin bu planının iki sonucu daha oldu: birincisi, daha sonradan kamuoyunu kontrol etmek, böylece kitlelerin eylemlerini güdülemek isteyen başka propagandacılar bir örnek oluşu; ikincisi, kamuoyunun günümüzdeki biçimiyle kontrol edilmesiyle sonuçlanan uygulamaları kolaylaştırmış oluşu. 1914-1918 Savaşı ise propaganda pratikleri alanında denemeler yapmak için çok geniş olanaklar sağlamıştır. Savaşın sonunda pek çok insan modern propaganda teknikleri konusunda birinci elden deneyim sahibi olmuştur.³

İkinci Dünya Savaşı başladığında devletler, savaşın bütün yıkıcılığını sırtında taşıyan halkları, yeni bir savaşa katılmaya ikna etmek için daha etkili bir propaganda süreci yürütmeleri gerektiğinin farkındaydı. Toby Clark "Sanat ve Propaganda" kitabında süreçle ilgili bazı çarpıcı örnekleri aktarır: ABD Savaş Haberleri Ofisi önemli bulunan afişlerden 1,5 milyon kopya bastırmış ve her ay 100.000 haber ilanını metrolara, tramvaylara ve otobüslere asmıştır. Ordu Muharebe Birliği 3.000 adet film üretmiş ve bunlardan 40.000 kopya dağıtılmıştır. Sonuç olarak bu filmler her ay 8,5 milyon izleyiciye ulaşmıştır. 1943 yılında savaş konulu filmler Hollywood yapımlarının neredeyse üçte birini oluşturmuştur.⁴

Aynı süreçte, Hitler ve dönemin propagandadan sorumlu bakanı Goebbels'in⁵ planlı propaganda çalışmaları Hitler rüzgarına kapılan Alman halkının gözlerini adeta kör etmiş, yapılan katliamların gerçekliğine ya hiç ihtimal vermemelerine ya da tamamen göz ardı etmelerine sebep olmuştur.⁶ Naziler propaganda malzemelerini oluştururken çeşitli düşünürlerin görüşlerini ve tezlerini temel almışlardır. Örneğin Luther'in Yahudi karşıtlığını, Darwin'in doğal ayıklanmasını, Hegel'in devleti yüceltmesini, Fichte'nin aşırı ulusçuluğunu, Nietzsche'nin üstün insan tezini, Gobinea ve Chamberlain'in ırkçı görüşlerini ve Bismarck'ın devlet sosyalizmini birleştirerek, yeni bir toplum yaratma çabası içine girmişlerdir.⁷ Goebbels'in propaganda ilkeleri yalnız dönemi için önemli değildir; söz konusu olan, sistemli bir katliamın, kitlelere doğru bir politika olarak nasıl empoze edildiği ve bunun için hangi araçların nasıl kullanılacağı olmuştur. Leonard W.Doob, Goebbels'in propaganda ilkelerini 19 başlık altında toplar. Öne çıkan bazı maddeler şunlardır:

3 Terence H. Qualter, "Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi", çev. Ünsal Oskay, *A.Ü. SBF Dergisi* 35, no.1 (1980): 255, erişim tarihi Ocak 18, 2018, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/35/1/15_terence_h_qualter.pdf

4 Toby Clark, *Sanat ve Propaganda*, çev.Esin Hoşsucu (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004), 150.

5 Dr. Joseph Goebbels, 1933-1945 tarihleri arasında Halkı Aydınlatma ve Propaganda Bakanlığı yapmış politikacıdır.

6 Sibel Uçkaç Altun, "Hitler Almanyasında Sanat ve Propaganda", *Sanat ve Tasarım Dergisi* 1, no.5 (2015): 28, erişim tarihi Ocak 18, 2018, <http://dergipark.gov.tr/sanativetasarim/issue/20662/220418>.

7 Uçkaç Altun, "Hitler Almanyasında Sanat ve Propaganda", 32.

1. Propagandacı olaylar ve halk oyu hakkında bilgi sahibi olmalıdır.
2. Propaganda düşmanın politikasını ve eylemini etkilemelidir.
3. Algılanması için, propaganda dinleyicinin dikkatini uyandırmalı ve dikkat çeken bir komünikasyon aracı ile yayımlanmalıdır.
4. Propagandanın çıktısının (output) gerçek veya yalan oluşu sadece kaynağın güvenilirliğine bağlıdır.
5. Düşman'ın prestijini kıracağı zaman veya propagandacının kendi amaçları için yararlı bir destek olacağı zaman düşman propagandasından elde edilen materyaller kullanılabilirler.
6. Prestij sahibi liderler propagandanın işini kolaylaştırabilirler.
7. Propagandanın uygulama zamanı dikkatle seçilmelidir.
8. Propaganda nefret hedeflerinin yerlerini belirleyerek saldırıların yer değiştirmelerini sağlamalıdır.
9. Propaganda kuvvetli karşı-eğilimleri hemen etkileyemez; bunun yerine bazı çeşitli eylem veya değişik anlatımlar (diversion) sunmalıdır, veya her ikisini birden denemelidir.⁸

Herbert A. Friedman⁹ *Propaganda and Espionage Philately* başlıklı yazısında, pek çoğu Büyük Britanya, Birleşik Devletler ve Almanya tarafından savaş sırasında üretilen yaklaşık 300 propaganda pulundan bahseder.¹⁰ Ancak pulların propaganda amaçlı kullanımında özel bir örnekle karşılaşırız: Başka devletin pulunu değiştirerek yeniden basmak. Bunun en dikkat çeken örneği Almanya ve İngiltere arasında yaşanmıştır. Edvin Rizi'nin çalışmasından edindiğimiz bilgilere göre: İngilizler bunun için Hitler resmi taşıyan pulları taklit etmiş, "DEUTSCHES REICH" ifadesini "FUTSCHES REICH" (Parçalanmış Reich) olarak değiştirmişlerdir. Bu pula dikkatle bakıldığında, Hitler'in yanağında bir kafatası resmi görülmektedir. Almanlar ise Kral VI. George portresini taşıyan İngiliz pullarını basmış, tacın üstüne Siyonizmin sembolü olan altı uçlu Davut yıldızını oturtmuşlardır.¹¹

8 Leonard W. Doob, "Goebbels'in Propaganda İlkeleri", çev. Ünsal Oskay, *A.Ü. SBF Dergisi* 23, no.3 (1968): 340-366, erişim tarihi Ocak 19, 2018, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/418/4641.pdf>.

9 Amerika Birleşik Devletleri Emekli Başçavuş. Detaylı bilgi için bkz. "SGM Herbert A. Friedman", *Psywarrior*, erişim tarihi Ocak 20, 2018, <http://www.psywarrior.com/HerbBio.html>.

10 Herbert A. Friedman, "Propaganda and Espionage Philately", *Psywar*, Nisan 22, 2016, erişim tarihi Ocak 20, 2018, <https://www.psywar.org/stamps.php>.

11 Edvin Rizi, "Soğuk Savaş Aracı Olarak Kullanılan Pullar", *Yeni Koleksiyon Filateli-Nüsmatik Dergisi*, no.10 (1980): 4.

Alman Pulları (Deutsches Reich) ve İngiliz Pulu (Futsches Reich)

Kral VI.George İngiliz Pulu ve Alman Pulu (Siyonizm Yıldızı)

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden Soğuk Savaş yıllarında da posta pulları, propaganda aracı olarak önemini korumaya devam etmiştir. Rizi'nin makalesinin devamında konu detaylı örneklerle ele alınmıştır: 1945'te dört işgal bölgesine ayrılan Almanya'da Amerikalılarla İngilizler kendi bölgelerinde kullanılmak üzere müştereken, Fransızlar ve Ruslar ise, ayrı ayrı olarak pul çıkarmışlardır. 1946'dan itibaren ise, dört bölgede geçerli olmak üzere pul basılmıştır. Ancak Fransızlar alınan bu karara uymamış, kendi pullarını kullanmaya devam etmiştir. 1948'de yine Amerikan ve İngiliz bölgeleri ayrı, Rus bölgesi ayrı pul kullanmıştır. 1949'da Batılı Müttefiklerin bölgesinde Federal Almanya, Rus bölgesinde ise Demokratik Alman Cumhuriyeti kurulunca, pullar bu ülkelerin adı altında çıkarılmaya başlanmıştır.¹²

20.yüzyıldan günümüze dek teknolojinin gelişimine paralel olarak, iletişim kanalları hızla değişmesine rağmen dünya ölçeğinde dolaşımı herhangi bir engele takılmayan pul, güncelliğini ve misyonunu korumuştur. Öyle ki bugün, propaganda araçları kullanılarak yürütülen ideolojik endoktrinasyon süreçlerinin parçalarından biridir. Doktrin (öğreti) kelimesinden türeyen 'Endoktrinasyon' kavramı Oxford Sözlüğü tarafından; 'bir inanç dizisinin eleştirmeksizin kabul edilmesi için kişi veya gruba yönelik öğretme süreci' olarak tanımlanır.¹³

12 Rizi, "Soğuk Savaş Aracı Olarak Kullanılan Pullar", 5-7.

13 *Oxford Living Dictionaries*, "Indoctrination", erişim tarihi Kasım 26, 2018, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/indoctrination>.

Ermeni radikal milliyetçileri tarafından yürütülen endoktrinasyon sürecinde, farklı materyallerdeki tekrar eden içerikler (duygusal ve kimliksel olarak öne çıkan kelimeler, semboller, olaylar vb.) aracılığıyla uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmek ve destek sağlamak hedeflenmiştir. Ermeni soykırım iddialarının pullar ile görsel anlatımı buna çarpıcı bir örnektir.

Ermeni Soykırım İddialarının Pullar ile Görsel Anlatısı

1992-2016 yılları arasında Ermenistan Cumhuriyeti'nde “soykırım anısına” temalı yirmi iki adet pul basılmıştır. Günümüzde, 20 ülke ve Amerika Birleşik Devletleri'nin 41 eyaleti 1915 olaylarını soykırım olarak tanımıştır. Fakat “1948 tarihli Soykırım Sözleşmesi'nin daha ortaya çıkmadığı, ancak uluslararası gelenek hukuku kuralları dâhilinde sorumluluğun tespit edileceği, I. Dünya Savaşı yıllarına ait bir dönemle ilgili olarak, soykırım suçunun teşekkül ettiği iddiaları, ciddi delillerle ispat edilmedikten sonra hiçbir hüküm ifade etmeyeceği açıktır.”¹⁴ Bu noktada posta pullarının söz konusu iddialar çerçevesinde geniş kitleleri ikna amacıyla bir endoktrinasyon aracı olarak kullanılıp kullanılmadığı çalışmamızın ilgi alanına giriyor.

“Soykırım Anısına” temalı pullar beş kategoriye ayrılmıştır. Bunlar: “Anıtlar ve Müzeler”, “Kişiler”, “Direniş ve Operasyonlar”, “Semboller ve Diğerleri”dir. Anma ve bağış pulları “Diğerleri” başlığı altında toplanmıştır. 2005 tarihli pul hariç, her pulun karşısında *Hay Post* (Ermeni Postası) internet sitesinden faydalanılarak oluşturulan künye yer alır.

2.1. Anıtlar ve Müzeler

Müzenin İsmi: Ermeni Soykırım

Müzesi-Enstitüsü (Erivan)

Tarihi: 2007

Tasarımcısı: Vardan Vardanyan

Boyutları: 74,0 x 65,0 mm

Baskı Adedi: 20.000

14 Cengiz Başak, “Ermeni Soykırım İddiaları ve Uluslararası Kriterler”, Türk-Ermeni İlişkileri (2003): 469 aktaran Nurhan Aydın, “Soykırım İddiası ve Uluslararası Kriterler,” *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: 38. ICANAS Bildirileri 1* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2011), 194, erişim tarihi Şubat 7, 2018, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ULUSLARARASI-%C4%B0L%C4%B0C5%9EK%C4%B0LER-1.-C%C4%B0LT.pdf>.

Anıtın İsmi: Tsitsernakaberd

Anıtı (Erivan)

Tarihi: 2015

Tasarımcısı: Vahagn Mkrtchyan

Boyutları: 40,0 x 30,0 mm

Baskı Adedi: 50.000

Müzenin İsmi: Ermeni Soykırım

Müzesi-Enstitüsü (Erivan)

Tarihi: 2015

Tasarımcısı: Vahagn Mkrtchyan

Boyutları: 40,0 x 30,0 mm

Baskı Adedi: 50.000

Farklı tarihlerde basılmış bu üç pulun tasarımında, Erivan'daki Tsitsernakaberd tepesinde bulunan Ermeni Soykırım Anıtı Kompleksi (Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիր) içerisindeki, Tsitsernakaberd Anıtı ve Ermeni Soykırım Müzesi- Enstitüsü'nden fotoğraflar kullanılmıştır. Tsitsernakaberd, kırlangıç kalesi anlamı taşır. Anıtın inşasına 1965 yılında başlanmış, 1967 yılında tamamlanmıştır. 24 Nisan anmaları burada yapılmaktadır. Mimarlar Arthur Tarkhanyan ve Sashur Kalashyan'dır. Anıt iki parçadan oluşur:

44 metre karelik bir araziye yapılmış olan bu anıtı çevreleyen 12 büyük taş sütun, Türkiye'nin sınırları içerisinde bulunan 12 ili temsil ediyor. Bu sütunların oluşturduğu yapı "Yas Çadırı" olarak adlandırılıyor, ortasında yanan ve ebediyete kadar yanacağı vaat edilen ateş ise duyulan acıyı sembolize ediyor. Bu yapının biraz ilerisinde yükselen 100 metre uzunluğundaki sütun da "Yeniden Doğan Ermenistan"ın sembolü olarak tasarlanmıştır.¹⁵

Müze-Enstitü binası ise, 1995 yılında hizmete açılmıştır. Pek çok yabancı heyet, protokolün bir parçası olması sebebiyle gezisine buradan başlamaktadır. "Ermeni Soykırım Müzesi ve Enstitüsü" internet sitesinde belirtilen misyonlar şunlardır:

15 Birsen Karaca, "Ermeni İddiaları ve Algı Mekanizmaları" (Yayımlanmamış bildiri metni), *Kadim Dostluğun Yüz Yıllık Açmazında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu: Toplumsal Bellek, Önyargılar ve Gerçekler Sempozyumu*, (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 8-11 Nisan 2015).

Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2018

- Soykırım ve Soykırım öncesi dönemde Osmanlı İmparatorluğundaki batı
- Ermenilerinin hayatlarından kesitler sunan fotoğraflar, belgeler ve farklı belgeler toplayarak bunları incelemek ve teşhir etmek.
- Dünya çapında Ermeni Soykırım ve farklı Soykırım enstitüleri ve araştırma merkezleriyle bağlantıda ve işbirliğinde olmak.
- Ermenistan’da Soykırım Bilimsel Okulunu kurmak ve geliştirmek
- 20.yüzyılın ilk soykırımı konusunda daha çok insanı bilgilendirmek
- Ermeni Soykırım şehitleri için yapılmış “Tsitsernakaberd” anıtını ve parkını korumak”¹⁶

Anıtın İsmi: “The Armenian Heritage Park” Anıtı (Boston)

Tarihi: 2014

Tasarımcısı: David Dovlatyan

Boyutları: 30,0 x 40,0 mm

Baskı Adedi: 40.000

Anıtın İsmi: Komitas Anıtı (Paris)

Tarihi: 2014

Tasarımcısı: David Dovlatyan

Boyutları: 30,0 x 40,0 mm

Baskı Adedi: 40.000

Anıtın İsmi: Uruguay Ermeni Şehitleri Anıtı (Montevideo)

Tarihi: 2014

Tasarımcısı: David Dovlatyan

Boyutları: 40,0 x 30,0 mm

Baskı Adedi: 40.000

16 “Misyon”, Ermeni Soykırım Müzesi ve Enstitüsü, erişim tarihi Ocak 21, 2018, <http://www.genocide-museum.am/trk/statement.php>.

2014 yılında basılan anma pulları üzerinde Ermenilerin faaliyetleri sonucu üç farklı ülkeye dikilen anıt fotoğrafları kullanılmıştır. Bu ülkeler: Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve Uruguay'dır.

Boston'da bulunan anıt, "The Armenian Heritage Park" (Ermeni Mirası Parkı) içerisinde yer alan soyut bir heykeldir. 2012 yılında açılmıştır. Farklı bölgelerden dağıtılan ve yeniden bir araya gelen göçmenlerin sembolize eden heykelin, 24-26 farklı görünüşü vardır.¹⁷

Paris "Komitas Anıtı", David Babayan tarafından tasarlanmış, 2003 yılında yapımı tamamlanmıştır. Tarihçi Artak Movsisyan, Komitas Vartabed'in Ermeni kültürü içerisinde önemli bir yere sahip olduğunu ifade eder: "O (gerçek adı Soğomon Soğomonyan) 1915 yılından önce unutulmak üzere olan 3000 besteyi toplamış ve yabancı unsurlardan temizleyip, saflaştırmış, ilk haline getirmeye çalışmıştır. Böylece Orta Çağa ait Ermeni unutulmuş notlarını, deşifre etmeyi başarmıştır."¹⁸ Ermeni kaynaklarında müzik dehası olarak anılır. Aynı zamanda bir din adamıdır. 24 Nisan 1915'te tutuklanmış olması sebebiyle Ermeni iddialarının başlıca figürlerinden biri haline gelmiştir. Anıt, "soykırım" kurbanlarına ve I. Dünya Savaşı'nda Fransızlar ile savaşan Ermenilere adanmıştır.

Uruguay'da bulunan "Ermeni Şehitleri Anıtı" Montevideo şehrinin 250. kuruluş yıldönümünde, Ermeni halkına saygı için yapılmıştır. Heykeltıraş Hugo Nandes tarafından tasarlanmış ve 1975 yılında açılmıştır.

2.2. Kişiler

Pul Kişisi: Johannes Lepsius (1858-1926)

Tarihi: 2013

Tasarımcısı: Vahagn Mkrtchyan

Boyutları: 30,0 x 40,0 mm

Baskı Adedi: 40.000

Alman din adamı ve politikacı Johannes Lepsius, Ermenilere yönelik yardım kuruluşları arasında ilk sırayı alan, "Alman Doğu Misyonu" ile "Alman Ermeni Cemiyeti"nin yöneticiliğini yapmıştır.¹⁹ Başta Ermeniler olmak üzere doğudaki

17 "Armenian Genocide Memorial Monuments", United Armenian Council for the Commemoration of the Armenian Genocide (UACLA), erişim tarihi Ocak 21, 2018, <http://www.uacla.com/armenian-genocide-memorial-monuments.html>.

18 Artak Movsisyan, *Ermenistan Tarihi-Özet Kitap* (Erivan: Erivan Devlet Üniversitesi Yayınları, 2017), 101.

19 Selami Kılıç, "Ermeni Dostu Olarak Tanınan Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XVII, no.51 (2001): 585, erişim tarihi Ocak 30, 2018, <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Selami-KILI%C3%87-Ermeni-Dostu-Olarak-Tan%C4%B1nan-Bir-Alman-Din-Adam%C4%B1-Dr.-Johannes-Lepsius1.pdf>

Hıristiyanlar için etkin çalışmaları olmuştur. 1915'te İstanbul'a gidip, Alman Dışişleri Bankalığı tarafından da desteklenen Enver Paşa'yla görüşerek Ermenilere katliam yapıldığı yönünde haberleri duyduğu bilgisini vermiştir.²⁰ Ermeni soykırım iddialarını destekleyen dört kitap yazmıştır. Bu kitaplar şunlardır: *Armenien und Europa* (Ermenistan ve Avrupa), *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei* (Ermeni Halkının Türkiye'deki Durumu hakkında Rapor), *Deutschland und Armenien* (Almanya ve Ermenistan), *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette* (Avrupa Kabinelerinin Büyük Politikası). Lepsius ayrıca, 1900-1917 yılları arasında *Die Christliche Orient* (Hıristiyan Doğu) ve 1917'den itibaren de *Der Orient* (Doğu) adlarında iki ayrı dergi yayınlamıştır.²¹

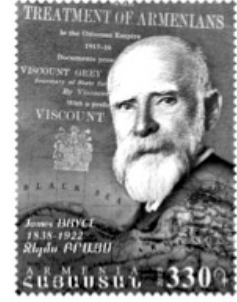
Pul Kişisi: James Bryce (1938-1922)

Tarihi: 2013

Tasarımcısı: Vahagn Mkrtchyan

Boyutları: 40,0 x 30,0 mm

Baskı Adedi: 40.000

James Bryce; I. Dünya Savaşı esnasında İngiltere'nin ABD nezdinde büyükelçilik görevinde bulunmuş hukuk profesörü.²² Arnold J. Toynbee ile beraber, tam adı *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16* olan ve bugün *Mavi Kitap* (*Blue Book*) olarak anılan kitabın yazarlarından. Mavi Kitap, 1916'da İngiliz Parlamentosu'nun onayıyla, savaş propaganda bürosu durumundaki Wellington House tarafından hazırlanmış ve bu görev, Lord Bryce başkanlığındaki bir heyete verilmiştir.²³ Bu kitap 1915 yılını referans alan Ermeni iddialarına kaynaklık eden en önemli dayanaklardan biridir.

20 Fatih Gökhan Diler, "Lepsius 1915'in Almanların da Başını Yakacağına İnanıyordu", *Agos*, Haziran 10, 2016, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/15623/lepsius-1915in-almanlarin-da-basini-yakacagina-inaniyordu>

21 Kılıç, "Ermeni Dostu Olarak Tanınan Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius", 594.

22 Ahmet Özgiray, "Arnold J. Toynbee ve James Bryce'nin Hazırladığı "Treatment of the Armenians in the Ottoman", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XVIII, no.54 (2002): 713, erişim tarihi Şubat 15, 2018, <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Ahmet-%C3%96ZG%C4%B0RAY-Arnold-J.-Toynbee-ve-James-Brycenin-Haz%C4%B1rlad%C4%B1%C4%9F%C4%B1-Treatment-of-the-Armenians-in-the-Ottoman-Empire-1915-1916-Adl%C4%B1.pdf>

23 Enis Şahin, "Bir Ermeni Propaganda Klasığı: Mavi Kitap (Blue Book)", *Marmara Üniversitesi Türkler ve Ermeniler Projesi*, erişim tarihi Şubat 1, 2018, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/bir-ermeni-propaganda-klasigi-mavi-kitap-blue-book/>

Pul Kişisi: Aurora Mardigianian (1901-1994)

Tarihi: 2013

Tasarımcısı: David Dovlatyan, Vahagn

Mktrtchyan

Boyutları: 35,0 x 50,0 mm

Baskı Adedi: 20.000

Ermeni oyuncu ve yazardır. Aslen Çemişgezekli olan Aurora Mardigianian (Arşaluys), 1915’i takip eden dönemde Tiflis üzerinden ABD’ye sığınmış ve yaşamı, Ermenilere ve Süryanilere yardım için kurulan bir heyetin üyesi olan Henry Gates tarafından 1918 yılında (Aurora’nın ağzından) *Parçalanmış Ermenistan: Ermeni Jan d’Ark’ı* ismiyle kitaplaştırılmıştır.²⁴ Aynı zamanda *Ravished Armenia (Ruhların Satışı)* adlı sinema filmine konu olmuştur.

24 Nisan 2016 tarihinden itibaren, olağanüstü zor koşullar altında insanlık için mücadele edenlere ‘Aurora Uyanan İnsanlık Ödülü’ verilmektedir.

Pul Kişisi: John Kirakossian (1929-1985)

Tarihi: 2014

Tasarımcısı: David Dovlatyan

Boyutları: 40,0 x 30,0 mm

Baskı Adedi: 40.000

Ermeni tarihçi ve siyaset bilimcidir. Erivan Devlet Üniversitesi Doğu Araştırmaları Fakültesi’nde dekanlık görevinde bulunmuştur. Ermeni iddialarının referans tarihi olan 1915 olayları üzerine araştırmalar yapmıştır. En önemli çalışması olarak 1965 tarihli *Birinci Dünya Savaşı ve Batı Ermenileri 1914-1916* (Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը) gösterilebilir.

24 Karin Karakaşlı, “Kerelerce Kırılan ama Hatırası Hep Diri Kalan Bir Kadının, Aurora’nın Hikayesi”, *Agos*, Mart 8, 2017, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/17890/kerelerce-kirilan-ama-hatirasi-hep-diri-kalan-bir-kadinin-auroranin-hikyesi>

Pul Kişisi: Karen Jeppe (1876-1935)

Maria Jacobsen (1882-1960)

Tarihi: 2014

Tasarımcısı: Vahagn Mkrtchyan

Boyutları: 30,0 x 40,0 mm

Baskı Adedi: 30.000

Karen Jeppe ve Maria Jacobsen, “Ermenilerin Danimarkalı Anneleri” olarak anılan iki misyonerdir. Emre Can Dağlıoğlu’nun 16.06.2014 tarihli Agos gazetesinde kaleme aldığı yazıda kısaca değindiği hayat öyküsüne göre²⁵ Danimarkalı öğretmen Karen Jeppe, 1915 öncesi ve sonrası, Urfa’da bulunan Danimarkalı Ermeni Dostları ve bir Alman organizasyonu için çalışmıştır. 1921’de Halep’e gidip Milletler Cemiyeti için gösterdiği faaliyetlerin ardından, 1924’te burada bir yetimhane ve kurtarma evi, altı tarım kolonisi, okullar ve ‘Beyaz Ev’ dinlenme evini kurmuştur. Misak ve Lucia isminde iki Ermeni yetimi evlat edinmiştir. Bugün, Halep’in ilk Ermeni yüksekokulu Karen Jeppe’nin adını taşımaktadır.²⁶ 1922-1927 yılları arasında tuttuğu kayıtlar derlenerek “Halep Sığınma Evi” isimli bir kitap basılmıştır (2014).

“Ermeni Soykırım Müzesi-Enstitüsü Vakfı”nın internet sitesinde yer alan bilgilere göre²⁷; 1906 yılında hasta bakıcı kursundan mezun olan Maria Jacobsen, Harput, Maraş, Van, Muş şehirlerinin Alman yetimhanelerinde yaşayan Ermeni yetimlere yardım eden Danimarka asıllı Kadın Misyonu Çalışanları Teşkilatı’na üye olmuş ve Ermeni halkına yardım için misyoner olarak Harput’a gitmiştir. 1919 yılında hastalığı sebebiyle döndüğü Danimarka’da iyileştikten sonra Osmanlı İmparatorluğu’na giriş yapılmasına izin verilmemiş ve 1922 yılında Beyrut’a yerleşmiştir. 1928 yılında teşkilatın Yakın Doğu Amerikan Komitesi’nden satın aldığı yetimhane binasında (Kuş Yuvası) ölene dek çocuklarla birlikte olmuştur. Burada yazmaya başladığı günlüğü “Diaries of a Danish Missionary: Harpoot, 1907–1919” (Danimarkalı Bir Misyonerin Günlüğü: Harput, 1907-1919), 1915 olaylarına dayanan Ermeni iddiaları için önemli bir diğer kaynaktır.

25 Emre Can Dağlıoğlu, “Danimarka Belgelerinde Soykırımın İzleri”, *Agos*, Haziran 16, 2014, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7361/danimarka-belgelerinde-soykirim-izleri>.

26 “Ermenilerin Danimarkalı Annesi: Karen Jeppe Hakkında Kitap Basıldı”, *Ermeni Haber Ajansı*, Kasım 15, 2017, erişim tarihi Şubat 6, 2018, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2017/11/15/Karen-Jeppe-kitap/117248>.

27 “Maria Jakobson”, *Ermeni Soykırım Müzesi ve Enstitüsü*, erişim tarihi Şubat 7, 2018, <http://www.genocide-museum.am/trk/29.03.2013.php>.

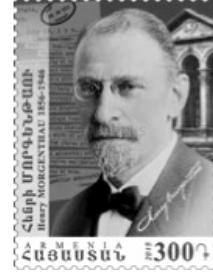
Pul Kişisi: Henry Morgenthau (1856-1946)

Tarihi: 2015

Tasarımcısı: Vahagn Mkrtchyan, Hayk Demoyan

Boyutları: 30,0 x 40,0 mm

Baskı Adedi: 50.000

Kasım 1913 – Şubat 1916 tarihleri arasında, Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu büyükelçisidir. Prof. Dr. Haluk Selvi “ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau Öyküsü ve Gerçekler” çalışmasında, Morgenthau'nun, Woodrow Wilson'a yazdığı 26 Kasım 1917 tarihli bir mektuptan bahseder.²⁸ Söz konusu mektupta, hükümetin savaş politikasına kamuoyu nezdinde destek kazandıracak Alman ve Türk aleyhtarları bir propaganda kitabı yazarak Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş gayretlerine katkıda bulunmak istemekte ve bu teklifi Başkan Wilson'a sunmaktadır. Bu olaydan bir yıl sonra *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü* adı verilen çalışma kaleme alınmıştır. Kitabın yazarı; Burton J. Hendrick'tir. Agop S. Andonian ve Arshag K. Schmavonian, Morgenthau'ya yakın kişiler olarak, eserin hazırlanmasına katkıda bulunmuşlardır.

Günümüzde 1915 olaylarını soykırım olarak niteleyen kaynakların hemen tamamı bu esere sıkça atıf yapmaktadır.

Pul Kişisi: Anatole France (1844-1924)

Tarihi: 2015

Tasarımcısı: David Dovlatyan, Vahagn

Mkrtchyan

Boyutları: 40,0 x 30,0 mm

Baskı Adedi: 50.000

Anatole France, Fransız yazardır. 1896'ta Paris'te kurulan ve kamuoyu oluşturma gücü yüksek isimlerin çalışmaları sayesinde birkaç yıl içinde Fransa'da büyük bir Ermeni lobisinin ortaya çıkmasında rol alan “Ermeni Dayanışma Komitesi” üyeleri arasındadır.²⁹

28 Haluk Selvi, “ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau Öyküsü ve Gerçekler”, *Marmara Üniversitesi Türklük ve Ermeniler Projesi*, erişim tarihi Şubat 1, 2018, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/abd-buyukelcisi-henry-morgenthau-oykusu-ve-gercekler/>.

29 Gürbüz Evren, “Gizli Belgelerle Fransa'nın Ermeni Politikası”, *Yeni Türkiye-Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, no.61 (2014): 1056.

2.3. Direnişler ve Operasyonlar

Olay: Van Direnişi

Tarihi: 2015

Tasarımcısı: Vahagn Mkrtchyan

Boyutları: 40,0 x 30,0 mm

Baskı Adedi: 50.000

Olay: Musa Dağı Direnişi

Tarihi: 2015

Tasarımcısı: Vahagn Mkrtchyan

Boyutları: 40,0 x 30,0 mm

Baskı Adedi: 50.000

1915 yılında Van ve Hatay'da yaşanan iki olay için, Türkiye ve Ermenistan'ın karşıt iddialarına paralel olarak bir kavram kargaşası yaşanmaktadır. Ermeni kaynakları olayı direniş ya da müdafaa olarak tanımlarken, Türk kaynaklarında isyan olarak anılır. Pulların alt kısmında da Ermenice ve İngilizce olarak "1915 Van Direnişi" ve "1915 Musa Dağı Direnişi" ifadeleri görülür. Çalışmanın temelinde propaganda kavramının olduğunu hatırlatarak olayları, Ermeni kaynaklardan faydalanarak açıklamak yerinde olacaktır.

Van olayları³⁰, Ermeni halkının ayaklanması ve Rus ordusunun da desteğiyle Ermeni gönüllü taburlarının Van vilayetinin yönetimini ele geçirmesidir. Vali Cevdet Bey ve diğer Osmanlı yetkilileri güvenlik sebebiyle geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ermeni hareketinin lideri Aram Manukyan, Ruslar tarafından Cevdet Bey'in yerine vali olarak atanmıştır. Nisan 1915'te yaşanan bu olaylar, daha sonra 27 Mayıs'ta, Osmanlı Devleti'nin çıkaracağı "Sevk ve İskan Kanunu"nun ana nedenleri arasında gösterilir. Artak Movsisyan "Ermeni Tarihi" kitabında 1915 yılını Ermenilere karşı uygulanan şiddetin, sistematik katliama dönüştüğü bir dönüm noktası olarak görür. "Van Direnişi"ni, Cevdet Bey önderliğindeki Türk ve Kürt çetelerinde dahil olduğu 12000 kişilik askeri harekate karşılık Ermenilerin, Aygestan ve Kağakameç bölgelerinde 1500 silahla gerçekleştirdikleri bir "nefsi müdafaa" olarak tanımlar. Bu olay sonucu:

"...Ermeni gönüllü birlikleri ve Rus ordusu yardıma gelebildi. 7 Mayıs günü, Vaspurakan geçici yönetimi kuruldu, vali olarak Aram Manukyan tayin edildi."³¹

30 Bazı Türkçe kaynaklarda "İkinci Van İsyanı" olarak da adlandırılır.

31 Movsisyan, *Ermenistan Tarihi-Özet Kitap*, 94-95.

Musa Dağı Olayı; tehcir emrine uymayıp Suriye'nin Deyrizor (Դէր Զոր) şehrine göç etmek istemeyen Ermenilerin Musa Dağı'na çekilmeleri ve en nihayetinde Fransız Deniz Kuvvetlerinin yardımıyla Port-Said'e gitmeleridir. Avusturyalı yazar Franz Werfel, bu olay hakkında *Die vierzig Tage des Musa Dagh* (*Musa Dağı'ndaki Kırk Gün*) adlı bir kitap yazmıştır. Kitap ilk defa 1933 yılında yayınlanmıştır. 1982 yılında Sarky Mouradian yönetmenliğinde beyaz perdeye aktarılmıştır.

Olay: Nemesis Operasyonu

Tarihi: 2015

Tasarımcısı: David Dovlatyan

Boyutları: 30,00 x 40,00 mm

Baskı Adedi: 20.000

Ermenistan Cumhuriyeti posta pulunun ve ilk gün kartının üzerindeki ifadeyle "Nemesis Operasyonu", Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 1920-1922 yılları arasında EDF-Taşnaksutyun'un, tehcirden sorumlu tutukları Osmanlı devlet adamlarını hedef alan silahlı saldırı eylemleridir. Ermeni intikamcıların kendilerini tanımlamak için kullandıkları Nemesis, adını Yunan mitolojisindeki intikam tanrıçasından almıştır. İlk gün kartının üzerinde Nemesis üyelerinin fotoğrafları yer alırken, pulun üzerinde elindeki kılıcı kaldırmış heykel görülür.

Ermeni Armenolog Artak Movsisyan bu hareketi şu ifadelerle açıklar:

"Türk katillerinin infazını Ermeni intikamcılar (Soğomon Tehliryan, Misak Torlakyan, Arşavir Şirakyan, Aram Yerkanyan, Stepan Tsaghikyan ve diğerleri) 1920-1922 yıllarında gerçekleştirdiler. Ermenilere yapılan Soykırımın mimarları olan bazı Jön Türkleri (Talat, Enver, Cemal, Bahattin Şakir, Sait Halim, Cemal Azmi ve diğerleri) öldürüldüler. Şahan Natali başkanlığında "Nemesis" adını alan hareket sayesinde Azerbaycan ve Karabağ Ermenilerini katleden Feteli Han Khoyski ve Behbut Han Cevahir de öldürüldü. Ancak, soykırım gerçek sorumlusu, Türk devleti, bugüne kadar hala cezasız kalmaktadır."³²

Türk araştırmacılar ise "Nemesis Operasyonu"nu açıklarken suikast, cinayet, öç vb. terimlere yer verirler:

"Birinci Dünya Savaşı sonunda, büyük ölçüde yürüttüğü yanlış politikaların sonucu olarak bir felaket yaşanmasının da etkisiyle EDF-Taşnaksutyun 1920-1922 yıllarında Nemesis Operasyonu diye anılan ve hatta mitolojikleştirilen, bir suikast kampanyası başlatmıştır. Şahan Natali kod adını kullanan Hagop Der Hagopian adlı bir Amerikan Ermenisinin önderlik yaptığı Nemesis

32 Movsisyan, *Ermenistan Tarihi-Özet Kitap*, 92.

grubunun hedefi ‘Ermenilerin düşmanlarını’ ölümlerle cezalandırarak ‘adaleti’ sağlamaktır. Bu hedefle Nemesis grubu toplam sayıları 10’u bulan Azeri, Ermeni ve Türk’e suikastler düzenleyerek öldürmüştür.”³³

2.4. Semboller

Sembol: Haçkar

Tarihi: 2005

Tasarımcısı: ?

Boyutları: ?

Baskı Adedi: 40.000

Haçkar ya da Khaçkar (Խաչքար), taş işçiliğindeki ustalığıyla bilinen Ermeni halkının özgün bir sanat formudur. Bir yüzlerine çeşitli motiflerle beraber yarı kabartma biçimde haç oyulan anıt taşlardır. Pula seçilen haçkarın merkezinde kanatlı bir haç görülür. Haçkarlar, hem tarihle bağ kurabildiği hem de ölüm ve yaşam sembollerini bir arada taşıdığı için, “soykırım anısına” temasıyla basılan ilk pulda kullanılmıştır. Üzerinde Ermenice “Soykırımın 90. Yılı Anısına” ifadesi yer alır.

Haçkarlar, UNESCO tarafından 2010 yılında *İnsanlığın Manevi Kültür Mirasını Temsil Eden Örnekler* listesine almıştır

Sembol: Unutmabeni Çiçeği

Tarihi: 2015

Tasarımcısı: Juan Pablo Gechidjian,

Vahagn Mkrtchyan

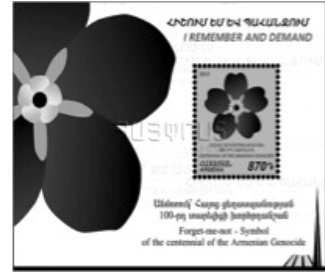
Boyutları: 24,00 x 29,00 mm

Baskı Adedi: 70 – 1.800.000, 120 –

1.800.000, 240 – 600.000, 280 –

600.000, 330 – 600.000, 350 – 800.000,

870 – 120.000.

33 Turgut Kerem Tuncel, “Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnakutyun”, *Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)*, Analiz No.2015 / 4, erişim tarihi Şubat 7, 2018, <http://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENI-DEVIRIMCI-FEDERASYONU-TASNAKSUTYUN>.

Pulun üzerinde “Unutma beni: Ermeni soykırımının 100. yılı anısına” ifadesine yer verilmiştir. Sembol olarak Unutmabeni çiçeği seçilmiştir. Fatih Gökhan Diler 2015 tarihli Agos gazetesindeki yazısında sembolün analizini şöyle yapar: “Beş taçyaprak, Ermeni Diasporası’nın yaşadığı kıtaları temsil ederken, ‘unutmabeni’ çiçeğinin üstündeki dört renkten merkezinde yer alan siyah, Ermenilerin geçmişini; onun etrafını tıpkı Soykırım Anıtı – Tsitsernakaberd’in 12 sütunu gibi saran sarı renk ise, ışığı ve sonsuzluğu simgeliyor. Açık mor, bugünü; çiçeğin büyük bölümünü kaplayan koyu mor ise geleceği simgeliyor.”³⁴ Anma etkinlikleri için seçilen ana mesaj ise: Hatırlıyor ve talep ediyorum.

Unutmabeni çiçeği geçtiğimiz yıllarda sosyal medya platformu Facebook’ta bir ifade olarak kısa süreli yer almıştır.

2.5. Diğer Pullar:

Nedir?: Ortak Anma Pulu

Tarihi: 2015

Tasarımcısı: David Dovlatyan,

Vahagn Mkrtchyan

Boyutları: 52,7 x 36,5 mm

Baskı Adedi: 6.000

Ermenistan ve Kıbrıs Rum Kesimi’nin ortaklaşa çıkardığı anma puludur. Haigaz Mangoian’ın Melkonian Yetimhanesi önünde çektiği yetimlerin fotoğrafı kullanılmıştır. Kıbrıs Haber Ajansı 2015 tarihinde pul hakkında yayınladığı haberde: “Kıbrıs ve Ermenistan Posta Daireleri, adalet mesajını dünya çapında yaymak amacıyla, ortaklaşa Ermeni Soykırımının mağdurlarının anısına bir hatıra pulu yayınladı. Söz konusu pulda, Osmanlı Türkiye’sinden gelen ve soykırımdan kurtulan Ermeni yetim çocuklarını barındıran ve Kıbrıs’ta yaşayan Ermeni toplumunun referans işareti haline gelen Lefkoşa’daki Melkonian Eğitim Enstitüsü binası gösteriliyor.” ifadelerine yer verilmiştir.³⁵

34 Fatih Gökhan Diler, “100.Yılda Ermeni Soykırımının Sembolü: Unutma Beni Çiçeği”, *Bianet*, Nisan 18, 2015, <https://bianet.org/biamag/diger/163892-100-yilda-ermeni-soykirimi-nin-sembolu-unutma-beni-cicegi>.

35 “Kıbrıs ve Ermenistan Posta Daireleri Ermeni Soykırımının Mağdurlarının Anısına Hatıra Pulu Yayınladılar”, Kıbrıs Haber Ajansı, Nisan 2, 2015, erişim tarihi Ocak 29, 2018, <http://www.cna.org.cy/webnews-tr.aspx?a=8fedacdc3bb0412c977585a15d122faa>.

Nedir?: Anma Pulu

Tarihi: 2015

Tasarımcısı: Juan Pablo Gechidjian,
Vahagn Mkrtchyan, Hayk Demoyan

Boyutları: 26,00 x 40,00 mm

Baskı Adedi: 20.000

Yakın Doğu Amerikan Yardım Komitesi ile ortak basılan anma puludur. “Soykırım”ın 100.yılı anısında basılmıştır. Üzerinde gündelik kıyafetleri, sırtında bebeğiyle Ermeni taşra kadını görülür. Sol üst köşede “Lest They Perish” (Yok olmasınlar diye) sloganına yer verilmiştir. Arka planda ise ABD’ye teşekkür eden yetimlerin resmi bulunmaktadır.³⁶

Nedir?: Bağış Pulu

Tarihi: 2015

Tasarımcısı: David Dovlatyan,
Vahagn Mkrtchyan

Boyutları (Çap): 24,0 mm

Baskı Adedi: 20.000

Noubar Nick Pezikian³⁷’ın 2017 yılında yayınladığı *Armenian Relief Fundraising Memorabilia* derlemesine göre; Çarlık Rusyası, 1915 yılında Petrograd’da³⁸ “Tanrı Ermenileri Korusun” temasıyla altın, gümüş ve bronz olmak üzere aynı desende üç adet madalya ile üç adet nişan bastırmıştır.³⁹ Ermenistan Cumhuriyeti, 2015 yılında 2’li blok şeklinde bastığı bağış pullarında bu madalya ve nişan örneğine yer vermiştir. Pulun üzerindeki ifadeyle “Ermeni Soykırımından Kurtulanlar Fonu” adına tasarlanmıştır. Ön yüzünde başında taç taşıyan çift başlı kartal, arka yüzünde ise haçkar motifleri vardır. Taç takan çift başlı kartalın, Doğu ve Batı Ermenistan’ın birleşmesi, tek bir devlet olması arzusunun sembolize ettiği düşünülmektedir. Ermeni haçı ise, kayıpların anısına atıfta bulunmaktadır.

36 “ABD Kongre Kütüphanesinde Kartların İptal Edilmesi”, Ermeni Soykırım Müzesi ve Enstitüsü, erişim tarihi Şubat 10, 2018, <http://www.genocide-museum.am/trk/08.05.2015-PostageStamps.php>.

37 Ermeni kökenli Avustralya vatandaşıdır. Başta spor alanında olmak üzere, farklı kategorilerdeki uluslararası rozetleri bünyesinde toplayan ve satışını gerçekleştiren *Victory Badges* internet sitesinin yöneticisidir.

38 Bugünkü adıyla St.Petersburg.

39 Noubar Nick Pezikian, *Armenian Relief Fundraising Memorabilia* (Australia: Victory Badges, 2017), http://victorybadges.com/components/com_jshopping/files/demo_products/ARMENIAN_RELIEF_FUNDRAISING_MEMORABILIA_online.pdf

Nedir?: Bağış Pulu

Tarihi: 2015

Tasarımcısı: David Dovlatyan,
Vahagn Mkrtchyan

Boyutları: 30,0 x 30 mm

Baskı Adedi: 20.000

I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yurtseverliğin dile getirilmesinde rozetler önemli bir rol oynamıştır. Pek çok kurum, genellikle denizaşırı ülkelerde hizmet verenlere tıbbi yardım başta olmak üzere, askerlerin çocuklarına, eşlerine ya da engelli askerlerin tedavisine vb. fon sağlamak amacıyla çeşitli rozetler bastırmıştır. Bu tür rozetler, tramvaylarda, otobüslerde, tren istasyonlarında ve mitinglerde satılmıştır.⁴⁰ Ermenistan Cumhuriyeti'nin 2015 tarihinde 2'li blok şeklinde bastığı bağış pullarında bu rozetlerden ikisine yer verilir. Soldaki rozet, Pezikian'ın derlemesinden edinilen bilgiye göre⁴¹; İngiltere'nin 1917 yılında "Armenia's Day" (Ermenistan Günü) için *Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund* tarafından üretilmiştir. Hollandalı ressam Louis Raemaekers tarafından tasarlanan poster çiziminin kullanıldığı rozette, kilise yıkıntıları önünde yanyana oturan iki Ermeni kadını görülmektedir.

Diğer pulda ise, "Suffering Nations Day" (Izdırap Çeken Milletler Günü) için 1917 yılında Avustralya kökenli *Commonwealth Button Fund* tarafından üretilen ve tasarımcısı kurumun organizatörü Frances Woolcott olan rozet görseli kullanılmıştır. *Australian War Memorial* internet sitesi bu bağış toplama rozetlerinin yerinden edilmiş Servia (Sırp), Suriye ve Ermenistan halklarını desteklemek için üretildiğini kaydeder.⁴² Pulda, minare ve kubbeleriyle göze çarpan bir çöl şehirden develeriyle geçen üç figür görülür.

SONUÇ

Çalışmamızda; Ermenistan Cumhuriyeti tarafından 1992-2016 yılları arasında "soykırım anısına" temasıyla basılan yirmi iki adet posta pulu, beş kategoride sınıflandırılarak incelenmiştir. Pulların kimlik bilgileri, 2005 tarihli hariç olmak üzere, *Hay Post* (Ermeni Postası) internet sitesinden faydalanılarak oluşturulmuştur. Her pulun altında Türk ve Ermeni araştırmacıların çalışmaları çoğunlukta olmak üzere, çeşitli kaynaklardan derlenerek oluşturulan görsel anlatısına yer verilmiştir. Yanı sıra, çalışmamıza altyapı oluşturabilmek adına ilk bölümde propaganda kavramının tarihine

40 "Small fundraising badge: Servia Syria Armenia Day 1918", Australian War Memorial, erişim tarihi Aralık 28, 2018, <https://www.awm.gov.au/collection/C1231600>.

41 Pezikian, *Armenian Relief Fundraising Memorabilia*, 6.

42 "Small fundraising badge: Servia Syria Armenia Day 1918", Australian War Memorial, erişim tarihi Aralık 28, 2018, <https://www.awm.gov.au/collection/C1231600>.

kısaca değinilmiş ve posta pulunun bu tarih içerisindeki rolüne ilişkin örnekler verilmiştir. Endoktrinasyon kavramı açıklanmıştır.

1915 yılında Osmanlı topraklarında yaşanan olaylar bağlamında, Türkiye'ye yönelttiği suçlamalar uluslararası mahkemelerce kabul görmeyen Ermenistan Cumhuriyeti, var olan siyasi destekçilerini korumak ve yenilerini kazanmak adına ideolojik bir endoktrinasyon süreci yürütmektedir. Bu bağlamda iddialarını desteklemek için kullandığı nesnellikten uzak her araç sürecin bir parçası haline gelmektedir. “Soykırım anısına” temalı posta pullarının incelenmesi sonucu, ülkenin yirmi yedi yıllık kısa geçmişi dikkate alındığında, çok genç olmasına karşın tüm dünyayı gezme yetisine sahip bir materyali yeniden fark ettiği ve aktif olarak kullandığı görülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

Basılı Kaynaklar

- Atabay, Okan. “Pul Koleksiyonculuğunun Gelişmesi”. *Yeni Koleksiyon Filateli-Nümismatik Dergisi*, no.10 (1980): 56-57.
- Clark, Toby. *Sanat ve Propaganda*. çev. Esin Hoşsucu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004.
- Movsisyan, Artak. *Ermenistan Tarihi-Özet Kitap*. Erivan: Erivan Devlet Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Evren, Gürbüz. “Gizli Belgelerle Fransa’nın Ermeni Politikası”. *Yeni Türkiye-Ermeni Meselesi Özel Sayısı II*, no.61 (2014): 10564-1060.
- Karaca, Birsen. “Ermeni İddiaları ve Algı Mekanizmaları”. *Kadim Dostluğun Yüz Yıllık Açmazında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu: Toplumsal Bellek, Önyargılar ve Gerçekler Sempozyumu*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 8-11 Nisan 2015.
- Rizi, Edvin. “Soğuk Savaş Aracı Olarak Kullanılan Pullar”. *Yeni Koleksiyon Filateli-Nümismatik Dergisi*, no.10 (1980): 4-10.

Çevrimiçi Yayınlar

- Aydın, Nurhan. “Soykırım İddiası ve Uluslararası Kriterler.” *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: 38. ICANAS Bildirileri 1*, 193-208. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2011. Erişim tarihi Şubat 7, 2018. <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ULUSLARARASI-%C4%B0L%C4%B0C5%9EK%C4%B0LER-1.-C%C4%B0LT.pdf>.
- Doob, Leonard W. “Goebbels’in Propaganda İlkeleri”. çev. Ünsal Oskay. *A.Ü. SBF Dergisi* 23, no.3 (1968): 337-366. Erişim tarihi Ocak 19, 2018. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/418/4641.pdf>.
- Kılıç, Selami. “Ermeni Dostu Olarak Tanınan Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XVII, no.51 (2001): 585-601. Erişim tarihi Ocak 30, 2018. <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Selami-KILI%C3%87-Ermeni-Dostu-Olarak-Tan%C4%B1nan-Bir-Alman-Din-Adam%C4%B1-Dr.-Johannes-Lepsius1.pdf>.
- Özgiray, Ahmet. “Arnold J. Toynbee ve James Bryce’nin Hazırladığı “Treatment of the Armenians in the Ottoman.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XVIII, no.54 (2002): 713-727. Erişim tarihi Şubat 15, 2018. <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Ahmet-%C3%96ZG%C4%B0RAY-Arnold-J.-Toynbee-ve-James-Brycenin-Haz%C4%B1rlad%C4%B1C4%9F%C4%B1-Treatment-of-the-Armenians-in-the-Ottoman-Empire-1915-1916-Adl%C4%B1.pdf>.

Qualter, Terence H. “Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi.” çev. Ünsal Oskay. *A.Ü. SBF Dergisi* 35, no.1 (1980): 255-307. Erişim tarihi Ocak 18, 2018, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/35/1/15_terence_h_qualter.pdf.

Selvi, Haluk. “ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau Öyküsü ve Gerçekler.” *Marmara Üniversitesi Türkler ve Ermeniler Projesi*. Erişim tarihi Şubat 1, 2018. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/abd-buyukelcisi-henry-morgenthau-oykusu-ve-gercekler/>.

Şahin, Enis. “Bir Ermeni Propaganda Klasığı: Mavi Kitap (Blue Book).” *Marmara Üniversitesi Türkler ve Ermeniler Projesi*. Erişim tarihi Şubat 1, 2018. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/bir-ermeni-propaganda-klasigi-mavi-kitap-blue-book/>.

Tuncel, Turgut Kerem. “Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnaksutyun.” *Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)*, Analiz No.2015/4 (2015). Erişim tarihi Şubat 7, 2018. <http://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENI-DEVIRIMCI-FEDERASYONU-TASNAKSUTYUN>.

Uçkaç Altun, Sibel. “Hitler Almanyasında Sanat ve Propaganda.” *Sanat ve Tasarım Dergisi* 1,

no.5 (2015): 23-39. Erişim tarihi Ocak 18, 2018.

<http://dergipark.gov.tr/sanativetasarim/issue/20662/220418>.

İnternet Siteleri

Dağlıoğlu, Emre Can. “Danimarka Belgelerinde Soykırımın İzleri.” *Agos*, Haziran 2016, 2014. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7361/danimarka-belgelerinde-soykirim-in-izleri>.

Diler, Fatih Gökhan. “100. Yılda Ermeni Soykırımı’nın Sembolü: Unutma Beni Çiçeği.” *Bianet*, Nisan 18, 2015. <https://bianet.org/biamag/diger/163892-100-yilda-ermeni-soykirimi-nin-sembolu-unutma-beni-cicegi>.

Diler, Fatih Gökhan. “Lepsius 1915’in Almanların da Başını Yakacağına İnanıyordu.” *Agos*, Haziran 10, 2016. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/15623/lepsi-us-1915-in-almanların-da-basini-yakacağına-inanıyordu>.

Ermeni Haber Ajansı. “Ermenilerin Danimarkalı Annesi: Karen Jeppe Hakkında Kitap Basıldı.” Erişim tarihi Şubat 6, 2018. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2017/11/15/Karen-Jeppe-kitap/117248>.

Ermeni Soykırım Müzesi ve Enstitüsü. “ABD Kongre Kütüphanesinde Kartların İptal Edilmesi.” Erişim tarihi Şubat 10, 2018. <http://www.genocide-museum.am/trk/08.05.2015-PostageStamps.php>.

Ermeni Soykırım Müzesi ve Enstitüsü. “Maria Jakobson.” Erişim tarihi Şubat 7, 2018.
<http://www.genocide-museum.am/trk/29.03.2013.php>.

Ermeni Soykırım Müzesi ve Enstitüsü. “Misyon.” Erişim tarihi Ocak 21, 2018.
<http://www.genocide-museum.am/trk/statement.php>.

Karakaşlı, Karin. “Kerelerce Kırılan ama Hatırası Hep Diri Kalan Bir Kadının, Aurora'nın Hikayesi.” *Agos*, Mart 8, 2017.
<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/17890/kerelerce-kirilan-ama-hatirasi-hep-diri-kalan-bir-kadinin-auroranin-hikyesi>.

Kıbrıs Haber Ajansı. “Kıbrıs ve Ermenistan Posta Daireleri Ermeni Soykırımının Mağdurlarının Anısına Hatıra Pulu Yayınladılar.” Erişim tarihi Ocak 29, 2018.
<http://www.cna.org.cy/webnews-tr.aspx?a=8fedacdc3bb0412c977585a15d122faa>.

United Armenian Council for the Commemoration of the Armenian Genocide (UACLA). “Armenian Genocide Memorial Monuments.” Erişim tarihi Ocak 21, 2018.
<http://www.uacla.com/armenian-genocide-memorial-monuments.html>.

Ermeni Kimliğini Oluşturan Ortak Değerlerin Yeni Medyaya Yansıması: Instagram Örneği

Ercan Cihan ULUPINAR

Giriş

Günümüzde teknolojide yaşanan gelişmeler sonucunda internet kullanımı artmış, buna bağlı olarak insanların sosyalleşme ve iletişim kurma gibi temel etkinlikleri de değişmiştir. Bu değişmelere paralel olarak 2000’li yıllarda gelişmeye başlayan sosyal medya araçları da kişiler arasında iletişim kurmak için yaşamımıza dahil olmuştur. Bu sosyal medya araçları ile kişiler karşılıklı ve eş zamanlı bilgi paylaşımı sağlayarak sanal sosyalleşme alanları oluşmuştur. Kişisel eylemlerin yanı sıra, sosyal medya araçları ile birçok insanın farklı şekillerde dahil olabildiği gruplar meydana gelmiş, grubun ortak değerlerini yansıtan sanal topluluklar ortaya çıkmıştır.

Araştırma alanımızı günümüzde popüler olan sosyal medya araçlarından (içerik paylaşım ağlarından) Instagram, daha özelden Ermeni kimliğinin ortak değerlerini yansıtan Instagram hesapları oluşturmaktadır. Bu bağlamda amacımız Instagram’da oluşturulan Ermeni kimliğinin ortak değerleri ile Ermeni kültüründe oluşturulan ortak değerleri karşılaştırmalı olarak incelemek, benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymaktır.

Bir kimliği oluşturan ortak değerler her toplumda farklı olduğu gibi bireyler arasında da değişiklik göstermektedir. Kimliği oluşturan değerlerin hepsini çalışmamız kapsamında incelemek mümkün olmayacağı için bazı sınırladırmalara gidilecektir. Sanal alan olarak Instagram’ı incelediğimiz çalışmamızda sadece Ermeni kimliğini oluşturan ve ortak değerlere gönderme yapan hesaplar incelenmiştir. Bu süreçte bireyler değil, gruplar inceleme alanı olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede araştırma alanımızda yer alan sadece yazılı ve görsel bilgiler toplanmış ve incelenmiştir. Gruplar belirlenirken araştırma sınırlarımız dahilinde “vatan”, “dil”, “tarih”, “din” ve “öteki” üzerine inşa edilen birliğe gönderme yapan hesaplar değerlendirmeye alınmıştır. Eğlence, spor, haber, iş yaşamı ve ticareti ilgilendiren hesaplar çalışmamız dışında kalmıştır. Araştırmamıza temel olan bilgiler 05.06.2018 – 01.08.2018 tarihlerinde elde ettiğimiz internet araştırması verilere dayanmaktadır.

Araştırmamızın temelinde etnografinin yaklaşımları bulunmaktadır. Etnografik yaklaşımın araştırma yöntemi esas olarak literatür ve alan araştırmasına dayanır.

Günümüzde teknolojinin gelişmesiyle birlikte literatür araştırması ve alan araştırması farklı bir boyut kazanmıştır. Özellikle toplumsallaşma yerleri olarak sanal alanlar oluşmuş ve alan araştırmasının da mecrası değişmiştir. Bu gelişimlere ayak uyduran etnografinin ve halkbilimin altında sanal etnografi (virtual ethnography), siber etnografi (syber ethnography), “netnografi”, görsel etnografi, (visual ethnography) ve sanal folklor (virtual folklore) gibi alt dallar oluşmaya başlamıştır.¹

Etnografi, alan araştırması yöntemiyle bir grubu doğrudan gözlemler ve bu gözlemler sonucunda betimleme yapar. Sanal etnografi ise sanal alanda uygulanan etnografik araştırma tekniğine dayalı bir araştırma şeklidir. Dolayısıyla sanal etnografi internetteki olayların neler olduğunu ve neden olduğunu göstererek sosyal ve kültürel açıdan önemli bilgiler elde etmemizi sağlar.²

Sanal bir alan araştırmasında üç yöntem uygulanabilir. Bunlar katılımlı gözlem, katılımsız gözlem ve mekanik gözlemdir.³ Katılımlı gözlem sanal alanda araştırma yaptığımızı bildirerek, araştırdığımız kişilerle iletişim kurarak yapılan bir metodolojiye dayanır. Katılımsız gözlem gözlemci olarak sanal alanda bulunmaya işaret etmektedir. Sanal alan araştırmalarında katılımlı gözlem ve katılımsız gözlem konuları “bilimsel etik” çerçevesinde tartışılan konular arasında yer almaktadır. Sanal alan araştırmalarında araştırmacının kamuya açık olamayan hesaplara üye olarak gizli araştırma yapması etik değildir. Bu bağlamda çalışmamızda bilgiler toplanırken katılımsız gözlem tekniği kullanılarak gözlem yapılmıştır.⁴ Sanal alan araştırma etiğine uygun olarak “gizli” hesaplar ve bireylerin paylaşımları inceleme alanı dışında tutulmuştur.⁵ Kamuya açık olan hesaplar incelenmiştir ve incelenen gruplarla iletişime geçilmemiştir. Kamuya mal olmamış kişilerin fotoğrafları gizlenmiştir.

Çalışmamızın temel inceleme alanını görsel metinler oluşturmaktadır. Bu ise çalışmanın görsel etnografi ile bağlantısını ortaya çıkarmaktadır. Görsel etnografi, alan araştırması esnasında elde edilmiş görsel ürünlerin etnolojik olarak tetkik edilmesidir. Dolayısıyla sanal alanda elde edilen görüntüler üzerine yapacağımız yorumlar görsel etnografi içinde düşünülmelidir. Bu yöntem dahilinde Ermeni kimliğini oluşturan ortak değerlere gönderme yapan hesaplar incelenirken görsel kategoriler oluşturulmuştur. Görsel kategoriler, grupların genel özelliklerini yansıtmakla birlikte her grup için her kategorinin geçerli olmadığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Ayrıca elde

1 Christine Hine, “Virtual Ethnography,” in 3th International Conference on Public Communication of Science and Technology (PCST), (Montreal, Canada, 1994), https://pcst.co/archive/pdf/Hine_PCST1994.pdf, (E.T. 04.10.2019).

2 Hine, “Virtual Ethnography,” 2.

3 Ulun Akturan, “Tüketici Davranışına Yönelik Araştırmalarda Alternatif Bir Teknik: Etnografik Araştırma,” *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 11, (2007/2): 241.

4 Detaylı bilgi için bkz.: Mutlu Binark, “Yeni Medya Çalışmalarında Yeni Sorular ve Yöntem Sorunu,” *Yeni Medya Çalışmaları*, Der.: Mutlu Binark (Dipnot Yayınları, Ankara, 2007). Mutlu Binark “İnterneti ve/ya Bilgisayar Dolayımı İletim Ortamını İncelemek İsteyen Bir Araştırmacının Soruları ve Sorunları,” *İnternet, Toplum, Kültür*, Der.: Mutlu Binark, Barış Kılıçbay (Epos Yayınları, Ankara, 2005).

5 Sanal alan araştırmalarında kullanılan yöntem hakkında detaylı bilgi için bkz.: Hine, “Virtual Ethnography” ve Binark, “İnterneti ve/ya Bilgisayar Dolayımı İletim Ortamını İncelemek İsteyen Bir Araştırmacının Soruları ve Sorunları”.

ettiğimiz bilgilerden yola çıkarak yeni medyada Ermeni kimliğini oluşturan ortak değerler konusunda genelleme yapamayacağımızı ancak genel bir fikir verebileceğini de belirtmek gerekir.

Araştırmamızın amacı, kapsamı, sınırlılıkları ve yöntemi hakkında verilen bu bilgilerden sonra “yeni medya”, “sosyal medya” ve “Instagram” hakkında genel bir çerçeve oluşturmak doğru olacaktır.

Yeni Medya ve Sosyal Medya

İngilizce’de “media”, “araç, ortam” anlamlarına gelen “medium” sözcüğünün çoğul halidir. Günümüzde medya deyince ilk olarak akla gelen televizyon ve gazetelerdir. Ancak teknolojinin son 50 yılda hızla gelişmesi “yeni medya” kavramının doğmasına sebep olmuştur. Yeni medya kavramı 1970’lerde bilgi ve iletişim tabanlı araştırmalarda, sosyal, psikolojik, ekonomik, politik ve kültürel çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından ortaya atılmış bir kavramdır. Ancak 1970’lerde değinilen anlam, 1990’larda müthiş bir ivme kazanan bilgisayar ve internet teknolojisi ile birlikte genişlemiş ve farklı boyutlara ulaşmıştır.⁶

Yeni medya denildiğinde akla İnternet gelse de, yeni medya kavramı İnternet’i kapsamak ile birlikte, İnternetle sınırlı değildir. 2000’li yıllardan önce “dijital medya”, “bilgisayar dolayımıli iletişim” gibi kavramlar kullanılmış olsa da 2000’li yıllardan başlayarak kullanılan ve daha öncekilerin tümünü kapsayan kavram “yeni medya” olmuştur.⁷ Yeni medya kavramı üzerine ise çeşitli tanımlar yapılmaktadır. Biz bu çalışmada Binark, Löker’in yapmış olduğu kapsamlı yeni medya tanımını referans almaktayız. Binark ve Löker’e göre; “günümüzde bilgisayar, bilgisayar ağları, bilgisayar dolayımıli iletişim, internet, çevrimiçi habercilik, çevrimiçi sohbet, e-ticaret, e-imza, dijital medya, dijital oyun, dijital kültür, dijital imgeleme, siber uzam, sanal uzam, sanal gerçek gibi birçok kavram ile bu kavramların tanımladığı, açıkladığı toplumsal, kültürel ve ekonomik olgular günlük konuşmalarımızın doğal bir parçası haline gelmiştir. Tüm bu kavramları kapsayan ve birleştiren kavram “yeni medya” olabilir.⁸ Yeni medyanın gelişimi ve özellikleri aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

6 Beril Akıncı Vural, Mikail Bat, “Yeni Medya İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine Yönelik Bir Araştırma,” *Yaşar Üniversitesi Dergisi*, (2010): 3348-3382..

7 Binark, “Yeni Medya Çalışmalarında Yeni Sorular ve Yöntem Sorunu,” 6.

8 Mutlu Binark, Koray Löker, *Sivil Toplum Örgütleri İçin Bilişim Rehberi* (Uzerler Matbaası, Ankara, 2011), 9.

Web 1.0 Dönemi (1994-2004)	Web 2.0 Dönemi (2004'ten günümüze)
Bilgilenme	Sosyalleşme
Makine > İnsan	İnsan <> İnsan
Metin+Resim	Metin+Resim+Video
Merkezi Üretim	Bireysel Üretim
Web Sitesi	Paylaşım Sitesi (Sosyalleşme Alanları)
Web Portal	Arama Motoru

Tablo 1: Yeni Medyanın Gelişimi ve Özellikleri⁹

Yeni medyanın bir parçası olan sosyal medya ise Web 2.0'ın kullanıma girmesiyle, karşılıklı ve eş zamanlı bilgi paylaşımını sağlayan uygulamalar için kullanılmaktadır. Sosyal medya araçlarını şu şekilde sıralayabiliriz.

Sosyal Medya Araçları	Örnekler
Sosyal Ağlar/Toplumsal Paylaşım Ağları (TPA)	Facebook
İçerik Paylaşım Toplulukları	Instagram
Bloglar	Blogspot
Mikrobloglar	Twitter
Forumlar	Forum.memurlar.net
Mobil Sosyal Ağlar	Whatsapp

Tablo 2: Yeni Medya İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya Araçları

Yeni medyada iletişim ortamı olarak sosyal medya araçları akıllı telefon, tablet ve bilgisayar aracılığı ile kullanılmaktadır. Ancak Instagram ve Whatsapp gibi bazı uygulamalar genelde akıllı telefona yüklenen uygulamalar aracılığı ile hizmet sağlamaktadır.

Yeni Medya'da Instagram

Yeni medyada video ve resim paylaşmaya olanak sağlayan Instagram 2010 yılında kuruldu, 2013 yılında Facebook tarafından satın alındı. Temelde görsel paylaşımına dayanan Instagram'da görsellerin altında açıklama yazma, lokasyon paylaşma ve insanları "etiketleme" olanağı bulunmaktadır. Instagram hesabı, Facebook (TPA), Twitter (TPA) ve Tumblr (Blog) ile senkronize edilebilmekte ve görseller aynı anda üç mecrada da paylaşılabilir. İnsanların iletişimine de olanak sağlayan

9 Tablo hazırlanırken, İsmail Hakkı Polat'ın "Yeni Medya" konusundaki sunumundan yararlanılmıştır. <https://www.slideshare.net/ismailpolat/yeni-medya-nedir>, (E.T. 20.11.2018).

Instagram mesajlaşabilme olanağı da sunmaktadır. Aşağıdaki tablo, Instagram'ın yeni medya içindeki yerini göstermektedir:

Yeni Medya > İnternet > Sosyal Medya > İçerik Toplulukları > Instagram

Tablo 3: Yeni Medya Aracı Olarak Instagram

Statista'nın verilerine göre, Ocak 2013'te Instagram'da ayda 90 bin aktif kullanıcı bulunmaktayken, bu sayı Haziran 2018'de bir ayda 1 milyar aktif kullanıcıya ulaşmıştır. Eylül 2017 verilerine göre günlük aktif kullanıcı sayısı ise 500 milyondur.¹⁰ Dünyada Instagram kullanımı genç nüfus arasında yaygındır. Örneğin ABD'de Instagram kullanıcılarının % 64'ünü 18 – 29; % 40'ını 30 – 49; % 21'ni 50 – 64 yaş aralığı oluşturmaktadır.¹¹ Temmuz 2018 verilerine göre Instagram'ı en çok kullanan ülke 120 milyon aylık aktif kullanıcı sayısı ile ABD'dir:

Ülkeler	Kullanıcı Sayısı (Aylık/Milyon)
ABD	120
Hindistan	67
Brezilya	63
Endonezya	59
Türkiye	36

Tablo 4: Ükelere göre Instagram'da Kullanıcı Sayısı

Ermenistan İstatistik Kurumu'nun Ekim 2017 verilerine göre Ermenistan'da nüfus 2.979.600'dür.¹² 2017 yılı verilerine göre bu nüfusun %70'i internet kullanmaktadır.¹³ Ermenistan'da Instagram kullanıcılarının oranıyla ilgili net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak doğrulanması gereken bazı kaynaklarda kullanıcı sayısı 360.000 olarak verilmektedir.¹⁴ Ayrıca inceleme alanımızı sadece Ermenistan oluşturmadığı için Instagram'daki Ermeni kullanıcı sayısı ile ilgili net bir bilgiye de ulaşmak mümkün görülmemektedir.

10 Statista, "Number of Daily Active Instagram Users from October 2016 to September 2017," <https://www.statista.com/statistics/657823/number-of-daily-active-instagram-users/>, (E.T. 20.11.2018).

11 Statista, "Percentage of U.S. Adults Who Use Instagram, January 2018," <https://www.statista.com/statistics/246199/share-of-us-internet-users-who-use-instagram-by-age-group/>, (E.T. 14.10.2018).

12 Հայաստանի հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայություն, "Հայաստանի հանրապետության մշտական բնակչության թվաքանակը 2017 թվականի հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ," (Երևան, 2017), http://www.armstat.am/file/article/nasel_01.10.2017.pdf, (E.T. 14.10.2018).

13 Internet World Stats, "Internet Usage in Asia," <https://www.internetworldstats.com/stats3.htm>, (E.T. 20.11.2018).

14 Napoleoncat, "Instagram Users Demographics in Armenia - 2017," <https://napoleoncat.com/blog/en/instagram-users-in-armenia/>, (E.T. 20.11.2018).

Geniş kitlelere kolay şekilde ulaşmaya olanak sağlayan Instagram, farklı amaçlarla kullanılmaktadır. Bu amaçları sosyal medya üzerine yapılan araştırmalara dayanarak şöyle sıralayabiliriz:¹⁵

1. İletişim sağlamak
2. Eğlenmek,
3. Bilgi edinmek,
4. İnsanları tanımak,
5. Kişisel sunum
6. Bilgi paylaşımında bulunmak
7. Siyasal iletişim ve propaganda
8. Halkla ilişkiler ve Reklamcılık
9. Alışveriş

Instagram'ın kullanım amaçları incelendiğinde İnternet bağlantısı olan herkes, sosyal medyayı iletişim kurmak ve eğlenmek dışında siyasi bir araç olarak da kullanabileceği görülmektedir.¹⁶ Dolayısıyla sosyal medyanın kullanım amaçlarını ve alanlarını kesin çizgilerle ayırtıramıyoruz. Örneğin sosyal medyanın halkla ilişkiler ve reklamcılık alanında kullanımı siyasi bir partinin propagandası olduğunda siyasi amaçlar içerebilmektedir.¹⁷ Ayrıca Instagram'ın alışveriş amaçlı kullanımı da siyasi sembollerin, kitapların ve eşyaların satıldığı alan olunca siyasi amaçlardan ayrı tutulamamaktadır.¹⁸

Sosyal medya, zaman ve mekân sınırlaması olmadan hedef kitleye/kişiye hızlı bir şekilde ulaşılmasını sağlar. İletişim, halkla ilişkiler, ekonomik, siyasi vd. açılardan faydaları düşünüldüğünde büyük avantajlara sahip olsa da sosyal medyanın bazı dezavantajları bulunmaktadır. Bilgi yayılımının hızlı, denetim mekanizmasının güç olması sosyal medyayı ayrımcılığın, yabancı düşmanlığının, nefret suçlarının ve ırkçılığın rahat ifade edildiği alanlar haline getirmektedir.¹⁹ Bu sebeple yeni medya

15 İlk beş madde için şu kaynak referans alınmıştır: Adnan Küçükali, "Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Medya Kullanımı: Atatürk Üniversitesi Örneği," <https://goo.gl/cCGiXz>, (E.T. 20.11.2018).

16 Fuat Boğaç Evren, "Bir Siyasal İletişim Aracı Olarak İnternet Sitesi Kullanımı: 2014 Cumhurbaşkanı Seçimi," *e-Journal of Yaşar University*, 10 (39), (2015): 6555 – 6611.

17 Nagihan Tufan Yeniçktı, "Halkla İlişkiler Aracı Olarak Instagram: Sosyal Medya Kullanan 50 Şirket Üzerine Bir Araştırma," *Selçuk İletişim*, 9 (2), (2016): 92 - 115. Ayda Sabuncuoğlu, Göker Gülay, "Sosyal Medyada Görsel Paylaşımdan Reklamcılığa Instagram Reklamlarının Genç Kullanıcılar Üzerine Etkisine Dair Bir Araştırma," *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, C. 7, S. 15, (2016): 109 – 131. Alev Aslan, Derya Gül Ünlü, "Instagram Fenomenleri ve Reklam İlişkisi: Instagram Fenomenlerinin Gözünden Bir Değerlendirme," *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 3 (2), (2016): 41 -65. Yakup Köseoğlu, Hamza Al, "Bir Siyasal Propaganda Aracı Olarak Sosyal Medya," *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 8, S. 3, (2013): 103 – 125.

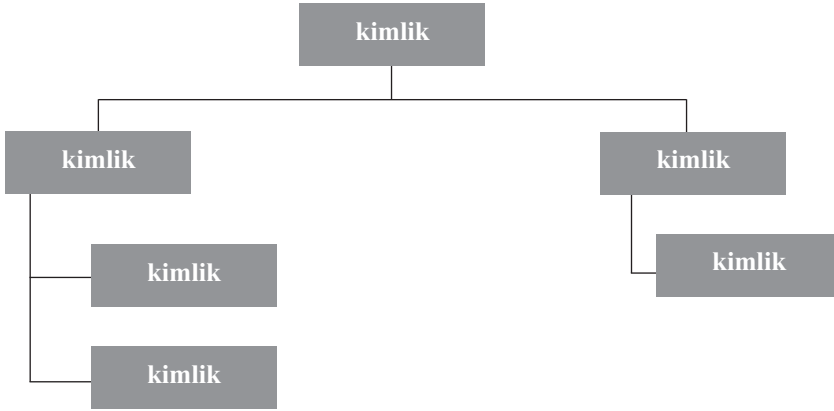
18 Eda Yaşa Özeltürkay, Sezen Bozyiğit, Murat Gülmez, "Instagram'dan Alışveriş Yapan Tüketicilerin Satın Alma Davranışları: Keşifsel Bir Çalışma," *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, C. 12, S. 48, (2017): 175 – 198.

19 Sosyal medya toplumsal sorunların yanı sıra kişisel sorunlar açısından da güncel araştırmalara konu olmaktadır. Detaylı bilgi için bkz.: Umur Işık, Hasan Topbaş, "Facebook ve Bağımlılık: Medya Bağımlılığı Araştırması," *The Journal of Academic Social Science Studies*, N. 38, (2015): 319 – 336.

çalışmalarında kimlik ve “öteki” gibi kavramlar en çok tartışılan konular arasında yer almaktadır.

Kimlik ve Kimliği Oluşturan Ortak Değerler

Kimlik insana özgü bir kavramdır ve kimliğin iki temel bileşeni vardır. Bunlardan ilki tanımlama, ikincisi ise aidiyettir. Kimlik kişilerin ve çeşitli büyüklükte ve nitelikteki gruplar tarafından “kimsiniz?” sorusuna verilen cevaptır.²⁰ Kimlik hem bireysel hem de toplumsaldır. Bundan dolayı psikolojik ve sosyo-psikolojik bir nitelik taşır.

Tablo 5: Kimlik Türleri²¹

Assman, kimlik türleri ilgili şunları belirtmektedir: “Bireysel kimlik, bireylerin bilincinde kurulan ve saklanan, onu tüm diğerlerinden ayıran detayların yarattığı imgedir...”²² Burada bireysel kimliğin, benzersizliğine ve bireyin kendi iç dünyasında bağımsız bir kimliğe sahip olduğuna vurgu yapılmaktadır. Kişisel kimlik ise “bireyin, sosyal yapının özel bileşimlerine dahil oluşu ile yüklendiği roller, özellikler ve yetkilerdir.”²³ Kişisel kimlik toplumdan bağımsız değildir ve toplumun verdiği roller bu kimliğin oluşmasında etkilidir. “Biz” kimliği ya da ortak kimlik ise grubun yarattığı ve grubun üyelerinin özdeşleştiği bir imgeyi ifade eder. Ortak kimlik, kişisel kimlik gibi somut değildir. Ortak kimlik, kişilerin bir araya gelmesiyle ve bireylerin kendisini <biz> kimliğinde tanımladığı ölçüde vardır.”²⁴

20 Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, *Antropoloji Sözlüğü* (Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003), 470.

21 Jan Assman, *Kültürel Bellek / Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik* (Ayrıntı Yayınları, 2001), 132.

22 Ibid., 132.

23 Ibid., 132.

24 Ibid., 134.

Çalışmamızda kimliğin bireysel ve kişisel yönü değil, toplumsal/kültürel yönü ele alınmaktadır. Çünkü günümüzde kişinin tanımlanması bireysel özelliklere göre değil (toplumsal ve kültürel olarak) bir gruba ilişkin aidiyete bağlıdır. Bu ise “kültürel kimlik” kavramını ortaya çıkarmaktadır. Kültürel kimlik “bizler hangi kültüre aیدiz?” sorusuna verilen cevaptır.²⁵ Ancak küreselleşen dünyada kültürel kimlik/ortak kimlik denildiği zaman sınırları çok da belirlenemeyen bir alan karşımıza çıkmaktadır. Yeme içme alışkanlıklarından mimiklere kadar sahip olduğumuz bütün ortak değerler kültürel kimliğimizin bir parçasıdır. Çalışmamızda ortak kültürel değerler belirlenirken Bozkurt Güvenç’in “İnsan ve Kültür” adlı kitabında “kültürel muhteva” konusunda belirlediği başlıklar göz önünde bulundurulmuştur.²⁶ Güvenç’e göre “kültürel muhteva” temel olarak tarihi kaynaklar, aile ve akrabalık, sağlık, bilim, sanat, eğitim, üretim-tüketim, din, devlet, yönetim, dil, doğal çevre vb. unsurları içermektedir. Ancak bu kültürel muhtevayı oluşturan unsurların soyut ve geniş olması, incelemeyi zorlaştırmaktadır. Bu sebeple sınıflandırma/sınırlandırma çalışmaları yapılmış ve kültürel kimliğin genellikle dil, din, tarih, kültür ve coğrafya ile doğrudan bağlantısı olduğu kabul edilmiştir.²⁷ Bu genel kabulden yola çıkarak Ermeni kimliğini oluşturan ortak değerler bu çalışma sınırları dahilinde şu beş başlık altında toplanmıştır:

- Vatan birliği
- Dil birliği
- Tarih birliği
- Din birliği
- “Öteki” üzerine inşa edilen birlik

Yukarıdaki ortak değerler belirlenirken Birsen Karaca’nın “Ermeni Kültüründe Üç Tabudan Biri: Ermeni Dili” adlı makalesinde belirttiği değerler de temel alınmıştır. Karaca’ya göre “Ermeni kültüründe tabu olarak korunan temelde üç öge bulunmaktadır. Bunlardan birincisi din; ikincisi; dil ve üçüncüsü ise, bugün Türk aydınını kongreler, paneller, oturumlar düzenleyerek çözüm aramak zorunda bırakan sorunu yaratan temel motiftir.”²⁸

Kültürel kimlik açısından düşünüldüğünde Ermeni kültürünü homojen bir yapı olarak ele almanın zor olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Zira Ermeniler diasporada ve Ermenistan’da varlık gösteren geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Diaspora Ermenilerinin kültürel kimliğini yaşadıkları toplumsal ve siyasal çevre belirlerken, Ermenistan’da kültürel kimliğin oluşmasında devlet daha etkin bir güç olarak varlık göstermektedir. Ayrıca Diaspora Ermenilerinin anavatanda (Ermenistan’da) yaşamaması, anadil (özellikle Batı Ermenicenin) kullanımının azalması, tarihsel birlik algısının Ermeni kolonileriyle kopmaya başlaması ve dinsel/mezhepsel farklılaşmalar

25 Necla Mora, “Medya ve Kültürel Kimlik,” *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 1, (2008), https://www.researchgate.net/publication/26502762_Media_and_cultural_identity, (E.T. 20.11.2018).

26 Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür* (Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002), 114 - 128.

27 Asude Bilgin, Aynur Oksal, “Kültürel Kimlik ve Eğitim,” C. 2, S. 1, (2018): 89 - 90, <http://journal.acjes.com/download/article-file/496417>, (E.T. 15.10.2018).

28 Birsen Karaca, “Ermeni Kültüründeki Üç Tabudan Birisi: Ermeni Dili,” *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. 3, ASAM, (2003): 137-142.

Ermenistan Ermenileri ile Diaspora Ermenileri arasında olan ortak kültürel bağları zayıflatmaktadır.

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte yukarıda bahsettiğimiz Ermeni kimliğini oluşturan ortak değerler sanal alanlarda da yer almaya başlamıştır. Araştırmalarımız sonucunda Instagram’da (takipçi sayısı 100’ün üzerinde olan) Ermeni kimliğinin ortak değerlerinden vatan sevgisine gönderme yapan 6, dile gönderme yapan 7, dine gönderme yapan 12, tarihe gönderme yapan 7, “öteki”ne gönderme yapan 21 hesap tespit edilmiş ve incelenmiştir. Bu genel çerçeveden sonra Instagram’da Ermeni kimliğini oluşturan ortak değerlerden anavatana gönderme yapan hesapları incelemekle başlayabiliriz.

Vatana Gönderme Yapan Hesaplar

Günümüzde “vatan” ve “anavatan” kavramları Ermeni kültüründe farklı anlamlar içermektedir. Bu kavramlara yüklenen anlam Ermeni diasporasında ve Ermenistan Cumhuriyeti’nde farklılık göstermekle birlikte her iki grup, kendi içinde de ayrımlara sahip olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin; bir Diaspora Ermenisi için “vatan”, vatandaşı olduğu ülkeyi temsil ederken, “anavatan” Ermenistan’ı temsil edebilir. Başka bir Diaspora Ermenisi için de “vatan” ve “anavatan” aynı toprakları (Ermenistan’ı ya da yaşadığı toprakları) ifade edebilir. Vatan konusunda bir diğer önemli konu ise Ermenistan’ın etnik yapısıdır. Günümüz Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşları için anavatan etnik yapısıyla heterojen bir yapıya sahip değildir. Ülkenin çoğunluğu (%98.1) Ermeni olan bir anavatan algısı mevcuttur.²⁹ Bu durum Ermeni toplumunun “öteki” algısını değerlendirirken göz önünde bulundurulmalıdır.

Çalışmamızda anavatana gönderme yapan hesaplar incelenirken günümüz Ermenistan Cumhuriyeti sınırları “anavatan” olarak kabul edilmiş ve aşağıdaki hesaplar incelenmiştir:

	Adı	Gönderi	Takipçi	Takip
1	ig_armenia	1.703	89900	74
2	sweet_armenia	1.328	47000	2
3	luvarmenia	1.692	25300	15
4	Naturearmenia	3,156	21400	20
5	armenia_official	233	17300	24
6	Armenia	553	13300	32

Tablo 6: Vatana Gönderme Yapan Hesaplar

29 Ermenistan’daki etnik azınlıklar hakkında detaylı bilgi için bkz.: Garnik Asatryan, Victoria Arakelova, *The Ethnic Minorities Of Armenia* (Yerevan, 2002), https://Web.Archive.Org/Web/20110511044234/Http://Www.Hra.Am/File/Minorities_En.Pdf, (E.T. 10.10.2018).

Anavatana gönderme yapan hesaplara bakıldığında en fazla takipçinin 89.000 civarında olduğu görülmektedir. Vatana/vatan sevgisine gönderme yapan hesaplara ait görsel paylaşımlar dört kategoride toplanmıştır. Bunlar (1) Kültür Ürünleri, (2) Doğa (3) Önemli Tarihi Şahsiyetler ve Olaylar (4) Ermeni Soykırımı İddiaları'dır.

Sıra >	1	2	3	4
Kategoriler >	Kültür Ürünleri (Maddi kültür ürünleri)	Doğa	Ermeni Soykırımı İddiaları	Önemli/Tarihi şahsiyetler ve olaylar
Paylaşılan Resimler >				
Açıklama >	Vahanavank – Syunik/Ermenistan	Lori/Ermenistan	Erivan'da bulunan "soykırım müzesi ve enstitüsü"	Papa Franciscus
Kaynak Hesap >	İğ_Armenia	Armenia	Luvarmenia	Armenia

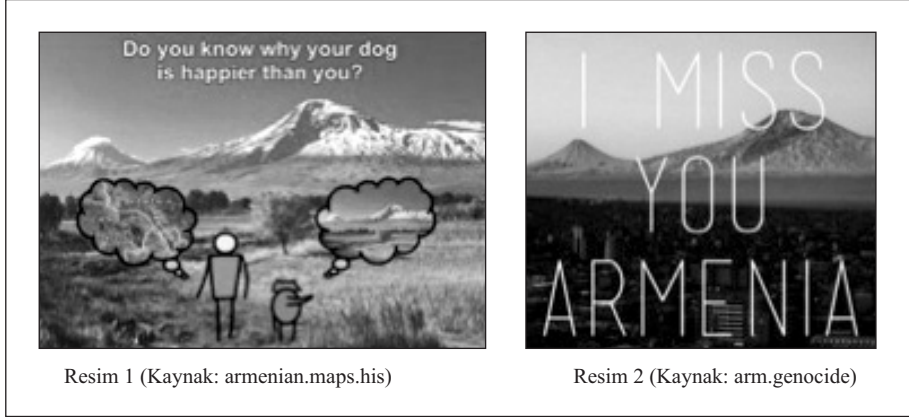
Tablo 7: Vatan/Vatan Sevgisine Gönderme Yapan Hesaplarda Resim Kategorileri

Maddi kültür ürünleri kategorisinde Ermeni kiliseleri; Ermeni soykırımı iddiaları çerçevesinde paylaşılan resimlerde ise Erivan'da bulunan "soykırım müzesi ve enstitüsü" resimleri ön plandadır. Önemli/tarihi şahsiyetler ve olaylar kategorisinde Ermeni soykırımı iddialarını destekleyen kişilere yer verilmektedir. Doğal güzelliklerin paylaşıldığı resimlerde ise Ağrı Dağı motifi dikkat çekmektedir. Örneğin, "Armenia" isimli grupta 553 paylaşım içerisinde 12 Ağrı Dağı resmi bulunmaktadır. Ermeni kültüründe mitolojik bir değere sahip olan Ağrı Dağı, günümüzde siyasi bir simgenin ve söylemin de bir parçası olarak dikkat çekmektedir.³⁰ Hrant Dink, Ağrı Dağı'nın Ermeni kimliği için önemini şu sözlerle anlatır: "Ermeni halkı için, Ararat'ın yaydığı gölge Ermeni halkının 4 bin yıllık varlığını simgeler. Nuh Nebi'den beri sonsuz varoluşun zirvesidir... Sadece geçmiş değil, aynı zamanda gelecektir... O hasretin bittiği yerde kimliğin de biteceği sanılır..."³¹ Ermeni kültürü içerisinde kimliğin önemli bir parçası olan Ağrı Dağı'nın simgesel anlamını içeriden/emik bakış açısıyla bu şekilde yorumlamak mümkündür. Zira günümüzde Ermeni kimliği için önemli fakat Ermenistan sınırları içerisinde yer almayan bir toprak parçasının toplum içerisinde yarattığı sosyo-psikolojik sorunlar göz ardı edilmemelidir. Kimliğin simgesi haline getirilen bir nesne (Ağrı Dağı), yaşanan ülkede (Ermenistan'da) olmayınca, ona

30 Ağrı Dağı, Ermenistan Cumhuriyeti'nin devlet armasında yer almaktadır. Bkz.: Հայաստանի Հանրապետության կառավարություն, "Ընդհանուր տեղեկություններ," <http://www.gov.am/am/official/>, (E.T. 26.10.2018).

31 Hrant Dink, *İki Yakın Halk İki Uzak Komşu* (Uluslararası Hrant Dink Vakfı, İstanbul, 2012), 30.

yönelik bir hasret, özlem ve daha sonrasında ona ulaşma düşüncesi gelişebilir. Psikolojik olarak hedefe ulaşamadığını/hedefe sahip olamadığını düşünen bireyde (ve dolayısıyla toplumda) bir mutsuzluk ve buna bağlı bir gerilim ortaya çıkabilir. Bu durumun Instagram'a doğrudan yansımaları gördüğümüz bir görsel örnek olarak değerlendirebiliriz:

Tablo 8: Instagram'da Ağrı Dağı'nın Temsili

Birinci resimde, İngilizce “Do you know your dog is happier than you?” (Neden köpeğiniz sizden daha mutlu biliyor musunuz?) yazmaktadır. Resimdeki birey hayalinde Türkiye-Ermenistan sınırlarını ve Türkiye sınırlarında yer alan Ağrı Dağı'nın yerini canlandırmaktadır. Bireyin Ağrı Dağı'na bakarak bunu hayal etmesi bir özlem duygusunu ifade etmektedir. Ancak burada sosyo-psikolojik olarak önemli nokta bireyin “mutluluğu”/“mutsuzluğu”dur. İkinci resimde ise Erivan ve Ağrı Dağı manzarası üzerinde “I miss you Armenia” (Seni özleyorum Ermenistan) yazmaktadır. Bu resimlerden yola çıkarak Ağrı Dağı'nın özlem duyulan bir simgeye dönüştüğünü/dönüşebileceğini ve bunun da toplum psikolojisi açısından sorunlara sebep olabileceğini söyleyebiliriz.

Dile Gönderme Yapan Hesaplar

Toplum dilbilimci Joshua Fishman, “kimliği kurmak ve iletmek için dilden daha iyi bir semboller sistemi olmadığına dikkat çeker.³² Bütün kültürlerde olduğu gibi Ermeni kültüründe de kimliği “kurmak” için dil önemli bir araç olarak görülmüş ve dilin kimliğin bir parçası olarak önemi V. yüzyılda anlaşılmıştır. M.S. 405 yılında bir din adamı olan Mesrop Maşots tarafından Ermeni alfabesinin oluşturulmasındaki temel amaç Ermeni milli kimliğini kurmak ve korumaktır. Ancak günümüzde Ermeni kimliğinin bir parçası olarak Ermenice yerini sağlamlaştırabilmiş değildir. Ermenicenin başta Doğu ve Batı Ermenice olmak üzere iki ana lehçesinin bulunması, Diaspora Ermenilerinin iletişim dili olarak Ermenice yerine buldukları ülkelerdeki dilleri

32 Assman, *Kültürel Bellek*, 147.

tercih etmeleri, dilsel bir birliktelik açısından sorun olarak varlığını devam ettirmektedir. Öncelikle Ermenicenin farklı lehçelere sahip olmasının yarattığı sorunların Ermeni kimliğine etkisini ve yeni medyaya yansımalarını irdeleyebiliriz.

Çağdaş Ermenicenin, Doğu Ermenice ve Batı Ermenice olmak üzere iki lehçesi vardır. Doğu Ermenice, Ermenistan'ın resmî dilidir ve yaklaşık olarak 3 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Diaspora Ermenileri arasında Doğu ve Batı Ermenice bilenler hakkında kesin sayısal bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Rusya ve İran'da yaşayan Ermenilerin geneli tarafından Doğu Ermenice; Türkiye'de ve Ermeni diasporasının büyük bir kesiminde Batı Ermenicenin diyalektleri konuşulur. Burada Batı Ermenice konuşanlar arasında da bir birlikteliğin olmadığını belirtmek gerekmektedir. Örneğin, İstanbul'da yaşayan Ermeniler ile Hatay'ın Vakıflı köyünde yaşayan Ermeniler, Batı Ermenice konuşurlar ancak diyalekt farkından dolayı iki grup arasında iletişim sorunları yaşanabilmektedir.

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün (UNESCO) verilerine göre yaklaşık olarak 250.000 insanın Batı Ermenice konuştuğu tahmin edilmektedir.³³ Batı Ermenice, konuşucu sayısındaki oran nedeniyle UNESCO'nun yok olma tehlikesi altındaki diller listesinde yer almaktadır. Diaspora Ermenileri nüfusunun 4 milyon civarında olduğu düşünüldüğünde dilsel birliktelik açısından bu oran Ermeni kimliği için önemli bir sorun teşkil etmektedir.³⁴ Bundan dolayı Ermeni kültürünü ve kimliğini korumak amacıyla Ermenistan Cumhuriyeti Diaspora Bakanlığı'nın desteklediği dil ve kültür projeleri düzenlenmektedir.³⁵ Ancak sorunlar devam etmektedir. Ermenicenin Ermeniler arasında iletişim aracı olarak kullanımından kaynaklanan kimlik sorunlarına değinen Hrant Dink bu konuda şunları söylemektedir:

...Erivan sokakları Babylon'a dönmüştü. Uruguayca, Arjantince, Peruca, İngilizce, Arapça, Hintçe konuşan inanılmaz bir dil zenginliği meydana gelmiş. 90 yıl önce böyle bir şeyi bilmeyen, yaşamayan halk, bugün Ermeniceyi nasıl kullanacağını bilmiyor, yani kendi arasında kendi dilini kullanamıyor. Şu an size bir halkın yaşadığı dramı anlatmaya çalışıyorum... İşte bu, Ermeni kimliğinin yeni hali, yeni oluşan cümleleridir.³⁶

Doğu Ermenice, Ermenistan'da büyük oranda dilsel bir birliktelik oluşturmaktadır. Ancak Diaspora Ermenilerinin arasında Ermenicenin farklı lehçelerin konuşulması, Ermenice bilenlerin de sayısının çok az olması Ermeni kültürü içinde dilsel bir birlikteliği engellemektedir. Bu engelin temelinde tarih boyunca Ermenicenin dağınık bir coğrafyada konuşulması ve konuşucular arasında da coğrafi sebeplerden dolayı etkileşimin az olması vardır.

33 UNESCO, "Atlas of the World's Languages in Danger," <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>, (E.T. 05.09.2018).

34 "Armenian Population in the World." http://www.haias.net/news/_armenian-population.html, (E.T. 26.11.2018).

35 Örneğin, "Diasporadaki Gençlerin Anavatanı Tanıma Projesi" adlı çalışma 2009 yılında başlamıştır. Detaylı bilgi için bkz.: "Միջուկային Երիտասարդների հայրենաստանաշունչային ծրագիր," <http://aritutn.am/about-the-project-2/>, (E.T. 05.09.2018).

36 Dink, *İki Yakın Halk İki Uzak Komşu*, 87.

Sanal Ermeni kültüründe ise dil ile ilgili bu sorunların bir yansımasını görüyoruz. Aşağıdaki tabloda Ermeniceye gönderme yapan hesaplar ile ilgili sayısal bilgiler incelendiği zaman en çok takip edilen hesapların Ermenice öğrenmeye yönelik olduğu görülmektedir. Genel olarak takipçi ve takip sayılarındaki düşük oran da dikkat çekmektedir.³⁷

	Adı	Gönderi	Takipçi	Takip
1	Learnarmenian_online	168	2944	5363
2	English_armenian_word	118	1790	151
3	Learnarmenian	0	384	2603
4	Learn_armenian	4	224	1274
5	Spanish.english.armenian	14	145	473
6	armenian_language_arts	40	124	115
7	armenian language official	30	109	52

Tablo 9: Dile Gönderme Yapan Hesaplar

Ermeniceye gönderme yapan hesaplara ait görsel paylaşımlar incelendiğinde paylaşımların genel olarak dört kategoride toplandığı tespit edilmiştir. Bunlar (1) Ermenicenin Öğretimi, (2) Kültür, Doğa, Mimari, (3) Önemli Tarihi Şahsiyetler ve Olaylar (4) Ermeni Soykırımı İddiaları'dır.

Sıra >	1	2	3	4
Kategoriler >	Ermenicenin Öğretimi	Kültür Doğa Mimari	Önemli/Tarihi şahsiyetler ve olaylar	Ermeni Soykırımı İddiaları
Paylaşılan Resimler >				
Açıklama >	Ermenice, İngilizce ve Rusça "iyi akşamlar".	Hovhannes Tumanyan'ın Heykeli - Ermenistan	Charles Aznavour'un Portresi	Soykırım iddialarına yönelik bir afiş: "Kim Hatırlayacak... Biz Hatırlayacağız."
Kaynak Hesap >	learnarmenian_online	armenian_language_official	learnarmenian_online	armenian_language_arts

Tablo 10: Dile Gönderme Yapan Hesaplarda Resim Kategorileri

37 Dile gönderme yapan 17 hesap incelenmiştir. Tabloda takipçi sayısı 100'ün altında olan hesaplar listelenmemiştir.

Ermenicenin öğretimi ile ilgili görsellerde daha çok Rusça ve İngilizcenin açıklama dili olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu Ermeni toplumu içerisinde Rusçanın ve İngilizcenin yaygın olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca reel ortamdaki ayrımlara paralel olarak Ermenicenin öğretimi ile ilgili hesaplarda Doğu ve Batı Ermenice kullanılmaktadır. İnternet ortamında Ermeni alfabesi yerine transkripsiyon kullanılmasının sebep olduğu sorunların da Ermeni kültüründe yeni tartışmalara yol açacağını düşünüyoruz. Zira reel ortamlarda dil açısından en önemli ortak değer olan Ermeni alfabesi sanal alanda önemini kaybederse Ermeni kültürü için bir “tabu” da yıkılmış olacaktır. Ermeni nüfusunun coğrafi nedenlerden dolayı dağınık olması dilsel/kültürel bir birlikteliği engellemiştir. Ancak teknolojinin gelişmesiyle birlikte yer ve zaman algısındaki değişimler dilin gelişmesi için büyük olanaklar sunmaktadır. Ermeni kültüründe bu olanağın kullanıldığını fakat ortak payda olarak dilsel birlikteliğin henüz sağlanmadığı görülmektedir. Buna bağlı olarak dile gönderme yapan hesaplarda Ermeni soykırımı iddialarının toplumsal kimliği birleştiren bir değer olarak kullanımı da dikkat çekmektedir.

Dine Gönderme Yapan Hesaplar

Toplumsal kimliği oluşturan en önemli aidiyetlerden birisi olan din, birleştirici özelliğinin yanı sıra ayırıştırıcı yönüyle kimliğimizi belirleme işlevine sahiptir. Din, kimliği belirlemenin dışında kimliğin (geçmişin) korunması gibi büyük bir işleve de sahiptir. Assman’a göre “dinin genel işlevi, hatırlamak, canlandırmak ve tekrarlamak yoluyla geçmişin devamına aracı olmaktır.”³⁸ Ermeni kültüründe de din (Hristiyanlık) geçmişin aracı olarak kimliğin önemli bir parçası olmuştur.

Ermeniler, Hristiyanlığı kabul eden (301) ilk halklardan birisi olduklarını iddia ederler. Dinsel birliktelik açısından bu iddialar önemlidir. Ancak Hristiyanlığın kabul edilmesi dinsel ayrışmalara da sebep olmuştur.³⁹ Ancak Ermenilerin çoğunluğu Apostolik kilisesine bağlıdır. 2011 yılı nüfus sayımına göre Ermenistan’da nüfusun %96.5’i (2,784,553) Ermeni Apostolik Kilisesine bağlıdır. Ayrıca Ermenistan’da 29.280 Evangelist (Protestan), 13.996 Katolik Ermeni bulunmaktadır.⁴⁰

38 Asmann, *Kültürel Bellek*, 86.

39 Hristiyan toplumlarda dinsel ayrışmalar V. yüzyılda (451 yılında) Hristiyan Ekümenik Konseyi’nin Kalkedon’da toplanması ile başlar. Bu konsey sırasında Ermeniler monofizit yaklaşıma bağlı olduklarını belirterek Ortodoks Kilisesi’nden ayrılır. Sonrasında Ermeniler, Ermeni Apostolik Kilisesi adını alırlar, Ermeni kilisesinin kurucusu olan Aziz Gregor’a ithafen “Gregoryen” olarak da anılırlar. Monofizit anlayışı kabul ettikleri için Bizans tarafından sürekli ayrımcılığa uğrayan Ermenilerin ilk Piskoposluğu Selçuklu Devleti’nde açılır. 1441 yılında Eçmiyatzin’de Ermeni Katolikosluğu; 1476 tarihinde ise Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Ermeni Patrikhanesi açılır. XVII. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti sınırlarında gerçekleştirilen misyonerlik çalışmalarından sonra Katolik ve Protestan Ermeni cemaati oluşmaya başlar. Detaylı bilgi için bkz.: Abdurrahman Küçük, “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması, ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/780/9996.pdf>, (E.T. 26.11.2018).

40 Հայաստանի հանրապետության 2011 թվականի մարդահամարի արդյունքները (Հայաստանի հանրապետության ցուցանիշները), <https://www.armstat.am/file/doc/99478378.pdf>, (E.T. 24.11.2018).

Dinsel İnanışlar/Mezhepler	Nüfus
Apostolik	2,784,553
Evangelist	28,454
Katolik	13,247
Yehova	8,581
Ortodoks	3,413
Pagan	734
Diğer	4,563
Hiçbiri	33,254
Dini inancı belirtmeyenler	74,916
Cevap Vermeyenler	10,086
Toplam Ermeni Nüfusu	2,961,801

Tablo 11: Ermenistan’da Ermeniler Arasında Yaygın Olan Dinsel İnanışlar

Pew Araştırma Merkezinin 2015 – 2017 yılları arasında 34 ülkede yaptığı anket çalışmasına göre Ermenistan’da din, toplumsal ve siyasal yaşam için önemlidir. Araştırma merkezinin verilerine göre Ermenistan’da din, ulusal kimliğin önemli bir parçası olarak dikkat çekmektedir. Ankette “Din, ulusal kimliğin önemli bir parçası mıdır?” sorusuna verilen % 82 oranındaki “evet” cevabı ile Ermenistan 34 ülke içerisinde ilk sırada yer almaktadır. (Ermenistan’ı % 81 ile Gürcistan, % 78 ile Sırbistan takip etmektedir.) Günümüzde Diaspora Ermenileri arasındaki mezheplere, dinsel tutum ve davranışlara dair kesin bilgiler bulunmamaktadır. Dolayısıyla Diaspora Ermenileri hakkında bir çıkarımda bulunamıyoruz.

Ermeni kültüründeki dinsel yapının yansımaları yeni medyanın bir parçası olarak Instagram’da görebiliyoruz. Instagram’da dine gönderme yapan hesaplar kiliseler etrafında toplanmaktadır. Instagram’da özellikle Amerika’daki Ermeni kiliselerinin sayıca fazla olduğu görülmektedir. Aşağıda listesi verilen kiliselerin 11 tanesi Amerika’da 1 tanesi Lübnan’da yer almaktadır.

	Adı	Gönderi	Takipçi	Takip
1	Holyseeofcilicia (Lübnan)	517	1770	5
2	Stgregorysf (ABD)	315	670	1.027
3	Westerndiocese (ABD)	125	579	90
4	Torontoarmenianchurch (ABD)	13	377	12
5	Stjames_watertown (ABD)	104	347	178
6	Ststephenschurchwatertown (ABD)	218	316	114
7	Easterndiocese (ABD)	86	278	15
8	htaac - Holy trinity armenian church (ABD)	3	268	14
9	Stjohnsf (ABD)	88	202	42
10	Christ_armenian_church (ABD)	332	192	53
11	Armenian apostolic church aac.sacramento (ABD)	14	159	765
12	Armenianchurch of the martyrs (ABD)	91	139	645

Tablo 12: Dine Gönderme Yapan Hesaplar

Dine gönderme yapan hesaplara ait görsel paylaşımlar incelendiğinde ise paylaşımları genel olarak dört kategoride toplayabiliriz. Bunlar (1) Kilise ve Din Adamları, (2) Kilise Toplantıları, Görüşmeler ve Etkinlikler, (3) Ayinler (4) Ermeni Soykırımı İddiaları'dır.

Sıra >	1	2	3	4
Kategoriler >	Kilise ve Din Adamları	Kilise toplantıları, Görüşmeler, Etkinlikler	Ayinler	Ermeni Soykırımı İddiaları
Paylaşılan Resimler >				
Açıklama >	Aziz James Watertown Kilisesi - ABD	Aziz John Ermeni Kilisesi - ABD	Aziz Stephen Kilisesi - ABD	Amerika Ermeni Kilisesi Piskoposluğu - ABD
Kaynak Hesap >	stjames_watertown	Stjohnsf	Ststephenschurch watert	Westerndiocese

Tablo 13: Dine Gönderme Yapan Hesaplarda Resim Kategorileri

Dine gönderme yapan hesaplar genel olarak değerlendirildiğinde diaspora Ermenilerinin yeni medyada etkin olduğu görülmektedir. Instagram hesaplarının genelinde kilise, kilise etkinlikleri ve ayinlerine ilişkin resimlerin paylaşıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca yeni medyada da Ermeni kiliselerinin genelinin ortodoks olduğu ve din dışında bir birliklilik unsuru olarak Ermeni soykırımını iddialarına yer verildiği görülmektedir.

Tarihe Gönderme Yapan Hesaplar

Kimliğin bir parçası olarak ortak tarih, Ermeni kültürü içerisinde mitoloji ve gerçeklerin bir sentezi olarak ortaya çıkmaktadır. İlk dönem olarak adlandırabileceğimiz V. ve X. yüzyıllar arasında yazılan Ermeni tarihi daha çok mitlere dayanırken, X. yüzyıldan sonra Ermeni kültüründe el yazması kronikler devri başlar. Ancak bu kroniklerde Ermenilerin kökeniyle ilgili mitolojik hikayelere yer verilir ve köklü Ermeni tarihine vurgu yapılır. Bu konunun daha iyi anlaşılması için Ermeni kültüründe tarihsel birliğin bir yansıması olarak “Büyük Ermenistan”, “Tarihi anavatan” ve “Tarihi Ermenistan” algısına değinmek gerekir.

Ermenilerin ilk tarihçisi olarak kabul edilen Movses Horenatsi *Ermenilerin Tarihi* (*Հայոց պատմություն*) adlı eserinde, Ermenilerin kökeninin Ağrı Dağı’nda bulunan Nuh’un soyundan geldiğini belirtir. Ermenilerin Nuh’un torunu Hayk’tan türediklerine dair efsanenin temeli de bu kroniğe dayanmaktadır.⁴¹ Ermeniler kendilerini “Hay” (Հայ) ülkelerini ise “Hayastan” (Հայաստան) olarak adlandırmaları da bu efsaneyle ilişkilendirilir. Tarihte Ermenistan (Armenia) ismi, Kapadokya ve Paflagonya gibi coğrafi bir yeri işaret etmek için kullanılmıştır. Bu coğrafi bölge antik çağda İran’ın kuzeyinde, Türkiye’nin Doğu Anadolu Bölgesi’nde yer alan dağlık bölge için kullanılıyordu ve sınırları kesin çizgilerle belirlenmiş değildi. Gary Leiser ve Toni M. Cross’un “A Brief History of Ankara”⁴² (Ankara’nın Kısa Bir Tarihi) adlı çalışmasında verdiği “Antik Dönemde Anadolu’nun Bölgeleri” adlı haritada Ermenistan bölgesi kesin sınırlara sahip değildir. Ayrıca antik çağda Anadolu’daki bölge isimleri birçok etnik grubun yaşadığı yer için kullanılmıştır ve burada yaşayan insanların etnik kökenine gönderme yapmamaktadır. Ermenicede “Ermenistan” yerine “Hayastan” kelimesinin ülkeyi referans göstermek için kullanılması da bu sebebe bağlanabilir.

41 Մովսես Խորենացի, *Հայոց պատմություն* («Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1997), 75 - 76.

42 Gary Leiser, Toni M. Cross, *A Brief History of Ankara* (Indian Ford Press, California, 2000).

Resim 1: Antik Çağda Anadolu'nun Bölgeleri

Kendilerini “Hay” olarak adlandıran Ermeniler geçmişte Anadolu'nun etno-kültürel yapısı düşünüldüğünde Ermenistan denilen yerde birçok etnik grupla birlikte yaşamaktaydı.⁴³ Ayrıca dilbilimsel çalışmalar yapan J. P. Mallory gibi arkeologlar da da bir halkla aynı ismi paylaşan bir ülkenin eşleştirilmesine şüpheyle bakmaktadır.⁴⁴ Ancak günümüz Ermeni tarihinde/kültüründe sınırları kesin olarak belirlenemeyen Ermenistan bölgesi “Tarihi Ermenistan” ve “Büyük Ermenistan” olarak kabul edilmektedir. Bu noktada ise bir soru/sorun ortaya çıkmaktadır: Tarihi Ermenistan/Büyük Ermenistan'ın sınırları nerede başlamaktadır ve bitmektedir? İnternet ortamında farklı kaynaklardan aldığımız haritalarının birbirinden büyük farklılıklara sahip olduğunu görüyoruz:

“Büyük Ermenistan” ⁴⁵	“Tarihi Ermenistan ve Kilikya” ⁴⁶	“Ermenistan” ⁴⁷

Tablo 14: Ermenistan Haritalarından Örnekler

43 Detaylı bilgi için bkz.: Sharon Steadman, Gregory McMahon (Ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia* (Oxford University Press, Oxford, New York, 2011).

44 J. P. Mallory, *Hint Avrupalıların İzinde / Dil, Arkeoloji ve Mit* (Dost, Ankara, 2002), 42.

45 Armenian History, “Maps of Armenia,” http://www.armenian-history.com/Maps_of_Armenia.htm, (E.T. 05.09.2018).

46 “The History Place,” <http://www.historyplace.com/worldhistory/genocide/armenians.htm>, (E.T. 05.09.2018).

47 <https://threepanelopera.com/map-of-armenian/>, (E.T. 05.09.2018).

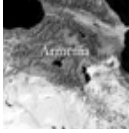

Yukarıdaki görseller incelendiğinde birinci resimde “Büyük Ermenistan” olarak adlandırılan toprakların denizle bağlantısı bulunmamaktadır. İkinci resimde Hazar Denizi’ne ve Akdeniz’e sınırı olan bir “Tarihi Ermenistan” görülmektedir. Üçüncü resimde ise Hazar Denizi, Karadeniz, Akdeniz’e sınırları olan ve Türkiye’nin sınırlarını da içine alan bir “Ermenistan” harita bulunmaktadır. Bu veriler bize Ermeni kültüründe “Büyük Ermenistan” ve “Tarihi Ermenistan” algısının değişkenliğini göstermektedir. Ermeni kültüründeki tarih algısındaki farklılık Ermeni tarihine gönderme yapan Instagram hesaplarında da görülmektedir. Tarihe gönderme yapan hesaplarla ilgili sayısal bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

	Adı	Gönderi	Takipçi	Takip
1	_arm_history	371	7.259	17
2	Armenianhistorynow	144	2.347	4.029
3	armenian.maps.history	191	1.049	523
4	History_arm	619	1.697	14
5	armenian history 2492	114	362	31
6	Arm_history	41	352	1
7	a.r.m_history	26	204	774

Tablo 15: Tarihe Gönderme Yapan Instagram Hesapları⁴⁸

Ermeni tarihine gönderme yapan yukarıdaki hesaplara ait görsel paylaşımlar incelendiğinde ise paylaşımları dört kategoride toplandığı görülmektedir. Bunlar (1) Tarihi Kişiler, (2) Haritalar ve Resimler, (3) Tarihi Yerler ve Olaylar (4) Ermeni Soykırımı İddiaları’dır.

48 Tarihe gönderme yapan 13 hesap belirlenmiştir. Tabloda takipçi sayısı 100’ün altında olan hesaplar listelenmemiştir.

Sıra >	1	2	3	4
Kategoriler >	Tarihi kişiler (Fedailer Çete liderleri Teröristler vb.)	Haritalar ve Coğrafi Resimler	Tarihi Yerler ve Olaylar	Ermeni Soykırımı İddiaları
Paylaşılan Resimler >				
Açıklama >	Andranik Ozanyan	“Büyük Ermenistan” haritası	Zvartnots Tapınağı - Ermenistan	Erivan’da bulunan “soykırımı müzesi ve enstitüsü” – Erivan/Ermenistan
Kaynak Hesap >	(armenianhistory-now)	(armenianhistory-2492)	(a.r.m_history)	(armenianhistory-now)

Tablo 16: Tarihe Gönderme Yapan Hesaplarda Resim Kategorileri

“Tarihi Kişiler” kategorisinde Ermeni fedailerin, çete liderlerinin ve teröristlerin fotoğrafları ön plana çıkmaktadır. Ermeni kültüründe fedailerin, çetelerin ve teröristlerin “olağanlaştırılmış” olduğunu söyleyebiliriz. Ermeni siyasal kültürünün oluşum evresinde de siyasi bir araç olarak fedailerin ve çetelerin kullanması siyasi politikanın temelini oluşturmuştur. Nalbandian’ın da belirttiği gibi “ajitasyon ve terör halkın ‘ruhunu yüceltmek’ için gerekli görülmüştür. <...> İnsanlar ayrıca düşmanlarına karşı tahrik edilmiş veya aynı düşmanların karşılık veren faaliyetlerinden yararlanmışlardır...”⁴⁹ Yeni medyada da bu durumun yeniden canlandırılarak sunulduğunu görmek mümkündür.

Tarihe gönderme yapan hesaplarda “Haritalar ve Resimler” kategorisinde görsel olarak (yukarıda detaylarına değindiğimiz) “Büyük Ermenistan” haritaları ön plandayken, *Tarihi Yerler ve Olaylar* ve *Ermeni Soykırımı İddiaları* kategorilerinde genellikle Erivan’da bulunan “soykırım” anıtına yer verilmektedir. Ermeni kültüründe, Diaspora Ermenileri ile Ermenistan Ermenilerinin tarihsel süreç içerisinde farklı yönlerde ilerlemesi ortak kültüre/tarihsel değerler arasındaki bağın zayıflamasına sebep olmuştur. Bu sebeple yeni medyada da Ermeni soykırımı iddiaları, ortak tarihin birleştirici bir unsuru olarak kullanılmaktadır.

49 Serdar Palabıyık, *1915 Olaylarını Anlamak/ Türkler ve Ermeniler* (Beta, Ankara, 2015), 59. Mikael Danielyan “İdeoloji Olan Terörizm” adlı yazısında, Ermeni terörizmi konusundaki düşüncelerini şu şekilde belirtmektedir: “<...> Terörizm ise Ermenistan için bir devlet ideolojisi. Kucağını açarak teröristleri kabul eden bir ülke haline geldik. İran ve Çin ile dostluk kuruyoruz. Irak ile dost olmaya çalışıyoruz. Diktatörlere cesaret veriyoruz ve demokrasiyi yargılıyoruz...” Detaylı bilgi için bkz.: Mikael Danielyan, “İdeoloji Olan Terörizm”, Çev.: Birsan Karaca, *Ermeni Araştırmaları*, (2004): 14–15.

“Öteki”ne Gönderme Yapan Hesaplar

Öteki, bizden olmayı ifade eder ve insanlar kendi aidiyetlerini (kimliklerini) paylaşmayan toplumsal kültürel çevreleri yabancılaştırma eğilimindedir. Bu yabancılaşmayı en iyi ifade eden kavram ise “öteki”dir.⁵⁰ Öteki kimlik inşası sürecinde etkin bir şekilde kullanılır, farklılıklar ön plana çıkartılarak içeride bir bütünlük sağlanmaya çalışılır. Assman’ın da belirttiği gibi, “grup içinde kimlik yaratan kültür, dışa karşı yabancılık duygusu verir. [...] Kültürel temelli yabancılık, yabancı düşmanlığı, başka halklara karşı nefret ve yok etme savaşına kadar tırmanabilir. Bu çift değerlilik de kültürel belleğin olgularından biridir. Sevgi ve nefret, grup oluşturan aynı temel işlevlerin iki yönüdür.”⁵¹ Jan Assman, ayrıca hiçbir şeyin insanları düşman bir çevreye karşı olabileceğinden daha sıkı birleştirmeyeceğini ve iç politikadaki sorunları aşmanın en iyi yolunun saldırgan bir dış politika izlemek olduğunu belirtir.⁵²

Bir toplumun “ötekine” karşı toleransı ülkelerin gelişmişlik düzeylerine bağlıdır. Pew Araştırma Merkezi tarafından 2015 – 2017 yılları arasında toplumsal değerler üzerine yapılan anket çalışmasında, Ermenistan’ın dinsel olarak ötekine (Müslüman’a ve Yahudi’ye karşı) toleransı ölçülmüştür. “Müslüman bir kişiyi ailenizin bir üyesi olarak kabul eder misiniz?” sorusuna verilen % 7 oranındaki “evet” cevabı ile 34 ülke içerisinde Ermenistan en düşük sırada yer almaktadır. Bu sayısal veriler, Ermeni kültüründe “öteki” olarak Türk ve Türkiye değerlendirilirken de göz önünde bulundurulmalıdır.⁵³

XI. yüzyılda Türklerin Anadolu’ya gelmesiyle Ermeni kültüründe Türk’ün ötekileşme süreci başlar. Nuri Bilgin “Mitos ve Tarih” adlı makalesinde “Öteki Olarak Türk’ün İşlevselliği” başlığı altında bu konuyu şöyle açıklar: “Balkan ülkeleri, Arap ülkeleri, Yunanistan, Ermenistan ‘öteki’ olarak Türk’ü ayakta tutmuşlardır. Bu ülkelerde insanlar kendilerini, kendi özelliklerinden ziyade ötekinin özellikleriyle zıtlaşarak tanımlama yoluyla ortaya koymaya çalışmışlardır.”⁵⁴ Ayrıca Bilgin, ötekileştirmenin Ermeni “soykırımı” iddiaları ile zirve noktasına ulaştığını ve Batı’da “Türkofobi”nin ve “Ermenofili”nin yayıldığını belirtmektedir.

Disapora Ermenileri ve Ermenistan Ermenileri arasında “öteki” olarak Türk, ortak kimliğin oluşmasında ve korunmasında ortak değer olarak önemli bir yerdedir. Sevinç Göral Alkan’ın da belirttiği gibi 1915 tehcirinin Ermeniler için ‘seçilmiş travma’ olarak işlev gördüğünü ve Ermeni kimliğinin güçlenmesinde önemli bir birlik duygusu kaynağı oluşturduğunu söylemek mümkündür.⁵⁵

50 Aydın ve Emiroğlu, *Antropoloji Sözlüğü*, 660.

51 Assman, *Kültürel Bellek*, 151.

52 Assman, *Kültürel Bellek*, 151.

53 Pew Research Center, *Eastern and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues* (Oct. 29, 2018), 5.

54 Nuri Bilgin, “Mitos ve Tarih,” *Türk – Ermeni İhtilafı Makaleler*, Edit: Hikmet Özdemir, (TBMM Basımevi, Ankara, 2007), 498.

55 Sevinç Göral Alkan “Psikoloji ve Psikanaliz Çerçevesinden Türk-Ermeni Meselesi: Mağduriyet Psikolojisi ve Büyük-Grup Kimliğinin Etkisi,” *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, Der.: Ömer Engin Lütem (ASAM Yayınları, Ankara, 2007), 200.

Reel mecrada olduğu gibi sanal Ermeni kültüründe de Türk'e karşı ötekileştirmenin en sert örnekleri Ermeni soykırımı iddiaları çerçevesinde gelişen söylemlerde bulmak mümkündür. Bu sebeple Ermeni soykırımı iddiaları çevresinde açılmış aşağıdaki Instagram hesapları ele alınmıştır. Aşağıdaki tablo incelendiğinde Ermeni soykırımı iddiaları konusunda açılan hesap sayısının vatan, dil, din ve tarihe gönderme yapan hesaplardan fazla olduğu görülmektedir:

	Adı	Gönderi	Takipçi	Takip
1	Armeniangenocidecomittee	579	5.459	2.533
2	armenian.genocide1915	169	1.180	3.103
3	arm_genocide	194	1.088	0
4	armgenocide1915	275	833	2.000
5	armenian_genocide_page_	1	819	2.376
6	armenian genocide	77	804	720
7	armenian_genocide	77	803	719
8	Genocidearm	10	591	2.368
9	armenian.genocide	6	464	2.882
10	Armeniangenocidewalk	56	419	111
11	onlythetruth1915 armenian genocide recognition	21	407	1.168
12	ag_awareness	45	380	1.056
13	armenian genocide 1915	37	374	53
14	genocide_armenia_1915 recognize armenian genocide	19	334	869
15	armenian.genocide_	18	274	9
16	24.04.1915 armeniangenocide	39	261	1
17	Armeniangenocide	35	247	791
18	armenian genocide 1915 arm.genocide	47	177	855
19	armenian_genocide-bracelets	94	147	237
20	Armeniangenocidemuseum	42	124	61
21	100years_armeniangenocide	3	103	289

Tablo 17: Ermeni Soykırımı İddialarına Gönderme Yapan Hesaplar⁵⁶

56 Ermeni soykırımı iddialarına gönderme yapan 58 hesap incelenmiştir. Tabloda takipçi sayısı 100'ün altında olan hesaplar listelenmemiştir.

Ermeni soykırımı iddialarına gönderme yapan hesaplar incelendiğinde görsel paylaşımları on kategoride toplayabiliriz:

1. Türk bayrağı aracılığı ile Türk'ün/Türkiye'nin ötekileştirilmesi.
2. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ötekileştirilmesi.
3. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti devlet adamlarının ötekileştirilmesi.
4. Ermeni soykırımı iddialarını destekleyen yürüyüşler/gösteriler/etkinlikler.
5. Erivan'da yer alan "soykırım müzesi ve enstitüsü"nden görüntüler.
6. Unutmabeni çiçeği motifi.
7. Fedailer, çeteler ve terörist gruplar.
8. 1915 yılına ait ya da ait olduğu iddia edilen resimler.
9. Ermeni soykırımı iddiasında bulunan kişiler/ünlü kişiler (siyasi, dini vb.).
10. Çeşitli grafik resimler.

Ermeni soykırımı iddialarına gönderme yapan hesaplarda paylaşılan resimlerin Türk ve Türkiye'ye karşı gelişen yabancı düşmanlığı ve nefret söylemini yaydığını söyleyebiliriz. Bu konuyu ilk kategoriye ait görselleri inceleyerek başlayabiliriz:

Sıra >	1	2	3	4
Görsel >				
Açıklama >	Erivan/Ermenistan	-	Erivan/Ermenistan	Erivan/Ermenistan
Kaynak >	armenian.genocide	1915neveragain	Armgenocide	arm_genocide

Tablo 18: Ermeni Soykırımı İddialarına Gönderme Yapan Hesaplarda Türk Bayrağının Ötekileştirilmesi

Ötekini temsil eden bir simge olarak Türk bayrağına karşı olumsuz algı, Ermeni soykırımı iddialarının yıldönümü olan 24 Nisan'da en yüksek seviyeye ulaşmaktadır. Her yıl 24 Nisan'da Erivan'da düzenlenen gösteriler sırasında Türk bayrağı yakılmaktadır. Türk bayrağı aracılığı ile Türkiye'ye ve Türklere karşı olumsuz bir algı oluşturulmaktadır. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ötekileştirilmesi sırasında Türk bayrağı içeren grafik tasarımlar da etkin bir şekilde kullanılmaktadır.

Sıra	1	2	3	4
Görsel				
Kaynak	Armgencide1915	armenian.genocide 1915	Armgencide1915	genocide_armenia _1915

Tablo 19: Ermeni Soykırımı İddialarına Gönderme Yapan Hesaplarda Türk Bayrağının Ötekileştirilmesi (Grafik Tasarımlar)

Türk bayrağı içerikli resimler ve grafikler dışında Osmanlı Devleti'nde görev yapmış siyasetçiler ve askerlerin de yer aldığı fotoğraflar Ermeni soykırımı iddialarında bulunan Instagram hesaplarında etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Özellikle 1915 yılında görev yapmış devlet adamlarının seçildiği resimlerde Dahiliye Nazırı ve Sadrazam olarak görev yapan Talat Paşa (1874 – 1921), Harbiye Nazırı Enver Paşa (1881-1922), Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın (1872 – 1922) resimleri kullanılmaktadır. Aşağıdaki tablodaki dördüncü kategoride bahsi geçen üç paşanın da resmi bulunmaktadır ve resimlerin üzerinde İngilizce "Baş Katiller" yazılıdır. İlk üç resimde ise ötekileştirme resimler altında yapılan yorumlarda bulunmaktadır. Örneğin ilk sırada yer alan resmin altında şu açıklama bulunmaktadır:

Talat Paşa, Enver Paşa ve İsmail Paşa. Bu üç adam 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Genç Türk Partisi'nin bir parçasıydı ve bu üç kişiden dolayı 1,5 milyon Ermeni öldürüldü. Bu üç kişinin Ermenileri yok etmeye karar vermesinin birçok olası nedeni vardı. Birçoğu, bu kişilerin, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapmasından korktuklarına inanıyor. 24 Nisan 1915 tarihinde Enver ve Talat Paşa, İstanbul'daki Ermeni soylularının tutuklanmasını emretti. Bu üç kişiden dolayı, Ermeni nüfusunun yarısından fazlası silindi. Oysa günümüz Türkleri onları ulusal kahraman olarak görüyor.

Görüldüğü üzere, bahsi geçen üç paşa, bir buçuk milyon Ermeninin öldürülmesinden mesul tutulmaktadır. Ancak dikkat çeken nokta ise İsmail Paşa hakkındaki iddialardır. Zira fotoğrafı verilen İsmail Paşa (birinci sırada sağ altta yer almaktadır) 1830 - 1895 yılları arasında yaşamıştır.

Sıra >	1	2	3	4
Görsel >				
Açıklama >	Talat Paşa, Enver Paşa ve İsmail Paşa	Cemal Paşa	Talat Paşa	Talat Paşa, Enver Paşa ve Cemal Paşa
Kaynak >	armenian_genocide	armgenocide1915	genocide_armenia_1915	armgenocide1915

Tablo 20: Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devlet Adamlarının Ötekileştirilmesi

Yukarıdaki görsellerden anlaşılacağı üzere Ermeni soykırımı iddialarında bulunan Instagram hesaplarında, internetin anonimleştirici özelliği ve kontrol mekanizmasının güç oluşu nedeniyle kişi, grup ve devletlere karşı olumsuz söylemler rahat bir şekilde ifade edilebilmektedir. Nefret söylemi ise sadece “söz”e dayalı bir eylem olarak ele alınmamalıdır. Nefret söylemi içinde potansiyel şiddet barındırmaktadır ve işlevlerinden birisi de şiddetin altyapısını hazırlamaktır. Bu şiddete bağlı olarak nefret suçlarının ortaya çıkabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.⁵⁷

Sonuç

Yaptığımız araştırmaya göre Instagram’da Ermeni kimliğini yansıtan 53 hesap incelenmiştir ve şu sonuç ve bulgulara ulaşılmıştır:

Instagram’da Ermeni kimliğini oluşturan ortak değerlerden vatana (Ermenistan’a) gönderme yapan hesaplar en fazla takipçi sayısına sahiptir. Bu kategorideki paylaşımlar arasında Ağrı Dağı resimleri dikkat çekmektedir. Bu resimlerde Ağrı Dağı, Ermenistan için ulaşılması gereken bir “hedef” ve “özlemin simgesi” olarak sunulabilmektedir. Vatana gönderme yapan hesaplar, 214200 kişi ile en yüksek takipçi sayısına sahiptir. Bunu “öteki” üzerine temellenen ve soykırım iddialarında bulunan hesaplar takip etmektedir. Aşağıdaki tabloda grupların toplam takipçi sayılarını görebilirsiniz.

⁵⁷ Tsesis, A., *Destructive Messages: How Hate Speech Paves the Way for Harmful Social Movements* (New York, New York University Press, 2002), 81-82’den aktaran; Alğan, C. ve Şensever, L., *Ulusal Basında Nefret Suçları: 10 Yıl, 10 Örnek* (Sosyal Değişim Derneği, İstanbul, 2010), 17. Ayrıca Bkz.: Selami Özsoy, Kadir Yıldız, “Türkiye’deki Spor Basınında Nefret Söylemi,” *International Journal Social Science Research*, Year: 2, Issue:2 (2013): 49.

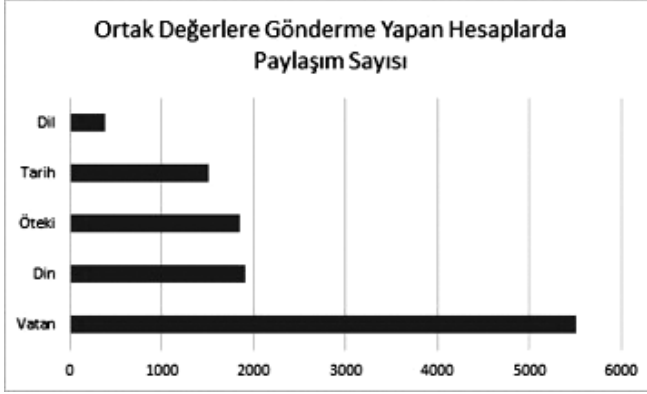
Dile gönderme yapan hesapların takipçi sayısı toplamı 5721 kişidir. Takipçi sayısındaki düşük oran Ermenicenin Ermeni kültüründeki önemi konusunda tartışmaların devam ettiğini göstermektedir. Dine gönderme yapan hesaplar ise en az takipçi sayısına (5297) sahiptir. Dine gönderme yapan hesapların tümü Diaspora Ermenilerine aittir ve dinsel birlikteliğin Instagram’da Ortodoks kiliseleri etrafında toplandığı görülmektedir. Tarihe gönderme yapan hesapların takipçi sayısı 13270 kişidir ve paylaşılan fedai, çete, “Büyük Ermenistan” ve “Tarihi Ermenistan” resimleri, günümüz Ermenistan’ının tarihi söylem ve eylemlerine benzemektedir.⁵⁸

Vatan, dil, din ve tarihe gönderme yapan hesapların genelinde Ermeni soykırım iddiaları çerçevesinde toplanan görsel ve yazılı paylaşımlar dikkat çekmektedir. Bu sebeple Ermeni soykırımı iddialarının sanal alanda da ortak tek değer olarak varlığını devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca vatan sevgisine gönderme yapan hesaplardan sonra takipçi sayısı en fazla olan grup Ermeni soykırımı iddialarında bulunan hesaplardır. Hesap sayısı açısından değerlendirildiğinde “Öteki” üzerine inşaa edilen ve Ermeni soykırımı iddialarında bulunan hesapların ilk sırada yer aldığı görülmektedir.

58 Vatan, dil, din, tarih ve “öteki”ne gönderme yapan hesaplar hakkında değerlendirme yapılırken takipçi sayısı 100’ün üzerinde olan hesaplar dikkate alınmıştır.

Vatana gönderme yapan hesaplar takipçi sayısında olduğu gibi paylaşım sayısı açısından da ilk sırada yer almaktadır. İkinci sırayı dine ve “öteki”ne gönderme yapan hesaplar takip etmektedir.

Ermeni Soykırımı iddialarına gönderme yapan Instagram hesaplarında olumsuz bir Türk ve Türkiye imgesi çizilmektedir. Bu hesaplar, Türk’e ve Türkiye’ye karşı nefret söylemlerinin artmasını buna bağlı olarak eylemlerin gerçekleşmesine sebep olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akturan, Ulun. “Tüketici Davranışına Yönelik Araştırmalarda Alternatif Bir Teknik: Etnografik Araştırma.” *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 11, (2007/2): 237-252.
- Alğan, C. ve Şensever, L., *Ulusal Basında Nefret Suçları: 10 Yıl, 10 Örnek*. İstanbul: Sosyal Değişim Derneği, 2010.
- Armenian History. “Maps of Armenia.” http://www.armenian-history.com/Maps_of_Armenia.htm, (E.T. 05.09.2018).
- Asatryan, Garnik, ve Victoria Arakelova. *The Ethnic Minorities Of Armenia*. Yerevan, 2002, https://web.archive.org/web/20110511044234/http://www.hra.am/file/minorities_en.pdf, (E.T. 10.10.2018).
- Aslan, Alev ve Derya Gül Ünlü. “Instagram Fenomenleri ve Reklam İlişkisi: Instagram Fenomenlerinin Gözünden Bir Değerlendirme.” *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 3 (2), (2016): 41 -65.
- Assman, Jan. *Kültürel Bellek / Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Aydın, Suavi, ve Kudret Emiroğlu. *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Bilgin, Asude, ve Aynur Oksal. “Kültürel Kimlik ve Eğitim.” C. 2, S. 1, (2018): 89 - 90, <http://journal.acjes.com/download/article-file/496417>, (E.T. 15.10.2018).
- Bilgin, Nuri. “Mitos ve Tarih.” *Türk – Ermeni İhtilafı Makaleler*, Ed.: Hikmet Özdemir, 491-502. Ankara: TBMM Basımevi, 2007.
- Binark, Mutlu ve Koray Löker. *Sivil Toplum Örgütleri İçin Bilişim Rehberi*. Ankara: Uzerler Matbaası, 2011.
- Binark, Mutlu. “İnterneti ve/ya Bilgisayar Dolayımı İletim Ortamını İncelemek İsteyen Bir Araştırmacının Soruları ve Sorunları.” *İnternet, Toplum, Kültür*; Der.: Mutlu Binark ve Barış Kılıçbay, 177-190. Ankara: Epos Yayınları, 2005.
- Binark, Mutlu. “Yeni Medya Çalışmalarında Yeni Sorular ve Yöntem Sorunu.” *Yeni Medya Çalışmaları*, Der.: Mutlu Binark, 21-44. Ankara: Dipnot Yayınları, 2007.
- Danielyan, Mikael. “İdeoloji Olan Terörizm.” Çev.: Birsen Karaca, *Ermeni Araştırmaları*, (2004): 165-166.
- Dink, Hrant. *İki Yakın Halk İki Uzak Komşu*. İstanbul: Uluslararası Hrant Dink Vakfı, 2012.

- Evren, Fuat Boğaç. “Bir Siyasal İletişim Aracı Olarak İnternet Sitesi Kullanımı: 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimi.” *e-Journal of Yaşar University*, 10 (39), (2015): 6555 – 6611.
- Göral Alkan, Sevinç. “Psikoloji ve Psikanaliz Çerçevesinden Türk-Ermeni Meselesi: Mağduriyet Psikolojisi ve Büyük-Grup Kimliğinin Etkisi.” *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, Der.: Ömer Engin Lütem. Ankara: ASAM Yayınları, 2007.
- Güvenç, Bozkurt. *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2002.
- Hine, Christine. “Virtual Ethnography.” in 3th International Conference on Public Communication of Science and Technology (PCST), Montreal, Canada, 1994, https://pcst.co/archive/pdf/Hine_PCST1994.pdf, (E.T. 04.10.2019).
- <https://threepanelopera.com/map-of-armenian/>, (E.T. 05.09.2018).
- Internet World Stats. “Internet Usage in Asia.” <https://www.internetworldstats.com/stats3.htm>, (E.T. 20.11.2018).
- Işık, Umur, ve Hasan Topbaş, “Facebook ve Bağımlılık: Medya Bağımlılığı Araştırması.” *The Journal of Academic Social Science Studies*, N. 38, (2015): 319 – 336.
- Karaca, Birsen. “Ermeni Kültüründeki Üç Tabudan Birisi: Ermeni Dili.” *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. 3, ASAM, (2003): 137 -142.
- Köseoğlu Yakup ve Hamza Al. “Bir Siyasal Propaganda Aracı Olarak Sosyal Medya.” *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 8, S. 3, (2013): 103 – 125.
- Küçük Abdurrahman. “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması, ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu.” <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/780/9996.pdf>, (E.T. 26.11.2018).
- Küçükali, Adnan. “Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Medya Kullanımı: Atatürk Üniversitesi Örneği.” <https://goo.gl/cCGiXz>, (E.T. 20.11.2018).
- Leiser, Gary, ve Toni M. Cross. *A Brief History of Ankara*. California: Indian Ford Press, 2000.
- Mallory, J. P. *Hint Avrupalıların İzinde / Dil, Arkeoloji ve Mit*. Ankara: Dost, 2002.
- Mora, Necla. “Medya ve Kültürel Kimlik.” *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 1, (2008), https://www.researchgate.net/publication/26502762_Media_and_cultural_identity, (E.T. 20.11.2018).
- Napoleoncat. “Instagram Users Demographics in Armenia – 2017.” <https://napoleoncat.com/blog/en/instagram-users-in-armenia/>, (E.T. 20.11.2018).

- Özeltürkay, Eda Yaşa, Sezen Bozyiğit, ve Murat Gülmez, “Instagram’den Alışveriş Yapan Tüketicilerin Satın Alma Davranışları: Keşifsel Bir Çalışma.” *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, C. 12, S. 48, (2017): 175 – 198.
- Özsoy Selami, ve Kadir Yıldız. “Türkiye’deki Spor Basınında Nefret Söylemi.” *International Journal Social Science Research*, Year: 2, Issue:2 (2013): 46 - 60.
- Palabıyık, Serdar. *1915 Olaylarını Anlamak / Türkler ve Ermeniler*. Ankara: Beta, 2015.
- Pew Research Center. *Eastern and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues*. Oct. 29, 2018.
- Polat, İsmail Hakkı. “Yeni Medya” adlı sunum.
<https://www.slideshare.net/ismailpolat/yeni-medya-nedir>, (E.T. 20.11.2018).
- Sabuncuoğlu, Ayda, ve Göker Gülay. “Sosyal Medyada Görsel Paylaşımdan Reklamcılığa Instagram Reklamlarının Genç Kullanıcılar Üzerine Etkisine Dair Bir Araştırma.” *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, C. 7, S. 15, (2016): 109 – 131.
- Statista. “Number of Daily Active Instagram Users from October 2016 to September 2017.” <https://www.statista.com/statistics/657823/number-of-daily-active-instagram-users/>, (E.T. 20.11.2018).
- Statista. “Percentage of U.S. Adults Who Use Instagram, January 2018.”
<https://www.statista.com/statistics/246199/share-of-us-internet-users-who-use-instagram-by-age-group/>, (E.T. 14.10.2018).
- Steadman, Sharon, ve Gregory McMahon (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2011.
- The History Place.
<http://www.historyplace.com/worldhistory/genocide/armenians.htm>, (E.T. 05.09.2018).
- Tsesis, A., *Destructive Messages: How Hate Speech Paves the Way for Harmful Social Movements*. New York: New York University Press, 2002.
- UNESCO. “Atlas of the World’s Languages in Danger.”
<http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>, (E.T. 05.09.2018).
- “Armenian Population in the World.”
http://www.haias.net/news/_armenian-population.html, (E.T. 26.11.2018).
- Vural, Beril Akıncı, ve Mikail Bat. “Yeni Medya İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine Yönelik Bir Araştırma.” *Yaşar Üniversitesi Dergisi*, (2010): 3348-3382.

Yeniçikti, Nagihan Tufan. “Halkla İlişkiler Aracı Olarak Instagram: Sosyal Medya Kullanan 50 Şirket Üzerine Bir Araştırma.” *Selçuk İletişim*, 9 (2), (2016): 92 - 115.

“Հայաստանի հանրապետություն 2011 թվականի մարդահամարի արդյունքները” (Հայաստանի հանրապետության ցուցանիշները). <https://www.armstat.am/file/doc/99478378.pdf>, (E.T. 24.11.2018).

“Միջուկի երիտասարդների հայրենաճանաչության ծրագիր.”

<http://aritutn.am/about-the-project-2/>, (E.T. 05.09.2018).

Խորենացի, Մովսես. *Հայոց պատմություն*. «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1997.

Հայաստանի հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայություն.
“Հայաստանի հանրապետության մշտական բնակչության թվաքանակը 2017 թվականի հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ.” Երևան, 2017,
http://www.armstat.am/file/article/nasel_01.10.2017.pdf, (E.T. 14.10.2018).

Հայաստանի Հանրապետության կառավարություն. “Ընդհանուր տեղեկություններ.” <http://www.gov.am/am/official/>, (E.T. 26.10.2018).

EK 1:

Ermeni Soykırımı İddialarına Gönderme Yapan Hesaplarda Görsel Kategoriler	
Kategori	Örnek Görsel ve Kaynak
Ermeni soykırımı iddialarını destekleyen yürüyüşler/gösteriler/etkinlikler”	 armenian.genocide1915
Erivan’da yer alan “soykırım müzesi ve enstitüsü”nden görüntüler.	 armenian_genocide
Unutmabeni çiçeği motifi	 armenian_genocide
Fedailer, çeteler ve terörist gruplar	 armenian_genocide_page__
1915 yılına ait ya da ait olduğu iddia edilen resimler	 armenian.genocide1915
Çeşitli grafik resimler	
Ermeni soykırım iddiasında bulunan kişiler/ünlü kişiler (siyasi, dini vd.)	 Armenia

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), Türk-Ermeni ilişkileri ile ilgili faaliyetlerini 2016 yılında “Ermeni Konferansları” başlığı ile düzenlediği konferanslar dizisi ile bir adım ileri taşımıştır. 2016 ve 2017 yıllarında “Ermeni Konferansları” kapsamında, “Ermeni sorunu”nu tarihsel ve hukuksal açıdan araştıran akademisyen, araştırmacı ve diplomatların konuşmacı olduğu toplam yirmi bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferanslara esas teşkil eden makaleler kitap olarak 2017 ve 2018 yıllarında aynı başlıkla AVİM tarafından yayınlanmıştır.

“Ermeni Konferansları”nın fikir babası olan AVİM Kurucusu ve Onursal Başkanı E. Büyükelçi Ömer Engin Lütem’in 6 Ocak 2018 tarihindeki vefatından sonra AVİM bu konferansları “Ömer Engin Lütem Konferansları” başlığı altında düzenlemeye devam etmiştir. Bu kitap, “Ömer Engin Lütem Konferansları” çerçevesinde 2018 senesinde düzenlenen on konferansta sunulan tebliğlerin makalelerinden oluşmaktadır.

İletişim / Contacts

Süleyman Nazif Sokak No:12/B Daire: 2-3-4
06550 Çankaya - ANKARA/TÜRKİYE
Tel: +90 (312) 438 50 24 • Fax: +90 (312) 438 50 26
E-mail: info@avim.org.tr

www.avim.org.tr

 avrasyaincelemelerimerkezi

 @avimorgtr
@avimorgtrEN

 avimorgtr

 avimorgtr

ISBN: 978-605-82518-9-2

9 786058 251892

Fiyatı: 35 TL